

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

XV. KÖTET, 1—2. SZÁM

1959

I. OSZT. KÖZL.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
SÓTÉR ISTVÁN, LAKÓ GYÖRGY, SZABOLCSI BENCE

A SZERKESZTÉSÉRT FELEL:
SÓTÉR ISTVÁN
OSZTÁLYTITKÁR

SEGÉDSZERKESZTŐ:
GARAMVÖLGYI JÓZSEF

Szerkesztőség: Budapest V. Széchenyi rakpart 3., I. 145.

Kiadóhivatal: Budapest V. Alkotmány utca 21.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

Acta Linguistica
Acta Litteraria
Acta Orientalia

A Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának, valamint a Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közös folyóirata:

Acta Antiqua

Az Actákban orosz, német, angol, francia nyelven (az Acta Antiquában latinul is) jelennek meg a nemzetközi tudományosságot is érdeklő cikkek a nyelv-, irodalom-, művészet- és zenetudomány, orientalisztika és klasszika-filológia köréből. A közlés nyelvét a szerző és a szerkesztőség együttesen állapítja meg. Kéziratok magyar nyelven vagy a fenti nyelvek egyikén az illető Acta szerkesztőségének küldendők be. Az Acta Linguistica szerkesztősége: Budapest V. Szalay u. 10., az Acta Litteraria szerkesztősége: Budapest V. Pesti Barnabás u. 1., az Acta Orientalia és az Acta Antiqua szerkesztősége: Budapest V. Alkotmány u. 21.

A Közleményekben megjelent munkák tiszteletdíja nyomtatott ivenként 400 Ft, valamint 100 különlenyomat. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de a kéziratok megőrzéséért felelősséget nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára kötetenként (egy kötet négy füzetből áll) belföldi címre 40 Ft, külföldi címre 60 Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V. Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-44), külföldi megrendelések a „KULTURA” Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat Budapest VI. Népköztársaság útja 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám: 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

Joseph Haydn

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

XV. KÖTET

1959

I. OSZT. KÖZL.

KODÁLY ZOLTÁN
HAYDN EMLÉKEZETE

(Elnöki megnyitó a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály Haydn-ünnepségén)

Pár év óta sűrűn ünnepeljük szellemi nagyságok évfordulóit, köztük olyanokét, akiknek az átlagos műveltségű magyar még a nevét sem halotta.

Mindent el kell követnünk, hogy látóköriünk táguljon. De ha tőlünk távolabb állókra is ráirányítjuk az ország figyelmét, hogy mehetnénk el szó nélkül Haydn József egy évfordulója mellett, aki nemcsak világra szóló nagyság, de élete javát Magyarországon töltötte, s akinek annyit köszönhetünk.

Egyrészt ő volt az első, aki „all’ongarese” feliratú darabjaival világ szerte hirdette, hogy itt egy sajátos, minden mástól elütő zenei kifejezőmód él. Ha kenyéradói, az egymást követő Esterházy hercegek magyarabb érzésűek, mint voltak, s az akkori körülmények közt lehettek, talán több efféle műve marad ránk. De „all’ongarese” jelzés nélküli műveiben is elég magyar elem mutatkozik.

Ezeket fölismerni, kimutatni magyar kutatók dolga, mert külföldi ember aligha tudná megszerezni a magyar zene minden ágának oly mélyreható ismeretét, ami ilyen munka feltétele. A részletek végleges tisztázására akkor kerülhet sor, mikor Haydn minden műve hozzáférhető lesz. Mert esodálatosképpen ilyen nagy és népszerű szerzőnek máig sincsen kritikai össziadása.

Másrészt ő volt az első, aki a zene egy arisztokratikus korszaka után a nép hangját szólaltatta meg, magateremtette magasrendű műformákban.

Ő nem a kevés hozzáértőnek írt, hanem mindenkinek. Egyik kéziratában kijavít néhány ütemet, indokolásul melléjegyzi: „Dies war vor gar zu gelehrte Ohren.” — „Ez csak igen tanult füleknek való volt.” Más vázlatában egyszerűsíti az első fogalmazást, ilyen megjegyzéssel: „Und ich sagte Ihm, dass es nicht gut sey interessant zu seyn.” Hány mai szerző okulhatna Haydn megjegyzésén, ha *csak* érdekes zene helyett megpróbálna nagy gondolatot közérthető nyelven kifejezni.

Ez pedig Haydn számára nemcsak stíluskérdés volt, hanem a művészet céljáról vallott felfogásából következik.

Egy öregkori levelében írja: „Gyakran, mikor mindenféle akadállyal küszködve szellemi és testi erőm lankadt és nehezemre esett megkezdett pályámon tovább haladni, egy titkos érzés ezt sugallta: a földön oly kevés a boldog és megelégedett ember, mindenütt üldözi őket a bánat és a gond. Talán a te munkád néha olyan forrás lesz, amelyből a gondterhelt néhány pillanatra nyugalmat, üdülést merít.”

Ez a gondolat ösztönözte további munkára. Az emberiség jótevője akart lenni. Ezt a célját el is érte. Alig volt a világon szerző, aki a lefolyt 200 év alatt több embernek szerzett gyönyörűséget és vigasztalást. Halála óta sok új divat, irány, stílus merült fel a zenében. Nagy alkotók is jöttek, remekművek születtek. Mindez Haydnnak nem ártott. Legjava műve ma is oly friss, élő zene, mintha tegnap írták volna. Nélküle nem lehet szimfonikus és kamarazene-műsor.

Zenéje hármás értelemben demokratikus. Először mert a nép hangján szól. Azután törekszik arra, hogy mindenki megértse. („Meine Sprache versteht die ganze Welt.”) Végül újra megvalósítja a szólamok egyenrangúságát. Írt ugyan olyan műveket is, amelyekben egy főszólamnak alá van rendelve a többi. De igazán elemében akkor érzi magát, mikor egyenrangú szólamokat ír. 83 vonósnégyesében megteremti ennek a műfajnak örökérvényű példaképeit, úgyhogy még Mozart is mesterének vallja.

Nálunk, akkori zenei viszonyainkhoz képest elég hamar elterjedtek művei. 1800-ban maga vezényli Budán a „Teremtés”-t, a húszas-harmincas években Pozsonyban, Győrött és Kolozsvárt is előadják. Van ugyan egy műve, minden magyar ismeri, de hallatára nem örömet érzett, hanem elkeseredést, gyűlöletet. Ez nem Haydnnak szólt, hisz a többség aligha tudta, hogy tőle van, nem is a zenének, hanem a mű politikai jelentőségének: a „Gott erhalte” a magyar függetlenség tagadásának, az elnyomásnak jelképe volt.

Kis vidéki városainkban, ahol csak akadt néhány hegedülő diák, hivatalnok, gyógyszerész, aki jól-rosszul húzta a vonót, nekiültek Haydn vonós-négyeseinek. Számukra gyakran ez volt az egyetlen járható út a magasabb zene felé. De aki mint kisdíák ez úton betekintett a zene csodás birodalmába, nem nyugodott többé, míg beljebb nem hatolt. Így lett Haydn a magyar zenekultúrának is egyik sarokköve.

Származása, pályája nekünk nagy tanulság és reménység. Íme egy nép-fia, tizenketted magával egyszerű falusi bognár gyermeke, géniusznak született, de csak úgy fejlődhetett azzá, hogy a vakszerencse a bécsi Szent István-templom énekes gyermekei közé sodorta.

Nálunk ilyen most nincs. De egy, sokévi küzdelem árán megindult intézményünk hovatovább hasonló hatással lehet. Arra a 70 egynéhány iskolára gondolok, ahol heti 6 énekóra igyekszik felébreszteni, fejleszteni a jó zene iránti fogékonyságot.

Azt kérdezhették valaki, minek 70 iskola, mikor egy Haydn úgyis csak 100 évenként születik. Nos, a bécsi énekkarból százados hagyományai ellenére csak két Haydn, egy Schubert került ki. No meg egy Richter János. Hát a többi? Belőlük nevelődött a közönség, amely megértette a nagyok alkotásait. Erre pedig 700 iskola sem sok. És hátha éppen a 700-ikban bukkan fel egy Haydn?

Haydnról való emlékezésünk tehát nem a múlton való merengés, hanem az ő példája a magunk művészi és tudományos jövőjébe vetett hitet és reményt táplálja.

SZABOLCSI BENCE

A BÚCSÚZÓ KLASSZICIZMUS

HAYDN UTOLSÓ KAMARAMŰVEI

Hatvanhárom esztendő volt Haydn József, amikor hazatért Bécsbe, élete legnagyobb diadalainak színhelyéről, Londonból. Munkássága még nem zárult le, ellenkezőleg, még hátra volt az a végső magaslat, melyet a haláláig eltelt másfél évtized alatt a két nagy oratórium : a „Teremtés” és az „Évszakok”, a hat nagymissa, főleg pedig az utolsó kilenc vonósnégyes jelentett. Haydn-szimfónia nem született többé, de a művész énekes és kamaramuzsikája mintha csak ezekben a kései művekben virágzott volna ki igazán. Fejlődésének útja tehát a szimfóniák hatalmas ciklusának lezárása után is nyitva állott, sőt talán meredekebben ívelt felfelé, mint valaha. Ebben a végső kibontakozásban szinte egyszerre és egyenlő intenzitással jelentkeztek a nagy művészet és a népszerűség igényei ; olyanfajta megérkezés volt ez, amilyenek jegyében minden klasszikus mester találkozik. Hiszen Mozart Varázsiuvolója és Beethoven Kilencedik szimfóniája végső soron egyetlen füzért alkotnak majd Haydn utolsó nagy műveivel.

De Mozart meghalt, meghalt 35 éves korában, fiatalon ; s most már fiatal is marad örökre. Úgy áll az öreg Haydn mellett, mint vezérlő géniusz, hívó szó és kötelező ígélet ; úgy tündöklök ott, mint korán kilobbant s mégis világító üstökös, növekvő fényvel ; így fog egykor a fiatalon meghalt Petőfi világítani az öregedő Arany János feje fölött. Vele kell menni ; teljesíteni kell, amit együtt fogadtak meg vele, amit megfogadtak *nek*i, s benne ifjúkoruk álmainak ; teljesíteni kell, az ő nevében is, helyette is, a lehető legnagyobbat. Így érzi Haydn is, egykor majd az öreg Arany János is. És ez a feladat rendkívül súlyos, annál súlyosabb, mert hiszen testi erejük és energiájuk szinte napról-napra hanyatlak. Két megkapó Haydn-levelet ismerünk e korból, mindkettő a nehezen kivívott diadal, az alkotó boldogság dokumentuma, panasz és egyben alázatos dicsekvés. „Teendőim, sajnos, éppúgy szaporodnak, mint éveim száma — írja kiadójának 1799 nyarán —, s munkakedvem mégis mintha párhuzamosan nőne erőm hanyatlásával. Uram Isten, mennyi még a teendő ebben a nagyszerű művészetben, olyan ember számára is, amilyen én voltam! A világ ugyan sokat, naponta dicsérget s legutóbbi műveim tüzét is magasztalja ; de senkisem hinné, hogyan kell erőlködnöm érte,

senkisémmé hinné, hogy gyengülő emlékezetem és idegeim lazulása néhanapján mennyire földresújt; ilyenkor a legkeservesebb állapotba jutok s még utána is jónéhány napig képtelen vagyok akárcsak egyetlen ötletet is találni; amíg csak a Gondviselés újra fel nem deríti szívemet s én újra a zongorához nem ülhetek... Akkor aztán, hála Istennek, újra megtalálom...” S egy másik levele, rügeni hiveihez, 1802 őszéről: „Valahányszor akadályokkal kellett megküzdenem, valahányszor lelki és testi erőim lankadtak s nehéz volt pályámon megmaradnom, valami mindig azt sugta nekem: Oly kevés a boldog és elégedett ember e világon, oly sok a gond és baj! talán a te munkád lesz az a forrás, melyből a gondoktól gyötört és megfáradott ember néhány pillanatra nyugalmat és gyógyulást merít. — Ez a gondolat ösztökélt előre, ezért tekintek ma is boldog derűvel erőfeszítéseimre, melyeket évek hosszú során át, szakadatlan munkával e művészetre fordítottam.” Másutt meg mintha mindezt kiegészítené: „*Tudja meg a világ, hogy nem voltam haszontalan tagja a társadalomnak, s hogy a zenével is lehet jót cselekedni.*”

De mindennél többet mond az a nyilatkozata, melyet még később, 1806-ban jegyez fel az első Haydn-biográfus, GEORG AUGUST GRIESINGER. „A zeneművészet határtalan — mondja itt a 74 éves Haydn. — Ami a zenében még történhetik, sokkal nagyobb és több annál, ami eddig történt.” „Sokszor olyan eszmék ébrednek bennem — folytatja —, amelyek még sokkal messzebbre vinnék előre művészetemet; de fizikai erőm nem engedi többé, hogy kidolgozásukhoz fogjak...” Láthatjuk: az aggkorba ért Haydn számára a világ nem hogy nem szűkült össze, hanem most válik valóságosan végtelenné.

Végtelenné, de egyben bejárhatóvá. Mert az öreg művész biztosabban magáénak tudja a kifejezés és formálás eszközeit, mint bármikor.

Az elemzés és az egyensúly művészete már régóta az övé.; most megszerzi hozzá a sejtetés és borongás, a melankólia és rezignáció, a félhomály és a villámfény: a végletek művészetét. Eddig inkább összefoglalt és lezárt, most inkább felold, kinyit, elapróz. Jobban ámul a világon, mint bármikor; és kíméletlenebb, vakmerőbb, mint valaha. Nyilvánvaló, hogy a művész belső törvényei itt is a történelmi folyam törvényeivel találkoznak: Haydnt a kor nagy válságai ösztökélik a mindig új, az újabb és legújabb felé. S hogy megújodási készsége mily nagyfokú, mily megdöbbentő és szinte határtalan, azt talán semmisémmé jellemzi jobban, mint hogy aggságában is együtt ver a szíve egy nála sokkalta fiatalabb, évtizedekkel későbbi nemzedékével. Ugyanazokban az években, amikor a 74 éves Haydn a zene határtalan, új lehetőségeiről beszél, jelenti ki egy harmincéves fiatalember önmagáról, hogy mától kezdve új utakra tér, mert azzal, ami eddig volt, elégedetlen — s ez a fiatalember: Beethoven.

Haydn világképének nem ez az első válsága : felborult és újra rendeződött az már az 1770-es években. De 1790 óta nyilván olyan újabb megrázkódtatás érte, hogy benne valósággal újjászületett az ember is, művészete is.

Legelőször a külföldi út hatásáról kell itt beszélnünk.

Mozart hatéves, mikor először lépi át hazájának határait ; s noha később nem marad az a nagy világjáró, aki gyermekkorában volt, különböző külföldi vendégszereplések egészen halála évéig elkísérik. Világ művésze marad, világ-perspektívával, magányossága idején is. Haydn is járt külföldön, hiszen első szimfóniáját egy csehországi rezidencián írta s a régi Nyugat-Magyarországon az Esterházy-féle rezidenciák mintegy harminc évig munkásságának fő színhelyei. Csakhogy sem a cseh, sem a magyar rezidenciák nem jelentenek igazi külföldet az akkori osztrák művész számára ; nem azért, vagy nemcsak azért, mert a Habsburg-monarchia határain belül esnek, hanem főleg azért, mert levegőjükben, viszonyaikban jóformán semmit sem különböznek a Mária Terézia- vagy II. József-korabeli Ausztriától. Haydn úgy élt ott, akár valamilyen osztrák rezidencián ; s hogy közben megütötte a fülét a magyar és cseh népi muzsika is, hogy szláv és törökös motívumok is beszüremkedtek zenéjébe, szinte véletlen szerencsének, az ő különleges érdeklődésének tudható be elsősorban. Ha egyes leveleiben a maga eszterházai elhagyatottságára panaszkodik, inkább a gyenge ellátás, a szállási és ételmezési viszonyok bosszantják, de nem a „külföld” külföld volta ; ugyanúgy panaszkodhatnék bármely osztrák rezidencián. Lényegében még otthon volt, legalábbis hazája szűkebb körzetében. Annál fontosabb, mikor — közel hatvan éves korában — először lép ki ebből a körzetből, hogy az osztrák — cseh — magyar rezidenciális világ, a habsburgi feudalizmus légköre után átmenet nélkül egyszerre belépjen az akkori Európa legmodernebb polgári centrumának életébe ; hogy Rohrau és Hainburg, Bécs és Lukavec, Kismarton és Eszterháza után egyszerre megismerje a nagy, az igazi világvárost, a jövő városát, Londont. Persze nem véletlen, hogy ide eljutott ; híre akkor már európai hírnév, hangja, művészete európai hang, világraszóló művészet, sőt egyre inkább a megoldás, a klasszikus művészet, az egész világ köztudata számára. De azért mégis mérhetetlenül sokat jelentett számára a két londoni út s a hozzájuk fűződő páratlan siker, élete alkonyán, de ereje teljében, a legnagyobb világtórum reflektorában.

S ugyanilyen fontos ennek a nagy találkozásnak, az új polgári világgal való szembekerülésnek időpontja is. Az 1790-es évek fordulópontot jelentenek a világ történelmében ; és Haydn, aki odahaza egy fényűző, nagyúri, vidékiesen konzervatív osztrák — magyar környezetben példátlan szívóssággal küzdött ki a maga művészi függetlenségét, most, öregkorára, egy forradalomtól felzaklatott s a forradalomra ellenségesen reagáló, de akaratlanul is a hatása alatt álló modern nyugati társadalommal találkozott. A párisi események nemcsak a londoni hangversenyélet válságában tükröződtek,

hanem társasági, irodalmi, színházi, zenei konfliktusokban is. Itt, ahol a színházi előadások közönsége nem egyszer az angol himnusz és a francia forradalmi indulók tüntető eléneklésével akasztotta meg az előadást — itt találkozott Haydn először a tömegdal és tömegzene fogalmával, s nagyon valószínű, hogy az ő későbbi híres néphimnusz (vagy akár a „Harmonie-Messe” néphimnusz-szerű, újjongó befejezése) sem készült volna el soha e tömegdalok felizgató és megrendítő hatása nélkül. Az az új világ, mely itt nyugaton berendezkedett, újfajta szabadságra tanította meg a keleti végek művészetét is. De találkoznia kellett ezenfelül e nyugati világ immár klasszikussá vált régebbi költőivel is, elsősorban Shakespeare-rel és Händellel. Ezek a költők a maguk idején éppúgy összekötötték a legmagasabb művészet igényét a népszerűvel, ahogyan Haydn kívánta. Shakespeare-rel csak felületes találkozására lehetett, bár tudjuk, hogy jelen volt egy Hamlet-előadáson, s mondják, hogy a Lear király-hoz szánt kísérőzene terve is foglalkoztatta. (Németnyelvű Shakespeare-előadásoknak különben már Eszterháznál is tanúja lehetett.) Az a két shakespeare-i vagy Shakespeare-nek tulajdonított dalszöveg, melyeket ezekben az években megzenésített, mindenesetre arra vall, hogy Haydn is, mint kortársainak java, a regényes, kalandos, borongós, mindig különleges színművek íróját látta az angol költőben. Más volt a Händel esete: itt az a bővérű és áradó képzeletű nagy zeneköltő ragadta meg, aki mindenekfölött diadalmas tömegekben, zengő népdramákban gondolkodott, s akinek élő emléke alig hogy elhalkult a szigetországban, hogy egy módszeresen kiépülő nagy, szinte hivatalos tradíciónak adja át helyét. Haydn úgy szívta magába ezt a hagyományt, hogy valami merőben mást teremtett belőle. Händel bibliája, tragikus és ragyogó hősei, hatalmas lélegzetű dallamívei egy meghittebb, kisszerűbb s talán édesebb otthon, egy még dalolóbb s még humánusabb természet, egy még realisabb és közelebb emberség költészetének adták át a helyüket őbenne; a Messiásokból és Makkabeus Júdásokból így lett a Teremtés és az Évszakok holdog és bizakodó, gyermekien és öregesen bölcs zenei világa. De azért itt is maradt valami az új nyugati világ leheletéből; a népi ünnep, a tömegek istentiszteletének, az Ember Ügyének megszólaltatása s a mindenkihez szóló zenei nyelv: olyan művészet, amelyben egyszerre és feloldhatatlan egységben volt jelen a forradalmár értelmiségnek s a konzervatív föld-népének hite és bizakodása. Ezekben a művekben az elmúló 18. s a felvirradó 19. század adott egymásnak találkozót — hiszen bemutatójuk idején az emberek éppen búcsúztak az egyiktől és köszöntötték a másikat, egy világtörténelmi forgatag kellős közepén.

Ilyen világban született újjá Haydn művészete; s újjászületett legfőként a kamarazenében, a vonósnégyesben. 1795-ben, a 104-ik Haydn-szimfóniával, Londonban, lezárult a szimfóniák hatalmas sorozata, s vele egy teljes műfaj születési, kibontakozási és felemelkedési ideje a zenetörténet számára. A szimfóniák folytatását a nagy énekkari művekben, a misékben

és oratóriumokban láthatjuk, részben, s alighanem még több joggal, abban a kilenc vonósnégyesben, melyek három fázisban, fogyó csoportokban, hat év leforgása alatt, 1797 és 1803 között jöttek létre. Hogy közülük a 83.-nak nevezett legutolsó már csonkán maradt, hogy első és utolsó tételét már nem írhatta meg a zeneköltő, az egyben Haydn egész munkásságának tragikus, lezáratlan lezárulását jelenti.

A vonósnégyesnek Haydn életében és munkájában különleges szerep jutott; nem az összefoglalásé, a számvetésé, egy-egy időszak végső summázásáé, mint Beethoven és Bartók művészetében, hanem a rátalálásé, a robbanó pillanaté, a *heurékáé* — s persze az ugródeszkáé, ahonnan vakmerő ívben szökhetik tovább. Voltaképp vele kezdi művészi fejlődését az ötvenes évek derekán, benne próbálja ki a maga „romantikus válság”-ának izgatószerzeit a hetvenes évek elején, benne hirdeti meg a maga megtalált új stílusát, a „ganz neue Art”-ot, a motivikus munkát, a zenei szövés mód klasszikus logikáját a nyolcvanas évek kezdetén; s bennük indul el tíz évvel később a maga végső, meredek útjára. A *heuréka* mámora mindezekben a szerzeményekben ott lüktet, ott parázslík; a végső eredményekkel olykor adós maradhat, de a pillantás, mellyel új meg új szigetét felméri, mindig a felfedező. Itt dolgozta ki azt az „egységet a sokféleségben”, azt az egyensúlyt: szólam és volumen, hangzás és mondanivaló, lendület és elemzés, dallam és ellenpont között, melyről nemcsak a kortárs, hanem az egész utánakövetkező évszázad ámulatan ismert Haydn kezényomára. Egy ifjabb syéd tisztelőjétől, Silverstolpe-től maradt ránk az a nevezetes feljegyzés, mely talán mindennél jobban tükrözi a művész tervező és szerkesztő ökonómiáját. Itt valamelyik fiatal zeneszerző-növendékének mondja, de természetesen saját műhelyének tapasztalatai nyomán: „a legnehezebb dolog a pauzák megírása; helyes, hogy a hosszabb pianók hatására is ügyeltél... Az arányokat azonban nem találom megfelelőknek. Emitt egy gondolat, mely csak felelőre monródik el, ezt nem kellene oly hamar abbahagynod; amott egy frázis, mely rosszul kapcsolódik a többihez. Próbálj mindennek helyes egyensúlyt adni; ami nem lesz nehéz, hiszen a főgondolat jó...” A helyes egyensúly, való igaz — kezdettől fogva ebben állott egyik legfőbb titka a Haydn-zenének. Kezdetől fogva, noha öntudatos fejlődése nem talált rá mindjárt; mint mindenért, ezért is keményen és magárahagyottan kellett megküzdenie, s talán semmiért sem annyira, mint épp ezért az egyért, az arányért és egyensúlyért. A súly, amellyel végül repülni is lehet, a világosság s a tiszta arány, mely nem adódott magától, de kivívása annyira sikerült, hogy végül legtermészetesebbnek tűnik — könnyűnek és egyszerűnek, ami bizonyára a legnehezebb és legbonyolultabb dolog a világon: ez mind Haydn személyes műve.

A vonósnégyes egyensúlya két stílári pilléren nyugodott: a tartalmi rend és a szövés mód arányos rendjén. A mérsékeltlen mozgalmassat folytatni nyugodtan szemlélődővel, feloldani táncszerű lüktetésben s végül ráduplicálni

a még-mozgalmasabbal: íme a klasszikus vonósnégyes vagy szimfónia tervrajza. A sűrűbb és lazább szövés módja mozgási és egyben tartalmi rendezésképe alakult: a mű első fele általában súlyosabb a másodiknál, a sűrűség mélypontja többnyire a lassú-tétel s a mű feszültségi vonala amolyan piramis, csúcspontjával a darab közepén. Tágassághoz, színskálájához a hangnemek rokonsága vagy távolsága is hozzátartozik, mint valóságos feszültségi tényező. Haydn ilyen tekintetben is alighanem a kor legmerészebb zeneszerzője, sokkal merészebb például, mint Mozart valaha is volt, s olyan utakon jár, melyeken még Beethoven sem fogja mindenütt követni. Különös figyelmet érdemel a vonósnégyesnek az a belső tétele, ahol a kompozíció súlyos-súlytalan, sűrű-ritka szövés módja a legérzékenyebben vált át egymásba, ahol az eresztékek a legfinomabban kapcsolódnak. Ez az érzékeny pont a hagyományos tánc-tétel, a menüett. Eredetében a kor társasági tánc volt, valóságos jelképe az előkelő és nagyvilági, a nemesi és udvari élet fénylő és lebegő ritmusának. Német és osztrák földön már régebben eltávolodott eredeti francia jellegétől: egyfelől népszerűvé és népiessé alakult, másfelől elnehezedett és megkomolyodott, és ebben a formában bevonulhatott a nagyigényű szimfonikus és kamarazenébe is. De valahogyan itt is, mindvégig, megőrzött valamit a táncmozdulat lebegéséből s a társasági együttlét jelképe maradt súlyosabb veretben is, néha üzenet a múltból s néha épp a hagyomány változásának bizonyítéka. Haydn ifjúkora óta hőségesen foglalkozott vele s ügylőzik, meglátott benne valami különösen inspirálót, a zeneszerzői találékonyság ihletőjét és erőpróbáját. Ismerjük egy jellemző nyilatkozatát, amelyben elítéli a zeneszerzői munka spekulatív gúzsbakötését, a spontán zenei hallás jogaira utal s hozzáfűzi: „jobban szeretném, ha valaki megpróbálna egy valóban újszerű menüettet komponálni”. Miért kapcsolja vajon az új fogalomhoz éppen a menüett nevét? Erre művei válaszolnak: nyilván épp a menüettet tekintette a művészi újítás, a kísérletezés egyik legfőbb területének. Idevágó ötleteinek száma valósággal beláthatatlan. Hol a tánc szerkezetét módosítja, hol dallambeli és harmonikus meglepetéseket zsúfol bele, hol dudu- és sípládaszerű kísérletet utánoz, hol „cigányos” előadásmódot próbál benne rögzíteni. Legfőképp pedig felfedezi a tánc *drámai* lehetőségeit. Ettől kezdve a menüett — vagy, ahogyan gyors változatát épp Haydn kezdi elnevezni: a *scherzo* — hangulati, tartalmi fordulópontot jelöl a kompozícióban, akár Beethovennél. Tánc-jellege majdnem mindenütt elvész, a régi, szabályos szimmetriáknak hadat üzen, a régi, megnyugtató harmóniáról nem akar többé tudni. Hol szilaj ritmusok kemény kalapálása veri fel, hol idegesen lágy, dalszerű kantiléna vonul rajta végig, hol balladás refrént fogad magába, hol óklasszikus formák szigorú gerince húzódik a mélyén. Nemesak Bach és Händel, nemesak Beethoven és Schubert neve jut itt eszünkbe, hanem már Wagneré és Brahmsé is olykor; s újra meg újra ámulatlan ismerjük fel Haydnben „a jövő zenészt”. Figyeljük meg Haydn utolsó menüettjeiben

a 19. század előreküldött üzeneteit ; emitt Beethoven apró motívumrögökből építő technikája villan fel, amott Schubert romantikus dal-hangja, itt Schumann és Brahms jellegzetes német tájfestése köszönti a hallgatót, ott Wagner Trisztánjának sejtelmesen kígyózó dallamszövedéke rajzolódik elő néhány pillanatra. Csupa új hangulat és csupa merőben új kifejezőeszköz, aminőt a 18. század klasszikus művészete soha és sehol nem ismert.

*

„Romantika”: így nevezték ezt a hangot már Haydn életében. Bizonyosság lehet rá Stendhal, a nagy francia író, akinek egy jórészt olaszból másolt ifjúkori műve teljes meggyőződéssel jelenti ki, hogy Haydn alapjában romantikus művész, aki őt leginkább Shakespeare-re és Tintoretto-ra emlékezteti. Ha ezt a társítást nem is fogadjuk el, mégis meggondolkoztat, hogy a fiatal művésznemzedék Haydn művészetét *már és még* nem érezte klasszikus művészetnek.

Dehát mit is jelentett a klasszicizmus, és mit jelentett ennek a stílus-eszménynek felbomlása Haydn öregkorában? Talán csak annyi történt, hogy az a végső egység, az az összefoglaló harmónia, melyben a klasszikus művészet összebékítette az élet ellentmondásait, most kissé megingott, fellazult, beárnyékolódott ; azok az örvények és talányok, amelyekről ez a művészet nem akart tudni, vagy amelyeket legalábbis nem engedett főhelyre, most közelebb jöttek, s megkívánták, hogy a művész szembenézzen velük. De a művész — a korszakos méretű művész — ismeri őket, tudja a helyüket, tudja a megoldásukat és nem fél velük szembenézni. Magasból néz vissza ez a művészet, megtanult búcsúzni és végrendelkezni. Már nem klasszicizmus, még nem romantika ; de úgy látszik a korszak művészetének döntő problémája éppen ez volt : kilépni a klasszicizmusból — inkább kilépni belőle, semmint ismételtetni és epigonjának lenni. Ebben a történelmi pillanatban — Mozart Varázsfuvolája és Beethoven I. szimfóniája között — Haydnban és bizonyára másokban is nyilván megérlelődött a felismerés, hogy a klasszikus művészet igénye egy erősödő új igénnyel szemben egyre tarthatatlanabb. A kérdés az volt : megszülethetik-e az új magából a régiből, vagy egészen máshonnan kell jönnie?

És most éppen így válik érthetővé : annak a művésznek, aki ez új igényeket érezte önmagában, lényegében már ki kellett lépnie a régi világ társadalmi formáiból is. A rokokó rezidenciák világa, melynek Haydn oly sokáig állott a szolgálatában, főleg a jó átlagot kedvelte a művészetben : szép dallamot kívánt, átlátszó formát, jó hangzást, a „megjelenés” kultúráját ; de kívánta, sőt elvárta a megszokottat is, a fáradságnélkülit és formulaszerűt, a soha meg nem erőltetöt, az elegánsan szolgálatkész és egyforma mosolyt. Az átlagízlést, az átlagszinvonalat e réven rendkívül felemelte ; de a szokatlantól és bonyodalmastól már visszariadt, és itt, ebben, már csak fék és nyűg

lehetett az igazi, a nagy klasszicizmus számára. Bizonyos fokon túl a művészetet nem tudta magába fogadni — és innen van, hogy egy-egy elhatározó pillanatban Haydnnak, Mozartnak és Beethovennek egyaránt szakítaniok kellett ezzel a világgal, mert egyszerűen *kinőtték*.

Igen: a klasszikus művészet, amint a rezidenciális világ szárnyai alatt megnőtt, már túl is nőtt rajta, s még inkább túl kellett rajta nőnie, ha nem akart közepes epigon-művészek uszály-művészetévé alászállni és elaprózódni. *Folytatni* ezt a művészetet, igazán folytatni csak az tudta, aki ki is lépett belőle egyben, aki ellentmondott neki, aki feloldotta. Ez a kilépés, ez a feloldás nemcsak Beethoven korszakos műve, hanem már az öreg Haydné is; s ami legcsodálatosabb benne, hogy egy öreg ember hajtja végre, aki lényegében a *régiben* volt otthon; de erőben, fogékonyságban és rugalmasságban annyira fiatal maradt, hogy most a fiatalok helyett is valóráváltja a forradalmat saját régi világa ellen. Egy emberöltővel korábban ő formálta meg azt a régit is; most pedig, mikor a régi már elsápad és felbomlik, ő maga ítélkezik felette s formálja meg utódját, az újat is, a bonyolultabbat, az eljövendőt. A klasszikus művészet ebben a búcsúzó alakjában nemcsak kilépett önmagából, hanem egyben még magasabbra emelkedett, szélesebb és merészebb távlatúvá nőtt, akár Goethe klasszicizmusa a költő öregkori, kései műveiben.

„A lenyugvó nap még egyszer visszanéz” — így éneklik az „Évszakok”-nak abban a jelenetében, ahol a nyár végetér. Az öreg Haydnnak ez az alkonyati perce, ez a búcsúzó napfény azonban csodálatosképpen semmiféle csüggedt lemondással nem terhes; ellenkezőleg, csupa megújhodást hirdet. Emlékezzünk rá, mit jelentett ki az agg zeneköltő írődeákjának tett híres nyilatkozatában: „A zene jövője beláthatatlan.” S ő maga utolsó műveiben úgy ment e beláthatatlan jövő elébe, mint aki tudja, hogy mindig magasabbra lép és a jövő kapuját — emelt fővel s a győzelem bizonyosságával — éppen ő nyitja meg.

AARNI PENTTILÄ

ÉSZREVÉTELEK A NYELVTAN RENDSZERÉRŐL

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1959. április 21-i felolvasó ülésén

Mivel pár évvel ezelőtt fejeztem be az első részletes finn leíró nyelvtan írását és mivel tudom, hogy a tisztelt Akadémia egy nagy magyar leíró nyelvtan elkészítésével foglalkozik, úgy gondolom, hogy a finn nyelvtan írásakor általam követett főbb irányelvek ismertetése érdekelni fogja Önöket.

Előadásom tárgya tehát a nyelvtan rendszere, fölépítése lesz.

Mint más nyelvtanírók, nyelvtanomban én is arra törekedtem, hogy az rendszeres leírása legyen az illető nyelvnek, — jelen esetben a finn nyelvnek. Mit jelent ez a célkitűzés? Pontosabban mi ennek a tartalma?

Most úgy látszik, mintha eltérnék igazi témámtól, mikor arra merem kérni Önöket, tisztelt hallgatóim, gondoljanak egy pillanatig a következő kis feladatra. Szíveskedjenek megfigyelni, hány szó van a következő rövid mondatban: *Az egyik fiú a másik fiúval az egyik boltból a másikba szaladt.* Úgy vélem, vannak olyanok, akik szerint 12 szó van ebben a mondatban, mások viszont csak 9 szót figyeltek meg (*Az, egyik, fiú, másik, fiúval, boltból, másikba, szaladt*), ismét mások pedig csak 6 szót vettek észre (*az, egyik, fiú, másik, bolt, szalad*). Ez a példa igen világosan mutatja, hogy a szó szónak sokféle, legalább háromféle jelentését kell megkülönböztetnünk. Másképpen nem érthető meg, hogyan számolhatják háromféle, egymástól eltérő módon e mondat szavait, és mind a három számítás (12 szó, 9 szó, 6 szó) igaz. Mindenki másféleképpen számolta össze a szavakat, másféleképpen értelmezte a szó fogalmát. Ezen kis eltérés után visszatérhetünk a témára, a nyelvtan rendszerére.

A kérdés bevezető megvilágítása végett tegyük fel, hogy rendszeres leírást, azaz nyelvtant kell adnunk egy olyan nyelvről, amelyben csak két különböző jel van: *a* és *b*, valamint azok egymást követő kapcsolatai. Ilyen kétjelű, azaz kétszavú nyelv nyelvtanának megírása könnyű feladat lenne. Rendszeres leírása abból állna, hogy felsorolnánk e nyelv szavait és kifejténénk, milyen feladatokra alkalmazhatók azok, más szóval megmondanánk jelentésüket vagy esetleg jelentéseiket. A nyelvtannak ezenkívül fel kell tüntetnie, milyen jelkombinációk lehetségesek az illető nyelvben, mind a kettő-e, avagy csak az egyik, közölni kell továbbá azt a célt vagy azokat

a célokat, amelyre vagy amelyekre az illető kombinációk szolgálnak. Úgy vélem, hogy egy ilyen nyelvtan rendszerességét és teljességét aligha vonná kétségbe valaki. Ime előttünk áll a nyelvtannak valamilyen ősfarmája.

Talán kicsinyességnek látszik, ha ezzel kapcsolatban még külön megemlítem, hogy az a két jel vagy — mondhatnánk úgy is — az a két szó, amelyet az általunk elképzelt nyelv tartalmaz, nem azonos azzal a két fehér ábrával, amelyet az imént a táblára rajzoltam. Hiszen ha a kettő azonos lenne, a két ábra letörlése esetén nyelvünk teljes szókinését elvesztené. Természetesen olyan „nyelvet” is el lehet képzelni, amelyben csak két konkrét jel van, például éppen az a kettő, amelyet a táblára írtam. De egy ilyen nyelv használata igen nehézkes lenne, sőt kombinációk alkotása nem tudom, hogyan történhetnék. Hogyan tudnám a krétarajz *a*-ját a tábláról leválasztani és a *b* mellé helyezni, vagy ellenkezőleg: a *b*-t leválasztani és az *a* mellé helyezni? Szerencsére azonban erre nincs is szükség, mert ilyen nyelvtan megírása eszünk ágában sincs. Ehelyett olyan kétjelű nyelv nyelvtanának megírásáról van szó, amelyben a két jel, *a* és *b*, nem azonos a táblára írt két grafémával, hanem valójában a jelek, illetőleg szavak egész seregét jelenti. A táblán levő, krétával írt *a* és *b* hozzátartozik az *a* meg a *b* jelölte jel-, ill. szócsoporthoz, de hozzájuk tartozik még számtalan valóságos, krétával vagy tintával írt, nyomtatott és egyéb ugyanolyan ábra is. Olyan nyelvre gondolunk tehát, amelyben csak két szó van, de amelyben ugyanakkor határtalan mennyiségű szó lehetséges, ti. ennek a két szónak az alkalmi megvalósulásai, realizációi.

Ennek a körülménynek külön említése szörszálhasogatásnak tetszhetik, hiszen a mindennapi beszédben egészen általános dolog, hogy ugyanaz a szó hol egyetlen konkrét létezőre, hol pedig a kérdéses létező egész csoportjára vonatkozik. Mikor pl. asztalról beszélünk, az asztal szó vonatkozhatik egyes konkrét asztalra éppenúgy, mint általában az asztalra, minden asztalra, az asztal fogalmára vagyis egész asztalcsoporthoz. Ugyanígy az általános szóhasználatnak megfelel és általában helyes értelmezést is eredményez, ha két szóról: *a*-ról és *b*-ről beszélünk. De pontosabban véve kétféle értelmezés lehetséges: vagy az, hogy az *a* és *b* szavakat éppen az előttünk levő, krétával írt betűkre vonatkoztatjuk, vagy pedig azokra a betűcsoportokra, amelyekhez ezek is hozzátartoznak számtalan hozzájuk hasonlóval együtt. Jóllehet a „két szó” kifejezést mindenki az utóbbi szándékolt módon értelmezi, mégis elképzelhető, hogy nem a mindennapi szóhasználatnak megfelelően közlöm Önökkel az illető nyelv jeleire vonatkozó tudnivalókat, hanem a kétféle értelmezés lehetőségének kizárásával. Semmi sem akadályoz bennünket abban, hogy pontosabbak legyünk, mint általában, és az egyes konkrét létezőket, többek közt a szavakat, más módon jelöljük, mint a létezők, ill. szavak csoportjait. Most így járok el. Hogy elkerüljek minden kétértelműséget — bár igen ártatlan kétértelműséget —, leszögezem a következőket: a kérdéses nyelvbe két *jelcsoport* tartozik. Az egyik az „*a*”, a másik pedig

a „b”. Az első jel, az „a”, olyan csoportra vonatkozik, amelyhez számtalan különböző *a* betű tartozik, a másik jel, a „b”, pedig olyan csoportra vonatkozik, amelyhez számtalan *b* betű tartozik. Elvileg ugyanilyen pontosabb értelmezés lehetséges a nyelvészeti szóhasználat terén is. Ezentúl tehát egyelőre nyelvünk „a” és „b” jeleit *szavaknak* nevezem, viszont a szavak alkalmi realizációit, a krétával vagy tintával írt, látható, nagy, kicsiny, rosszul vagy jól rajzolt ábrákat ezentúl nem nevezem többé szavaknak a mindennapi nyelvhasználat módjára. A finn nyelvben az utóbbiak számára könnyű volt új, saját elnevezést találni, s ez: a *sane*, amely a *sana* „szó” származéka. A magyarban egy latin szóval talán *vokabulumoknak* nevezhetnénk őket.

Mindezek után megállapítom, hogy a vizsgálandó nyelvben két szó van, de számtalan *vokabulum*, azaz a két szónak számtalan alkalmi megvalósulása, realizációja van. Továbbá idetartozó az utóbbiak kombinációja. Milyen ennek a nyelvnek a nyelvtana, azzal is tisztában vagyunk.

A nyelvtanírás feladata bővül és ugyanakkor jóval nehezebb lesz, ha a jeleknek és azok kombinációinak száma növekszik. Először is technikai nehézségek merülnek fel. Ha a jelek száma igen nagy — ha tíz és százezer szóról van szó —, a jelek felsorolása, valamint az alkalmi realizációk jelentésének magyarázata rendkívül nagy munkát igényelne. Technikai okokból a nyelv jeleinek felsorolása és realizációik jelentéseinek magyarázata — mint tudjuk — elkülönült a nyelvtantól, és különleges művek, a *szótárak* feladata lett. A jelkombinációk jegyzékeinek összeállítása szintén legyőzhetetlen feladattá vált a jelek megszorodása következtében. Olyasféle kombinációjegyzékek, mint pl. a parlőrökéi meg a közmondásgyűjteményekéi, természetesen csak elenyészően csekély hányadát alkotják az összes jelkombinációknak és ezekre a felsorolási módszer gyakorlatilag aligha alkalmazható messzemenően. Ezt a nehézséget nem lehet legyőzni a nyelvtantól való elkülönítéssel. A jelkapcsolásnak (kombinációtannak) a nyelvtan keretén belül kell helyet foglalnia, és a nyelvtanírónak különleges módot kell kitalálnia a kombinációk leírására.

De a kombinációk leírásán kívül egyéb, nem technikai jellegű nehézségek is merülhettek fel nyelvtanírás közben a jelek számának megnövekedése következtében. Nézzük csak :

Ha például két szó helyett négy különálló szavunk lenne : „a”, „ak”, „b”, „bk”, akkor nyelvtanunk némileg már bonyolultabbá válnék. De azzal még ne törődjünk, hogy az említett nyelvnek a szókincse, valamint lehetséges kombinációinak felsorolása terjedelmesebb lesz, mert a növekedés nem olyan nagy, hogy a szójegyzékek készítése ne lenne továbbra is könnyű feladat. Technikai nehézségek tehát nem lennének. Mégis helyénvaló ezen utóbbi eset tárgyalása, mégpedig azért, mert vele kapcsolatban egy olyan körülmény merül fel, amelynek szerintem nagy jelentősége van a különféle nyelvek nyelv-

tanainak írásakor. Nagyon lehetséges ugyanis, hogy az „a” és az „ak” szavak realizációinak jelentései ugyanúgy térnek el egymástól, mint a „b” és a „bk” szavak realizációinak jelentései. Például az „almák” és az „alma” szó jelentései esetleg csak ugyanannyiban térnek el egymástól, mint pl. a „békák” és a „béka” szavak realizációinak jelentései. Ha valóban így lenne a dolog — és nagy általánosságban így szokott lenni —, akkor azt mondhatjuk, amit általában szokás is mondani, hogy nyelvünkben nem n é g y szó van, hanem továbbra is csak k e t t ő, ti. az *alma* és a *béka*. A négy szó valójában nem négy, hanem két szó két-két s z ó a l a k j a. Az egyik szó szóalakjai „a” és „ak”, a másik szóé „b” és „bk”. A jelek száma tehát ez esetben nem növekedett, hanem továbbra is megmaradt kettőnek. A továbbiakban ezért az „a”-t és „ak”-t, a „b”-t és „bk”-t, ezt a négy képződményt nem s z ó n a k, hanem s z ó a l a k n a k nevezük. Úgy vesszük ugyanis, hogy ezek k é t szót képviselnek, s ezért nincs jogunk arra, hogy az „a”-t, „ak”-t és a többit ugyanúgy szónak nevezük, mint eddig tettük. A szóalakoknak ugyanis, amelyeknek a száma a mi esetünkben négy, valami másnak kell lenniök, mint a szavaknak, amelyekből a mi nyelvünkben csak kettő van. Ahogyan az imént a *szó* terminusát szabatosabbá tettük azáltal, hogy különbséget tettünk *szavak* és *vokabulumok* között, ugyanúgy most még tovább szabatosítjuk a *szó* terminust, és szavakon kívül beszélünk szóalakokról is. Ezentúl tehát az olyan képződményeket, amelyekből az általunk elképzelt nyelvben csak kettő van, így jelöljük: „A” és „B”, s csupán ezeket nevezük szavaknak.

Végeredményben tehát a *szó* terminust eddig három új terminussal helyettesítettük. A nyelvekben általában vannak: 1. (először) olyan képződmények, amelyek jelentkezhetnek több alakban is, pl. raggal bővülve, vagy pedig csupán *e g y* alakban, azaz ragozatlanul; ezek a szavak, 2. (másodszor) s z ó a l a k o k; 3. (harmadszor) a szóalaknak vannak látható vagy hallható, leírható vagy olvasható reális előfordulásai, realizációi; ezeket vokabulumoknak nevezük.

Ezután a kissé hosszúra nyúlt magyarázat után, vizsgáljuk meg az előbbi mondatot, amelynek a szavait az imént megszámoztuk. Remélem megértjük, hogy valamennyi számítás helyes volt: az első a mondat vokabulumait számolta meg (ezeknek a száma valóban 12), a második a mondat szóalakjait számolta meg (ezeknek a száma csakugyan 9), a harmadik pedig a szavakat számolta meg, melyeknek száma 6.

Ezekkel a dolgokkal azért foglalkoztam hosszasan, mert úgy vélem, hogy jelentőségük van a nyelvtani rendszerezésnél. Sőt erős a gyanúm, hogy éppen a nyelvtanírás főtárgyainak: a vokabulumoknak, a szóalakoknak és a szavaknak egymással való összekeverése gátolta a nyelvtani rendszer tisztulását.

A nyelvtanírásban tehát figyelniünk kell először a *szavakra* („A”, „B” stb.-re), — az ezekkel foglalkozó fejezetet *szótannak* nevezhetjük, másodszer

a *szóalakokra* — velük („a”, „ak” stb.) a nyelvtannak az a része foglalkozik, amelyet *szóalaktannak* nevezhetünk, és végül a *vokabulumokra*; a nyelvtannak a velük foglalkozó részét az előzők mintájára *vokabulumtannak* nevezhetnők. A nyelvtanhoz tartozik ezenkívül fontos főcsoportként a szókapcsolatok ábrázolása. A nyelvtannak ezt a részét *szókapcsolás- (kombináció)-tannak* hívhatjuk, ha nem akarjuk a hagyományos *mondattan* elnevezést használni. (Nagy vonásokban) ez a nyelvtan váza.

Miféle dolgok fordulnak elő a *szótanban*? Világos, hogy nem tartozik oda a szavak felsorolása, miután az a *szótárak* feladata lett. De azért a szótannak marad elég tárgyalnivalója. Legfontosabb feladatai közé tartozik mindenekelőtt a *szófa-jok bemutatása* (meghatározása), amennyiben az illető nyelv szókinése szófajokra osztható. Nagy általánosságban a nyelvekben a következő szófajok vannak: *ragozható* és *nemragozható szavak*. Ragozásról vagy ragozhatatlanságról csak a szavak esetében beszélhetünk. A szóalakokról nem mondhatjuk, hogy azok ragozhatók vagy nem ragozhatók. Hasonlóképpen a vokabulumokról sem. Közös ragozási jelleg alapján a szavakat alcsoportokra oszthatjuk. Ha a finn nyelvet vesszük, abban három szófajt találunk: névszókat, igéket és partikulákat. Más nyelvekben több szófaj is lehetséges, de ne felejtjük el, hogy a szófajokat másként nem szabad csoportosítani, mint a ragozásbeli ismertetőjegyek alapján. A szavakat nem csoportosíthatjuk jelentés vagy valamely mondattani sajátság alapján, mert a szavaknak nincsen jelentésük vagy mondattani sajátságuk. Jelentés vagy mondattani sajátság csak a vokabulumoknál található. Igen fontos fejezete a szótannak az, amely a *szóalkotás* módjaival foglalkozik. A nyelvnek nem minden szava idegen egymáshoz. A köztük észlelhető rokonságban lehet törvényszerűség és szabályszerűség. A szótannak foglalkoznia kell azzal a törvényszerű, kölesönös függő viszonyal, amely pl. a szóképzés terén mutatkozik. Eszerint a nyelvtanban a szóalkotást keretén belül kell lenni *képzéstannak*. A finn nyelvtanban pl. ez a fejezet igen terjedelmes, a finnben ugyanis számos származék képezhető ugyanabból az alapszóból. Ennek szemléltetésére megemlítem az alábbi esetet. Elelőtt 40 évvel az egyik újság pályázatot hirdetett a leghosszabb finn szóra (nem összetett, hanem képzett szóról volt szó). A pályázatot Kannisto Artur ismert finn nyelvész nyerte meg, az általa képzett szó összesen 103 betűből állt. A szóképzésen kívül a szóalkotásnak másféle módja is lehetséges, de részletekbe nem bocsátkozhatom, ezért ezt mellőzöm. A különféle szóalkotásmódok mind a szótanba tartoznak.

A nyelvtannak foglalkoznia kell még a szóalakokkal. A *szóalaktanban* a szóalakok keletkezését, azaz a ragozást kell tisztázni. A *ragozástan* a szóalaktan egyik fejezete. Ennek elengedhetetlen része a különféle szóalakcsoportokba tartozó szóalakrealizációk jelentésének ábrázolása. A szóalaktanban eszerint tisztázandó pl. az egyes számú és a többes számú alanyeset és annak szerepe, a birtokos eset és szerepe, a felszólító mód és szerepe stb.

Olyan gazdag ragozású nyelvben, mint a finn, a szóalaktan egyike a nyelvtan legterjedelmesebb fejezeteinek.

Szisztematikus sorrendben haladva eszerint a nyelvtanban tisztáznunk kell a *vokabulumokat* és a bennük előforduló törvényszerűségeket. Itt van pl. a vokabulumok képzése, amire legalábbis a finn nyelvtanban figyelmet kell fordítani. Erre vonatkozó fejezetnek is kell lenni a *vokabulumtanban*. Egy kis részletpéldája annak, hogy a finnben az alanyeset képviselőjéhez hozzácsatolhatjuk a *-ni* birtokos személyragot, miközben a vokabulum továbbra is alanyeset marad, pl. *talo* „ház”, *taloni* „házam, házaim”. Ugyanaz a birtokos személyrag előfordulhat számos más esetben is, pl. az ilyen inessivusragos alakokban is, mint *talossa* „házban”, *talossani* „házamban”. A jelen idő egyes szám 3. személyű igealakhoz pl. *tulee* „jön”, hozzáfűzhetjük a *-pa* módosító szócskát. Az új vokabulum továbbra is jelen idő egyes 3. személy (*tuleepa* „jön bizony”) stb. A vokabulumok vizsgálata során azok szerkezetében felismerhetünk bizonyos céltudatos vonásokat, így pl. egyes alkatrészek, ismétlődő hangcsoportok, avagy — írott nyelv esetén — betűk előfordulását. Ugyanígy megfigyelhető, hogy ezeknek a hangoknak vagy betűknek közel sem az összes kapcsolódásai fordulnak elő az illető nyelv vokabulummaiban.

A hangok használatában — hogy tovább folytassam ezt a példát — lehetnek még más törvényszerűségek is. A vokabulumok szerkezetét jellemzőheti pl. a magánhangzóilleszkedés. Előfordulhat olyan törvényszerűség is, hogy egyetlen szótag sem kezdődhetik egynél több mássalhangzóval. A vokabulumtanban eszerint megkülönböztethetünk külön szerkezetant. Ezt rendszeren *hangtannak* nevezik. A hangtanon kívül áll, de ahhoz kapcsolódik a nyelvtannak egyik fejezete, amelyet *helyesírástannak* hívnak. Ezt főleg azért fűzik a nyelvtanhoz, mert a nyelvtan tulajdonképpen két nyelv nyelvtana egyidejűleg: egyrészt a beszélt, másrészt a megfelelő írott nyelv nyelvtana. A helyesírástan élenjáró feladata annak a kimutatása, hogy a két nyelv (a beszélt és az írott nyelv) megfelel egymásnak, úgyhogy a tulajdonképpeni nyelvtanban nem szükséges állandóan külön foglalkozni a két nyelvvel, elegendő, ha csupán az egyikről beszélünk. A helyesírástan tájékoztat afelől, hogyan kell az egyik nyelvről mondottakat alkalmazni a másik nyelvre. Tájékoztat azonkívül az írott nyelvnek azon elemeiről is, amelyeknek a beszélt nyelvben nincs megfelelőjük (pl. az írásjelekről). Igen fontos szakasz a vokabulumok tárgyalásában a különféle *vokabulumfajok* leírása. Vokabulumfaj általában sokkal több van, mint szófaj, és ugyancsak több, mint szóalakfajta. A vokabulumokat ugyanis többféle szempontból csoportosíthatjuk. Jelentés-tani szempontból számos csoport különböztethető meg. Gondoljunk pl. a *situatívákra*, vagyis a helyzetet jelentő vokabulumokra, a *relációvokabulumokra*, amelyek valamilyen viszonyt jelentenek. Gondoljunk továbbá a *partitív* és *impartitív* vokabulumokra, amelyeknek a finn nyelvtanban fontos szerepük

van és amelyek osztályozása a vonatkozó tárgy oszthatósága vagy oszthatatlansága alapján történik. Gondoljunk végül az interjekciókra (indulatszókra), amelyeknek nincsen jelentésük. Mondattani szempontból megint más vokabulumcsoportok különböztethetők meg. Ezek közül megemlítem például a főneveket, *substantivumokat*, amin a finn nyelvben azokat a vokabulumokat értjük, amelyeknek egyeztetett tartozéka van, vagy lehet. Ilyenek még az *adverbiумok*, vagyis olyan vokabulumok, amelyeknek — hogy továbbra is a finn nyelv területén maradjak — jellemző sajátosságuk, hogy semmi körülmények közt sincs egyeztetett jelzőjük, sem pedig őket magukat nem egyeztetethetjük más vokabulumokkal, valamint az is jellemző rájuk, hogy csak egyoldalú kiegészítést igényelnek.

Mivel előadásomban említettem a szófajokat, szabad legyen ehhez még egy apró megjegyzést fűznöm. Mint tudjuk, a nyelvtanokban gyakran beszélünk az úgynevezett szófajokról. A szokásos szófajosztályozás hibája, hogy annak megalkotásakor nem voltak tekintettel arra, hogy milyen „szavakat” osztályozunk: szavakat-e, szóalakokat-e, vagy vokabulumokat-e. Magától értetődik: az osztályozás sikerének előfeltétele az, hogy tudjuk, mit osztályozunk. Gyakran találkozunk olyan félfogással, amely a szófajosztályozás főhibáját abban látja, hogy az osztályozandókat hol ebből, hol amabból a szempontból vizsgálják, és az osztályozás éppen emiatt zavaros. Ezt az eljárást azonban nem tarthatom hibának, mert a nyelv anyagát igenis minden lehetséges szempontból vizsgálni kell. Lényeges hiányosság ezzel szemben az, hogy azt az osztályozást, amely csak a szavakra vonatkozhatik, kiterjesztik a vokabulumokra is, és megfordítva.

A nyelvten negyedik nagy fejezete a *szókapcsolástan* vagy *syntaxis* a szókombinációk végtelen sokaságának áttekintésére törekszik. Ennek a feladatnak az elvégzése a különféle kombinációk szerkezetének ismertetésével történik. Bár kombináció végtelen sokféle lehetséges, szerkezetileg eltérő szókombináció aránylag kevés van. Egyszerű szófelrolásokon kívül találunk olyan szókombinációkat, amelyeknek tagjai *mellérendeltek* vagyis *parataktikusak*, mintegy ugyanolyan értékűek. Az egyenértékűség ebben az esetben azt jelenti, hogy az illető vokabulum viszonya valamely harmadik vokabulumhoz ugyanaz, pl. a következő vokabulumsorozatban: *Találkoztam a nővéremmel és fivéremmel* paratagma a *nővéremmel és fivéremmel*; mindkettő viszonya a *találkoztam* vokabulumhoz ugyanaz. Vannak továbbá olyan vokabulumegyettesek, amelyek tagjainak különböző szintaktikus jellege van. Az egyik tag, az úgynevezett hangadó vagy fővokabulum meghatározza az egész vokabulumcsoport mondattani sajátosságait, míg a többi vokabulum, azaz a fővokabulum függvényei a kérdéses szempontból jelentéktelenek. Az ilyen vokabulumegyettest — mint ismeretes — *alárendeltnek* vagy *hipotaktikusnak*, röviden *hipotagmának* nevezik. Pl. a *Találkoztam legidősebb fivéremmel (bátyámmal)* mondatban a *legidősebb és fivéremmel (bátyámmal)* vokabulumok

együttese hipotaktikus, és ugyanakkor a *legidősebb fivéremmel (bátyámmal)* vokabulumegyüttes és a *találkoztam* vokabulum bővebb együttes (csoport). A harmadik vokabulumegyüttes-fajta az ún. *nexus*. Ennek tagjai sem mellérendelt, sem alárendelt viszonyban nincsenek. A *nexus* mondattani jellege más, mint a tagoké. Így pl. a következő *nexus* *Joku tulee* „Valaki jön” nem fordulhat elő bővebb együttesként ugyanolyan módon, mint az egyes tagok: a *valaki* és a *jön*. Pl. egy ilyen összetett mondatban *Azt hiszem, hogy valaki jön* a vokabulumok közül egyik sem tekinthető tárgynak, azok együttese viszont tárgy. Másfajta *nexus* van a következő finn mondatban *Luulen jonkun tulevan*, amelyben a *jonkun tulevan* tárgyként szereplő participiális szerkezetet alkot. Ezeket a különféle szerkezeteket vizsgálja és írja le a mondatban. A finn nyelv területéről megemlítek még egy tipikus mondattani szabályt példaként arra, hogy mit kell a kombinációtannak tartalmaznia. A határozók jelentéstani és mondattani sajátásaik alapján három csoportra oszlanak: materiális határozók, mint pl. *nyt* „most” (ezek főleg igevokabulumokat határoznak meg), intenzitáshatározók, pl. *aika* „meglehetősen” (csak melléneveket és anyagi határozókat határoznak meg, pl. *aika pieni* „meglehetősen kicsiny”, *aika hyvin* „meglehetősen, elég jól”) s végül módhatározók, amelyekkel egész mondatokat, materiális és intenzitáshatározókat, poszt- és prepozíciókat, substantivumokat, jelzőt, igei vokabulumot és számneveket lehet módosítani. A mondattannak vizsgálni kell még a különféle vokabulumegyüttesekben előforduló egyeztetéseket. Ugyanígy a beszédben kötetlen kongruencia-helyzetben, mintegy extrapozícióban levő elemek vizsgálata is természetesen helyet kap a mondatban, minthogy ezek az elemek éppen bizonyos vokabulumegyüttesekkel kapcsolatban fordulnak elő szabad (kötetlen) helyzetben. Ezzel felsoroltam egy sereg mondattani kérdést, amelyekkel a nyelvtannak természetszerűen foglalkoznia kell.

De hátra van még egy kérdés: hová kerül mindezeken után maga az úgynevezett mondat? A mondat tárgyalásának helye a nyelvtanban nyilvánvalóan attól függ, mit nevezünk mondatnak. Ha mondatnak nevezük azt a képződményt, amelyet fentebb *nexus*nak mondtam, akkor az elhelyezés kérdése máris megoldódott. De a magam részéről *Finn nyelvtanomban* akként jártam el, hogy mondatnak tekintettem minden olyan vokabulumot vagy vokabulumegyüttest, amely előfordulási környezetéből önálló, érthető egészként válik ki, úgyhogy az esetleg azt megelőző beszéd vagy írás, valamint az esetleg azt követő beszéd vagy írás közelebből vagy a megelőző, vagy a következő egészhez tartozik. Ezzel egyáltalán nem állítom azt, hogy a beszéd mindig mondatokban történik. Ellenkezőleg! A különféle mondatok határai gyakran annyira elmosódnak, hogy mondatonként előrehaladó folyamatról bajos beszélni. Másfelől tény az, hogy az empirikus tapasztalat során gyakran van dolgunk olyan nyelvi egységekkel, amelyek az előbbi meghatározással jellemezhetők. Az ilyen mondatok állhatnak egy vokabulumból éppenúgy,

mint több vokabulumból. Az előbbi esetben azok tárgyalásának megfelelő helye a szótan, az utóbbi esetben pedig a mondattan.

Ilyennek gondolom a nyelv rendszeres leírását, azaz a nyelvtan vázát. De teljesen lehetségesnek tartom, hogy valaki a hagyományos rendszernek és leírásmódnak vagy más attól eltérő leírásmódnak nagyobb teret juttat, mint ahogyan én tettem munkámban. Semmi akadálya nincsen pl. annak, hogy a nyelvtan olyan külön fejezettel kezdődjék, amelynek neve hangtan. De szerintem fontos, hogy az általunk választott leírásmód javára ne tegyünk olyan engedményeket, amelyek akadályoznák a dolgok helyes megértését és tárgyalását. Ha pl. szavakat ábrázolunk ott, ahol voltaképpen vokabulumokat kellene ábrázolni, átléptük a megengedett határt, és nyelvtanunk homályos, zavaros és hiányos lesz, ami egyébként elkerülhető lett volna.

FAUST

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1959. március 16-i felolvasó ülésén

1.

Faust — teljes, latinositott nevén Magister Georgius Sabellicus, Faustus junior — személye és élete történeti valóság, amelyet azonban kora s még inkább utókora a maga szükségleteinek és tendenciáinak megfelelően alakított és költött át. A 15. és 16. század fordulóján született a württembergi Knittlingenben, de ezenkívül még jó néhány falu és város „vitatja” magának. Parasztsaládból származik, de megszerzi a humanista műveltség elemeit, egy ideig állítólag a krakkói egyetem hallgatója, — ez az egyetlen európai egyetem, ahol mágiát tanítanak. Jól ismeri mindazt, amihez kora beláthatatlan mágikus, démonológiai irodalmából hozzáférhetett. Megfordul a német humanizmus és reformáció legtöbb városában, mindenütt meggyűlik a baja az egyházi és világi hatóságokkal, annál népszerűbb a nép, a diákság között. A humanisták gyűlölik, mert áltudós versenytársat látnak benne, aki veszélyezteteti tudományuk tisztaságát és komolyságát. Nem kevésbé gyűlöli, de egészen más okból, Luther és Melanchthon. Állítólag megtörtént vagy koholt esetekből már életében egész legendakoszorú fűződik a nevéhez. 1540 táján hal meg szülőföldjén, gyanús körülmények között. 1587-ben Majna-Frankfurtban, Goethe szülővárosában, jelenik meg a nevét viselő históriás könyv. (Historia von D. Johann Fausten...) Még ma is izgalmas olvasmány, — s amint számos kiadásából, átdolgozásából, angol, francia, holland, cseh fordításaiból látni, még inkább az lehetett a kortársak számára.

Jól ismerjük a történeti Faustképzetet és a Fausttípust, amely mögött ott él a tér és idő korlátain túlhaladó, emberfeletti tudást, határtalan hatalmat, a megváltó szépséget, az érzékek teljes kielégülését szomjazó emberi vágy, s ismerjük a képzet világtörténeti családfáját, a típust megtestesítő mágusok, varázslók hosszú sorát, a szellemek és démonok urait vagy áldozatait. A Historia gyáva kalandornak és szemfényvesztőnek, mágusnak, tudósnak és szélhámosnak, istentelen tréfacsinálónak mutatja Faustot. De ezenfelül van benne valami, ami senki másé, csak az övé, koráé és a német népé, egy többlet, amelyet a Faustkönyv így fogalmaz meg: Faust sasszárnyakat ölt magára, hogy kifürkéssze az ég és föld minden titkát. Ezen a ponton kiugrik a történeti sorból s különbözik minden felmenő rokonától, faustszerű őseitől, akik

legjobb esetben csak érintik a Faustgondolatot, kizáróan tudásvágyból, érzéki szerelemből, sértett hiúságból szerződnek az ördöggel vagy akiket csak nagyobb könyvtudásuk, az átlagnál nagyobb kutatószenvédélyük hoz az ördöngösség hírébe. Ezek az emberek maguk védekeznek legjobban e hír ellen, ami érthető, hiszen életükkel játszanak. Ezzel szemben a német Faustnak a Faustgondolat az éltető eleme. Nem alkalmi bűnös, hiú paktáló, hanem szabad akaratából szerződik 24 évre az ördöggel s nem titkolja, hanem nyíltan vállalja a démonológiát. A mértéktelen faustvágy: mindent tudni, mindent élvezni, áttörni a tér és idő korlátait, csak most, a földrajzi és tudományos felfedezések, a horizonttágulás és perspektívaváltozás, a kapitalizmus első kibontakozása és a vele együtt kibontakozó renaissance és humanizmus időpontjában, csak itt és most, a középkort és feudalizmust likvidáló Európában ölthet konkrét formát, amikor minden új „élmény” lesújtja s egyúttal felemeli az embert. Csakhogy Faust német ember, márpedig a lassan kapitalizálódó Németországban a renaissance és vele a Faustgondolat érvényesülése annyi gátlásba és ellenerőbe ütközik, hogy az egyetemes német ideológia zűrzavarából és tanácstalanságából csak megcsúfolva, szárnyaszegetten kerülhet ki. Ebben az összefüggésben mindössze két dologra szeretnék rámutatni. A nyugati humanizmus általában a haladás élén jár, részt vesz a szellemi és politikai élet irányításában is, ha kifejezetten nem is vallás- és keresztényellenes, de mindenesetre megindítja az első szabadságharcot a teológia gyámsága ellen, előkészíti a nagy ideológiai forradalmakat, a felvilágosodást. A német humanizmus ezzel szemben éppen legjelentékenyebb képviselőiben megmarad elméleti-ideológiai mozgalomnak, ragaszkodik a latin nyelvhez, néhány „vad” magánjárót nem tekintve, irtózik minden aktív politikai állásfoglalástól s hamarosan megköti békéjét az egyházzal. Mindkét változata, a kuriális (udvari) s a függetlenebb kultúrhumanizmus századokig nem tud, vagy talán nem is akar kiszabadulni a teológia babilóniai fogságából.

Erasmus két humanista nemzedék nevében beszél, amikor kijelenti, hogy sohasem kívánta és nem irigylt senkitől a vértanúság dicsőségét. Ma már tudjuk: amilyen egy ország humanizmusa, olyan a protestantizmusa. Luther mozgalma idő előtt elveszíti forradalmi lendületét, elzárkózik, majd teljesen elszakad azoktól a plebejusi erőktől, amelyeknek ezt a lendületet köszönheti, s lemond programjának legmerészebb pontjáról, a láthatatlan egyházzal; belső világi aszkézise könyörtelenebb, merevebb a katolicizmus külső aszkéziséénél, világi síkon teljesen alárendeli magát a fejedelmi hatalomnak, rendületlen ördög- és boszorkányhitével, félelmeivel, babonáival, lidércnyomásos álmaival, még jó sokáig a középkorban él és mindvégig legfőbb gondja: megőrizni a dogma tisztaságát és érintetlenségét. Elég itt a reformáció francia, angol, hollandi változataira és e változatok politikai érdekeltségére, forradalmi akcióira utalni, hogy megállapíthassuk: a humanizmus és a reformáció Németországon kívül majdnem mindenütt a haladás forrása és

hordozója, Németországban viszont jó sokáig a haladás és fejlődés egyik kerékkötője. Alighogy felmerül a Faustgondolat, máris elfojtja a protestantizmus, elhomályosítja a felemás humanizmus, az asztrológia, az anekdotikus anyag. A renaissance Kolumbus-vágyaiból ez lesz: Faust megismerkedik a menny és a pokol berendezésével, az ördög varázsköpenyegén elrepül a világ felett, a földkerekség pereméig, ahonnan ellátni a paradicsomig; a renaissance-költők és művészek igéző álmából, a világszép Helénából fantom lesz, eszköz az ördög kezében arra, hogy kielégítse Faust érzékiségét, elhallgattassa bűntudatát és keresztény lelkiismeretét, az ember új szabadságából pedig az érzékek, az íny állati szabadossága és féltelensége. S emellett itt vannak a Faustgondolat deformált kisugárzásai: Faust kijelenti, hogy hajlandó megismételni Krisztus csodatetteit, s ha elvesznének Platon és Arisztotelész művei, újra előteremtene őket, aminek az a reális alapja, hogy éppen akkor adják ki Platon és Arisztotelész hiteles összövegeit.

A reformáció eredetileg nem feltétlen ellensége a renaissancenak és a humanizmusnak. De később annál élesebben fordul szembe velük, eszményeikkel és eredményeikkel, az autonóm szépséggel és az autonóm emberrel, a szabadsággal stb., hogy végül teljesen törvényen kívül helyezze őket. Faust alakja és élete éppen kapóra jön neki, mert benné túlhajtván mutathatja be a valóságos történeti helyzetet, képtelenségig viheti a szabad akarat következményeit, a szabad érzékiség kultuszát s igazolhatja az eleveelrendelés dogmáját: Faust a földi üdvösséget keresve, eljátszotta jogát a túlvilági üdvösséghez, elpártolt istentől, ezért nincs számára szabadulás, bűnbocsánata, feltétlenül el kell kárhoznia. (Azt is tudjuk, milyen megvetéssel, sőt undorral beszélnek a korai és kései reformátorok Faustról, az ördög cimborájáról.) Ezzel a megoldással kétféle igényt lehetett kielégíteni: a naív humanisták és a dogmatikus lutheránusok igényét. Az egyik jóhiszeműen, a másik rosszhiszeműen elhitheti velünk: ilyen az igazi humanista. Itt is — ott is paradigma, — s a Faustkönyv sorsa azt mutatja, hogy majdnem 200 évig az is marad. De van még egy harmadik igény is, amely kielégülésre vár. Ezt az igényt az az új polgári olvasóréteg támasztja, amely a rideg biblicizmus, igehirdetés, örökös bűnbánat, lelkiismeretvizsgálat és szorongás világából, az egyetemes haláltáncangulat elől szívesen menekül mesébe, profán csodába. Innen a középkori mese- és mondavilág, a szépségükből kiforgatott renaissance-elbeszélések, a nyugati ponyvára került Kelet, a népkönyvek, trufátárok hallatlan népszerűsége.

A Faust alakja körül fölburjánzó anekdotikus történetek és elbeszélések sokszázados vagy még ősibb múltra tekintenek vissza. Van közöttük keleti (sémi), van antik eredetű; legtöbbjük egy mágikus világkép és primitív életszemlélet maradványa. Elsődleges céljuk nem a puszta mulattatás és szórakoztatás, ahogyan a kortársak jó része látja és értelmezi, hanem ezenkívül még más összefüggésekre is utalnak. A varázslóknak, mágusoknak,

bűvészeknek ti., akárcsak az uralkodóknak, egy bizonyos epikai-történeti hitelre van szükségük, ennek pedig elengedhetetlen feltétele a felmenő rokonok és ősök utánzása funkcióban, külsőségekben, életük és haláluk körülményeiben, hogy a tömegek kollektív tudatában ugyanazon egy közös típus örökösiként vagy változataiként tűnjenek fel. Faust élete ebben az értelemben tipikus varázslóélet, ördögidézéssel, vérszerződéssel. Teljes joggal ruháztatták rá Simon Magus, Cyprianus, Theophilus, régi és új ördögös pápák és tudósok (Albertus Magnus, Johannes Trithemius, Paracelsus) egyik-másik vonását, amelyekben rajta van még a régi világképek és gazdasági meg társadalmi formák jegye.

A Faustkönyvnek már 1599-ben új átdolgozott kiadása jelent meg három kötetben. Az átdolgozó — G. R. Widmann — a legridegebb protestáns érzülettel és katolikusellenes szellemben végezte munkáját. A maga nézőpontjából helyesen járt el, amikor eltörölte a legenda két legveszedelmesebb motívumát, a Faustgondolatot és Helénát. Ezzel szemben növelte az exhortációs teológiai anyagot. A könyvből erkölcsi káulauz és felekezeti propaganda-írás lett. Hogy tehermentesítse a protestantizmust s ugyanakkor megterhelje a katolicizmust, egyik-másik ponton megváltoztatja az összöveget: Faust Ingoldstadt katolikus egyetemén tanul, famulusa katolikus pap fia, az ördög pedig barátnak öltözve jelenik meg. Intenciója ellenére viszont megnő Faust jelentősége. Most már kifejezetten Luther ellenalakja: 1521-ben szerződik az ördöggel, amikor Luther hozzáfog a Biblia fordításához, 1525-ben, pontosan Luther házasságának évében veti bele magát „az életbe”, 1545-ben viszi el az ördög, amikor Luther kiadja Das Papsttum von Rom vom Teufel gestiftet c. fontos röpiratát. A megfélemlés nem lehetne teljesebb.

Még mindig szigorúan teológiai keretben, de már egy új polgári izléshez és történeti érzékhez igazodva beszéli el az eseményeket Nikolaus Pfitzer nürnbergi orvos. (1674.) Az idők jele, hogy újra visszaadja Faustnak Helénát. Új, de sokat ígérő motívum a könyvben Faust szerelme egy szegény, de szép szolgáló iránt.

Közben átléptük a korai felvilágosodás határát, ez összeesik a német kapitalizálódás és polgárosodás új fejezetével: az embernek nem kell mozgósítania a démonokat, az ördögöt, hogy pénzt szerezzen, hogy uralkodjék a természetben. A kapitalizmus, a természettudományok, a technika egészen más, földi eszközöket bocsátanak a rendelkezésére. Ezzel lassanként kicsúszik a talaj a mágia, az ördöghit alól: az elvilágiasodáshoz, a valóság új meghódításához képest a teológia is veszít jelentőségéből, noha még mindig nem adta ki utolsó erejét. A Faustkönyv utolsó ismert átdolgozása (1712?) már számot vet a megváltozott helyzettel. Minden jó- és rosszhiszemű illúzió nélkül, csodaellenes álláspontjáról, a csodákat cáfolva, csak azt fogadja el az egész anyagból, ami valószínűnek látszik, és anekdotikus rövidsége törekszik. Faustot teljesen kivetkőzteti démoniájából, az ördögnek és ördögi pak-

tumnak ésszerű és időszerű materiális magyarázatát adja. Faust azért szerződik az ördöggel, hogy kifizethesse adósságait. A fejlődés dialektikájának és szükségszerűségének megfelelően így találkoznak a végletek a kezdet és a vég történeti funkciójában. Az összöveg formálta meg először és legutolsó változata készíti elő Faust új alakját. (Különben itt találkozunk első ízben a Mephistopheles névvel a régi Mephistophiles és Mephostophiles helyett.) Az út, amelyen az egész folyamat végbemegy, az elvilágiasodás, a varázstalanítás, egyszóval Faust és a Faustgondolat humanizálódásának egyik útja. Amikor megjön az ideje, Goethe Faustjába torkollik, csakúgy, mint a két másik, amely párhuzamosan halad vele. Az egyik mindjárt kezdetben meredeken és merészen a magasba visz, a másik, a szerényebb viszont lefelé a nép, a városi kispolgárság mélyrétegeibe vezet.

Láttuk, a Faustkönyv hamarosan átlépi a német nyelvterület határait. De Anglián, Hollandián kívül a hosszú századok alatt nemigen tud másutt gyökeret verni. Ami érthető. Itt van mindenekelőtt a Faust német démoniája, irracionálizmusa, és tegyük hozzá: kiolthatatlan német protestantizmusa, amivel például a klasszikus vagy álklasszikus francia ízlés nemigen tudott volna mit kezdeni. De a katolikus barokkszínpad is, amely konzerválja vagy folytatja a középkort, csak szent csodákat, istennek tetsző profán és szent hősokeket, megtérő, megtört és éppen ezért megváltható bűnösöket ismer, a legjobb esetben csak egy megtört, bűnbánó, tehát eredeti természetét megtagadó Faustot tűrhetne meg. Marad Anglia, ahol a kapitalizmus megteremti egy új erkölcs-tannak s világi kultúrának, azaz Faust humanizálásának első feltételeit. Ehhez járul, hogy e világ első reprezentatív költője, a plebejus származású Marlow, minden emberi mértéket meghaladó istentelen hőseiben a képtelenségig viszi kora uralkodó tendenciáit és erősíti, az imperializmust (Tamerlan), a kapitalista aranyéhséget (A máltai zsidó) és a hatalom vágyát. Maga is faustszerű jelenség s így olyan mértékben azonosíthatja magát a Faust-gondolattal, mint senki más Goethe előtt. Persze Marlow még nem elég szabad ahhoz, hogy feloldozza, megmentse Faustot. A teológia őt is megállítja, határt szab merészségének: az ő Faustjának is el kell buknia. De mélységes rokonérzéssel kíséri a bukását. Sőt ennél is tovább megy. Felszabadítja Faust hatalom- és tudásvágyát, hogy a korlátokon belül fesztelenül garázdálkodhassék, hogy kihívja maga ellen, megostromolja az eget és a földet, lehozza a holdat és a csillagokat, hogy feltámassza halottaiból a szép Helénát, akiben ezúttal a petrarkista, renaissance-nemzedékek, az új platonisták szépségeszmenye és szépségáhitata ölt testet. A német Nicolaus Cusanus felfedezése: a végtelenség megrendítő élménye, a távolság és az új távlatok varázsa, itt és most Faust személyében kap első ízben meggyőző kifejezést az európai költészetben. Néha az az érzésünk, mintha Marlow csak igazolni akarná, mégpedig ridegen és feltétlenül már Bacon előtt Bacon jelszavát: a tudás hatalom, másfelől mintha mesterének, Pico della Mirandolának az ember méltóságáról

mondott himnuszát ültetné át a maga nyelvére, a pátosz legmagasabb fokán : isten a teremtés utolsó napján alkotta az embert, hogy megismerje a világ-mindenség törvényeit, szeresse a szépséget, csodálja a nagyságát. Nem kötötte állandó helyhez, meghatározott tevékenységhez, szükségszerűségekhez, de mozgásszabadságot és szabad akaratot adott neki. A világ közepére állította, hogy könnyebben nézhessen maga körül és mindent lásson, ami a világon van. Olyan lénynek teremtette, aki sem nem égi, sem nem földi, sem nem halandó, sem nem kizáróan halhatatlan, hogy szabadon formálja és győzhesse le önmagát ; állattá fajulhat és istenhez hasonló lényvé szülheti újjá magát. Az állatok az anyaméhből hozzák magukkal azt, amire szükségük lesz, — a magasabbrendű szellemek kezdetétől fogva, vagy nem sokkal utána olyanok, amilyeneknek örökké maradnak. Csak az embernek van fejlődése. — Szabad akaratából növekedhetik, magában hordva egy minden alakú élet csíráit.

Marlow teremti meg a Faust első monológjának Goetheig érvényes alakját és preformálja Faust sorsának legtöbb drámai lehetőségét. (Művét 1588 körül írta, forrása a német Faustkönyv.)

Egy szívós filológiai feltevés szerint volt egy német Faustdráma, amely időrendben megelőzi a Marlowét, csakhogy e feltevésnek semmi elfogadható alapja sincs. A dolog éppen fordítva áll. Angol színjátszók más egykorú vagy közelkorú (shakespeare-i) műsordarabjaikkal együtt a Marlow Faustját is áthozták Németországba. Hiteles adataink szerint itt többször előadták. Deformált szövegét nem ismerjük, helyesebben csak annyit, amennyit egy kései rövid tartalmi kivonat és két színlap sejtet velünk : az egykori ünnepélyes renaissance-tragédia látványos, kiállításos vásári komédiává zuhlott, tűzijátékkal, tánccal, a külső hatás illuzionisztikus színpadi kellékeivel, szemnek tetsző, érzéket izgató külsőségekkel, taglejtésekkel és arcjátékkal. Ugyanakkor a Hanswurst (paprikajancsi) személyében egyre nagyobb szerephez jut benne, sőt a cselekménybe magába is beleavatkozik a groteszk humor, mégpedig nemcsak a kontraszthatás kedvéért, mint Marlownál és Shakespeare-nél, hanem, hogy veszélytelenítse a démoniát a polgári közönség számára, amely már-már kezd nem hinni ezekben a dolgokban és amelynek jólesik mulatni rajtuk. A veszélytelenítésnek ez a groteszk formája lényegében szintén a humanizálást szolgálja, bensőségebb kapcsolatot teremtve a színpad és a nézők között. Faust és a Faustgondolat népi eredetű, de egy humanista elit formálta meg. Most visszatalál a néphez, s ez nyilvánvalóan meghosszabbítja Faust életét, az irodalmon kívül is halhatatlanná teszi és egy újfajta mesei démoniával telíti a Faustgondolatot. A dialektikus folyamat végén ott áll a Faustbábjáték, amelynek szövegtörténetét, sajnos, csak a 19. század eleje óta ismerjük, pedig ennél jóval régiebb. A bábjátékkal együtt jelentkezik egy eddig nem ismert kísérő érzés, az a borzongás és szorongás, amely a kívülről mozgott, értelmetlen mechanizált világ láttára fogja el az embert. Elég az

hozzá, Faust megszabadul a felesleges teológiai megterheléstől, de pozitív értelemben még mindig a teológia rabja. Hiába groteszk humor, groteszk bűnbánat, világi játékosztön és veszélytelenítés: a pokoltól még most sem mentheti meg semmi és senki.

A felvilágosodással (racionalizmussal) második, polgári szakaszába lép az európai humanizmus. Német formájából kezdettől fogva hiányzik a világi, bátorító, alkotó forradalmi erő, mert nem támaszkodhatik egy felszabadult haladó osztályra, amely tudatára ébredt volna a maga érdekeinek és értékeinek. A felvilágosodás Kant szerint azt jelenti, hogy az ember kilép az önmaga okozta kiskorúság állapotából. Kiskorú pedig az ember, ha nem tud élni eszével más emberek irányítása nélkül, kiskorúságának oka azonban nem az ész hiánya, hanem az, hogy nincs benne elhatározó erő és bátorság. Ennél jobban nem lehetne jellemezni a német helyzetet. Még nagyobb baj, hogy a német felvilágosodás jórészt mint idegen, angol és francia eredetű ideológiai felépítményrésze és terminológia jut el Németországba, ahol a valóságban egyelőre csak szórványos intenciók és félszeg készenlét felelnek meg nekik. Ebből származik az egész felemás állapot, egyezmény, engedmény jobbra-balra, az ortodoxia politikai önkény felé. Mindez különös, álmodósisokhoz, önállótlan vulgarizáláshoz vezet. Az igazi német felvilágosodás valójában csak Lessingben, Herderben, Goethében, a kultúrhumanizmus és idealizmus klasszikus filozófiájában bontakozik ki teljesen, amikor a németiség reális fejlődése végre megközelíti a nyugateurópaiakat. Mindez közelről érinti Faust sorsát.

Lessing a német felvilágosodás klasszikus korának első, valóban nagykorúvá lett, legférfiasabb és ideológiailag is legkövetkezetesebb írója. Évekig úgyszólván reménytelenül, végül teljesen magára maradván vívja a maga személyi szabadságharcát a maradiság, szellemi tunyaság, vallási elfogultság, az irodalomba átmentett feudalizmus és politikai önkény erői ellen. Drámát tervez Faustról, amelynek azonban egy kész jelenetén, néhány töredéken kívül csak a koncepcióját ismerjük. Várható volt, hogy folytatni fogja Faust humanizálását. S valóban Lessing igazolja elsőnek Faust határtalan tudásvágyát, amely bűnbe sodorja s amelyet évszázadokig nem tudtak megbocsátani neki: az istenség nem azért oltotta az emberbe ezt a legnemesebb ösztönző erőt, hogy örökre szerencsétlenné tegye. De bármilyen forradalminak tetszik is ez a fordulat, valójában Lessing sem meri még levonni végső következtetését, s nem gyávaságból, hanem talán csak a tehetetlenség törvényének engedve, kitér a radikális megoldás elől. Nála az igazi Faustot ál-Faust, fantóm helyettesíti, Faust maga pedig csupán álmában nézi végig, mi történik a helyettesével.

A Sturm und Drang néven ismert mozgalom a német felvilágosodás radikális polgári, érzelmesebb válfaja, a parasztháborúk óta a németiség első ideológiai szabadságmozgalma. A nemzedék legjobb képviselőiben már ott dereng az a felismerés, hogy a társadalom megváltoztatása, az osztálykülönb-

ségek lerombolása nélkül nincs igazi szabadság, de a német viszonyok sajátos alakulása folytán, mindez csak merő ideológia, eszményi követelmény, irodalmi-szellemi jellegű lázadás marad. Mindamellett pátosának kifejezetten politikai tartalma egy évtizedig mégis izgalomban tudja tartani, vagy legalábbis foglalkoztatja a német közvéleményt. A Sturm und Drang írói szó szerint értelmezik Rousseau programját: vissza a természethez! vagy a német Hamann jelszavát: a költészet az emberiség ősnyelve. Ilyen értelmezéssel olvassák Homerost, a Bibliát, a népköltészetet, főleg Shakespeare-t és vetik el az áklklasszicizmus poetikáját. Túlhajtott természetességből már-már természetellenesen, túlhajtott emberiségből már-már embertelenül hatnak. A magasabbrendű ember (Übermensch) fikciója, Prometheus mint a lángelme megtestesülése az ő alkotásuk. Német költők, írók, gondolkodók most fordulnak első ízben a nép és a népi rétegek felé, nem tisztán emberbaráti, hanem már politikai érdeklődéssel és együttérzéssel. Hőseik a történelem és mondák alakjai, félistenek, lángelmék, lázadók, magánjárók, vallásalapítók, zsarnokgyűlölők, nagy bűnösök, akiknek bűnét szenvedélyük bünteleníti. De soha nagyobb ellentmondás élet és költészet, intenció és alkotás között. A Sturm und Drang íróinak sok a tárgyi, érzelmi felfedezése, de annál kevesebb a maradandó alkotása. Legtöbbjük életében van egy pont, ahol félresiklanak, és amelyen túl elvesznek a költészet, az élet számára. Nem lehet sokáig büntetlenül a szenvedély és önkívület legmagasabb fokán járni, különösen, ha jórészt féltehetségekről, vagy tehetséges műkedvelőkről van szó. A Faust éppen nekik való tárgy. Ha Lessing Faust tudásvágyát igazolja, a Sturm und Drang írói viszont nemzedékük legnagyobb élményét: az érzékek és érzések felszabadulását, az élet nagy ellentmondásait viszik át az alakjába. Ez az átvitel is a felvilágosodás és humanizmus vonalába esik, de végső eredményét tekintve, Lessing elvi megoldásához képest visszaesést jelent: Friedrich Müller két drámai kísérletében, a forradalmárból bürokratává lett Klinger terjedelmes regényében térben, időben, tapasztalatokban hallatlanul kitérül Faust világa és emberi távlata, de Faust maga tehetetlennek bizonyul egyfelől a maga szenvedélye, másfelől a politika, társadalom, a történelem erőivel, az emberi aljassággal s nem utolsósorban a maga belső ellentmondásaival szemben. Ezért menthetetlen, csakhogy ezúttal nem teológiai, hanem morális okokból és mélységes pesszimizmusa folytán, amelyből nincs más kiút, mint a pokol és az elkárhozás.

Goethét a maga humanizmusa és lángelméje — életének alakulása — átsegit a Sturm und Drang veszedelmes életkorán. Faustot is tovább viszi, fel-emeli magával és nem hagyja, hogy elsorvadjon. (Ebben az összefüggésben persze nem foglalkozhatunk Faust egyéb racionalista vagy kora-romantikus alakváltozataival, valamennyiüket feleslegessé teszi Goethe Faust-koncepciója.)

II.

Goethe és Faust esetében újra bebizonyosodik, hogy az irodalom életében is rendszerint akkor vetődnek fel a nagy problémák, amikor adva vannak megoldásuk feltételei.

Goethét már nem csupán rokonézés, megértés vezeti Fausthoz, hanem olyan mértékben azonosítja magát vele, ahogyan erről mindeddig szó sem lehetett, vagy ahogyan Goethe egyáltalán azonosítani tudja magát valamivel vagy valakivel. Csak ez teszi lehetővé a számára, hogy befejezze a Faust és a Faustgondolat teljes humanizálását, hogy ne kerülje ki, vagy ne korlátozza kizáróan a morális elemre Faust megváltását. Sőt itt sem áll meg: Fausttal együtt humanizálja örök partnerét, Mefisztót, aki nélkül Faust nem lehetne többé Faust, ahogyan Faust nélkül Mefisztó is elveszítené értelmét. Goethe azonban nemcsak azonosítja, hanem egészen másképpen azonosítja magát Fausttal, mint többi alakjával. Mindenekelőtt megtalálja benne mindazokat a termékeny lehetőségeket, amelyekkel többi, választott történeti, mondai, mitológiai alakja kínálja. Körvonalaiban készen, preformálva kapja, de a többiek időbeli, térbeli megkötöttsége nélkül. Bármilyen önkényesen bánik is a többiekkel, lényegében mégis csak meg van kötve, — itt viszont teljesen szabad keze van. Ezenkívül a Faust kora, akárcsak a Götze, elvileg, érzelmileg még megközelíthető Goethe számára, nem kell romantikus eszközök-höz és illúziókhoz folyamodnia, hogy életre keltse, s ez a körülmény mindenestre hallatlan előnyököt biztosít a számára. Faust sorsának magva, lényege annyira függetlenné válik időtől és tértől, hogy Goethe ott, addig s úgy folytathatja, szövögetheti, ahol és ahogyan a szükségletei megkövetelik. Götz, Mahomet, Szokratész, a Bolygó zsidó, Prometheus, Caesar — Goethe Sturm und Drangjának bálványai, csak egy-egy rokonpillanatának vagy válságának reprezentatív kifejezői, a válságos pillanat elmúltával — a Prometheuszt és Bolygó zsidót kivéve — alig vagy egyáltalán nem foglalkoztatják tovább. De így van ez Goethe későbbi témáival vagy problémáival is. Faust viszont együtt él Goethével, együtt nőhet, együtt fejlődhetik, együtt emelkedik, együtt süllyed vele, szó szerint ifjúkorától utolsó lehelletéig. Innen van, hogy ami például a Prometheuszban egyetlen lázadó istenellenes mozdulat, az itt egy hívő-hitetlen lázadó és magasabbrendű ember állandósult magatartása. Mindez igen fontos következményekkel jár: Goethe életének folytonossága biztosítja a Faustdráma belső egységét. Távlatokat ennek az életnek emberi és művészi méreteitől s kora távlataitól kap. Az a mély, sokszor rejtett megfelelés, amely Goethe biológiai, érzelmi, gondolati fejlődése, természettudományos világképe és költészete között fennáll, sehol másutt nem ragadható meg olyan közvetlenül, mint itt. Az Ős-Fauston, az első érzéki képen kezdve a szimbolikus világképig, a befejezett második részig mindig nyomon követhető Goethe többszöri „vedlése”, alakváltozása.

A Faustdráma Goethe egyéni és egyetemesen emberi szabadságharcának legteljesebb tükre. Miért, mi ellen folyik ez a szabadságharc? A könyvvilág, az élettelen betűország, a mechanizált élet és természet, az aszkézis minden külső és belső formája ellen, amely századokon keresztül azt hirdette, hogy a föld egyetlen siralomvölgy, az érzékek korlátlan használata pedig bűn. S folyik ez a szabadságharc az élet nevében, amelyet élni nemcsak öröm, hanem kötelesség is, amely önmagában hordja a maga értékét és értelmét s nem szorul túlvilági kárpótlásra, s folyik nem utolsósorban a német nép társadalmi és politikai elnyomódása ellen. Faust útjának célja tehát az igazi élet, az igazi valóság felfedezése, ha úgy tetszik, visszahódítása: a könyvvilágnak helyet kell cserélnie az igazi világgal és benne az egyoldalú, elméleti embernek a sokoldalú igazi emberrel. Faust első monológja megmutatja helyzetének egész nyomorúságát, ezt a kutyának való életet, amelyet nem lehet tovább elviselni. Ahogy elméleti könyvemberhez, mágikus hívőhöz illik, először könyvvel a kezében, varázslattal próbál kijutni a szabadba és az érzékfeletti világ kapuján kopogtat. Felüti Nostradamus könyvét — Michel Notredame, 16. századi francia seb orvos és asztrológus, itt csak szimbolikus név, mögötte a régi és új mágusok hosszú sora, közöttük Helmont, Bekker, Hamann, Swedenborg áll —, s megpillantja benne a makrokozmosz jegyét, a szent hatszöveget, amely a régi mágikus és teozófiai irodalomban a bibliai teremtés, itt a világteremtés, a Világsszellem jegye. Faustnak az az érzése, mintha hirtelen feltárulna előtte a világmindenség, az ég és föld titka, mégpedig összeműködő erőinek teljességében. Csodálatos látvány, de ember számára merő látvány. Csalódásában Faust most a Föld szellemét idézi. Azt hiszi, közelebb áll hozzá, rokon vele, de be kell látnia, hogy újra csalódott: a Föld szellemét sem éri fel ésszel. Csalódása kétségbeesésig fokozódik. Ez a döntő, sorstörténeti pillanat, amikor Faust felveti a lét és nemlét kérdését s dacolva a Világsszellemmel, dacolva a Föld szellemével leszámol múlttal és jövővel, törvényen kívül helyezi magát, maga veszi kezébe a sorsát és szájához emeli a méregpoharat. Csakhogy a Föld szelleme erősebbnek bizonyul, nem hagyja teremtményét és ott győzi meg, hódítja vissza, ahol nem használ dac, elhatározás, ellenállás: megszólalnak a húsvéti harangok, Faust szeme könnybe lábad, újra a földé.

A Föld szelleme a dráma eredeti koncepciójához tartozik. Funkcióját tekintve pontosan azon a helyen áll benne, ahol minden régi és újabb Faustműben az ördög. Ez az első forradalmi lépés a Faustgondolat történetében. A Földszellem fogalma nem új, a hagyományos mágikus-teozófiai irodalomból származik, de most lényegesen megváltozott a jelentése. Ott a Földet éltető Archeus terrae vagy a Földet mozgató Anima terrae, a Föld lelke, itt viszont — és ez a Föld szellem önértelmezése — a világ és tett géniusza, isten földi helytartója, a születés és a halál végletei között teremtve fejlődő, átlet-

kesített, humanizált természet, háttere, színhelye Goethe panteizmusának, amelyről nemsokára a nagy gyónási jelenetben tesz vallomást.

Goethe ifjúkori műveinek választott hősei, történeti sorsukhoz híven élettörvényüknek megfelelően (Götzel, Wertherrel az élükön) sorra meghalnak, elpusztulnak, Faust öngyilkossági kísérlete ezzel szemben tisztán tragikus mozdulat marad. Valamennyiüket túléli, ahogyan Goethe is túlélte őket, mert egyikkel sem azonosította magát egy pillanatnyi helyzetén, egy-egy életszakaszán túl olyan teljesen és természetesen, mint Fausttal, egyikkel sem kötötte össze korát, életét, fejlődését annyi analógia, éppen ezért egyikük sem válhatik ilyen mértékben életének tükrévé és hasonlatává. S mivel nem egyszerre, hanem csak idővel fedezi fel azonosulásuk lehetőségeit, ennek megfelelően módosítja a dráma eredeti koncepcióját.

A húsvéti harangszó és gyermekkori emlékei mentik meg Faustot a Föld számára. A húsvéti séta, a népi jelenetek tipikus szereplőkkel ízelítőt adnak abból a kis világból, amellyel Faust — Mefisztó kalauzolása mellett — nemsokára meg fog ismerkedni. De mindez hangulatilag csak folytatása Faust második monológjának, felidézi benne apja emlékét és vele együtt a múlt sötét kísérteteit. Újból felébreszti, de most még ellenállhatatlanabban régi vágyát: ki a szabadba! Végzőra megjelenik az érzékfeletti világ küldöttje, Mefisztó, aki innen kezdve most már mindvégig Faust kísérője és kísértője marad. Láttuk, hogy Fausttal együtt hogyan humanizálódik. Ez a folyamat most és itt kulminál. (Mefisztó eredetileg a bibliai sátán családjához tartozik. Később az ősgonosz, a nyersanyag, az alsóbbrendű érzékiség képviselője, most Goethe csábító szelleme, Faust életének éppen olyan nélkülözhetetlen eleme, mint a Faustgondolat maga.)

Mefisztó az új idők követelményeihez alkalmazkodva mintegy magasabb szellemi fokon látja el régi világtörténeti-mitológiai küldetését. Célja: megrontani, elsorvasztani Faust magasba vivő lendületét azáltal, hogy ébren tartja alsóbbrendű vágyait, visszájára fordítja s megpróbálja elgáncsolni minden nemesebb törekvését. De ugyanakkor a régi teódiceák értelmében egyúttal elengedhetetlen feltétele a jónak, a tagadás termékeny szelleme, aki a rosszat akarja ugyan, de akarata ellenére mindig a jót cselekszi, így a fausti küzdelem dialektikájának is elengedhetetlen feltétele. Semmi érzéke a pozitív értékek, a kultúra és fejlődés, a formák szépsége iránt. Emellett a népmese s időnként az antik népdráma egyre jobban elmosódó ördögi démonológiájával is tartja a rokonságot, egy vonása híján: s ez az iróniája, amelyet Goethe oltott beléje.

Faust tisztában van Mefisztó szerepével, jelentésével, az ördögi szövetség kétértelműségével. S küzdelmének tragikus iróniája, hogy nem tud, de nem is akar szabadulni tőle. Így teljesen ki van szolgáltatva neki. Milyen fájdalmas lehet benne nyomorúságának tudata, milyen mélyre sülyedhetett, hogy egyelőre nem kínálkozik számára más út a szabadságba és az életbe,

mint az életéről való önkéntes lemondás, az öngyilkosság, hogy ettől a lépéstől csak pillanatnyi érzékenyülése tartja vissza, hogy utána be kell látnia : a maga erejéből sohasem tudná kielégíteni vágyait és ezért kénytelen éppen azokhoz az ördögi mágikus erőkhöz folyamodni, amelyek egy embertelen világ részei, hogy első találkozására az igazi, szabad étellel és a valósággal az Auerbach-pince, amely Mefisztó intenciójának megfelelően, torzított alakjában láttatja vele mind a kettőt, hogy testi-lelki megújulását egy boszorkány varázsitalának, érzékisége első kielégítését szemfényvesztésnek, első nagy emberi élményét, Gretchent és szerelmét, csak ördögi praktikának köszönheti ; igaz, ennek köszönheti mélységes fájalmát és büntudatát is. Micsoda kétségbeejtő ironia rejlik abban, hogy amikor kénytelen feláldozni Gretchent, ez az áldozat nyitja meg előtte a nagyvilágot, sőt ide is csak Mefisztó varázslova viszi. Az áldozat és a büntudat, az emberi méltóság megcsúfolásának tudata táplálja az I. rész fájdalmas, de ugyanakkor felemelő lírai pátoszáát. Milyen sok, amit Faust az ördöggel kötött szerződés értelmében kíván. S milyen kevés, milyen más, amit Mefisztó teljesíteni kíván és teljesíteni tud, s még ezzel a kevéssel is az a szándéka, hogy lekösse Faust érzékiségét, hogy beszenyezze vágyait, hogy elfojtson Faustban minden magasabbrendű törekvést.

S még ez a kevés is inkább csak érzéki csalódás, ördögi illuzionizmus. Már a kisvilág nyitánya, az Auerbach-pince, diákjelenetével, durva aljaélet, félig szemfényvesztés, lefelé s nem felfelé visz. Szemfényvesztés Faust megfiatalodása, természetellenes beavatkozás a természet, az élet törvényes rendjébe, de feltétele annak, hogy Faust megélhesse nagy érzéki kalandját, szemfényvesztés Heléna képe a varáztükörben, amelyből lobbot vet Faust szenvedélye, s ördögi praktika vezet Faust karjaiba Gretchent... De Mefisztó cselvetése csak félig sikerül : az érzéki csalódásból az érzékek diadala lesz, a szép pillanat, amely megállítja s majdnem megbuktatja Faustot, tragikus, de mégis csupán múló pillanat marad az életében : fel kell áldoznia Gretchent, hogy ő maga s benne a Faustgondolat tovább élhessen.

Gretchen drámáját központi hely illeti meg a dráma első részének koncepcióján belül. Ha csupán a téma (az elcsábított lány, a gyermekgyilkos anya és bűnhődése) korszerűségére és népszerűségére hivatkozunk, még nem merítettük ki a lényegét. Gretchen esete nemcsak tiltakozás a nemesi osztályerkölcs önkénye, a polgári osztályerkölcs könnyörtelensége, az egykori igazságszolgáltatás kegyetlensége (élve eltemetés, karóbahúzás, kerékbe-törés) ellen. Ennél jóval több : a felvilágosodás (Sturm und Drang), a polgárság osztályharcának fontos része, a szerelem természetes jogának elismerése és elismertetése a világgal. Persze, Goethe sem mentheti fel Gretchent a gyermekgyilkosság következményei alól, noha Faust eleve törvényen és erkölcsön kívül áll. De igazolja, szentté avatja Gretchen szerelmét, odaadását isten és ember előtt. Gretchen ösztönére, érzékeire hallgatva adja

oda magát Faustnak s csak utólag ébred tudatára lépése következményeinek. Bűnében is érzi a maga büntelenségét, bukásában a maga erkölcsi ártatlanságát. Ezért olyan egyszери, páratlan az alakja. Rómeó és Júlia óta soha még az érzeki és lelki, a földi és égi szerelem dialektikus feszültsége nem oldódott fel ilyen fenntartás nélkül a művészi formában, az első szerelem megrázó testi-lelki élménye sehoh másutt nem teremtett magának ilyen konkrét és mégis időtlen terminológiát, mint Goethe sesenheimi lírájában és itt a Faustban. Ha tudjuk, hogyan bontakozik ki mindez Gretchen kispolgári életéből és környezetéből, ez még csak szükségzerűbbé, meggyőzőbbé teszi az egészet. Faust számára, — a megfiatalodás után és fausti útján ez az első megrendítő tapasztalata, amelyet a „kisvilág”-ban szerezhett. Az ő számára is első szerelemről van szó, de ez a szerelem egészen más feltételek mellett s más múlt után ragadja meg, mint Gretchent. Soha többé nem érzi magát ilyen emberinek, ilyen földinek, ilyen természetesnek, rousseauinak, goetheinek, életének jobbik, szellemi része soha többé nem érzi magát ilyen szabadnak, mint itt, főleg a gyónásjelenetben. Csakhogy Faust a boszorkánykonyha óta elsősorban érzeki ember; a kétfajta, földi és égi szerelem közül a földi kerekedik felül benne a másikon, élettani törvénye sem tűr megállást és megállapodást. Ez a törvény súlyos áldozatot követel tőle, Gretchent akkor kell elhagynia, amikor az leginkább rászorulna a jelenlétére. — Faust és Gretchen útjai akkor válnak el egymástól, amikor testileg, lelkileg legközelebb állnak egymáshoz. Margit epizodikus alak marad Faust életében, drámai epizód az egész műben, de emlékét örökre megőrzi.

A boszorkányok éjszakája még a kisvilág határán innen áll. De a börtönjelenet már kivezet belőle. A nagyvilágba lépő Faust maga is nagyvilági távlatokat és méreteket kap: A II. részben a császár udvarába kerül, felhozza az alvilágból Helénát, egy ideig boldogan él vele az időtlen idilli Árkádiában, aztán visszatér Németországba. Mefisztó segítségével legyőzi az ellencsászárt, hűbérül kapja a tengerpartot, kultúrát teremtve, az elemekkel harcolva él haláláig. Az I. rész mennyei prologusa, Faust fogadtatása, megdicsőülése az éghen, a II. rész végén, az Auerbach-pince és a császári karnevál, a kisvárosi idill és Árkádia, Gretchen és Heléna, az északi és déli (klaszszikus) Walpurgisz-éj, az I. és a II. rész fordulópontjainak, eseményeinek, alakjainak és színhelyének funkcionális megfelelése nyilvánvaló, de nem kevésbé nyilvánvaló, hogy ugyanakkor világok választják el az I. rész Faustját a II. rész Faustjától, az I. rész szimbolikáját a II. rész szimbolikájától.

Ha valaki, Goethe tudja a legjobban, milyen veszélyt jelentenek az egyéni és a kollektív élet számára a démoni-irracionális erők; hogy állandóan örvény és szakadék szélén járunk s hogy elég egy óvatlan lépés, máris beleszédülünk; hogy ha néha le is szállunk az alvilágba, nem azért tesszük, hogy ottmaradjunk, hanem, hogy megújulva és felfrissülve újra visszatér-

jünk igazi elemünkbe, a valóságba. Az antik világ bukása, Dante óta nincs európai ember, aki ilyen megrázó szavakkal írta volna körül a „démoni” félelmetes természetét, mint Goethe a „Költészet és Valóság” utolsó könyvében, s nincsen modern ember, aki egyúttal olyan tisztán látta volna, hogy halálos veszedelem átlépni az értelem határát, kiszolgáltatni magunkat a sötétség irracionális hatalmainak, döngetni a túlvilág kapuját.

Goethe humanizmusa, klasszicizmusa az irracionális erők meglékezésén épül. A Walpurgisz-éj két változata — alaktalan, veszélyesebb kísérteteivel az északi germán, plasztikusabb alsórendű istenségeivel, a déli görög — a mágikus ellenvilághoz tartoznak. Faust útja és humanizálódása egyetlen küzdelem az irracionális (a mágia) ellen s közvetlenül Faust halála előtt ér véget.

Láttuk, ennek a küzdelemnek irónikus színezetet ad az a felismerés, hogy Faust — nem is sejtve, milyen fogadást kötöttek a feje fölött — közvetlenül vagy közvetve Mefisztónak köszönhet mindent s hogy ez teljesen kérdésessé teszi életének realitását. Mefisztó a dráma második részében folytatja eddigi történeti küldetését, de Fausthoz való viszonya időnként meglazul, s úgy tetszik, mintha egy bizonyos munkamegosztás állna be közöttük: Faust aktivitásának csökkenésével fokozódik a Mefisztóé, és viszont; germán környezetben Mefisztó irányítja az eseményeket, a klasszikus szépség megközelíthetetlen marad a számára, ezért Árkádiában teljesen Faust ragadja magához a kezdeményezést. Mefisztó pedig inkább csak az irónikus néző és értelmező szerepére szorítkozik.

Goethe Faustja világdramma, de más értelemben az, mint a Hegel történetfilozófiai koncepciójának bővületében álló epikai, drámai, melodramai költemények, világszemlék, panoptikumok, amelyek szerzőik optimista vagy pesszimista nézőpontjának, távlatának megfelelően időrendben, többé-kevésbé reprezentatív alakokban, korszakokban, képekben vagy képsorozatokban mutatják be az emberiség felemelkedését vagy hanyatlását. Goethe mindössze néhány reális és irreális korszakot választ ki a sok közül, de olyan reprezentatív jegyekkel ruhazza fel őket, hogy sokszor többet jelentenek, mint eredeti helyükön, a történelem eredeti nagy összefüggésében, illetőleg többet egy-egy költői látomásánál, hogy egymagukban helyettesíthetik az emberiség reális múltját és utópisztikus jövőjét. Az I. rész mint helyhez és időhöz kötött történelem a középkor és újkor határán bonyolódik le, de ugyanakkor a nagy forradalom német előjátékának tekinthető, boszorkánykonyhájával, Walpurgisz-éjszakájával viszont felszínre veti a középkori démonológia mély rétegeit. A II. rész a leggazdagabb és legegyetemesebb európai élet emberi és művészi, társadalmi, történeti és tudományos tapasztalataival teljes, ezért választott korszakai is túlmutatnak minden történeti kategórián. A császár udvarának történeti helye a felbomló középkor, karneválja viszont hamisítatlan renaissance, a császári birodalom gazdasági és politikai válságaival pedig Goethe korát tükrözi.

Külön világ e világon belül a tüneményes árkádiai közjáték, amelyhez fogható nemigen ismer a boldog s egyben tragikus szerelem világirodalma. Faust — középkori germán várúr szerepében — itt üli nászát a világszép görög Helénával. A német Walpurgisz-éj óta magában hordta a képét, őt kereste s „látta minden nőben”, megjárta érte a dolgok ősképeihez, a titokzatos Anyákhoz vezető utat, de amit felhozott onnan, nem volt egyéb megejtő káprázatnál. Most aztán itt van: századok és Faust szépségeszményének tökéletes klasszikus megvalósulásaként. Úgy tetszik, a hazátlan Faust végre hazatalált. A megoltott honvág, a szépségáhitat német szókincese szegénynek bizonyul most, amikor meg kellene örökítenie a találkozás nagy történeti pillanatát. Valóban csak egy pillanatról van szó, nem pedig örökkévalóságról, ahogyan Faust elhitette magával. Hamarosan kiderül, hogy minden merő káprázat volt. Faust és Heléna kistia, Euphorion halálra zúzza magát, Heléna is eltűnik, visszatér a Hádeszbe, nem hagyva a megdőbbsent Faust kezében mást, csupán szépsége jelképeit: köntösét és fátylát.

Valóságos történeti jelentőséget tulajdonítottunk Faust és Heléna egyesülésének, de Heléna eltűnésének is hasonló a jelentősége.

Az árkádiai jelenet számos értelmezése között a legismertebb s mind a mai napig a legközkedtebb az, amely Goethe egyik nyilatkozatának s a Faust befejező részének félreértésén alapul: eszerint Faust és Heléna egyesülése szimbolizálná a klasszicizmus és a romantika elvének, a görögségnek és a Nyugatnak — történeti következményeit tekintve — sorsdöntő találkozását. Csakhogy Goethe valójában mindössze a két — klasszikus és romantikus — költői forma bizonyos kiegyenlítődéséről beszél Eckermannnak, arról, hogy ez már klasszikus Walpurgisz-éjben elő van készítve, nyelvileg is, így emelkedik aztán egyre magasabbra s végül Heléna megjelenésében tetőzik.

De sietünk hozzátenni, a Goethe-értelmezte nyelvi, formai-művészi és ideológiai kiegyenlítődés sem tart tovább az árkádiai közjátéknál, a klasszikus Walpurgisz-éjnél, de addig merő valóság, akárcsak a Heléna szépsége, utána azonban merő káprázat. A klasszikus Walpurgisz-éj archaikus kísértetei és fél- meg alsórendű istenségei éppoly kevésbé folytathatják most már irreálissá vált életüket, mint a semmivé foszlott Heléna. Igaz, hogy az ő emléke egy darabig még ott sajog Faust tudatában, de hamarosan kiszorítja onnan az első reális szerelem, Gretchen emlékképe.

Árkádia örökre elmerült, visszahozhatatlanul. Faust szegényebb lett egy csodálatos illúzióval, de egy egész világot kapott helyette cserébe: a valóságot. Útja most már nem vezethet visszafelé sem a kispolgári világba, sem az antikvitásba, sem a Hádeszbe, hanem csak előre a valóságba. Még csak az ördögi „mágiától” kell megszabadulnia, hogy végleg hazataláljon, hogy szilárd talajt érezzen a lába alatt, hogy ne „fantomok” és fantazmagóriák megszállottja, hanem a maga ura legyen.

Ezt az utat járja most már végig, halála pillanatáig.

Goethe nyolcvankét évig élt. Élete a leggazdagabb és legegyetemesebb német élet. Születésének és halálának időpontja közé esnek az olyan meg-rázkódtatások, mint a nagy francia forradalom, a napóleoni háborúk, a népi-nemzeti szabadságmozgalmak s a nyomukban járó világnézeti válságok, a személyiség válsága, a polgárság megrendült biztonságérzetének megszilárdulása, a kapitalizmus kibontakozása, a technika vívmányai, a természet-tudományok eredményei — egyszóval mindaz, ami néhány évtized alatt gyökeresen megváltoztatta a feudális Európa gazdasági, társadalmi, politikai szerkezetét és világképét.

Goethe tisztában van azzal, mit jelentett emberi, erkölcsi és költői kibontakozásának szempontjából ez az egész történeti folyamat. „Az a nagy előnyöm, hogy olyan időben születtem, amikor a legnagyobb események kerültek napirendre s folytatódtak egész életemen át, úgyhogy élő tanúja voltam a Hétéves háborúnak, Amerika és Anglia különválásának, továbbá a francia forradalomnak, végül az egész napóleoni korszaknak a hős bukásáig. Ezen a réven egészen más eredményekhez és tapasztalatokhoz jutottam, mint azok, akik most születnek.” A forradalom óta a világtörténelem és világ-irodalom kategóriáiban gondolkodik. A világirodalom szó az ő alkotása. Mialatt körülötte faji gyűlölettől és nacionalizmustól izzik a világ, ő a német nép és az európai népek szellemi együttműködésének, egy átfogó humanista front kialakításának a lehetőségeit mérlegeli. Belátja a kapitalizálódás történeti szükségszerűségét, de magát a kapitalizmust inkább csak visszáságai és ijesztő tünetei alapján ítéli meg, sőt egyenesen rablással, harácsolással azonosítja. Hasonló ellentmondás jellemzi viszonyát a gőzgéphez, a vasúthoz. Egyfelől a vasútvonalak kiépítésétől várja, hogy segítenek megteremteni a német egységet, másfelől attól tart, hogy a vasút „illatát veszi a virágnak”. Fölismeri a maga kora — a Heinétől „művészi”-nek nevezett korszakarcán a halálos vonásokat, s úgy látja, eljön az idő, amikor az istennek nem telik többé kedve az emberiségben s amikor újból össze kell zúznia mindent, hogy újjáteremte a világot. S halála előtt öt hónappal, amikor lepecsételi a Faust kéziratát, megállapítja: „Zavartkeltő cselekményhez vezető tan uralkodik a világon”. Ez a júliusi forradalom, a szocialista utópiák keltette aggodalom utóhangja. Mégis, micsoda optimizmus nyilvánul meg időnként Goethe utolsó beszélgetéseiben. Micsoda világtávlatokról tesz tanúságot azzal, hogy szeretne még jó néhány ötven évig élni, hogy megérje a Panama-csatorna, a Szezei-csatorna, a Dunát a Rajnával összekötő csatorna megépítését. E távlatok, a kapitalizmus, a forradalmak, a munka körül szerzett lesújtó, de a végső eredményeket tekintve felemelő tapasztalatai nélkül aligha teremtette volna meg a gátat építő, gyarmatosító, vagyont gyűjtő Faust alakját, elsőnek igazolva benne, általa a világirodalomban a munka hőisének modern típusát, akinek százéves korában, vakon, amikor már megérintette a halál lehellete s a lemurok már a sírját ássák, egyetlen gondja: munkaprogramjának

teljesítése. Faust utolsó látomását a szabadságról, amelyet egyre újból ki kell harcolni, s a felszabadított földön élő szabad népről — is Goethe utópisztikus politikai hitvallása sugallta.

Meglepő, hogy a kapitalizmus és a munka új világából úgyszólván teljesen ki van rekesztve az antikvitás. Lényegében ez történt már a „Wilhelm Meister”-ben is. E kirekesztés egy nagy ideológiai és érzelmi válság utolsó szakaszát tükrözi. Hol vannak azok az idők, amikor Goethének még az volt a meggyőződése, hogy valamennyi nép közül a görögök álmodták meg a legszebben az élet álmát, s hogy a görögök utáni termékeny vágyakozás eszmélteti rá az embert a tulajdon belső emberségére. Akárcsak társai a weimari klasszicizmusban, ő is elismerte a vallás rangjára emelt antik szépségeszmény és művészet örök érvényét, utánozhatatlan példakép-jellegét. De az időtlen görögségnek állandó szembesítése a reális, történeti görögséggel, a forradalomtól és kapitalizmustól felszabadított anyagi és szellemi erőkkal, az új világképpel, lassanként Goethével is beláttatta, hogy a görög példakép egyoldalú követése szükségszerűen a polgári társadalomtól és realizmustól való elszakadáshoz vezet. Ezzel az antikvitás, jóllehet továbbra is termékeny forrása marad az európai ember humanista nevelésének, — egyre ritkábban teljesítheti történeti küldetését, azt, hogy világnézetet alakító, tudatot nagykorúsító, fegyelmező erővel avatkozzék bele az emberek életébe.

Az időtlen, századok óta változatlan s maradandóságra ítélt, más szóval: fejlődésre képtelen antikvitás s az állandóan mozgásban levő, fejlődő modern világ közötti ellentmondás lényegére Marx mutatott rá elsőnek, amikor felvetette a kérdést, „vajon a természetnek és a társadalmi viszonyoknak az a szemlélete, amelyen a görög képzelet és a görög művészet alapul, lehetséges-e az automatikus szövőgépek, vasutak, mozdonyok és villamos távírók korában? Hogyan állhatná meg helyét Vulkanus Roberts és Társával, Jupiter a villámhárítóval és Hermes a Credit mobilierrel szemben? Mi lesz a hír istennőjéből, ha a „Times” nyomdájához mérjük?”

Goethe 1800-ban, tehát egy olyan időpontban fogott hozzá az árkádiai színhez, amikor a német klasszikus ideológia még diadalmasan állta a szembesítést minden korszerű ellenerővel s bátran ünnepelhette az antik szépségeszményt. Jó negyedszázadba telt, mire be tudta fejezni a színt, s azután, hogy 1827-ben külön is kiadta, beleilleszthette a Tragédia koncepciójába, ahol azonban a hellyel együtt a szín értelme is megváltozott: az ünnep most már csak a szépség illúziójának szólt... Ezzel véget ért a világirodalom legszebb görög álma. De az illúzió varázsa magában véve elég erős volt ahhoz, hogy nemcsak a kortárs Carlyle-t, Ampère-t és Sevrijovot ejtette bámolatba, hanem jó néhány francia parnasszista és szimbolista mellett még egy Verhaerennek (Hélène de Sparte), sőt egy P. Valérynek (Hélène, La Reine Triste) is inspirációs forrásul szolgálhatott. De nem bizonyult elég erősnek ahhoz, hogy átlépje a gyarmatosítás és kapitalizálódás új fausti világát, annál kevésbé követhette

Faustot megdicsőülésének színhelyére. Hogy ez a színhely nem lehetett más, csak a mennyország, szükségszerű következménye volt annak a ténynek, hogy innen indították el a Tragédia cselekményét, innen követték Faust földi pályafutását. Éppen ezért csakis itt, ahol Faust levetkőzött minden földit és mulandót, lehetett mérlegre vetni e pályafutás értelmét és értékét. Már csak a befejezés szimbolikus teljessége miatt is.

Ma már fölösleges arról vitázni, milyen mintát követett Goethe a maga fausti mennyországának megépítésében. Bizonyos, hogy a Tragédia eredendő koncepciója mögött nem nehéz felfedezni a nagy barokk misztériumok körvonalait, az olasz Dantét, a spanyol Calderont, akikkel éppen mostanában foglalkozott. A legdöntőbb mégis csak Goethe világi vallásossága volt, amely nem ismert dogmát, gyűlölte a klerikalizmust, teológiai külsőségek és szimbólumok között sem tagadta meg magát, s ehhez szabta Goethe a maga mennyországát. S azt hiszem, alig van dogmatikus teológus, aki vállalná ezt a mennyországot. Ugyanakkor hozzá kell tennünk azt is, hogy ez a mennyország szentjeivel, üdvözültjeivel, akik egy kívülük, fölöttük álló fényforrásból kapják spirituális szépségüket, értelmüket, minden vonatkozásban ellenvilága az arkádiai színnek, ahol mindenki, minden szépség, minden kísértet önmagában érthető jelenség. Ez a különbség az allegorikus és szimbolikus ábrázolás különbsége, úgy, ahogyan Goethe értelmezte.

A Fausttéma elkíséri Goethét ifjúkorától a sírig. De ezenkívül vannak külön Faustkorszakai és Faustpillanatai. Első legtermékenyebb Faustkorszaka 1773—1775 közé esik. Ebből az időből származik a dráma első alakja, az „Ős-Faust”. (Kéziratban maradt; 1887-ben fedezte fel s adta ki Erich Schmidt.) Huszonkét jelenetből áll. (A későbbiek közül hiányzik például Faust második monológja és öngyilkossági kísérlete, a húsvéti séta, a paktum, a boszorkánykonyha, de megvan a Gretchen tragédia a börtönjelenettel, a megváltását hirdető égi szózat híján stb.) Nyílt, balladikus szerkezetű drámai Gretchen költemény, amely összefogja az ifjú Goethe lírai és prózai evokációinak minden hangját. Faust megváltásának kérdése itt még nincs felvetve, de gyakorlatilag már elő van készítve: ilyen kezdeti élelendülettel nem lehet elkárhozni. Az első weimari évtized nem kedvez a Faustnak. Goethe 1786-ban Olaszországba menekül. Ha ifjúkorában megtanult érezni, most megtanul látni. Mintha valamennyi érzékszerve a szemében összpontosulna: alig tud betelni a látnivalókkal. A panteista természetrajongó most cserél helyet a higgadtabb, rendszerező természetszemlélővel. Rómában megnyugszik, ha nem is egész életére, ahogyan akkor érezte, de legalább néhány jelentős évtizedre. Újra előveszi a Faustot s még egyszer végiggondolja eredeti koncepcióját. Hazatérve 1790-ben kiadja a Töredéket, amelyen mindössze alig egy-két formai nyomot hagyott az olaszországi út: az Ős-Fausthoz képest rövidebb stilizáltabb s néhány új jelenettel bővült (boszorkánykonyha, Erdő és barlang) Pár évnyi szünet után megjön Goethe második Faustkorszaka, amelynek

külső inspirációs forrásai a francia forradalom, Napóleon, a kapitalizmus, Schiller, a romantika. E korszak végén 1808-ban jelenik meg az Ajánlással, mennyei prologussal és előjátékkal kiegészített, befejezett első rész. („Faust. Der Tragödie erster Teil”), ahogyan ma ismerjük. Legfontosabb mozzanata a prologus, Faust sorsának és küzdelmének átfogóbb értelmezésével: ebben a küzdelemben isten is érdekelve van, ami kiemeli Faustot reális egyszerségből s magánjellegének egyetemes jelleget ad. — A második Faustkorszak 1824-ben kezdődik, a vége pedig összeesik Goethe halálának évével (1832). Most már főfoglalkozásának tekinti a Faust befejezését. 1831-ben kijelenti: elkészültem főmunkámmal. Lepecsételi a kéziratot, de közvetlenül a halála előtt még egyszer felbontja, mert még talál rajta igazítani valót. 1832-ben hátrahagyott műveinek első köteteként megjelenik a Tragédia II. része.

Goethe Faustja világdráma, mentsak azért, mert magába foglalja „a világ minden titkát” (Hebbel), mert az osztatlan emberiség drámája, úgy amint egy kiemelkedő emberi típus sorsában tükröződik, hanem mert megjelenése óta maga is egyik éltető, formáló része a világirodalomnak, s mert azok közé a költői alkotások közé tartozik, amelyeknek látható vagy láthatatlan jelenléte nélkül ma már alig képzelhető el nemzeti irodalom. Majdnem azt mondhatnók: készségük a Faust befogadására önállóságuk, ideológiai s terminológiai fejlettségük fokmérője.

A „Faust” világirodalmi pályafutását, a nemzeti irodalmakhoz való viszonyát azok a személyi, személyfeletti, ideológiai, történeti szükségletek határozzák meg, amelyeknek kielégítését éppen tőle várják. Minden nép, minden kor számára van valami mondanivalója, de hogy magukba fogadhassák, előbb le kell fordítaniok Goethe szimbolikáját a maguk nyelvére. Csakhogy a „Faust” nem magától értetődő „olvasmány”. S itt első sorban nem arra gondolunk, hogy a „németiség sajtószertű költeménye” (Schelling), hanem főként a II. rész eszmei és nyelvi gazdagságára, századokat átfogó képzettársításaira, rejtett célzásaira, mitológiai látomásaira és evokációira. Innen van, hogy az eredeti szövegtől a fordításig, a fordítástól a megértésig olyan hosszú, gyakran beláthatatlanul hosszú az út. S nincs az a könyvtárnyi kommentár, amely áthidalhatná e távolságot, ha a fordító és az olvasó belső elemi rokonság, vagy minden befogadó készség nélkül közeledik Goethehez. Hiszen tudjuk, hogy e készség nélkül még odahaza is micsoda értetlenség fogadta különösen a Tragédia második részét már megjelenése időpontjában, s hogy azóta is alig van sora, részlete, amely ne adott volna alkalmat vitára, ürügyet a képtelennél képtelenebb feltevésekre. Azt is hozzá kell tennünk, hogy Goethe „Faust”-ját lefordították a földkerekség legtöbb nyelvére s hogy a fordítások nagy száma egy állandó, meg nem szűnő érdeklődés jele, de magában véve korántsem bizonyítja a megértés mélységét és maradandóságát.

Dialektikus szemléletünk arra tanít, hogy gyakran nemcsak azok a hatások bizonyulnak termékenyeknek, amelyek időszerű szükségleteket elégitenek ki, hanem azok is, amelyek ellenérzést váltanak ki az írókból és a közönségből, s hogy vannak költői alkotások, amelyek nem szerzőik intenciójának szellemében, hanem ennek ellenére fejtik ki hatásukat.

Láttuk, Németországon kívül Angliának van a legrégebb Faust-hagyománya. S talán Goethe „Faust”ja is itt avatkozik bele első ízben formáló vagy deformáló erővel írók és laikus olvasók tudatába. Shelley a Faust kedvéért tanul meg németül s úgy olvassa, ahogyan szakrális szöveget szokás, s részleteket fordít belőle. Rajongásában osztozik barátja, Byron. Goethe „Faust”ja oldja meg a kettejük nyelvét. Csakhogy ők maguk is faustszerű jelenségek, kívül állnak országuk, osztályuk erkölcsi, érzelmi elfogultságán, úgyhogy Goethe-rajongásuknak kifejezetten politikai jelentősége is van. Ezzel szemben az angol polgári irodalom, az angol romantika reakciós jobb szárnya erkölcstelennek, vallástalannak találja a „Faust”-ot, a sátáni tagadás szellemének megnyilatkozását látja benne s egy kalap alá fogja a jakobinusokkal. Ez a felfogás a század folyamán módosul, sőt angol Goethe-rajongókban sincsen hiány (Matthew Arnold!), de lényegében alig változik. Még Goethe legmegértőbb angol hívének, Carlyle-nek, Faustértelmezésére is rányomja bélyegét szigorú és távlattalan kálvinizmusa.

Nem német, hanem angol ember, Henry Lewes írta Goethe első „modern” távlatú életrajzát. Az angol Faust-fordítások száma ma már meghaladja a negyvenet, ennek ellenére Goethe és „Faust”ja inkább csak a filológusok, filozófusok és írók szívügye. Az irántuk való érdeklődés is mindössze egyszer, 1886-ban mozgatta meg az angol közönséget, amikor százszor került színre a Tragédia első része.

Egészen másként alakul a helyzet Franciaországban, főleg amióta az emigránsok és Mme de Staël felfedezték számára az „igazi” német népet, az igazi német filozófiát és irodalmat, Kantot, Goethét, Schillert.

Hogy mit jelent időszerű szükségleteket kielégíteni, a költő intenciója ellenére egy füst alatt emberi tudatot forradalmasítani, haladó erőket felszabadítani és ugyanakkor ellenerőket mozgósítani, erre kitűnő példa Goethe és a „Faust” francia utóélete, hatásuk, szerepük a francia romantika és klasszicizmus harcában. (Azzal már a kortársak is tisztában voltak, hogy e látszólag esztétikai igényű és célzatú harcban valójában a politikai progresszió hívei mérik össze erejüket a reakció képviselőivel.)

Faust a germán veszedelem megtestesülése, amely elhomályosítással fenyegeti a francia klasszicizmus mértani építményét. De hiába a klasszicista ellenzék, az Akadémia minden tiltakozása az „idomtalan szörnyeteg” befogadása ellen, ez 1823-ban egyszerre két fordítással töri át a határzárát. Azóta a fordítások hosszú sora követi egymást. Tudtommal az utolsó 1950-ben jelent meg. (Voltaire 1767-ben még csak egy német népi komédiát ismert.)

Azzal a ritka esettel van dolgunk, amikor a nagy számok statisztikai törvénye mögött élő valóság lüktet. A francia Faust-probléma nem került le többé a napirendről, s levetkőzve irodalmi jellegét, valósággal közüggé lett. A francia szellemi élet minden ismertebb képviselője, egyfelől a Faustpártiak: Mme de Staël-on, George Sand-on, Berlioz-n, Delacroix-án, Victor Hugo-n kezdve Romain Rolland-ig, Anatole France-ig, Gide-ig, Paul Valéry-ig, (Mon Faust), másfelől a Faustellenesek: Musset-n kezdve, aki megátkozza Faustot, Taine-ig, Paul Claudel-ig, aki a Faust költőjében látja a német nép rossz szellemét, — egyaránt érdekelve vannak benne. (Láttuk, mennyi látható és rejtett szál fűzi a francia parnasszistákat és szimbolistákat az árkádiai közbátékhöz.) Érthető, hogy Németország mellett Franciaország lett a Goethe-és benne a Faust-kutatás egyik centruma.

Ahol Goethét csupán a világhírű klasszikusnak kijáró tisztelettel, de belső szükséglet és áhítat híján, kötelező olvasmányként fogadják, ott Goethének és a „Faust”-nak a legjobb esetben néhány magánjáró költőre vagy haladó ideológusra lehet megtermékenyítő vagy felszabadító hatása. Ez a helyzet Spanyolországban, Portugáliában és Olaszországban. Itt csupán a fordítások számából következtethetünk több-kevesebb bizonyossággal Goethe jelenlétére. Észak-Amerikában is inkább csak az egyetemek és irodalmi társaságok tartják ébren a Goethe-kultuszt, s noha Longfellow már 1838-ban lelkes előadásokat tartotta „Faust”-ról a Harvard-egyetemen, a művelt köztudatban jó sokáig inkább csak Emersonnak kissé amerikanizált Faustja élt és él talán még ma is.

Az ember azt hihetné, ha valahol, akkor a mítosszal élő mondai hagyományokkal telített, jóformán alig kapitalizálódó skandináv országokban talál termékeny követésre a Faustgondolat és Goethe „Faust”-ja. Ehelyett Goethe és a német romantikusok együtthatásából egy felemás északi romantika születik s eltorzítja mind a Goethe, mind Faust alakját, amelynek sorsa Ibsenig követhető. Viszont ebben a világban jut szóhoz az „önző”, „határozni nem tudó”, „vallástalan” Goethe legfanatikusabb ellenzéke, az önmagával, istennel, a világgal meghasonlott Sören Kierkegard, a modern egzisztencializmus őse.

Az utolsó évtizedekben sokszor visszaéltünk s ma is sokszor visszaélünk a hatások értelmezésével, mégpedig éppen a nagy költők eredetiségének rovására. A Faustgondolat lengyelországi útját mérlegelve pl. minden eddigi fölfogással szemben meg kell s meg lehet állapítani, hogy a lengyel patriotizmus, messzianizmus, az 1830/31-es felkelés összeomlása, az emigráció sajátos illuzionizmusa és az európai szabadságmozgalmak mellett Goethe „Faust”-ja csak egyik, noha termékeny építő eleme Mickiewicz vagy Krasinski életművének, a lengyel romantikának általában. Ezen nem változtat az a tény, hogy a Faustot elsőnek a lengyel Radziwill herceg zenésítette meg 1810-ben, hogy a Werther 1820-i fordítását pár nap alatt valósággal szétkapkodták, vagy hogy a „Faust”-nak 12 lengyel fordításáról van tudomásunk.

Jól tudjuk, nincsen nemzeti irodalom, amely a többiektől elszigetelve, minden hatás elől elzárkózva, vak monádként fejlődött s ne élt volna századokon át az „idő” áramában, de a költők és gondolkodók eredetisége éppen abban áll, hogy népük, nemzetük jellegének mindenkori szükségleteinek, történeti fejlődésének megfelelően honosítják át a hatásokat, mégpedig a művészi ábrázolás legmagasabb fokán. Az eredetiség egyúttal új távlatokat is jelent. (Goethe is így értelmezte a maga eredetiségét.) Bátran beszélhetünk ilyenkor írók és irodalmak termékeny találkozásáról . . .

Az orosz irodalom Puskin óta együtt halad, együtt fejlődik az európaival, azaz nemcsak történetileg, hanem ideológiailag is kortásra lett. De ha eddig csak tanulni járt Európába, most írói és költői adnak példát Európának, a teljes valóság, egy új reális szépségeszmény, az igazi nép, a pozitív hős ábrázolásából, a realizmus elméletének és gyakorlatának dialektikus együttműködéséből. Innen küldetésszerű funkciója az összeurópai fejlődésben. Amit George Sand mondott valamikor Turgenyevnek: „Őn a mi tanítónk, mindnyájunknak ki kell járnunk az Ön iskoláját”, egyaránt illik Gogolra, Csehovra, Lev Tolsztojra, Maxim Gorkijra. Ebben egyetértenek a nyugati realizmus mesterei Flaubert-en, Maupassant-on kezdve Romain Roland-ig s Thomas Mannig.

Láttuk, a Goethe-kultusz 1828-ban ragyogó nyitánnyal, kedvező légkörben, az arkádiai közjáték, Szép Heléna bemutatásával s ünneplésével kezdődik. Az ünneplésben Puskin is részt vesz. Hogy itt valóban nem véletlen találkozásról, hanem elemi rokonságról van szó, kitűnik abból, hogy Goethe — aki nyilván csak hírből ismeri Puskit, barátsága jeléül elküldi neki író tollát, egy négy sorból álló vers kíséretében. Olyan kitüntetés ez, amilyenre Goethe tudtommal csak Mickiewiczet tartotta méltónak. Puskin viszont áhitattal gondolt Weimarra, s Goethe „Faust”-jának minden bizonnyal része van abban, hogy Puskin kigyógyult hyronizmusából. Közvetve maga is utal erre: Szerinte Goethe nagy hatással volt Byronra. A „Faust” nyugtalanította a „Child Harold” költőjét. Byron egypárszor megpróbált viaskodni a romantikus költészet óriásával, de mindannyiszor — akárcsak Jákob — sántítva távozott. A „Faust”-ról pedig az volt a véleménye, hogy a költői szellem legnagyobb alkotása s hogy a legújabb költészetet éppúgy képviseli, mint az Iliasz a klasszikus ókort. A Faust közvetlen ismeretére vall különben egy jelenete —, amelynek szereplői Faust és Mephisto s amelyről nem tudni, töredék-e vagy része egy meg nem valósított koncepciónak. Úgy tetszik, hogy Puskin maga s vele együtt Goethe első orosz fordítói és személyes ismerősei, Sevirof, Zsukovski és Rusalín két — egy antik-klasszikus meg egy modern romantikus — szín alatt látják a „Faust” költőjét, viszont a klasszikus orosz irodalom és irodalomszemlélet haladó tendenciáinak megfelelően sehol másutt nem fedezik fel ilyen korán Faust felszabadító, sőt forradalmasító jellegét. De hadd idézzük ebben az összefüggésben Blagoj fenntartásait is: „A klasszikus (orosz) írók

közüül valamennyinek a munkássága magán viselte bizonyos mértékig a történeti és az osztálykorlátozottság bélyegét. Ezzel magyarázhatjuk gyenge oldalait is". Mindez bizonyos politikai és esztétikai elfogultsággal járt s Goethehez s a „Faust”-hoz való viszonyukban is kifejezésre jutott.

Ismerjük azt a világnyi távolságot, amely egyfelől Dosztojevszkijt, másfelől Tolsztojt elválasztja a szerintük olimpuszi Goethe öncélú, elvetemült fausti nyugati látomásaitól, de ugyanakkor nem tagadják meg Goethétől a lángelmének kijáró kötelező tiszteletet. Megértjük a szlavofil Kirejevszkijt, aki nem hiszi, hogy Faust gyarmatosító, a tenger rombolásának gátat vető munkája meg tudná váltani az emberiséget. Viszont nyilván ideológiai okokra vezethetők vissza Turgenyev ingadozásai. Hjúkorában nem tudott betelni a „Faust”-tal, lefordította a hörtönjelenetet, írt egy Faustnovellát, hogy aztán jó időre elidegenedjék Faust szellemétől. Pozitív ellenpéldának itt van Piszarev és Belinszkij, akiket éppen ideológiai-politikai tisztánlátásuk és realista szemléletük tett képessékké arra, hogy kitartsanak Faust-hitük mellett. De akárhányan vannak, politikusok és apolitikusok, moralisták és amoralisták, akár bevallják, akár nem, a Faust és a Faustgondolat valamennyiök számára állandó nyugtalanság és izgalom forrása. Nem kell mondanom, hogy ez az izgalom, ezek az elvi ellentétek akármilyen parányoknak tetszenek is, a történeti fejlődés ellentmondásait tükrözik, s hogy feloldásukat csak egy új történeti fordulat szüntetheti meg; amely egyúttal Goethe világtörténeti látomását a szabad földön élő szabad népről, az ember társadalmi küldetéséről vallott utópisztikus hitét is meg tudja valósítani. Nem kell mondanom, hogy a fordulat csak jóval később, a nagy októberi fordulattal következik be. De már a fordulat előestéjén találkozunk ennek első irodalmi megnyilatkozásával, Lunacsarszkij drámai kísérletében („Faust és a város”), amely nem véletlenül a gyarmatosító Faustot a kollektív munka és a gépkorszak szellemében kelti újra életre. Hogy választása éppen Goethe „Faust”-jára esett, ez igazolja nem egy ilyen vagy amolyan fausti elem, hanem kifejezetten a Faustgondolat halhatatlan életét. (Ebben az összefüggésben mindenesetre figyelemre méltó az az adat, hogy Lenin orosz költők művein kívül csak Goethe „Faust”-ját és Heine verseit olvasta Szibériában.)

Lunacsarszkij kísérletének azonkívül, hogy a világirodalom első szocialista Faustdrámája, még egy másik történeti jelentősége is van.

Goethe hallatlan tette volt, hogy szakítva hagyománnyal, teológiával, a bűn és bűnhődés dogmájával, megváltotta Faustot, azaz megszabadította az ördögtől és elkárhozástól. A körülötte s utána felburjánzó Faustdrámák balladák, eposzok, regények szerzői egy-két jelentéktelen kivételt nem tekintve, nem merik vagy nem tudják követni ezen a merész úton. Még Lenau, sőt Heine sem, aki egyenesen szemrehányást tesz Goethének azért, hogy nem ragaszkodott a Népkönyv megoldásához. Egy bizonyos értelemben kivétel Thomas Mann regénye (Dr. Faustus). Nem támasztja fel a Népkönyv Faustját.

de szerepét egy modern zeneszerzőre ruházza, vele együtt modernizálva a hagyomány ördögét. Itt már csak azért sem lehet szó kegyelemről és megváltásról, mert az új „Faustus doktor” mint a néptől elidegenedett, irracionális zene képviselője kiszolgáltatta magát az ördögnek s a fasiszta örülettel együtt elvesztette minden jogát az élethez s a túlvilági üdvösséghez.

Ezzel szemben Lunacsarszkij öreg és fiatal Faustjának joga van az élethez, mert leszámolva a múlt kísérteteivel, egy új gazdasági, társadalmi és erkölcsi világrendnek, a szocializmusnak vetik meg az alapját. S mialatt építik az új világot, a politikai forradalom győzelme után a forradalmak új formája, a kultúrforradalom is megkezdí milliónyi tudat felszabadítását s hozzáférhetővé teszi számukra a világkultúra legnemesebb kincseit és hagyományait.

1932-ben az egész világ Goethe halálának századik fordulóját ünnepelte. Ezt a páratlan humanista együttest csupán egy disszonáns hang, a német fasizmus zavarta meg, amely már előbb megkezdte, most pedig megvalósította Goethe és Faust nacionalista kisajátítását, vagy ami ezzel egyet jelent: kiiktatásukat a német szellemi élet folytonosságából. Ugyanakkor a Szovjetunió bemutathatta kultúrforradalmának egyik érett eredményét a világnak: számos Goethe-fordítást s a Goethevel foglalkozó tanulmányok egész sorát. Nem kell mondanom, hogy az új típusú szovjet Goethe-filológiának kezdettől fogva mind a mai napig egyik fő problémája a Faust. (Csak nemrég jelent meg Zsirmunszkij átfogó könyve a Faustlegenda történetéről s a Faustgondolat kibontakozásáról Goethéig.) Itt hasonló jelenséggel van dolgunk, mint a klasszikus orosz irodalom történetében: az új típusú szovjet filológia nemcsak együtt halad, hanem sok tekintetben meg is előzi az európai, új utakat, új távlatot mutatva neki.

III.

Érdekes és érdemes volna egyszer megállapítani, hogy a magyar nép a maga történetének ellenőrizhető, ismert korszakaiban milyen mértékben tagadta meg, közömbösítette vagy alakította át a szent és profán irracionális ismertebb formáit, — más szóval, hogyan viselkedett a mese és mesei csoda világával szemben, milyen elemeket mellőzött, milyen motívumokat homályosított el, milyen helyzeteket emelt ki ott, ahol nyilvánvaló köleszönségről, áthonosításról van szó s ahol elég összehasonlítható anyag áll rendelkezésünkre, mint annyiszor a középkor óta. Ezen a réven a belső forma rejtélye is új világításba kerülne s közvetve pozitívabb eredményekhez juthatnánk így, mint az eredetkutatás, motívumstatisztikák, típusselejtelem, családfák, kultúrkörleméletek útján.

Ha mellőzünk minden elméletet és feltevést s csak ahhoz tartjuk magunkat, ami a középkoron kezdve a XVIII. századig magyar szerzőktől latinul

vagy magyar nyelven „irodalom”-ként maradt ránk, akkor talán — az ekszztatikus és újplatonizmust kivéve — előttünk a mesei csoda egész gazdagsága, mégpedig nemcsak lehetősége és anyaga szerint, hanem új környezetének új törvényeihez alkalmazkodó módosított formáiban is. A gesták és krónikák kultúrgőgje csak a „lesüllyedt” íratlan mesei-epikai hagyományt tagadja meg, de szinte fenntartás nélkül nyílik meg előtte és magyarosítja meg olyankor, amikor hitelesített latin nyelvű forrás közvetíti, mert — s ez lélektani szempontból érthető — elbeszéléseinek hőjét, a magyarságot, emeli magasabbra vele. A legendák, példák a szent cél és szent hasonlat, az „imitáció” színe alatt szabadjára bocsátják a minden célon kifogó céltalan csodát. A széphistóriák és prózai elbeszélések, a Nagy Sándor- és Trója-történetek kifognak előszavuknak, keretüknek moralizáló programján, és a legjobb esetben alkalmi figyelmeztetéssel, példálódzással könnyítenek a maguk s koruk erkölcstanító lelkiismeretén. Arra is akad példa, hogy a csoda megváltja az elbeszélő nyelvét és új hazájában is megtartja varázsát, szépségeit, helyesebben: új délszakibb, érzékenyebb nyelvet teremt magának (Árgirus). Máskor magától értetődő természetességgel és következetességgel lép egyezményre a valóság feltételeivel, ahogyan csak a magasabbrendű költészetben, vagy az igazi népmesében látni, készen arra, hogy teljesen alkalmazkodjék magyar környezetéhez (Heltai). A feltétlenebb, mély akklimatizálódás folyamata különben éppen most, a XVI. században veszi kezdetét. Legkevesebb veszíteni és változtatni valója az Aesopusi mesének van, veszélytelen irracionálisánál és eredendő általános emberi hasonlat-értékénél fogva. Otthonos volt minden időben és rétegben, de legjobban mégis a reformáció korában érzi magát Luther tekintélyének védelme alatt. Az is megtörténik, hogy a gyanútlan, ügyefogyott elbeszélő nem tud mihez fogni az irracionális csodával, kivetkőzteti szépségeiből és úgy őrzi meg az anyagát (Hosvai Selymes Péter). Érdekes a démonológiai ismeretek és mágikus tudás nagymesterének, Bornemisza Péternek kétlakisága a racionalizmus és irracionalizmus, a csodahit és csodatagadás között. Mindenesetre neki köszönhetjük az első kétségtelenül magyar népmesei nyomokat. Sok hasonló nyom húzódik meg a barokk-katolicizmus és protestantizmus népies prédikátorainak, feddőinek, fordítóinak műveiben. Az „erkölcstelen” népkönyvek, az ördögöt és csodákat idéző népmesék ellen folytatott harc különben európai tünet, s ma már nem tudni, hogy magyar visszhangjának mi a tárgyi alapja s mi benne a „divat”, a terminológiai elem. A „Gesta Romanorum”-nak több olyan elbeszélése van, amelyek vagy meséből emelkedtek irodalmi rangra, vagy nemzeti nyelvű feldolgozásokból vetkőztek vissza népmesékké.

Ezek a pozitív vonatkozásai az akklimatizációs folyamatnak. De ismerjük negatív kísérőjelenségeit is, úgy amint bizonyos tárgyaktól való idegenkedésben, óvatosabb magatartásban mutatkoznak. Milyen jellemző például, hogy az exterritoriális jogot élvező, dús kelta mese- és mondakincsnek csak

néhány elejtett, véletlen közvetített eleme került át hozzánk, hogy az ősekeleti, de teljesen krisztianizált és európaizált túlvilági látomások közül éppen a legmeseibb s legbizarrabb, a Szent Brandanus esett kívül középkori irodalmunkon, hogy a mennyei gyönyörűségek megörökítésében példa nélkül álló s talán éppen ezért páratlanul népszerű Szent Patricius csak a XVII. században talál a maga egész terjedelmében magyar átdolgozóra, hogy Faustot legnagyobb európai népszerűségének időpontjában csak fénytelen, semmitmondó neve képviseli, hogy haláltalan ellenalakja, a Bolygó zsidó, egyetemes vándorútján ugyancsak jó sokáig elkerüli Magyarországot. Milyen sokat mond az a tény, hogy a román és germán nyelvterület csodált, ünnepezt, majd kiátkozott, de mindvégig halhatatlan hőséneke, a félsz- és kalandkereső, sárkányölő Amadisnak — legalább eddigi tudomásunk szerint — még csak neve sem fordul elő emlékeinkben, pedig meséi közül nem egy ma is él.

A barokk világ csak magas és legmagasabb irodalmunkat hatja át, s úgy ahogy, mindössze Zrínyinek, Gyöngyösinek jut valami a fényéből, s csupán a misztika, a keresztény Stoa kései szokatlan divatján, a legenda új kultuszán, udvari zenén, képzőművészetén, divaton, levélformán hagyta rajta észrevehető nyomait.

Azok az irracionális erők, amelyek egyebütt forradalmasító vagy riasztó hatással vannak vallásos érzületre, izlésre, társadalmi szervezetre, nálunk a XVIII. században nem erősödnek mozgalommá, s olyan szórványosan, elszigetelten, olyan ritka légkörben jutnak szóhoz, hogy a legjobb esetben csak egy vagy két író fejlődésében, művészi tartásában és hitvallásában jelentenek korszakot, s csak jóval később, Vörösmartyban egyesülnek magyar tündérséggé, hogy pótolják vele a hiányzó magyar romantikát. Ezek közé az erők közé tartozik a hivatalos átok alá helyezett mesei csoda is.

A racionalitás-irracionális ellentétes fogalompárja, Milton angyali és ördögi mitológiája, Shakespeare démonológiája, a prometeuszi költő, az isteni ősnyelv, az „igazi” költészet s más vérrokon jelenségek, a csoda és mese érvénye körül folyó vita izgalomban tartja a romantizálódó Európát. Nálunk viszont, ahol életbevágóbb kérdésekről, nemzeti létről és nemlétről, új irodalmi kultúráról, a nyelv és formák európaizálásáról van szó, mindez éppen csakhogy borzolja a felszínt. Óvatosabb formában, persze, itt is felvetődik az érzéki és érzékfeletti valóság egymáshoz való viszonyának kérdése: mi a csoda, összeegyeztethető-e a józan okossággal az irracionálisnak az alakja, amelyet szófia, költött beszéddel, játékos mesével, tündérséggel, mesés fabulával, regével írnak körül a század első felében.

Ezek után nem hat kiábrándítóan, ha megállapítjuk: a magyar irodalom nem ismer semmiféle Fausthagyományt, a legjobb esetben csupán gyér Faustnyomokat és Fausttrufákat. Nem szeretném, ha félreérténének. A magyar középkor, a reformáció kora, a XVI. és XVII. század prédikációs

irodalma ördögi kísértetekkel teljes. De azok között, akik elbeszélik a szabadon lebegő ördögös történeteket, egyetlenegy sincs, aki leírná Faust nevét, vagy akár csak célzást tenne rá, vagy a Faustgondolat igézetében élne, Magyar István pedig, az egyetlen, aki leírja Faustus nevét, nem tud semmiféle Faustmotívumról. Különbösen is: az egyes szabadon lebegő motívumok csak a Faust életében egymással összeműködve kapnak fausti tartalmat és értelmet. Így aztán nem meglepő, hogy a magyar olvasóréteg csak jóval később, Goethe „Tragédiá”-jában vagy a monda más irodalmi feldolgozásaiban találkozik első ízben Faust alakjával. A Népkönyv alapanyagának tizenhárom kalandjával Jókai ajándékozta meg Hatvani Istvánt, a magyar Faustot, akit Arany is megénekelte (Jókai, *A magyar Faust*, 1871). A Népkönyv maga kétszer is magyar ponyvára kerül, 1874-ben pedig valamilyen modernizált szöveg alapján németül is megjelenik (L. Turóczi-Trostler, *Világirodalom magyar ponyván*, Budapest 1936, és: *Weltliteratur auf dem Uogarischen Jahrmarkt*, Wien. Beilage zu Philobiblon 9. Jahrgang. Heft 4.)

De nem is a Fausthagyomány hiánya, hanem a magyar irodalom ideológiai készültsége, irodalmi nyelvünk elégtelensége, nem utolsósorban pedig a Goethével szemben megnyilvánuló s idővel felfokozódó ellenérzés késlelteti a „Tragédia” recepcióját. Most mutatkoznak meg végzetes következményei annak az anakronisztikus helyzetnek, hogy történeti, jogi, filozófiai, politikai irodalmunk, sőt irodalomtörténetírásunk jórészt még a francia forradalom éveiben sem tudja levetkőzni latinnyelvűségét, hogy Kazinczyék nyelvújító forradalmából úgyszólván teljesen kimaradt egyfelől az irracionális, másfelől a fogalmi gondolkodás nyelve. (Innen Berzsenyi, vagy akár Kölcsey filozófiátlátásának nehézkessége, első filozófiai íróinknak reménytelen küzdelme Kant, Fichte, Schelling, Hegel, a saint-simonisták terminológiájával.) Éppen ezért érthető, hogy Kazinczy s általában a hozzá hasonló Goetherajongók eljutnak ugyan a Prometheus-ódáig, az Iphigenie-ig, az Elemi rokonságok-ig, s a Wilhelm Meisterig, a balladáig, de nem merik vagy nem tudják átlépni a Faustvilág határát. Kölcsey és Bajza a kevesek s az elsők közé tartoznak, akik megteszik ezt a lépést. Már kevesebb merészség kell ahhoz, hogy valaki kijelentse: „Legeredetiebb darabja Goethének Faustja, de minő képtelen eredetiség ez?”

A fordulat Vörösmartyval következik be, aki a maga személyében elsőnek valósítja meg a magyar költészet és a világirodalom történeti, ideológiai és terminológiai egyidejűségét, s önállóságát és eredetiségét megőrizve, első ízben érzékelteti magyar nyelven a „Faust” felszabadító hatását, mégpedig úgy, hogy nem utánozza, hanem róla mintázza a „Csongor és Tünde” egyik szimbolikus alakját, a Tudóst. Sőt itt sem áll meg: utolsó nagy verseivel, a Gondolatokkal, az Előszóval már teljesen a „Faust” ideológiai színvonalán áll. Ezzel megtört a jég: Vörösmarty a maga nyelvi eszközeivel bátran vállalhatta volna a Faust I. fordítását, esakhogy nem vállalta. Pedig micsoda

lendületet adhatott volna az új magyar politikai költészetnek, ha idejében lefordítja.

A „Faust” magyar recepciójának különben ideológiailag sem jött még meg az ideje. Bajza ugyan már 1832-ben azt írja róla, hogy „csodálatos ábrázolata a német nép csodálatos regéjének”; Tóth Lőrinc 1834-ben „egy máig sem értett nagy lélek bélyegét viselő s magában mélységet és magasságot egyesítő agycsodá”-ról, Hrabovszky Dániel ugyanebben az évben a „tökélyetes” Faustról beszél. Csakhogy ezek szórványos állásfoglalások, s az elismerésbe egyre inkább beleszól az eleinte még óvatos, később egyre erélyesebb Goethe- és németellenesség hangja. „Faust új és kedvezőbb irányt adhatott volna a német nemzet törekvéseinek, — ha nem szövetkezik Metisztóval”, írja Vachot Imre már 1841-ben. Az igazi közhangulatot Petőfi fejezi ki a forradalom előestéjén. „Goethe Faustja volt a zsebemben”, írja egyik 1847. július 6-ról keltezett úti levelében. „Mit csináljak? kiálték föl magamban, mit csináljak, káromkodjam-e vagy elájuljak? Tudod, barátom . . . hogy én Goethét nem szeretem, nem szívellhetem, utálok, undorodom tőle, mint a tejfölös tormától. Ennek az embernek gyémánt volt a feje, de a szíve békasó . . . eh még az sem! hisz a békasó szikrát hány. Goethe szíve agyag volt, komisz agyag, nem egyéb . . . Goethe a legnagyobb németek egyike. Goethe óriás, de óriás szobor. A jelen mint bálványt állja körül, de a jövődől fogja dönteni, mint minden bálványt.” Egy régi tanulmányomban (*Goethes Herz ein Kieselstein*, 1926) kimutattam, hogy ebben az ingerült, heves nyilatkozatban mi származik Petőfi emberi, politikai magatartásából, költői hitvallásából, s mi a harmincas és negyvenes évek Goethe-ellenes német irodalmának terminológiájából. Ebben az irodalomban minden politikai irány, minden felekezet képviselve van. Más-más intencióval, de úgyszólván azonos szenvedéllyel és nyelven támadja a weimari Goethét a polgári radikalizmus (Börne), a nacionalista (Menzel) és a teológiai reakció. A támadások célpontjában rendszerint a „Faust” áll. De Petőfi nyilatkozatának jelentőségét csak akkor mérjük fel igazán, ha tudjuk, hogy pár héttel azután vetette papírra, hogy lent járt a bányában s találkozott a legreménytelenebb proletáryomormorral.

Minden nemzeti irodalom befogadókészségének és befogadóképességének egyik ismertető jegye, hogyan tud megbirkózni a görög tragédiával, Dantéval, Shakespeare-rel és Goethe Faustjával. A magyar irodalom a görög tragédiával csak részben, Dantéval és Shakespeare-rel szemben viszont minden mértéket meghaladó módon teljesítette kötelességét. Ami a „Faust”-ot illeti, a helyzet elvben Vörösmarty és Arany között kezd megérni a Tragédia nyelvi-formai recepciójára. Csakhogy a kezdet nem sok jóval biztat: Hugó Károly 1840-ben lefordítja az Ajánlást, az Előjáték egyik részletét s Faust első monológiáját. Nyilvánvalóan első fogalmazványról van szó, de még ez sem menti a fordító szánalmas nyelvi és formai elégtelenségét és tehetetlenségét, amelyet különben drámáiból is ismerünk. Ime, néhány sor a monológiából:

„Tanultam már, ah bölesezet,
 Jogászkodást meg orvostant
 Fárasztva, meddig csak lehet,
 És végre, fájdalom! Hittant!
 Szegénybolondként itt állok!
 S okosb se mint előbb vagyok;
 Czímem magister, sőt tudor,
 S kasul keresztül mindenkor,
 Orránál fogva hurcolom
 Minden kíváncsi tanítványom, —
 S tudom, min szúm majd meghasad,
 Hogy ember itt mitsem tudhat.”

Azt hiszem, Goethe „Faust”-ja aligha lépett be ilyen kedvezőtlen fel-
 tételek mellett valamelyik európai irodalomba, s a magyar nyelvet és verset
 is ritkán csúfolták meg ennyire, mint Hugó Károly, ami aztán a kezdemé-
 nyezés érdemét is lerontja. Sajnos, még jó sokáig tart, mire eljutunk az első
 olvasható magyar szövegig, költői szövegről nem is beszélve.

Hugó álfausti-életében, amely az igazi élet torzképe, volt legalább
 valami a lesüllyedt, értelmetlenné s nevetségessé lett Faust-típusból. Sajnos,
 a szorgalmas, de minden költészettől távoleső Szigligetinek is csak kevés
 jutott belőle. Három évvel a Petőfi nyilatkozata előtt a színpad számára át-
 dolgozza az I. részt, de kihagyásaival, csonkításaival s átesoportosításaival
 teljesen kiforgatja Goethét és a Faustot költői formájából. Átdolgozása
 kéziratban maradt, így szerencsére semmiféle befolyása nem lehetett a további
 fejlődésre.

Az első rész teljes fordítása 1860-ban jelent meg. Szerény műkedvelő
 és hírlapíró, Nagy István műve. Úgy látszik, Nagy nem is volt tudatában
 annak, micsoda feladatra vállalkozott. Sem szellemileg, sem terminológiailag
 nem volt felkészülve rája. Mintha Vörösmarty, Petőfi nem is élt volna a
 számára, ő sem lett volna kortársa Aranyinak. (L. róla különben Arany
 rövid bírálatát). Aki nem ismeri az eredetit, még csak nem is sejti, hol
 van itt, ebben a ponyva színvonalára süllyesztett „költészet”-ben az a
 világdráma, amelyről Dux Adolf beszél megállapíthatóan a német Düntzer
 alapján írt terjedelmes bevezetésében. A fordítás mint fordítás menthe-
 tetlen, de nem tűnik el nyomtalanul az az ízlés-történeti jelentősége, hogy
 a legszélesebb rétegek számára — Dóczi Lajosig — ez jelenti a magyar
 Faustot s a magyar Faustkultusz folytonosságának kezdetét. S még egyet:
 a szabadságharcot követő gazdasági, társadalmi, politikai, szellemi depresszió
 s pesszimizmus nem érezheti feltétlenül szükségletnek a Faustot. De 1860
 körül szűnőben van vagy legalábbis enyhül a nyomás, s egy eddig úgyszólván
 ismeretlen kapitalista prosperitás jelei éppen most mutatkoznak mindenfelé.

Az első többé-kevésbé olvasható magyar Faust-fordítás megjelenésének időpontja ezért nem véletlen.

Lehet, persze, pesszimista érzülettel is a „Faust”-ot recipiálni, csak-hogy akkor egészen más valami lesz belőle.

1860-ban fejezi be Madách a maga világdramáját, amelynek művészi, ideológia- és terminológiatörténeti jelentőségét csak ma látjuk igazán.

Tudjuk: Vörösmarty valósítja meg elsőnek teljesen a magyar költészet és a világirodalom történeti, ideológiai és terminológiai egyidejűségét, más szóval: a magyar költészet elvben, az ő személyében már beléphetett volna a világirodalomba. Gyakorlatilag azonban csak Petőfi teszi meg ezt a lépést. A harmadik lépés Madách nevéhez kapcsolódik. Itt külön nyomatékkal emeljük ki: Madách elsősorban költő, mégpedig a legnagyobbak közül való, s csak másodsorban ideológus, filozófus, történetfilozófus, természettudós, aki tudományos szövegeket nem a szakember, hanem a költő szemével olvas, tehát ne keressünk rajta egzakt tudást és ismereteket. Az ő nagy teljesítménye éppen abban áll, hogy a maga költői nyelvére ülteti át Hegelt, kora történeti, természettudományi világképét, az új materializmust, Darwint, a század-közép legmodernebb tudományát, a szociológiát. Madách, a költő a magyar filozofálás, ezen a réven a filozófiai gondolat magyar nyelvének nagykorúsítói közé tartozik. Meglepő, hogy ez az elvontnak, nehézkesnek mondott nyelv szerencsés pillanataiban milyen konkrét képiességet fejez ki, milyen mély megrázkódtatásokról tud számot adni. Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy filozofálni, magyarul, a magyar nyelv és gondolat sérelme nélkül, csak az „Ember tragédiájá”-nak megjelenése után lehet. Ebben általában költői módszerében nem lehetett Madách példaképe más, csupán Goethe Faustja, sokkal inkább, mint ennek angol, dán, német, francia epigonjai, fattyúhajtásai, amelyeknek jó része talán sohasem fordult meg Madách kezén. Ha Byron, Shelley, Puskin, Mickiewicz, Valéry nem szégyellte, hogy a Faust igézetében élt, akkor Madáchnak sem kell amiatt szégyenkeznie, hogy a szó legnemesebb értelmében Goethe tanítványa volt vagy lehetett. Mint-hogy pedig már régóta nem gondolkozom a mikrofilológia és mikrofilozófia kategóriáiban, megállapításom nem vonatkozik a számtalanszor kimutatott, megvitatott s végül letagadott egyezésekre, úgy amint néhány motivális helyzetben, egy-két szín felépítésében, terminológiában, mondatokban megmutatkoznak. Faust és Ádám belső formája, útja a történelemben összemérhetetlen, de azért a fausti koncepció egy bizonyos határig elmaradhatatlan kálaúza Madáchnak, akárcsak Vergilius Danténak. Beszélni, repülni tanítja, hozzászoktatja fülét a szférák zenéjéhez. Soha még tanítvány ilyen mértékben nem függetlenítette magát mesterétől, soha még ilyen mértékben nem bizonyult méltónak hozzá. Kár, hogy régebbi Faustfordítóink, Dóczi Lajost kivéve, aki németre fordította az Ember tragédiájá-t, nem tanultak tőle, így ma bosszúság nélkül olvashatnók magyar szövegeiket. Hogy senki sem

él a Madách-nyújtotta lehetőségekkel, arra vall, hogy a Faust — Aranyt kivéve, jóformán csupán Madách személyi szükséglete s nem egyúttal a koráé: másfél évtizedig alig akad valaki, aki hozzá merne nyúlni a Fausthoz. Talán abban sincsen semmi meglepő, hogy Madách új terminológiája alig egy-két nyomot hagyott a kiegyezés korának lírai költészetében. Azokkal a magyar és nem-magyar kutatókkal szemben, akik ma sem tudják az Ember tragédiáját másképpen látni, csak a Faust árnyékában, hadl hivatkozom egy illetékes Goethe-kutatóra, Ernst Beutlerre. Ő, aki nyomon kísérte a Faust világirodalmi pályafutását s számon tartotta valamennyi idegen nyelvű fordítását, kimondta, amit előtte ebben a formában tudtommal még soha senki ki nem mondott: Madách műve, Goethe Faustjához hasonlóan, „nagy európai dráma”. Ezzel kijelölte helyét a dráma világtörténetében, mégpedig a Faust közvetlen közelében. Mindkettőjük eredetiségét koncepciójuk eszmei eredetiségében és különbségében látja: Goethe drámájában az egyén a cselekmény hordozója, aki a maga személyében az emberiséget helyettesíti és képviseli, Madách viszont az emberiség sorsát dramatiszálja a bűnbeeséstől a jégkorszak beálltáig, tizenöt „zseniálisan” „rövidre fogott” jelenetben, oly módon, hogy mindenkivel egy-egy új cselekmény kezdődik. Goethe egyik inspirációs forrása a modern személyiség kibontakozása, a vallásos érzület válsága, az Ember tragédiájára viszont ráveti árnyékát a magyar szabadságharc bukása s Madách személyi jellegű tragédiája. (E. Beutler, Goethes Faust, ein deutsches Gedicht, 1941.)

Tizenhárom évvel Nagy István után a kétnyelvű s kétlaki Dóczi Lajos jelentkezik az I. rész új fordításával. Ez a fordítás frivol, szellemes és virtuóz, mint a fordító maga, teljesen átírja s áthangolja az eredetit, ami természetes, mert lényegében olyan messze van tőle, mint a nyolcvanas évek dekadens szelleme a Sturm und Drang forradalmi légkörétől. De van egy előnye: könnyít a súly és nehézkedés hagyományos törvényén, olvasható és előadható. Ebben a fordításban a Faust levetkőzi ezoterikus jellegét s első ízben jut el a szélesebb olvasórétegekhez. Ha Goethe ellenére s Goethe rovására is, de él. És ez sokat jelent, főleg ha E. Kovács Gyula egykorú kompilációjára (1875, I. rész), Komáromy Andor (1887, I. rész), Szabó Mihály (1888, I. rész), vagy akár a Palágyi Lajos (1909, I. rész) „modernebb” fordításaira gondolunk, amelyek alig vesznek tudomást Vajda János, a Reviczky—Komjáthy-korszak terminológiai újításairól. Várady Antal lefordítja a második részt. A fordítás ténye történeti érdem, de még ez sem mentheti a fordító elégtelenségét és tehetetlenségét az emberfeletti feladattal szemben. Úgy van vele, mint Faust a Föld szellemével: befogadóképessége nem áll arányban a Faust-világ terjedelmével.

Ezzel bezárul a „Faust” magyar recepciójának első korszaka, amely inkább csak a „beiskolázás” nehéz és nehézkes munkáját végezte el s elsősorban tartalmat közvetített. Nagyobb igényekkel lép fel a második korszak. Kozma Andor, a legműveltebb és legkövetkezetesebb Arany-epigón, lefordítja az első

és a második részt, ami magában véve hatalmas teljesítmény, közelebb hozza, megmagyárosítja a Faust-világot, de ami húsz évvel előbb időszerű megoldás lett volna, most Adyék terminológiai forradalma után, Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád új fordítói gyakorlatához képest valóságos anakronizmus, terminológiájának nincsenek világtávlatai, innen van, hogy az első részben úgy ahogy csökkenti, de a másodikban annál jobban érezteti az eredeti s a fordítás összemérhetetlenségét.

A Nyugat nemzedéke elkerüli a „Faust”-ot. Kosztolányi csak ízelítőt ad belőle s ezt teszi később Szabó Lőrinc is. De a recepciós folyamat nem áll meg, s amint Sárközi György (I. rész), Hódsághy Béla új, Jékely Zoltán (Ős-Faust, I. rész), Kálnoky László (I, II), Csorba Győző (II), Franyó Zoltán (I, II.) legújabb fordításai mutatják, „Faust” ma sem szűnt meg számunkra kulturális-esztétikai szükséglet lenni. S talán még soha sem éreztük ilyen mértékben a Faustgondolat közelségét és felszabadító hatását, mint ma, nemzeti, politikai, eszmei felszabadulásunk óta.

FÜGGELÉK

Magyar nyelvű Faustfordítások

- Hugó Károly : Ajánlás. Előjáték a színpadon, Faust monológia. 1840. (A M. Nemzeti Múzeum kéziratтарыában : Eu. Hung. 1841.)
- Vachot Sándor : (?) Ajánlás. 1842. — Regélő Pesti Divatlap, 1842. 37. sz.
- Szigligeti Ede : Faust I. rész (színpadi feldolgozás). 1844. (A M. Nemzeti Múzeum kéziratтарыában : Eu. Hung. 1442. II.)
- Nagy István : Faust I. rész. Budapest, 1860.
- Dóczi Lajos : Faust I. rész. Budapest, 1873.
- E. Kovács Gyula : Faust I. rész, Kolozsvár, 1875. (Színpadi feldolgozás a M. Nemzeti Múzeum kéziratтарыában ; Eu. Hung. 2104.)
- Komáromy Andor : Faust I. rész, Budapest, 1887.
- Várady Antal : Faust II. rész, Budapest, 1887.
- Szabó Mihály : Faust I. rész, Budapest, 1888.
- Dóczi Lajos : Költeményei. Budapest, 1890.
- Palágyi Lajos : Faust I. rész, Budapest, 1909.
- Ferenczi Tibor : Faust I. rész, Kézirat.
- Kozma Andor : Faust I. rész, Budapest, 1924.
- Kozma Andor : Faust II. rész, Budapest, 1935.
- Szabó Lőrinc : „Faust húsvéti sétája” (Örök Goethe, II.) Gyoma, 1932.
- Hódsághy Béla : Faust I. rész, Baja, 1935. (II. rész kéziratban)
- Jékely Zoltán : Ős-Faust, Kolozsvár, 1942.
- Jékely Zoltán : Faust I. rész, Budapest, 1959.
- Sárközi György : Faust I. rész, Budapest, 1947.
- Bárdos Artúr : Faust I. rész, Budapest, 1948. (kéziratban)
- Kálnoky László : Faust I—II. rész.
- Franyó Zoltán : Faust I—II. rész.
- Csorba Győző : Faust II. rész. Budapest, 1959.
(Összeállította Hellmann Magdolna, az én kiegészítéseimmal.)

JEGYZETEK

A beláthatatlan Faust-irodalomból mindössze néhány újabb, módszerénél, anyagánál, eredményeinél fogva figyelemre méltó művet vagy tanulmányt idézünk : V. ERRANTE, *Il mito di Faust*, Bologna 1932. — P. M. PALMER & R. P. MOORE, *The source of Faust tradition from Simon Magus to Lessing*. New York 1936. — K. THEENS, *Doktor Johann Faust*. 1948. — E. M. BUTLER, *The Myth of the Magus*. Cambridge, 1949. — U. a. *The Fortunes of the Faust*, u. o. 1949/52. — JULIUS PETERSEN, *Faust-*

dichtungen nach Goethe. Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft 1936. (XIV). — ILSE ANCKER, Deutsche Faustdichtungen nach Goethe. Disszert. Berlin, 1937. — A. M. KLETT, Der Streit um Faust II (1930—38). Jena 1939. — A Faust világirodalmi hatásához: II. KINDERMANN, Das Goethebild des XX. Jahrhunderts. Wien—Stuttgart 1952. — FRITZ STRICH, Goethe u. die Weltliteratur, Bern, 1946, új kiad. 1957. — CHARLES DÉDÉYAN, Le Thème de Faust dans la littérature européenne, Paris, 1955. — GENEVIÈVE BIANQUIS, Faust à travers quatre siècles, Paris, 1955.² — KURT WAIS, Goethe und Frankreich (An den Grenzen der Nationalliteraturen, Berlin, 1958). — S. WITENS, Die Faustgestalt in der Weltliteratur (Sprache u. Literatur. Deutsche Reihe), Minden. — V. M. ZSIRMUNSKIJ, A Faustlegenda története (Oroszul). Moszkva 1958. — A könyv gazdag tartalmáról az Előszó tájékoztat: A Faustlegenda egy történeti személy alakjához kapcsolódik, mely megragadta a nép képzeletét, s egyrészt legendaszerű jellegénél, másrészt a középkori világszemlélet torzító hatásánál fogva sajátosan tükrözi kora nagy szellemi mozgalmainak — a felvilágosodásnak és renaissancének eseményeit minden történelmi ellentmondásával együtt.

A történeti Faust, a felvilágosodás-korabeli ember alakjára ráakódtak a legenda képzeletvilágának nyomai, amelyek a középkori hiedelmeket és babonákat, a fekete mágiaának a korai kereszténység idejéből származó, s több mint ezeresztendő fejlődése során az új eszmei tendenciákkal és művészi motívumokkal gazdagodó folklórt idézik. E legenda népi motívumai mellett szép számmal fellelhetők a középkori teológia és démonológia, valamint az egyházbölcsélet ráakódtott nyomai is.

A néptömegek kollektív alkotó folyamata a monda fejlődésének különböző fokain saját kölcsönhatásba került az egyéni alkotással. A népkönyv szerzőjének, egy jámbor luteránusnak botladozó kompilációja mellett (amely egyébként mint első idevonatkozó írásos emlék, kánoni jelentőséget kapott) e folyamatban szerepel Marlowe-nak, a renaissance-kultúra és a Shakespeare korabeli színházi irodalom egyik leghaladóbb, legkiválóbb képviselőjének teremtő génusza is. Az ő drámai feldolgozása tárta fel először Faust alakjában a felvilágosodás-korabeli ember vonásait. Miután a dráma „angol komédiások” egy csoportjával a legenda szülőházájába, Németországba került, itt újabb kollektív, népi-nemzeti átdolgozások bonyolult folyamatán megy keresztül német vándorszínész-csoportok scenáriumaiban és rögtönzésében a XVII—XVIII. század során, valamint a vásárokon és vidéki kocsmákban bemutatásra kerülő demokratikus jellegű bábjátékokban. A színházi folklór alkotását Lessing és Goethe emelte a német klasszikus irodalom magaslatára, mint olyan művet, amely a legteljesebben fejezi ki ideológiái törekvéseit és nemzeti jellegét. — A könyvben összegyűjtött anyag egyrészt olyan történeti dokumentumokat tartalmaz, amelyek a népi monda kialakulásának és terjedésének egyedüli bizonyítékai, másrészt irodalmi szövegeket, amelyek e folyamat egymás után következő szakaszairól adnak képet. Az első rész a történeti Faustról s a legenda kialakulásáról szóló anyagot tartalmazza kortársak s közeli leszármazottaik bizonyosága szerint (XVI. sz.). A második rész a Spiess-féle népkönyvvel s a hozzátartozó legszükségesebb kiegészítésekkel foglalkozik (1587). A harmadik rész a vándortársulatok és bábjátékosoktól bemutatott „Doctor Faust”-tal kapcsolatos anyagot tartalmazza (XVIII—XIX.). A negyedik rész a három legkorábbi, s tartalmát tekintve hagyományos komédia fordítását, az ötödik rész a legenda első irodalmi feldolgozásait közli — Hans Sachs verses elbeszélését(?), Marlowe tragédiáját, amely a népi legenda átfarmálásának és értelmezésének döntő láncszeme; Lessing kritikai cikkét és Faust-törédekeit, amelyek első ízben viszik bele a legendát a német klasszikus irodalomba. — Egy befejező cikk a legenda kialakulását, fejlődését, irodalmi sorsát vizsgálja fő vonalaiban (őstörténet, Népkönyv, Marlowe, német bábjáték; felvilágosodás és Lessing; Sturm und Drang; Goethe). — Az eddigi kutatás eredményeinek kritikai felhasználása mellett új és kimerítő a társadalomtörténeti vonatkozások és folklóranyag feltárása.

Faust és a magyar irodalom: A problémához l. Mesenyomok a 18. század magyar irodalmában, Budapest, 1927. és: A mese felfedezése és a magyar mese a 18. században, Budapest, 1940. c. tanulmányaimat. — HEINRICH GUSZTAV, Faust, Budapest, 1914. — J. TURÓCZI-TROSTLER, Goethes Herz ein Kieselstein, Budapest, 1928.; u. a. Goethe u. die neuere ungarische Literatur. Budapest, 1932. — u. a. Goethe, a világ-irodalom és Magyarország, Budapest, 1951. — HELLMANN MAGDOLNA, Goethe Faustja, 1948. (Kézirat).

Goethe Faustja a magyar színpadon: P. KÁDÁR JOLÁN, Deutsch-ungarische Heimatsblätter, Budapest, 1932. — u. a. Ungarische Jahrbücher, Berlin, 1934. — vö. NÉMETH ANTAL, Goethe und die moderne Bühne. Vorträge und Veröffentlichungen der d. ung. Gesellschaft in München, 1932. 5.

BEKE ÖDÖN

NÉVSZÓ ÉS IGE

Székfoglaló előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1959. április 20-i felolvasó ülésén

Felejthetetlen mesterem, SIMONYI
ZSIGMOND emlékének, halála negyvenedik
évfordulója alkalmából

SIMONYI-nak „Igék és névszók” című cikke (Nyr. XXXVIII, 542) felsorolja azokat a szavainkat, melyek egyben igék és névszók lehetnek, minden megkülönböztető képző nélkül. Különválasztja azonban azokat a szavakat, amelyek a nyelvtörténet ama korának maradványai, amikor még nem vált ketté ez a két kategória. Ilyenek szerinte a *les* ige és a *les* névszó (*lest vet, lesben áll*), a *vesz, vész* (*elvész, elveszik*) ige és a *vész* főnév (tűzvész, szélvész)¹, a *lep* ige és az *ágylep* ’ágynemű’ (Székelyföld, a Besztercei Szójegyzékben íráshibával *agler* — canapea), az *ágy* főnév és az *ágy* ’ágyásol, gabonakévéket cséplés v. nyomtatás alá a szérűre tereget’ (*beágy, leágy* ua. Székelyföld, a régi nyelvben csak a deverbális *ágyás* főnév), *nyom* ige és *lábnyom, nyomban*, a *fen* ige és a *fenkő, fentok, fénkő, féntok, kaszafén*, de a Palócságban magában is *fén* ’fenőkő, kaszafenő kő’, *követ* ige és *követ* főnév (eredeti jelentése ’követő’), a *hurut* ige és főnév, a *zavar* ige és főnév (*zürzavar, zavarban van*), a *fodor* ’sodor’ ige és *fodor* főnév, a *fagy* ige és főnév, továbbá a testi szükségletek elvégzésére szolgáló három kifejezés.^{1a}

A régi nyelvben nomenverbum volt az *es* ’eső’ és ’esik’ ige pl. *Urnac essi* és *harmati* (BécsiK.). *Mennec aggac ő esseket* (uo.). *Zallot le es* (MünchK.). *Essek esween* (JordK.). (NySz.) Az *es* ’eső’ jelentésben Erdélyben és Szilágy megyében is használatos: *és* az *es* (Erdély), *és az és* (Szilágy m.) MTsz. Már a Schlägli Szójegyzékben: *és* — pluuiá (80), *kenes es* — grando (78), *esses* — plunialis (81).

A *vagyon* szó mind a régi, mind a népnelvben egyaránt használatos igeiként és főnévként. Mellékalakja *vagyom*, mely a népnelvben Göcsej-

¹ A régi nyelvben önállóan is: *vez* ’fulgor: tempestas, procella’ (SchlSz. 73, 76, 77); *ves* ’tempestas’ (Murm. 258); az *vesznek* [Idejyen (GyöngySzT. 1550), eozsak felől ualo *ueesz* ’articus. i. septentrionalis’ (uo. 1899); *vész* ’procella’ (KolGl. NyF. 45: 56); *vész* ’tempestas, procella, turbo’ (MA. 1621). A NySz.-ban számos adat a kódexekből és a XVI. századi írókból. A Szegedi Szótárban *vész* ’veszedelem, csapás’ (*dög-, szél-, tűzvész*). A MTsz. Székelyföldről ’vihardöntötte erdőrészt, egymásra dült rothadt fák az erdőben’ jelentését közli több adatban: *vészfa* ’vihardöntötte fa (az erdőben) uo.’; *vész-madár* ’Neophron perenapterus’ (Bodrogköz MTsz.).

^{1a} Valójában négy. SIMONYI nem számítja ide a régi és népnyelvi *hugyik, hudik* igét (l. NySz. és MTsz.). Nem említi SIMONYI a *köp* igenévszót sem, melynek eredetibb alakja *pök* volt (NySz., MTsz.) s névszóként ’köpet, köpés’, ’sputum’ volt a jelentése.

től Bács-Bodrog megyéig el van terjedve főnévi jelentésben. A NySz. a régi nyelvből csak FALUDI-tól idézi, s ugyancsak nála fordul elő származékalakja: *vagyamos*. A népnyelvben a *van*-nak is van 'vagyon' jelentése, pl. *Könnyű a van mellett éni. Könnyű anni a van bú* (Cegléd). *Ékötötte azt a kis vanját* (Kiskunhalas MTsz.). Kiesinyítő képzővel is: *vanka* 'vagyonka', pl. *Ékötötte azt a kis vankáját* (Kiskunhalas). *Vót egy kis vankája* (Csongrád m. Szentés MTsz. Még érdekesebb, hogy a ma csak a 2. személyben használatos személyragtalan *vagy* alaknak a régi nyelvben 'bona, facultates; das Vermögen' főnévi jelentése volt; pl. *Elragada ő vaókat auag ő iavokat* (BécsiK). Az istent tisztelettel dragalatus kóuel es dragalatus *vaókkal* (uo.). *Meg ozta ő neki a vaógot* (MünchK). *Ha ember mind hazabeli vaójat adnaia zeretetert es vgan meg vtallá az vaógot* mikent semmit (DöbrK). *Tagadó képzővel is; pl. Itületek vaógtalannak es arvanak, ... es a vaógtalant* binősöknek kezéből szabadhatok meg (DöbrK) NySz.

Azonban a SIMONYI fölsorolta nomenverbumok között olyanok is vannak, amelyek etimológiailag nem függenek össze. Így pl. a *nyúl(ik)* igének semmi köze ahhoz a *nyúl* főnévhez, amely a disznónak egyik testrészét jelenti. Ez a rész a disznó oldalainak alsó részén két ágra elnyúló és a két első lába között egyívé futó vékony hús. A szó a Vas megyei Őrségtől a Székelyföldre el van terjedve, s van már egy 1587-ből való adatunk is: *Láb 6, Orya 2, Nyulla eg 1* (Oklsz.). A Fertő mellékén *nyula-hus* a neve (MTsz., Kardos L. Az Őrség népi táplálkozása 77). (ZUCZOR—FOGARASI egynek veszi a *nyúl* állatnévvel, de mindkettőt a *nyúl* igével kapcsolja össze, tekintettel az állat *nyulánk* testalkatára, futás közben testének előre nyulására. SIMONYI, aki a finnugor nyelvtudomány eredményeinek teljes ismerője volt, elválasztja a *disznó nyúlját* a *nyúl* állat nevével, mert ennek pontos megfelelői vannak a rokonyelvekben, azonban a disznó *nyúlja* szerinte is azonos a *nyúl* igével. CSAPODI ISTVÁN szerint a disznó *nyúlja* a *nyúl* állatnévvel azonos, mert a szegycsont kettős vége úgy áll ki belőle, mint két nyúlful, s a szegycsont a hozzáilleszkedő kulcsontokkal és bordaszélekkel olyanforma, mint a négy hosszú lábú nyúl (Nyr. XII, 382). MUNKÁCSI BERNÁT népetimológiának tartja ezt a magyarázatot, s a manysi *ňoul* 'hús' jelentésű szóval egyeztetni (Nyr. LVI, 136). A kérdést eldönti a *nyúl*-nak *füles* neve (Zemplén m. MTsz.), s ez a jelentés megvan WICHMANN följegyzése szerint a moldvai északi csángóknál is, s ott ejtése *filyesz*, de a disznónak is van *filyessze*, 'ein bestimmter Teil des Schweinekörpers (ein längliches Stück zwischen den Vorderfüßen und längs der beiden Bauchseiten)'.

De nemcsak a magyarban jelölik a disznónak ezt a részét a *nyúl* névvel, hanem más nyelvekben is. Így pl. a Sulm völgyében lakó stájer nyelvben *Hase* a neve (H. M. FUCHS: Die Bauernkost im Sulmtale. Zeitschr. f. Volkskunde 1927: 37, idézi KARDOS L.: Az Őrség népi táplálkozása, 265). J. MÜLLER Reinisches Wörterbuchja szerint a *Hase* címszó alatt többek közt a következő

jelentése is van a szónak: 'langgestrecktes, gabelförmiges Fleischstück im Schweine (Kalb), von beiden Vorderbeinen bis zum Nabel, in die Nierengegend reichend, Lummer, Filet' (Ripuarisch, Niederfränkisch); 'das Stück vom Schwein am Übergang von Hals zu den Rippen' (Birkenfeld). Az erdélyi németség nyelvében is: *huas* 1. 'Hase'; 2. 'Fleischfleck am Bauche des Schweines' (G. KISCH: Nösner Wörter und Wendungen. Beilage zum Programm des ev. Obergymnasiums A. B. in Bistritz, 1900: 73, GRÉB GYULA szíves közlése). A vend *závec* 'nyúl' szó a disznó egyik részének neve is (PAVEL ÁGOSTON és NOVÁK VILMOS szíves közlése). PLETERŠNIK szlovén szótára szerint a szó egyik jelentése: 'das Rückenstück (von einem geschlachteten Tier)'.

A másik ilyen nomenverbumnak tartott szó a *láb* testrésznév, melyet egy *lább* igével azonosítanak. SIMONYI-n kívül, a CzF., MUNKÁCSI és MÉSZÖLY is. Még BÁRCZI is Szófejtő Szótárában. Ennek az azonosításnak az oka a *lábbad*, *föllábad* ige, melyet úgy értelmeznek, hogy az annyit jelent, mint 'hosszas betegség után újra l á b r a á l l'. Azonban a *lábbad*, *lábbadoz* ige tkp. ingadozó járást jelent, hisz a hosszú betegség után az embernek valósággal újra meg kell tanulnia a járást, mint a járt tanuló kisgyerekeknek. GYÖRFFY ISTVÁN Nagy-Kunsági Krónikájában azt írja: „a lépokon, ingoványokon való járást *lábbadozásnak* nevezték” (id. MÉSZÖLY, SzegFüz. III, 115. 127). Egy 1772-beli adat szerint „a Berettyó folyásán túl és innend levő szigeteket eleget *lábbadozta*” (MNy. XVI, 51). „Az ingó lépokon — írja Györffy — szálló-esömlő-höz hasonló 3—4 ágú tapogató bottal jártak a rétes emberek, lépkedni meg olyan óvatosan lépkedtek, mint a vakok.”

A *lábbad* a régi *lább* igének olyan származéka, mint az *él*, *forr*, *csügg* igéé az *éled*, *forrad*, *csügged*. Ma is mondjuk: *könnybe lábbad a szeme*. A NySz.-ből idézek néhány érdekes adatot a *lább* igére: Vitézek haiokban mind be szállanak, tömlőkön sokan *labbanak* (LOSVAI), . . . a vizen *labbo* haio (Agend.). Könyben *labbu* szemmel (MA.). A haio, kiben a vizen *labbunk*, az mi életünknek csolnakia (LÉPES).

Az 'úszik, schwimmen' jelentést csak a NySz. szerkesztői adták a szónak, bizonyára a *könnybe lábbad a szeme* mai értelmezése után: 'könnyben úszik a szeme'. A régi szótárakban azonban csak 'fluctuo, vado' jelentése van. A *lábbok*, *lábbolás* még PP-nál is két *bb*-vel van szedve, de ő már kezdi az egyszerű *b*-vel való írást: *Lábolom*: vado, **Láboló hely*, *által-járó*: vadum, *Lábolható*, tsekély, sekély: vadosus. A latin—magyar részben azonban még nála is általános a kettős *bb*. A *lább* ige eredeti jelentése tehát az volt: 'a vizen lebeg, hanyódik', s mivel az úszó testek lebegnek, hanyódnak a hullámozó vizen, azért vehette föl a *lább* ige az 'úszik' jelentést.

A népnyelvben van több *lábbó*, *lábó* szó, amely mind a *lább* ige melléknévi igeneve, pl. *lábó-horog* 'kabakhoz kötött, tehát úszó horog' (Csongrád m. Tápé, népetimológiai alakja: *lábás-horog* Csongrád m. MTsz.; tkp. lebegő horog, mert a kobak a parthoz van erősítve); *lábó* 'átkelő eszköz a Felső-

Tiszán (mindkét lábukra rákötnek egy-egy két méter hosszú deszkát, kezükbe vesznek egy evezőt, ráállnak a Tisza vizére, lábukat széjjelvetik, az evezővel lendítenek magukon és szép lassan átkelnek a Tiszán)' (ECSEDI, Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kis vizeken 134); *lábbó* (Hegyalja, Szatmár m. Mánd, Bereg m. MTsz.), *lábbóy* (Szatmár m. Panyola SzhSz.) 'tutaj', *lábó* 'a tutaj egy szakasza' (Tiszadob MTsz.). Már nem úszik a vizen, hanem a rajta való járás bizonytalansága miatt *lábó* 'az embert megbíró, járható zombék a lápon' (Szatmár m. Ecsed); 'cölöpsorok közé gyeptől és zombékból vert keskeny gát' (Bereg m. Nagyberég MTsz.). „Nagy darab lápnak minden felszedhető giz-gazából készült, jó lépés szélességű s gátszerűen elnyúló alkotmány ez, mely alig emelkedik ki a víz színe fölé, az ember lába alatt süppedezik s vizet bocsát, mint a megnyomott spongya” (HERMAN O.: A magyar halászat könyve I, 482). „A csikász . . . e keskeny úton roppant ügyességgel járt” írja ECSEDI ISTVÁN (i. m. 106); *lábóy* 'gerendákból összerótt átjáró a vizen' (Szatmár m. Egri SzhSz.). A Szolnok—Doboka megyei Domokoson, mikor a nyüstszálak inognak, megnyúlnak, azt mondják: „az én nyüstejim úgy *lábbognak*, hogy a zisten mentsen” (Nyr. XI, 180). Udvarhely megyében is mondják a szövésnél: *lábbogó*, „mikor a mejjék egy része megfittyen” (MTsz.).

Rendkívül érdekes adat PP. latin—magyar szótárában: *Devia avis: Ellábbogó* madár. Tehát az olyan madár, amely eltévedt, letért útjáról, bizonytalan útjában.

SIMONYI maga is rámutat, hogy egyes nomenverbumok nem mindig voltak azok. Így a kódexek nem ismerik még a *zár* igét, hanem csak a *zár*, *zárva* főnevet, s ezek származéka a *záról*, *záról*, *záról* ige, bár a *zárva*, *zárván* határozói igenévre van régi adat, de ezek ilyenekből keletkeztek: *zárólva*, *zárólván*, a *záróljátok*, *be zárólván* pedig a *záróljátok*, *zárólván* rövidült alakjai. A *sodor* ige főnévi használata, mint pl. a *víz sodra*, a *beszéd sodrán*, *kiveri a sodrábú* (nyugalmából), *kizökken a sodrábú* (nyugalmából) (SzhSz., SzegSz.), a *kés sodra* 'láthatólag kihúzott élvékonysága' (Heves m. 1841 MTsz.), nem lehet régi keletű, a régi nyelvben semmi nyoma; lehet, hogy a *fodor* ige hatására vette fel ezt a jelentést, mert ennek eredeti jelentése, mint már említettük, 'sodor' volt. A *valaminek a nyitja* már azért sem lehet régi, mert a *nyit* ige nem tőszó, hanem műveltető ige, mint visszaható alakja, a *nyílik* bizonyítja.

A többi rokonyelvben is számos nomenverbum van; pl. manysi *vōt* 'szél': *vōt-i* 'fúj (a szél)', *rakw* 'eső': *rakw-i* 'esik (az eső)' *jēkw* 'tánc': *jēkw-i* 'táncol', *mōjt* 'rege': *mōjt-i* 'regél' stb. (l. SZABÓ D.: A vogul szóképzés 7); — komi *iz* 'kő': *iz-nj* 'öröl', *tęd-nj* 'tud': *tęd* ebben a kifejezésben: *tęd vję usi* 'kam ins Gedächtnis'; — udmurt *tęl* 'szél': *tęl-inj* 'fúj (a szél)'; *tod* 'tudás', *todü üšēnē* 'eszébe jut': *tod-inj* 'tud, ért; ismer'; — mari *jür* 'eső': *jür-eš* 'esik (az eső)', *lum* 'hó': *lum-eš* 'havazik', P. B. *βakšam*, M. *βaksa m*, U. CŰ. *βakšam*, JO. V. K. *βä-kšäm* 'kiterít, leterít': U. CŰ. JT. *βakš* 'fekvőhelyül szolgáló, leterített hely; az a ruhadarab, amibe a csecsemőt csavarják; alom

a barom alatt az 'istállóban'; — finn *tuuli* (töve : *tuule-*) 'szél' : *tuulla* (töve : *tuule-*) 'fúj (szél)', *sula* 'olvadt, jegetlen, be nem fagyott, folyó ~ *sulata* 'olvad, fölenged'^{1b}, *kylmä* 'hideg' ~ *kylmätü* 'meghűt, fagyaszt', *sylki* 'köpés, nyál' ~ *sylkeä* 'köp', *kaiku* 'hang, visszhang' ~ *kaikua* 'hangzik, visszhangzik', *kuiva* 'száraz' ~ *kuivaa* 'szárad' (HAKULINEN : Suomen kielen rakenne ja kehitys I, 64); lappS. *har^evē* 'Regen' : *har^evē-t* 'regnen', *p^eeg^a* 'Wind' : *p^eegg^a-t* 'wehen (von Wind)', *jupma* 'Getöse, Brausen (von weitem hörbar)' : *jupma-t* 'tosen, brausen (in weiter Entfernung)', *kīvva* 'Krümmung, gleichmässige Biegung' : *kāvva-t* 'eine gleichmässige, ziemlich sanfte Biegung haben'.

A szamojéd nyelvekben is, pl. nyenyec (jurák-szamojéd) O. T₁. Sj. K. MB. U-Ts. N. *jākkē*, Ni. *jě^okkj*, OP. *je^okki* 'Rauch' : OP. *né^oñm^o*² *je^okkē*, Nj. *mě^om^o* *m^oē^o* *jā^okkjē* 'in unserem Zelt ist Rauch' (LEHTISALO Wb. 91a); O. *sārū*, Nj. *χārū* 'Regen' : Kis. *χārūš* (inf.), Nj. *χārā* 'es regnet' (405ab); O. T₇. Sj. M. *jāptv* 'Tau' : Kis. *jābtā* 'ist feucht' (83b); O. OP. *p=ē^oβā* 'dunkel sein', O. *p^oē^oβ^oi*, Sjo. *pā^oē^oi* 'ist dunkel' : Sjo. *pim^oβā^oē^o* 'die Dunkelheit der Nacht' (352b); O. Sj. *jē^oē* 'Krankheit, Leiden' : O. *jē^oē* 'krank sein' (120b).²

Mindenesetre sajnálatos, hogy ezek a nomenverbumok nincsenek az összes rokon nyelvekből összeállítva, de ennek oka részben az, hogy nincs még több rokon nyelvnek sem terjedelmesebb szótára. Remélhető, hogy mikor megjelenik MUNKÁCSI és KANNISTO manysi szótára, WICHMANN udmurt és mari szótára, PAASONEN mordvin szótára, akkor ezek összeállítására is akad vállalkozó.³

Elhibázottnak tartom azonban az újabb nyelvészeti irodalomban mindinkább terjedő gyakorlatot, hogy egy esomó szót olyankor is nomenverbumnak minősítenek, mikor erre semmi bizonyíték nincs. Még helytelenebb a deverbális és denominális képzők azonosítása pusztán egyező hangalakjuk alapján, mint ezt már SZABÓ DEZSŐ tette (i. m. 6), s utána mások is. SZABÓ annyira ment már, hogy pl. a manysi *-nə* lativusragból származtatta a *-nə* melléknévi igenévképzőt.

Az kétségtelen, hogy vannak olyan képzők, amelyek egyaránt járulhatnak igéhez és névszóhoz, s ezek az esetek kétségkívül ősi használata az illető képzőnek. Ilyen a tagadó képző, pl. magyar *pénztelen*, *hátatlan* : *váratlan*,

^{1b} V. ö. komi S. L. *sil*, V. U. P. *šiv*, I. *šj* 'ungefrozen, geschmolzen, aufgetaut' ~ S. L. *šilni*, Peč. *šil*, V. P. *šivni*, U. *šivnis*, I. *šini* (intr.) 'schmelzen, auftauen'.

² A jurák-szamojéd adatokat HAJDÚ PÉTER kandidátus volt szíves számomra kikeresni. BUDENZ UA. 164. szerint ezek a nomenverbumok eredetileg névszók voltak, s csak bizonyos képzők segítségével nyerték igei funkciójukat, de ezek a képzők vagy elvesztek vagy lappanganak; később (MUSZ. IX, UA. 9) megváltoztatta ezt a felfogást, s kifejezte azt a nézetét, hogy ugyanaz a szótő ige és névszó lehetett.

³ Voltaképpen SIMONYI említett cikkén kívül csak a lapp nyelv nomenverbumait gyűjtötte össze WIKLUND (JSFOU. X, 210), de még 1892-ben. Azóta több terjedelmes lapp szótár jelent meg, úgyhogy érdemes volna ezek anyagából újból feldolgozni a lapp nomenverbumokat.

sületlen; — manysi *simal* 'béltelen', *tūptal* 'evezőtlen', *vittal* 'víztelen': *nē susstal* 'nőnek láthatatlan', *χastal χum* 'ismeretlen férfi', *tgptal kēr-purk* 'nem törő vasfej'; — komi V. *aĩtem-mamtem* 'verwaist' (tkp. 'apátlan, anyátlan'), V. *mamtem* 'mutterlos', V U *piĩtem* 'zahnlos, zinkenlos': I *kartem* 'ungemacht, ungetan', V L U *miškkĩtem*, I *miškkĩtem*, P *mišĩtem* 'ungewaschen' (V L U), 'der sich nicht gewaschen hat' (P), S L *poltem*, V U P *povtem*, I *põtem* 'furchtlos', S P *poĩtem*, I *põzĩtem* 'unmöglich', (S auch) 'nicht erlaubt, verboten' (S P *poĩni*, I *põĩni* 'möglich sein'); összefügg vele az abessivusrag: *mortteg* 'ohne einen Menschen': *dugdĩteg* 'ohne aufzuhören', *soĩteg* 'ohne zu essen'; — udmurt *mumĩtek* 'ohne Mutter', *soĩostek* 'ohne sie': *gažatek* 'ohne zu lieben', *todĩtek* 'ohne zu wissen'; — mari *bitĩme* 'erőtlen', *buĩtĩmo* 'fejetlen', *büttĩmõ* 'víztelen': *ku.tšĩtĩmo* 'tarthatatlan, megfoghatatlan', *boštĩldĩmo* 'aki még nem nevetett', *toltĩmo* 'aki nem jött'; — abessivusraggal: *kittẽ* 'kéz nélkül', *lumdẽ* 'hó nélkül': *kondĩdẽ* 'anélkül, hogy hozna', *koldẽ* 'anélkül, hogy hallaná', *pittẽ* 'anélkül, hogy megkötné'.

A rokon nyelvek tehát nem tesznek éles különbséget az ige és a névszó között. A manysi ige pl. fölvehet kicsinyítő képzőket, pl. a) a *-kwa*, *-ka* képzővel: *χajtaskweĩ* 'futottak a kedvesek', *ũlentakẽ* 'üldögélsz, kedvesem', *jĩmentikẽ* 'mendegélni fogsz, te kedves', *manĩrĩĩ* *pĩlekĩn?* 'miért félték, kedvesek?', *χansikĩlẽ* 'megismerem a kedvest', *tĩrĩvĩntikĩlẽ* 'gyöngéden átvezetem'; b) a *-riš*, *rĩš* képzővel: *minerišẽ*! 'menj csak, kedvesem!', *pĩntχat-rĩšmẽ*! 'cseréljünk, kedvesem!', *naĩĩn χũlĩrĩšlẽ* 'téged, kedvesem, itt hagylak' (SZABÓ D. i. m. 21—22).

Ezek után nem kell csodálkoznunk, hogy állítmányul álló névszók, még határozók is, fölvehetik a mordvinban az igei személyragokat; pl. M. *ata* 'öreg ember': *atan* 'öreg ember vagyok', *atat* 'öreg ember vagy', *atatama*, *atatada* 'öreg emberek vagyunk, ö. e. vagytok'; E. *paro* 'jó': *paran*, *parat* 'jó vagyok, jó vagy', *pardanok*, *pardado* 'jók vagyunk, jók vagytok'; *toso* 'ott': *tosan* 'ott vagyok'; *ošto* 'városból': *miĩ te oštotanok* 'mi e városból [valók] vagyunk'. A 3. sz.-ben természetesen maga a névszó az állítmány: M. *son atũ* 'ő öreg', *sin atat* 'ők öregek', *son tasa*, *sin tasĩt* 'ő itt van, ők itt vannak'; E *son paro* 'ő jó', *siĩ part* 'ők jók', *son toso* 'ő ott van', *siĩ tost* 'ők ott vannak' (BUDENZ, NYK. XIII, 73).

Más finnugor nyelvből ez a jelenség nem ismeretes, ellenben megvan a szamojéd nyelvekben, így a nyenyecben (jurák-szamojédban); pl. *hasawa* 'férfi': *maĩ hasawan* 'én férfi vagyok', *pĩdar hasawan* 'te férfi vagy', *pĩda hasawa* 'ő férfi'; kettős szám: *maĩi hasawaĩi* 'mi ketten férfiak vagyunk', *pĩduri hasawaĩi* 'ti ketten férfiak vagytok', *pĩdi* 'ők ketten férfiak'; többes szám: *maĩa hasawawa* 'mi férfiak vagyunk', *pĩdara hasawada* 'ti férfiak vagytok', *pĩdo hasawa* 'ők férfiak'; a múlt időben is, pl. *ĩuĩa* 'kicsi': *maĩ ĩuĩamĩ* 'én kicsi voltam', *pĩdar ĩuĩanaš* 'te kicsi voltál', *pĩda ĩuĩaš* 'ő kicsi volt'. Ugyanígy a jeniszeji és a tavgi-szamojédban. Az osztják-szamojédban (szelkup)

a névszók predikatív használata korlátozottabb, mint a jurák-szamojédban. A múlt időben ilyen alakulatok nem használhatók.⁴

A magyarban, de más finnugor nyelvekben is van egy érdekes szerkezet, amelyben a *mi?* kérdő névmás határozatlan névmási jelentéssel mellérendelő viszonyban áll egy másik névszóval, s általában ugyanazt a ragot veszi föl, mint a vele kapcsolatos főnév. Erről már többször volt szó a nyelvtudományi irodalomban, s Arany Toldija után *gombát mit evett* címen tárgyalták. Azonban arra is van adatunk a magyarból, hogy egy ige van mellérendelő viszonyban a *mi* névmással, pl. Nem vót semmi dóguk, a katonák csak *heve-részte k mi*. Vótak, 'akik léméntek, *űdőgeltek, beszégettek mi* (Adavidék, NyF. XXXVII, 43). Mint látjuk, a névmás ragtalan, mert a magyarban nem vehet föl igeragot. A manysi nyelvben azonban a névmás is ugyanazt az igeragot veszi föl, mint a vele mellérendelt viszonyban álló ige, pl. a) Szo. FL. *māñnar*, P. *meñnar* 'mi' névmás: Szo. *pa'sqlaxtsij mañnarassij* 'sie begrüssten sich undsoweiter', Szo. *lēηη alšlèγm mañnašēγm* 'ich fange Einhörchen und so was', P. *εššateγm meñnareγm* 'ich arbeite und so was', *εššaxēti menexēri* 'er arbeitet und so was', *kois pālt nurkiššp ōlēi menexēri?* 'hat Kois einen Rächer oder wie?

A kondai nyelvjárásokban a *när* 'wer? was? kérdő névmás szintén fölveszi ilyen esetben az igeragot: *tōnental nōβl' pāl ōāt tēe' sγə, ōāt nārsāγ* 'so essen sie nicht einmal Fleisch [oder] etwas anderes', *tət nāser sōttāl q's iəmti l'ə nāri?* 'was für eine unglückliche Sache geschieht hier oder was [ereignet hier]?', *kēpəβ ōrmaliləβ lākβi l'ə nāri!* 'erproben wir unser Boot, [ob] es fährt oder was!' (NyK. LV, 255, LIX, 197).

A manysi nyelvben van egy Szo. *lūt*, P. *lu't* főnév, melynek jelentése MUNKÁCSI szerint 'micsoda, valami, holmi, izé' (VNGy. II₂ 665), KANNISTO szerint 'Sache, Ding' (Wog. Volksd. II, 715). Ennek a főnévnek ugyanaz a szerepe, mint az említett kérdő névmásoknak, tehát használata egyezik a *gombát mit evett* féle szerkezettel, s vagy egy névszóval, vagy egy igével áll mellérendelő viszonyban. Tehát, ha igével van kapcsolatban, ez is fölveszi az igeragokat; pl. É. *sāt sās pantəm jəmās kwolkwə ta kiurt jəmās varn' ut vāre'im, qle'im, unle'im, xuje'im, lūte'im* 'hét nyírhéjtakaróval fedett jó sátracs kát építetek, abban jó munkát készítgetek, lakom, ülök, fekszem, s minden dolgom végzem' (helyesebben: 'stb., és így tovább'), Szo. *xu'ias, lūds* 'er schlief undsoweiter', *tēs, ais, lūds* 'er ass, trank undsoweiter' (NyK, LIX, 198).

De nemcsak igeragokat, hanem deverbális igeképzőt is fölvehet a szóban forgó szerkezetben, pl. szenvedőképzőt: Szo. *tyβ i'sumβi'tl xōtlōβtβes, lūtβes* 'darauf wurde er mit heissem Wasser gewaschen undsoweiter' (NyK. LIX, 198).

⁴ HAJDÚ PÉTER szívcs közlésc. L. még: N. SEBESTYÉN IRÉN, NyK. LIX, 50—52, ahol más hasonló szerkezetek is tárgyvalva vannak; uo. irodalom.

Hasonlóképp felveheti ebben a szerkezetben a kérdőnévmás is a szenvedő igeképzőt: LO. *poriγmaβs, kēnpūliγ, pāssāpūliγ ti ma ni γ̇ta βε, ti ma n̄ n a r a βε* 'es wurde auf ihn losgesprungen, wie ein Stück von einer Mütze, wie ein Stück von einem Fausthandschuh wird er nun zerrissen, was nun auch mit ihm gemacht wird', P. *amen εlβε̇m àl'á mεñ n̄ r o βε̇m* 'wir sollen totgeschlagen werden oder was' (NyK. LV, 255).

Az udmurtban, mint ismeretes, az *-m* igeképző használatos a múlt idő képzésére is. A *gombát mit evett* féle szerkezetben a *mar?* 'mi' kérdő névmás is fölveszi a vele kapcsolatban álló ige participiumképzőjét múlt időt kifejező jelentésben; pl. S. *korkaz pirsā, śi śk ä m - m a r a m - n o potām korgidaz* 'er ging ins Haus hinein, ass und machte was sonst und ging in den Pferdestall hinaus', *ot̄in taos śi śk i l' l' a m, m a r a l' l' a m - n o valjossās - n o śudil' l' a m, l' u k t a l' l' a m* 'dort assen sie und machten sonst etwas, und fütterten und tränkten die Pferde'.

A *-sa* határozói igenévképzőt is fölveheti a kérdő névmás: *no noš śi śk i s a, m a r a s a, täl' äti lin - a, tš ä palodž̄ vetlil' l' a m* 'und nachdem sie etwas gegessen und was sonst gemacht hatten, gingen sie bis gegen Mittag im Walde herum', *už a s a, m a r a s a kal b̄iriz* 'arbeitend, durch das Arbeiten was sonst machend, verging die Kraft' (NyK. LV, 254).

A névszóknak igeragokkal való használatára, és deverbális névszóképzőknek névszókön való alkalmazására — tudomásom szerint — más rokon nyelvekben nincs példa, ellenben fordított eset fordul elő a mari nyelvben, melyben igék névragekat vesznek föl.

Már az is érdekes, hogy az igezőnek néhány szóban névszói jelentése van. Ilyenek: UJ. *p̄ün-šk̄ö* 'penész', a *p̄ün-šk̄ä* 'megpenészedik' igéből. PAASONEN ufai szótárában csak a *p̄ün-šk̄öše* melléknévi igenévknek van 'Simmel' jelentése.

Hasonló alak a következő ikerszó: UP. USj. *βò-l̄ da kü-z̄ä*, UJ. (Ü. *βò-l̄ da kü-z̄ö*, Č. *βò-l̄ da ku-zo*, JT. *βò-l̄ da ku-zo* 'hepe-hupa, hepe-hupás', pl. Č. *lò-dlan, βò-l̄ da ku-zo* 'az út hepehupás, esupa gödör', (Ü. *korno lākāla-n, β. da k. βele ua.*, UP. *kò-rnə pe-š küksāka-n, kü-z̄ ä da βò-l̄ ä βè-l̄* 'az út nagyon emelkedő, egyszer föl, egyszer le', a P. B. M. MK. UP. USj. US. *kūze-m*, UJ. (Ü. *kūze-m*, Č. JT. JO. V. K. *ku-zem*, Č. Č. *ku-š̄e-m* 'hág, fölmege, mászik (létrára, hegyre)' és a P. B. M. U. Č. Č. *βole-m*, JT. *βò-lem*, JO. V. K. *βa-lem* 'lemegy, leszáll, lemászik' igékből.

Č. *d̄j o m o βò-l̄ak, oksa* 'elveszett barom, pénz' (a. m. *d̄jomšo β., o.*) a *d̄joma-m* 'elvész, elveszik, eltűnik' igéből.

B. *pelt-ǖi* (PAASONEN-nál is *pelt ǖj*) 'olvasztott vaj' a *pelte-m* 'olvaszt (vaját, hájat, szalonnát, gyantát, ólmot); izzít (vasat); perzsel (a nap)' igéből.

A B. *küle-š*, JT. *k̄-leš* stb. 'kell' ige töve fölveheti a valamivel bírót jelentő *-an* (nomen possessoris) képzőt: *k̄-lan βo-rr̄em* 'megfelelő, jól álló (tkp. kellő) ruha', 'gutes, passendes Kleid'.

Már PAASONEN szótárában is vannak adatok az ige 3. sz. alakjának névszói használatára : B. *škanžje küleš beromat mu:n oyl* '[dieser Sohn] fänd keine passende Stelle für sich', *təde peš küleš nasta* 'das ist ein sehr notwendiges Ding', *təde küleš liješ* 'der wird mir von Nutzen sein'.

Ez az alak névragot is fölvehet, pl. Č. *kùd-βe.t'šeš knlè-šəm kàrà* 'az udvarban veri, ahogy bírja (tkp. kellően)', Č. *knlè-šəm d'joməštarmeke* 'mikor már kellőképpen kifárasztotta'.

Az ige tagadó alakja is szerepelhet névszóul, névraggal és névrag nélkül, főnévként vagy jelzőként ; pl. UJ. *kəle-š paša-m əšte-n ò-məl eše*, ò- *kəl paša-m βel štena-m* 'még nem végeztem el a szükséges munkát, csak a fölösleges (szükségtelen) munkát végeztem el', UP. *kule-š*, ò- *kül košte-š* 'jár ide, oda, jár, ahova kell, ahova nem kell', *kule-š*, ò- *kül ola-škò mije-n* 'ok nélkül ment a városba (akár kell, akár nem kell)', *kule-š*, ò- *kül kutre-n šin.džet* 'csak ülsz és összevissza beszélsz (amit kell, s amit nem kell)', UJ. *kəle-š ò- kəl kaje-t* 'kelletlenül, lassan totyogsz', JT. *kə-leš ò- kəl ò-jəm o:yla* 'haszontalanságokat (disznóságokat) beszél', Č. ò- *kə:ləm it nal!* ČN. ò- *kn:ləm it nal!* 'ne vásárolj szükségtelen dolgokat (olyasmit, ami nem kell)!', Č. ò- *kə:ləm it o:yləšt d'jə-ŋ den!* 'ne beszélj másokkal haszontalanságokat!', ČK. ò- *kü:ləm it ru:est!* 'ne vagdald el, amit nem kell!', JT. *o- kə:[l]la lə-štem* 'kelletlenül, kedvetlenül, lassan dolgozom', *kə-leš ò- kə:[l]la ə-là βà-təž òn* 'rosszul él a feleségével (nem úgy él, ahogy kellene)', UJ. *kəle-š ò- kə:ləm poye-n košta-t šklane-t* 'mindenfélét összeszedsz magadnak (ami kell és ami nem kell)', JT. *kə-leš ò- kə:ləm nə-lən* 'szükségtelen dolgokat vásárolt', JT. *kə-leš ò- kə-leš ko-šteš* 'csak járkál, anélkül, hogy dolga volna', ČK. ò- *kü:leš konde-t* 'olyasmit hozol, ami nem kell', ò- *kü:leš oksa-m pətare-t* 'haszontalanságokra költöd a pénzt', ò- *kü:leš ko-škən košta-t; oβedamatke- t'šəte-n o:t ket mo?* 'nem akkor eszel, amikor kell (amikor az ideje van); az ebédig nem bírod ki?', Č. ò- *kə:l'eš məzè-rəm t'šiv-e-t, šok'šo ke.tše, nə-ləm nəmaləšte-t* 'nem a szükséges (nem a kellő, megfelelő) kabátot veszed föl, meleg az idő, nehezet fogsz hordani', Č. *mo-m ò- kə-leš d'jomakle-n šm.džet?* 'miért beszélsz haszontalanságokat?', ČK. *ošməšəze mo- pərà*, *tə-ðəm òl'əšte-š, mo- ò- kü:ləm* 'ami szájába (nyelvére) jön, azt beszéli, amit nem kell'.

A P. B. U. *keta-m*, M. *kertá-m*, JT. *ke-rdam*, JO. V. K. *ke-rđam*, (Ü. ČK. Č. *keta-m* 'hat, -het, képes vmire, tud; könnyen' igének tagadó alakja azt is jelentheti: 'beteg', vagyis 'tehetetlen'; pl. UJ. *aβa-m o-k kert*, JT. *mə-nən a-βam o-[k] kert* 'anyám beteg', UP. *je-ŋ ò- kert* 'az ember beteg', JT. *mə-ni o-m kert*, ČK. *o-m get* 'beteg vagyok', ČK. *o-k ket* 'ő beteg', JO. *əβe-zem a-k kert* 'gyermekem beteg'. De úgy is mondják : UJ. *o-m v. o-k kert ula-m*, UP. *o-ŋ gert ula-m*, JT. *o-m kert ə-lam* 'beteg vagyok'; UJ. *o-k kert ula-t*, UP. ò- *kert ula-t*, JT. *o:t kert ə-lat* 'beteg vagy'; UJ. *kutrošla- lokte-n, βara- o-[k] kert lina-m* 'beszélgetés közben megrontott, azután megbetegedtem (beteg lettem)'. Tehát összetett állítmánnyal, amelyben a tulajdonképpeni igei állítmány a lét-ige. A *mo-štem* ua. ige is szerepel hasonló szerkezetben : JT. *lə-štaš o-m*

mo:što li:iam, lštəm o:k šū li:iam 'képtelen vagyok dolgozni, nincs kedvem dolgozni'.

Minthogy azután a tagadó igével azt is jelenheti, hogy 'beteg', az egész kifejezés, mintha melléknév volna, jelző is lehet a mondatban: UP. *o:k kert je·η*, UJ. *o:k kert jê·η*, JT. *o:[k] kert dje·η*, C. *ò ket djê·η* 'beteg ember'.

A *kerta:m* ige főnévi és melléknévi igeneve előtt ugyanebben a jelentésben az *ula:m* 'vagyok' ige tagadó alakja áll (*ò·γəl < o:k ul*); pl. UP. *pužà·, je·η ò·γəl verta·š tunqale·š* 'megrontja, az ember [azután] betegeskedni kezd'; UP. *ò·γəl ye·rt,šê àtəlana·* 'a beteg erősödik', *a,t'šà·lěšê a,t'šalà· ò·γəl ye·rt,šəm* 'az orvos gyógyítja a beteget'.

Ha beteg az ember vagy az állat, akkor nincs étvágya, nem eszik, s ennek következtében, ha emberről, állatról azt mondják: 'nem eszik', az egyben azt is jelenti, hogy 'beteg'; pl. UJ. *βate, imne o:k kot's li·n (tu: i li·n)* 'az asszony, a ló beteg lett, megbetegedett, nincs étvágya', szó szerint: 'nem eszik lett'; JT. *i·mni ò· kots li·n (kò·ryžō, šomā·že kò·rštà)* 'ló beteg, étvágytalan lett' ('fáj a belseje, a szája').

Az ige tagadó alakban nemcsak ragot vehet föl, hanem névutó is következhetik utána; pl. JT. *i·mni ò· kots kò·d ê m kêt·skaš o:k li (kò·ts,tè)* 'ha a ló étvágytalan, amikor nem eszik (tehát beteg), nem lehet befogni'; UP. *šapa·š o:k li γ ò·d ê m kožla·škê kaje·m* 'mikor nem lehet kaszálni, vadászni (tkp. az erdőbe) megyek'; CÜ. *dūr o:k tūr γ ò·d ê m kēldā· konda·š küle·š* 'mikor nem esik az eső, kévét kell hordani'; CÜ. *uška·l o:k li γ ò·d ê m ila·š d'ösö, šemōšte ile·t* 'ha a tehén nem borjadzik meg, nehéz lesz az élet (tkp. élni), tej nélkül lesz (tkp. feketében élsz)'; JT. *ma·ren šê·n, pzaž o:k u ž γ ò·d ê m pa·šaš ni·γ òš ka·jaš o:k li* 'ha az ember (szeme) nem lát, sehova sem lehet menni dolgozni'.

Míg a tagadó igealakok többféle névragot is fölvehetnek, s az említett névutóval kapcsolatban időhatározót alkothatnak, az állító igealjak még határozóragot is kaphatnak, de csupán a *-kêt's*, *-kət's*, UP. *-ket's*, JT. *-kəts* elativusragot, s mindig időhatározókban; pl. B. *imne kuda·lyāt's koje·š* 'látszik, hogy egy ló fut (futás közben látszik)' (*kudala·m* 'fut, (négy lábú állat), lóval, tehát szekéren v. szánon megy'); B. *je·η kuržyut's koje·š* 'látszik, hogy egy ember szalad'; CÜ. *d'ê·η ku·ržyāt's kò·jāš* 'látszott, amint az ember szaladt'; CK. *kò·ryožyot's koje·š* 'látszik, hogy szaladnak' (B. CÜ. *kurža·m*, CK. *kò·ryoža·m* 'fut, szalad'); CÜ. *βüðštō d'ê·η ko·l γu·t'šyāt's kò·jāš* 'látszott, hogy egy ember a vízben (folyóban) halászott'; Č. *dje·r ňmbālne kolzo ko·l kò·t'šò·γot's koje·š* 'látszik, hogy egy halász a tavon halászik' (CÜ. *ku·tše·m*, č. *ko·tše·m* 'fog'); CK. *t'šòdrašte to·l d'jò·lγot's koje·š* 'az erdőben világosság (tkp. tűz égése) látszik (látszik, hogy tűz ég)'; B. *je·η mündü·rt's ka·iγāt's koje·š*, JO. *je·η mündü·r·nə kè·jəyats ka·ješ* 'látszik, hogy [amott] messze egy ember megy'; UP. *je·η ka·iγe·t's koje·š* 'látszik, hogy egy ember megy'; UJ. *jê·η ka·iγāt's koje·š umbalne* 'látszik, hogy amott egy ember megy'; M. *d'ēη ka·iγāt's koje·š kò·rnāšto* 'látszik,

hogy egy ember megy az úton'; CÜ. *d'â-η ka-iyät's kò-jâš* 'látszott, hogy egy ember megy'; CK. *kornâšto d'â-η ka-iyät's koje-š* 'látszik, egy ember jön az úton'; MK. *tu-tlak mü-ndnrko kaje-n-lit i ni-yušt-a-t ò-γät šo-ktò i-lγyt's* 'azok messzire mentek és sehol sem hallatszik, hogy [még] élnek'; UJ. *orβa ka-iyät's šoktà* 'hallatszik, hogy megy egy szekér'; UP. *orβa-ük šoktà ka-iyä-t's*, CÜ. *oraβa-dük šoktà ka-iyät's* 'hallatszik a szekér hangja, amint megy'; P. *d'e-η kâ-tškârlâyät's šoktà*, UP. *je-η kiškârlâyä-t's šoktà* 'hallatszik, hogy egy ember kiabál'; CK. *t'šodrašte kâ-škârlâyät's šoktà* 'hallatszik, hogy az erdőben kiabálnak'; CÜ. *pât'skè-mâš mo-t'šaste kâ-ryät-t's šoktà d'â-η* 'hallatszik, hogy a fürdőházban valaki (tkp. egy ember) [a fürdősöprűvel] veri magát'; CK. *pörtâšto ku-štâyät's šoktà* 'hallatszik, hogy a házban (a szobában) táncolnak'; *βü-t d'ò-γâyät's šoktà à-râkkâ-t'šân* 'hallatszik, hogy a víz folyik a malomárokban'; UP. *βü-t jò-yäye-t's šoktà (koje-š)* 'hallatszik (látszik), hogy a víz folyik', BJ. *βü-t tašle-n jò-γâyät's šoktà* 'a víz megáradt, hallatszik, amint folyik'.⁵

A többi rokon nyelvben — tudomásom szerint — igetövek nem vehetnek föl névragokat, tehát ez csak újabb fejlődés lehet. Magyarázatot erre egyelőre még nem tudok adni, s csak mint érdekes, a rokon nyelvekben szinte egyedül álló jelenségre akarom nyelvészeink figyelmét felhívni.

Lehetséges azonban, hogy a *möngö* 'után' névutónak a *-mo*, *-mö* képzős igenevekkel való használata befolyással lehetett a tárgyalt jelenségre. Ezekben ui. egyszerejtés, haplológia következtében az igenév összeolvadt a névutóval, s ennek következtében a nyelvérzék szerint a névutó közvetlenül az igetőhöz járulhatott; pl. B. *lüimö-ngo* (< *lüimò möngò*) 'nachdem ich ihn geschossen habe' (WICHMANN, Volksd. und Volksbräuche der Tscheremissen, 469), *užmö-ngo* (< *užmò mö-ngo*) 'nachdem ich sie gesehen habe' (479), U. *nù-nân d'ümö-ngoš* 'nachdem sie getrunken haben' (34), *je-š kajmö-ngoš* 'nachdem die Angehörigen fortgegangen waren' (162), *i-mnâ-šâ:mât'sšâm ki-tškâ-mö-ngoš* 'nachdem die Pferde vorgespannt sind' (36), *pö-rtâš purmö-ngoš* 'ins Haus gekommen' (32—33, 126), C. *šâm kè-t'sšâ ertâme-ngoš* 'nach Verlauf von sieben Tagen' (62), *ko-lšâm tojme-ngoš* 'nachdem der Verstorbene begraben ist' (62).

Sok nyelvi jelenségnek még nincs magyarázata, azért rendkívül fontos, hogy minél több új anyagot gyűjtsünk a rokon nyelvekből. Minél több új anyag áll rendelkezésünkre, annál több megfejtetlen kérdésre derül majd fény.

⁵ Ezeket az adatokat részben ERDŐDI JÓZSEF kandidátus és MÁNDINÉ VELENYÁK SZÓFIA tanársegédem volt szíves kikeresni mári szótárom kéziratából.

TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE

BEKE ÖDÖN ÜDVÖZLÉSE

Tisztelt Akadémia!

Beke Ödön akadémikus fél évszázadot jóval meghaladó nyelvtudományi kutatásainak bőséges tárházából merítve mindnyájunk gyönyörűségére és okulására bemutatta székfoglaló értekezését és ezzel eleget tett annak a kötelezettségének, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia hagyományai és alapszabályai az újonnan megválasztott akadémikus számára előírnak. Nekem jutott az a megtiszteltetés, hogy a megjelenésében akadályozott osztálytitkár megbízásából az akadémiai rendes tagsági oklevelet mindannyiunk méltó tiszteletével körülvelt akadémikus társunknak átnyújtsam.

Sok objektív és nem egy személyes ok magyarázza, hogy ezt nem tudom minden elfogódottság nélkül megtenni. Beke Ödöntől, évtizedeken át a finnugor nyelvtudomány katedra nélkül maradt professzorától és a latin nyelv gimnáziumi tanárától nem idegen világra utalok, ha felidézem azt a csodálkozást, amellyel az ifjabb Scipio és hű barátja, Laelius tekintettek fel az ősz Catóra: „*Saepenumero admirari soleo cum hoc C. Laelio cum ceterarum rerum tuam excellentem, Marce Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maxime, quod numquam senectutem tibi gravem esse senserim, quae plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Aetna gravius dicant sustinere.*” A válasz, amelyet Cato ad fiatal barátainak — s Beke Ödön akadémikusnak nemesak kora, hanem szakadatlan és eredményes tudományos munkával szerzett tekintélye is hozzájárul, hogy ő hozzá képest magamat fiatalnak s ez avató beszéd elmondására méltatlannak kell éreznem — Cato válasza olyan figyelemztetést tartalmaz, amelyet Beke Ödön jelenléte körünkben valósággal napról napra ismétel meg a szavaknál is kifejezőbb magatartásával: az ifjúság az élet gyümölcsöt ígérő tavasza, s ami azután következik, az a termés érlelésének és betakarításának az ideje. Ezért határozza meg az öregkor szépségét az ifjúkor és a férfikor tartalma, és az a hűség, amellyel az előrehaladott évek embere ifjúkorának eszményeihez és férfikorának küzdelmeihez ragaszkodik.

A hűség Beke Ödön tagtársunk jellemző tulajdonsága. Hűség a magyar nyelvtudományhoz és a finnugor nyelvek tudományához, amellyel fiatal

eveiben eljegyezte magát, amelynek művelésében lankadatlanak mutatkozott a politikai üldözés nyomasztó évtizedeiben is, amelynek érett gyümölcseit most takarítja be, s amelynek területén szerzett gazdag tapasztalatait ma is önzetlenül adja át a fiatalabbaknak — nagy későre, de hála fiatalos lelkesedésének és munkabírásának, nem elkésve elfoglalt egyetemi tanszékén és otthoni dolgozószobája csendjében, melynek ajtaja mindig tárva-nyitva áll a nála útbaigazítást kereső kutatóknak és tanulni vágyóknak, hazaiaknak és külföldieknek is, akik sűrűn keresték fel abban az időben is, amikor a hivatalos tudomány hazai fórumai szigorúan elzárkóztak előle, s amikor jelentős tudományos munkáit nem a Magyar Tudományos Akadémia, hanem az oslói Néprajzi Múzeum, a helsinki Finnugor Társaság és a nemzetközi tudomány más nagytekintélyű külföldi intézményei és folyóiratai adták ki. Ha Beke Ödön hűségéről beszélünk, ki kell emelni hűségét mestereihez, elsősorban a legnagyobbhoz, SIMONYI ZSIGMONDHOZ, akinek nemcsak emlékét ápolja, hanem örökségét is őrzi. E hűség teszi rokonszenvessé még türelmetlenségét is, ha azt a szenvedélyes igazságszeretetet és pedagógiai eroszt kéri számon tőlünk, amelynek kivételes mértéke SIMONYI ZSIGMOND alakját emelte a mindennapiság fölé. E hűség megnyilatkozása volt az is, hogy közvetlenül a felszabadulás után, amikor tudományos folyóirataink még nehézségekkel küzdöttek, Beke elvtárs a Párt segítségét kérte és nyerte meg SZARVAS GÁBOR és SIMONYI ZSIGMOND Magyar Nyelvőr-e folytatásához. És ebben már kifejezésre jutott az a hűség is, amely az 1919. évi Magyar Tanácsköztársaság emlékéhez, a munkásosztály pártjához, a dolgozó néphez köti. A Magyar Tanácsköztársaság tudományos közéletében való részvételéért a Horthy-korszak tudománypolitikájának exponensei szégyenbélyeget sütöttek a homlokára, olyan szégyenbélyeget, amely akkor kitiltotta őt a magyar nyelvtudomány hivatalosan elismert képviselői közül, de amely a magyar nép felszabadulása óta a nép ügyéhez való hűség eltörölhetetlen és tiszteletet parancsoló pecsétje gyanánt lényesedett ki.

Nem lehet feladatomból részletesen ismertetni Beke Ödön akadémikus társunk eredményekben gazdag pályáját, felsorolni műveit, a pápai és a kemenesaljai nyelvjárásról írt tanulmányain, a vogul határozókról szóló monográfiáján és a maga nemében mindmáig felül nem múlt eseremisiz (mari) nyelvtanán kezdve, az Oslóban és Helsinkiben megjelent terjedelmes szöveggyűjteményeken át mari szövegeinek már a felszabadulás után Akadémiánk kiadásában megjelent két kötetéig, sem pedig felelmegetni azt, amit még mindig várunk tőle, e szöveggyűjtemény folytatólagos köteteit és a monumentálisnak ígérkező mari szótárt. Hiszen megjelent dolgozatainak a száma tudomásom szerint a 2000 körül jár, s különben is, messze meghaladja illetékességemet a terület, amelyen a tavasza által beígért termést minden várakozást meghaladó bőséggel betakarítja. Csak az ő sokoldalúságát bizonyítja, s nem az enyémét, ha munkái között olyanok is akadnak — egy sok-

rétű életmű parergái gyanánt — amelyek közvetlenebbül érintik a magam szerényebb köreit, a vallástörténetet, sőt itt-ott a görög és a latin nyelvtudományt is. És ha ezért mondanék személyes köszönetet, csupán egy töredékét érinteném mindannak, amivel Beke Ödön a magyar tudományt hálára kötelezte.

Igen tisztelt akadémikus társunk! Hadd köszönjem meg tehát mindazt az eredményt és ösztönzést, amellyel tudományunkat gazdagította, a példamutatást, amellyel mély és széleskörű tudását a szocializmust építő nép szolgálatába állítja, s mikor akadémiai rendes tagsági oklevelét a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége nevében átnyújtom, hadd kívánjak mindannyiunk nevében igaz szívvel továbbra is töretlen erőt és jó egészséget a nagy feladatokhoz, amelyeket áldozatkészen elvállalt s amelyeknek teljesítésében ma is a tudomány olthatatlan szeretetével leli örömét.

TAMÁS LAJOS

VARIA ETYMOLOGICA

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1959. január 19-i jelölvasó ülésén

1. A TÁJNYELVI ROMÁN *HASLEU* 'KÉNLAP, KÉNGYERTYA' EREDETÉRŐL

Ezt a viszonylag ritkán feljegyzett tájszót először VICIU közölte 'pucioasă ; o rudă de pucioasă de pânză lată, ca de un deget' jelentéssel (Glosar, 49). A tájszótár szerzője megjegyzi, hogy a *hasleu*-nak nevezett kénlapot, vagy kénrudat a méhkasok alatt égetik el, hogy füstjével megöljék a méheket. VICIU az adatot az Alsófehér megyei Spring községből ismeri, s felteszi a kérdést, vajon nem a német *Einschlag* átvétele-e, amelynek szintén van hasonló jelentése. A szó *hajläu* alakját PETROVICI E. a Kisküküllő megyei Mikeszászáról közli (Texte dialectale, 74), de eredetéhez nem szól hozzá, bár különben igen gyakran magyarázza a szövegeiben előforduló tájszókat. A régi román akadémia nagyszótára VICIU egyetlen adatára szorítkozik, s röviden csak annyit jegyez meg, hogy „Poate din germ. *Einschlag*”.

Úgy látjuk, a szó etimológiájával kapcsolatban tapasztalható tartózkodó óvatosság nem indokolt, hiszen VICIU ötletének igazolása nem ütközik különösebb nehézségekbe. Ugyanez a német szó ugyanis nyelvünkbe is átkerült s több változatát ismerjük : *ánslog*, *anislag*, *ánizslag*, *áslag*, *áslog* stb. (EtSz. 101), *ámslág* (CSÚRY, SzamSz I, 42) 'boroshordó kénezésére való kénrudacska'. Az EtSz helyesen az osztrák—bajor *einschläg* 'sulphuratus peniculus vino commendando vel emendando'-ból származtatja. A magyar alakok mind *g*-re végződvn, a román szó bizonyára nem magyar közvetítésű, hanem közvetlenül jött át a németből (az erdélyi szászból).

A román nyelvjárásokba átvett német változat sem végződhetett *g*-re, hanem zöngétlen veláris réshangra, tehát olyan típusú volt, mint a CASTELLI tájszótárából idézhető *ainschläch* (vö. MELICH, DLw 62). Utóbbiból a román *hasleu*, *hajläu* kifogástalanul magyarázható. Réshangok, sőt más mássalhangzók előtt is, a szótagzáró nazális mássalhangzó tudvalevőleg a legkülönbözőbb nyelvekben elvesztheti zárhang jellegét, a fennmaradó nazalitás pedig szintén eltűnhet, pl. magyar *instáll* ~ *istáll*, *ténsur* ~ *tésur*, *pénz* ~ *péz*, *kínlódik* ~ *küllódik* stb. (vö. CSÚRY : MNy XXXI, 68), román *crişpan(t)* 'rézrozda' ~ *grinşpan* (< m. *krispán* vagy német *Grünspann*, nyj. *grinşpan* ; vö. MELICH, i. m. 119 ; a *crişpan* esetében elhasonulási tendencia siettetta az első szótagot záró nazális eltűnését), továbbá *instrucție* ~ *iştrucşie* (Bihar m.;

BullLing IV, 130), *istrucție, inspecție* ~ *ispecție* (BullLing XII, 117; régi román példákat sorol fel és a jelenséget magyarázza ROSETTI, *Limba română în secolul al XVI-lea*. București, 1932. 42), *iștruméńt'ě* 'mezőgazdasági szerszámok' (Mezőszabad, Maros-Torda megye; ALR, SN, H 17), *molist* < *montliszt* (SCL IX, 97) stb.

A többnyire szláv eredetű román szóvégi *-h* viselkedésével PETROVICI foglalkozott, s arra a következtetésre jutott, hogy ennek az idegen nyelvi *ch*-ból lett *h*-nak a román nyelvterület különböző részein *f*, *v* vagy *ɲ* felelhet meg (a *v* Erdélyben és Moldvában, a bilabiális *ɲ* pedig a Bánságban és a Körösök mellékén túlnyomó; Dacoromania XI, 190). Ugyancsak ő említi, hogy pl. a magyar *Zilah* helynévnek nemcsak *Zălay*, hanem *Zălav* alakja is van. Más idevágó példák: szl. *vračhъ* > rom. *vraf*, nyj.-i *vrav*, *vray*; szl. *prachъ* > rom. *praf*, nyj.-i *prav*, *pray* (PETROVICI, i. h.), m. *plé(h)*, német *Blech* > rom. nyj.-i *pleh*, *plev*, *pleɲ*, *plef*, sőt *plec* is (vö. rom. népnyelvi *Ducul sfânt*, *duhul sfânt* helyett; PETROVICI, i. h. 191 és ALR II₂-1, H 232) stb. Mivel az idegen nyelvi szóvégi *h*, *ch*-nak román nyelvjárásokban *ɲ* felelhet meg, egy *einschläch*, *ainschläch*-féle alakból szabályosan fejlődhetett a román **ajläu*, **aşleu* (a szóvégi *-ău*, *-eu* váltakozására vö. *alău* ~ *aleu* > *előpénz*; *buduşläu* ~ *buduşleu*; *ciociltău* ~ *ciocilteu* < *csikoltó*; *ghileu* ~ *ghilău* < *gyalu*, *gyaló*; *haitău* ~ *haiteu* < *hajtó*; *hălăştău*, *hălăşteu*, *hăleşteu*, *heleşteu* < *halastó*; *labrău* ~ *labreu* < *lábri* 'lajbi'; *meseleu* ~ *măsălău* < *meszelő*; *şălău* ~ *şuleu* < *süllő*; *t'ikineɲ* ~ *techenău* < *tekenő*; *t'echergheu* ~ *ticordău* < *tekergő*, *vişeu* ~ *vişău* < *véső* stb.), majd az igen gyakori *h*-elötéttel *hajläu*, *haşleu* (a *h* elötétre vö. *acaş* ~ *hârgaş* < *akác*, *ákác*; *aghieu* ~ *hageu* < *ágyú*; *arcuş* ~ *harcuş* < *árkus*; *ardău* ~ *hardău* < *erdőóvó*; *arñeu* ~ *herñeu* < *ernyő*; *arşeu* ~ *harşeu* < *ásó*; *ultui* ~ *hultui* < *olt*, stb. stb.).

Az *ş* zöngésülése *l* vagy más zöngés mássalhangzó előtt szintén gyakori: *ferşlóg* > *fişlog*, *fijlog*; *moşléc* > *moşlic*, *mojlic*, *muşlic*, *mujlic* (l. még *hasnă* ~ *haznă*, *puşlic* ~ *puzlic* 'pruszlik', *cuşmă* ~ *cujmă* 'kucsma' stb.).

A *haşleu*-ból képezték a 'gyufa' jelentésű *haşleifă* szót (Spring; VICIU, *Glossar* 103), amely tehát ugyanúgy 'kén' jelentésű szóból keletkezett, mint pl. a Naszód vidéki német eredetű *şvebele* (vö. német *Schwefelholz*, *Schwefelhölzchen*), vagy a zarándi *şveble* (VICIU, uo.), nem is szólva a román *pucioasă*-ról, mely Erdélyben több helyütt jelent gyufát. Ként és gyufát egyaránt jelent az oszmán-török *kibrít* is (REDHOUSE, 1522), amelyből a 'gyufa' jelentésű román *chibrít* és a bolgár *кибрит* származik.

2. HONNAN EREDHET A ROMÁN A MĂDĂRI 'DÉDELGET, ELKÉNYEZTET'?

A moldvai és főleg az északerdélyi román népnyelvnek ez a gyermekekkel kapcsolatban használatos igéje eddig az etimológiai kutatásnak inkább csak a perifériáján tengődött. ЧИАС annak idején úgy vélte, hogy az *a mädäri*

a szláv *mǫdlǫ* 'tardus, segnis, misericors', *mǫdliti* 'tardare' szócsaláddal tügg össze (II, 180), de ezt a származtatási kísérletet érthető okokból nem fogadhatták el. Még kevésbé indokolt volt — jóval CIHAC próbálkozása előtt — a LexBud ötlete, mely szerint igénk a latin *modulor* román megfelelője volna. Érthető tehát, hogy PONTBRIANT román — francia etimologizáló szótára erről az ötletéről nem vesz tudomást. Ilyen előzmények után nem csodálkozhatunk azon, hogy ȘĂINEANU (DU⁵, 372), TIKTIN (937) és a nemrégén megjelent *Dicționarul Limbii Române Moderne* ismeretlen eredetűnek tartják a szót. Nem törődtek vele a későbbi nemzedékek sem: hallgat róla CANDREA — ADAMESCU enciklopédikus szótára, de mellőzi GĂLDINAK KLEIN szótárát egyébként behatóan elemző monográfiája és PETROVICINAK magyarázatokkal ellátott nyelvjárási szöveggyűjteménye is.

Igénk, visszaható alakban (*a se mǫdǎri* 'kényeskedni') eddigi ismereteink szerint DOSOFTEIUNÁL bukkan fel a XVII. század második felében (TIKTIN, 937; LACEA: JbW V, 115). Nincs ebben semmi rendkívüli, hiszen a híres moldvai metropolita egyébként is számos magyar eredetű szót használ: *amistui, bănat, betegi, bișug, bulciu, cetlui, cocie, feredeu, hǎlǎdui, ileu, orbalț* stb. (LACEA „Glosar”-jából, i. h.). A rendelkezésünkre álló adatok azt mutatják, hogy Erdélyben a szó a Marostól északra élt és él, s erre a zónára mutat a régi román nyelvatlasz „rǎșfăța copilul: elle gâte l'enfant” feliratú térképe is (ALR II₂—1, H 150), mely az igét Arad, Szilágy, Szatmár, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód megyéből közli. A szótörténeti és szóföldrajzi adottságok alapján tehát nem alaptalanul vethetjük fel a magyar eredet kérdését. Mivel a dédelgetés, kényeztetés több régi román szinonimával is kifejezhető volt (ilyen a latin eredetű *a alinta* és *a dezmierda*, továbbá a *față* 'arc'-ből képezett *a rǎșfăța*), nyilván a becézésnek, ajnározásnak, ápolgatásnak valamilyen sajátos módjával kerülhetett sor az *a mǫdǎri* átvételére.

Ennek a román tájnyelvi igének eredetét kutatva nézetünk szerint nem mellőzhető az a tény, hogy különösen a magyar népnyelvben *madár* szavunkat igen gyakran használják becező szólítgatásra, dédelgetésre.* A példák légiója helyett, elégedjünk meg egy-két rövid utalással: *Édős madaram* (BÁLINT, SzegSz II, 68), *Kis madaram, Tulipányos madaram* (KISS, OrmSz 360) stb. A dédelgető megszólításként ismételt hallott magyar *madaram, madaram* — főleg kétnyelvű tájakon — könnyen eredményezhette az *a mǫdǎri* igét, ami további hasonló jellegű példákkal bizonyítható. Vannak ugyanis más igék is a románban, amelyeknek a töve egyszerűen a megszólításként használt szó. Ismeretes pl., hogy az *a domni* 'uralkodni' igének van 'Jemanden „Herr” nennen' jelentése is (TIKTIN, 562). Ennek a mintájára alakult a moldvai nép-

*Ez persze másutt sem éppen ritka, pl. rom. *puile, pușorule, pușorul tatei v. mamei* (TIKTIN, 1277), *pul'e* 'ma chère' (T. PAPAHAĞI, Antol. arom. 481), *πουλί μου* (BELLU RODANTI szíves közlése); ide kívánczik a francia *poupoule* is.

nyelvből idézhető *a mädămi* 'vkit „madame”-nak szólítani' (nu mă „mädămi” ; I. ISTRATI, *Din neagra țărănie*. București, 1957. 86). Ugyanígy alakulás lehet az *a mädări* az egyébként át sem vett, de többnyire megértett *madăr* szóból. Ennek az igének a jelentése tehát tkp. 'vkit (a gyermeket) „madăr”-nak szólítani', majd 'becézni, kényeztetni, dédelgetni' (ȘANDRU Beszterce-Naszód megyei adatának értelmezése 'parler d'une manière caressante'; BullLing VI, 192). Állatnevekből viszonylag könnyen alakulhatnak 'dédelgetni' jelentésű igék, hiszen *becézni* igénk sem más, mint 'vkit *becé*-nek, azaz *boci*-nak szólítgatni' (EtSz I, 319). Az angol *pet* 'kedvenc háziállat' mint ige (*to pet*) 'becézni, cirógatni' jelentésű. A becézéskor hangoztatott szó persze nem okvetlenül valamilyen kedvenc állatnak, jószágnak neve, de azért lehet 'becézni' jelentésű ige alapszava. Ilyen pl. a szilágysági *drăgăli* 'giujuli' (CABA, Szilágy vármegye román népe, nyelve és népköltészete. Bécs, 1918. 96), másutt *drăgălui* 'liebkesen, herzen' (TIKTIN, 570).

Az a tény, hogy magát a *madăr* szót nem vették át a románok, nem lehet származtatásunk akadálya. Az *úr*-ból sem lett jövevényszó, s a régebbi erdélyi román népnyelvben mégis megvan az *urămesc* ige, melynek értelmezése KLEIN szótárában 'oro ; instálni'. GÁLDI ezt helyesen a magyar *uram* megszólításból származtatja (DVL, 167). S ahogy a gyermekek dédelgetése közben gyakran hallott magyar *madăr*-ból 'kényeztetni, becézni' jelentésű román ige lett, úgy keletkezhetett az urak és jobbágyok érintkezése közben gyakran elhangzó *uram* megszólításból érdekes jelentésfejlődéssel egy 'kérni, könyörögni, instálni' jelentésű román ige. Utóbbinak van egy nehezebben felismerhető és ezért megfejtetlenül maradt *a oromni* 'a ruga' változata is, melyet VICIU közöl a Bihar megyei Várvíz községből (Glosar, 64).

3. A ROMÁN *TROMF* 'ELŐPÉNZ, FELPÉNZ, ELŐLEG, FOGLALÓ' EREDETÉRŐL

Ennek az erdélyi román tájszónak szokásosabb jelentése 'tromf, adu', de emellett a XVIII. század vége óta 'előleg' jelentéssel is kimutatható, utóbbi azonban — úgy látszik — már elavult. Először KLEIN SÁMUEL (GÁLDI, DVL 165), majd BOBB püspök szótárában (II, 480) találjuk s említi a LexBud is: *tronf* 1. 'arvună', 2. 'color praecipuus (regnans) : tromf : der Trumpf, Adut'. Mint kártyázási műszó lehet a románban magyar közvetítésű, ahogy GÁLDI gondolja, de helyenként közvetlenül a németből (szászból, svábbból) is származhat, l. pl. a román *tron* 'Truhe, Lade' szót, melyben szintén *o* felel meg a német nyelvjárási alakban előforduló *u*-nak (< *Truhen, Truhn* ; TIKTIN, 1653).

Mind ez ideig tisztázatlan maradt azonban a román *tronf* 'előleg' eredetének kérdése. GÁLDI erre a jelentésre felkiáltójellel hívja fel a figyelmet, s minden további kommentár nélkül utal a magyar tájnyelvi *tromf*-ra, melyet

'felpénz' jelentéssel Tordáról közöl a MTsz. (II, 807). Utóbbira egyébként sem a NSz, sem pedig az UMTsz anyagában nem találhatunk további adatokat.

Nézetünk szerint ezek a homonimák semmiképpen sem lehetnek azonos eredetűek. Az 'adu' jelentésű *tronf* származása ismeretes lévén, ezúttal csak a *tronf* 'előpénz' forrását kell felkutatnunk.

Előjáróban hadd említsük meg, hogy a magyar *előpénz* is átkerült több erdélyi román nyelvjárásba, s még PONTBRIANT román-francia szótára is említi. A román alakok mintha azt bizonyítanák, hogy az összetett magyar szónak csak az előtagját vették át, amelyből *aleu*, *alău* keletkezett a szokásos módon (a szókezdő *e*-nek, néha az *é*-nek is a románban igen gyakran a felel meg: *ellen* > *alean*, *elégedni* > *alegădui*, *ellenéz* > *alenzui*, *ered* > *arădui*, *ereszt* > *arăstui*, *érdemel* > *ardămăli*, *ernyő* > *arneu*, *emészt* > *amistui*, stb.; helynevek: *Egrestő* > *Agrişteu*, *Elekes* > *Alecuş*, *Élesd* > *Aleşd*, stb. (Az *-eu*, *-ău*, *-ău* váltakozásra a *haşleu* szónál idéztünk példákat.) Lehetséges azonban az is, hogy az *aleu*, *alău* a már a magyarban lerövidült *elő* alakra megy vissza, melyet a MTsz. idéz a Székelyföldről 'előpénz, foglaló' jelentéssel. Említést érdemel még, hogy *felpénz* szavunkat, mely a német *Draufgeld* fordítása, a Szatmár megyei és szilágysági románok teljes egészében átvették (*felpinz*, *felpenz*; DACOROMANIA V, 90, 95, 126, 142; COMAN, Glosar 32).

A magyar *előpénz* és a román *aleu* közötti összefüggés sugallta azt az ötletet, hogy a román *tronf* 'előleg' keletkezése hasonló, a lényegét illetően azonos körülményekből érthető meg. Ahogy az *aleu* az *előpénz* előtagjából, úgy keletkezhetett a *tronf* a német *Draufgeld* első szavából, a *drauf*-ból. Ezt a SSWb nem közli ugyan, de a német köznyelvből könnyen bekerülhetett a szász nyelvjárásokba. Ténylegesen kimutatható azonban a *darauf* határozószónak *draf*, *draf* alakja, sőt annak is van szótári nyoma, hogy a *drauf* 'Angeld' jelentésű szó helyett használatos: „Und hab auch einen gulden d r a u f (als Angeld) geben” (1609-ből idézi a SSWb II, 14; az adatot HUTTERER MIKLÓS utánjárásának köszönöm). A *drauf geben* tehát ugyanazt jelentheti, mint a *Draufgeld geben*. A szász *draf*-ból a románban igen könnyen válhatott **trof*, majd ebből a közbeszúrt nazálissal *tronf* (a nazális közbeszúrására vö. *boboane* ~ *bomboane* < *babona*; *foiofie* ~ *foiomfie* < *folyófiú*; *haromfogău* > *harapófogó*; *lopău* ~ *lompău* < *lopótök*; *Şomfalău* < *Sófalva* stb.). Ha ezt a nézetünk szerint helyes magyarázatot elfogadjuk, akkor a magyar *tronf* 'előpénz' kérdése is megoldódik, ez a tordai tájszavunk bizonyára román eredetű lesz.

A román *tronf*-ből igét is képeztek: *tronfesc* 'conduco deposita arha; megalkuszom letévéen az elő-pénzt' (BOBB, Diet II, 480); *tronfoluesc* 'arvunesce' (LexBud, 724).

4. EGY KÖZÉPKELETEURÓPAI VÁNDORSZÓ.
 TŰSZŐ SZAVUNK EREDETÉRŐL, AVAGY EGY OSMÁN-TÖRÖK
 JÖVEVÉNYSZAVAINKKAL KAPCSOLATOS ELVI KÉRDÉS

A *tűsző* ismeretlen eredetű szavaink kutatásra serkentő rétegéhez tartozik (BÁRCZI : SzóíSz 322). A román nyelv magyar jövevényszavainak kutatása közben nem volt nehéz megállapítani, hogy hasonló hangalakú és jelentésű szavak nemcsak a balkánfélszigeti nyelvekben, hanem az ukránban, az oroszban, a lengyelben és a litvánban is előfordulnak. Igyekeztünk tehát, hogy látóhatárunkat minél több irányba szélesítsük ki s ennek eredményeképpen, azt hisszük, ma már többet mondhatunk erről az etimológiai irodalmunkban eléggé mostohán kezelt szóról.

Az erdélyi román *chisig* 'bőröv' eredetéről írott cikkemben (Nyr LXXI, 46) annak idején a következő sejtésnek adtam helyt : „Vajon a XVI. század óta jelentkező és BÁRCZI SzóíSz.-ában ismeretlen eredetűnek mondott m. *tűsző* nem az oszmán-török *kisé* közvetlen vagy közvetett átvétele-e?“. Az akkor felvetett kérdést talán sikerülni fog most megválaszolni.

A SzóíSz nem véletlenül mellőzi a *tűsző*-re vonatkozó szakirodalmat, mert ilyen alig-alig található. FÁBIÁN ISTVÁN jó néhány évtizeddel ezelőtt közelebbi indokolás nélkül az oszmán-török *jüksük* 'gyűszű' szóból származtatta (NyK V, 243), ami — bár a *tűsző*nek is van *gyűszű* változata — aligha több odavetett ötletnél, viszont helyesen sejtette meg a *gyűszű* és a *jüksük*, *jüsük* szavak összefüggését (uo. 244).*

A *tűsző* eredetének problémájára nem utolsósorban az a körülmény hívta fel a figyelmünket, hogy a hasonló jelentésű és többé-kevésbé hasonló hangalakú román szavak legalább három forrásból származnak : 1) közvetlenül oszmán-török eredetű a *chisea*, *chesea*, *chisá* 'bourse, blague, ceinture [ez a jelentés a románban igen ritka, vö. DAcR I₂, 382 ; TIKTIN 345 meg sem említi], tampon de laine' < oszmán-török *k'isé*, *k'esé* (REDHOUSE 1612 szerint a كيسي minket közelebből érdeklő jelentései a következők : 'A small bag, a case ; A purse ; A sum of money of 500 piasters ; A bag of haircloth, put on like a glove in a bath to rub the body ; An organic cell, a cyst, a sac'). 2) A DAcR szerint egyes vidékeken ezeket az alakokat bolgár közvetítéssel is átvehették, ami hangtani szempontból nem lehetetlen (vö. bolg. *kisjá*, *kesé*, továbbá *kesija*, *kisija* ; DAcR I₂, 383 ; BERNEKER, EtWb I, 502). 3) A román *chesă* változat nyilván a szerb-horvátból való (Mehedinți, DAcR, uo. : < szerb-horvát *kěsa*), erre vall a szó vokalizmusa és hangsúlya. 4) Valószínűleg közvetlenül az oszmán-törökből : *ches*, *cheş* 'traistă mică, pungă (de piele)' (*keszul* 'locellus' már a Lexicon Marsilianum-ban, ed. TAGLIAVINI 141 ; a *locellus*, *loculus* 'parvus locus, bursa' jelentésére vö. DU CANGE V, 133-34),

*Különböző jelentésű és eredetű szavaknak nem ritkán akadnak homonim változatai ; ilyen pl. a *galiba* 'haj, zavar' (vö. *kaliba* 'ua!') és a *kaliba* 'kunyhó' (vö. *galiba* 'ua!'), stb.

melyek főleg Olténiában, a Bánságban és Hunyad megyében fordulnak elő, északabbra pedig Bihar megyében (*t'es päntru duhan*; T. ТЕАНА közlése; Krassó-Szörény megyében: *ches* 'a ló herezacskója', vö. DACOROMANIA V, 308) < oszmán-török *kīs* 'A purse, money-bag; A pouch; a sac' (REDHOUSE, 1612). Utóbbinak etimója VASMER orosz szólejtő szótára szerint az arab *kīs* 'Beutel' (I, 561), amely tehát az itt tárgyalt szavak közös etimológiai őse.

A felsorolt román szavak csaknem kizárólagos főjelentése tehát 'pénzes-, dohányos zacskó', s ezt a jelentést találjuk a BERNEKER szláv és VASMER orosz etimológiai szótárában felsorolt balkáni és szláv alakokkal kapcsolatban is ('Beutel, Börse, Tasche, Sack', továbbá 'Tabaksbeutel, Geldbeutel, Geldkatze, Patronstasche'). BERNEKER lengyel etimológiai szótárában megjegyzi, hogy a lengyel *kiesa*, *kieska* „znaczyło i pewną ilość pieniędzy, 500 piastrow” („bizonyos mennyiségű pénzt, 500 piastert jelentett”; 229) s tudjuk, hogy ez a tipikusan oszmán-török eredetű jelentése a román *chisea*-nak is megvolt, bár ebben az értelemben inkább a *pungă* szót használták (vö. ŞĂINEANU, Infl. or. I, CVII l.). MIKLOSICH és BERNEKER balkáni nyelvi adatait ki kell egészítenünk albán szavakkal is: ilyen a déli *qesë* (MEYER, EtWb 224) és a főleg északon elterjedt, s bizonyára szerb—horvát közvetítésű *qése* 'pénzes, dohányos zacskó (vászonból vagy bőrből)' (Fjalor i gjuhës shqipe 447; elavult jelentése 'shumë që kapte 500 grosh').

Ezek előrebocsátása után vegyük szemügyre GYÖRFFY ISTVÁN véleményét a *tüsző*-ről: „A *tüsző* egyrészt a csupasz derekat és hasat tartja melegen, másrészt zsebul szolgál. Neve, sőt alakja is azonos a kéz ujjainak „öv”-ével, a varrásra használt, gyűrűalakú gyűszűével. Gyűszű szavunk bolgár-török eredetű, így a derekat övező gyűszűt vagy *tüszőt* is ruhatárunk ősi darabjának kell tekintenünk.” (A Magyarság Néprajza I, 421). A *gyűszű*, *gyűrű* és *tüsző* etimológiai rokonságát még *tűz* igénket is idevéve CZUCZOR—FOGARASI vetette fel (II, 1260), ezt a vélt rokonságot azonban a későbbi kutatás tudvalevőleg szétmállasztotta. Ezen az úton tovább menve, arra a következtetésre jutottunk, hogy a *tüsző* és a *gyűszű* 'Fingerhut' sem lehetnek azonos forrásból származó szavak: az utóbbi valamely honfoglalás előtti török nyelvből, az előbbi pedig — mint ezt talán sikerülni fog bizonyítani — az oszmán-törökből való.

Emellett mindenekelőtt a *tüsző* jelentéstörténete tanúskodik. A szó a XVI. század első negyede óta jelentkezik forrásainkban (NySz III, 826) mint a táska, erszény és a tarsoly szinonimája, jelentése tehát a fentebb felsorolt középkelet európai szavakéval lényegében azonos. Íme pl. CALEPINUS értelmezései: *ascopera*, *bulga*, *fiscus*, *vidulus*, *vulga* (ed. MELICH) s még 1767-ben is: *tüßd*: *Bulga*, *Hippopera*, *Afcopera*, *Pafceolus*. ein Ranzen, Fell-Eifen (PPB 374), tehát 'táska'. Nézetünk szerint nem szabad elhanyagolni azt a tényt, hogy a *tüsző* a XVI. és XVII. században 'bőröv' jelentésben nem fordul elő! Lehet, hogy a bőröv maga ősi ruhatárunk darabja, de a neve a XVII. század előtti időkben a mondottak szerint nem lehetett *tüsző*, hiszen a *tüsző*

akkoriban semmiféle övízéleget nem jelölt. A 'táska, tarsoly, erszény' és a 'bőröv' között helyet foglaló átmeneti jelentések a XVIII. század vége óta állapíthatók meg. A NSz gyűjtéséből a következő idevágó adatokat idézhetjük: *Gyűsző*: tüsző, tüszű, *över/zény* (a mi aláhúzásunk! B. SZABÓ DÁVID, *Kisdéd Szó-tár*. Kassa, 1792); *Két iszák* (*tüsző, övedző erszény* [a mi aláhúzásunk]) pénzét eljátszodta (B. SZABÓ DÁVID, *Magy. Vir.* 261; 1803-ból); *Zona . . . tüszőerszény, tüsző* 'ein Guertel, Geld darin zu tragen' (MÁRTON, *Lexikon II*, 1749; 1818-ból). Az átmenetet a 'bőröv' jelentéshez tehát az 'överszény, övedző erszény' képviseli. Ezek szerint nincs kizárva, hogy *tüsző* szavunk 'bőröv, zsebekkel ellátott bőröv' jelentése nem régibb a XVIII—XIX. század fordulójánál. Erre vallanak az olyan adatok, mint amilyenek pl. az 1825-ben Budán megjelent *Lexicon Valachico—Latino—Hungarico—Germanicum* adatai: *Curcà de incinsu, serpariu*: *ventrale*: tüsző, gyűsző: *der Bauchriemen* (157); *Serpariu*; *ventrale*: tüsző, gyűsző: *der Bauchgurt, Bauchriemen*' (635), amikor már világosan a hasat melegen tartó, másrészt zsebül szolgáló *tüsző*-ről van szó. A XIX. századtól kezdve ázután bőven akadnak 'bőröv' jelentésű *tüsző*-adatok. A paraszti viseletben tehát a 'tarsoly, erszény' és az 'öv' jelentés egyazon tárgyban egyesült.

A 'pénz-, dohány-, tüzserszám-tartó zacskó, vagy tarsolyka' jelentésű tájnyelvi magyar *késza* (MTsz I, 1116; változata *kéca* 'erszény, bugyelláris', BÁLINT, *SzegSz I*, 734; *kesze*, MTsz, ib.) ugyancsak az oszmán-török *k'ese* szóra megy vissza, de a szerb—horvát *kèsa* közvetítésével. KNEZSA lehetségesnek tartja, hogy a Thökölynél a XVII. század végén előforduló *kesze* alak közvetlenül a törökből való (SzlJöv I, 266), bár pusztán hangtanilag nyilván szerb—horvát eredetű is lehet. Megjegyzendő, hogy e tájszavunknak 'bőröv' jelentése nem fejlődött. Jelentései tehát megmaradtak abban a körben, amelyben *tüsző* szavunk a XVI. és XVII. században mozgott.

Nézetünk szerint az oszmán-török *k'isé, k'esé* nemcsak a tájnyeli *késza, kesze* végső forrása, hanem közvetlen forrása a *tüsző*-nek is. Kérdés, lehet-e ezt a feltevést igazolni. Azt hisszük, hogy igen.

Mivel nyelvünkben nincs szókezdő *k'*, a török szókezdő mássalhangzó helyére hanghelyettesítéssel vagy *k*-nak, vagy pedig *ty*-nek kellett kerülnie. Így pl. a XVII. században használatos magyaj *kürdi(e)* 'ujjatlan, béelt, női mellény' (vö. szerb—horvát *čürdija*), mely közvetlenül az oszmán—törökből származik (N. KAKUK Zs.: MNy L, 79), egy *k'ürdī*-ből magyarázandó. Ebben az esetben tehát *k' ~ k* megfelelés tapasztalható. De helyettesíthető volt a *k'* a vele képzéshelyileg közeli rokon *ty*-vel is, amint ez más nyelvekben is elég gyakran történik (vö. TAMÁS: MNy. XXX, 55; SEIDEL: BullLing XI, 83, továbbá pl. francia *tabac ~ tabatière*, albán *qesé* < oszmán-török *k'esé*, stb.) s akkor egy minden nehézség nélkül feltételezhető magyar **tyiszé*-ből indulhatunk ki, melynek hosszú véghangzója az etimon hangsúlyos magánhangzójának felelhet meg (vö. *kávè* < *kahvé*). Hogy nyelvünkben nemcsak jövevény-

szavakkal kapcsolatban fordul elő $k' \sim t'$ hanghelyettesítés, arra többen felfigyelték (HORGER, NYÍRÍ, DEME; l. ehhez pl. MNy XXXVIII, 112–16); elég, ha ezúttal csak a *tyát* < *kiát* < *kiát*, *kiált* (ugyanígy *tyáttoz* 'kiáltoz'), *berekjó* > *Berettyó* esetét idézzük (l. még lejjebb is).¹

Pusztán a *ty-* miatt a feltételezett **tyiszé* a régebbi felfogás szerint lehetne persze szerb—horvát közvetítésű is, vö. *tyató* 'török íródeák' (KÚNOS: *KelSzem* II, 282; KNIEZSA, i. m. 537), *tyora* 'vak' (KNIEZSA, uo.), *tyurak*, *csurak* 'prémes női felöltő' (EtSz I, 1221), *zetyír* 'sorte d'anneau' (S. KAKUK: *Acta Orientalia* V, 193), a *kësa*, *čësa* vokalizmusát azonban sokkal kevésbé tartjuk alkalmasnak a *tüsző* megmagyarázására, mint a *k'isé* magánhangzóit. A *čësa*-ból minden bizonnyal **tyesza*, **tyesze*, **csesza*, **csesze* (esetleg *tesza*, *tesze*; l. lejjebb) fejlődhetett volna, ilyen alakokat azonban nem ismerünk, bár alaposabb nyelvjárási kutatások esetleg még felszínre hozhatják őket. De akkor is valószínűbb lesz és marad a *tüsző* oszmán-török eredete.

A fönt említett **tyiszé* szókezdő mássalhangzója a magyar nyelvterület túlnyomó részén igen ingatag helyzetben volt, mert nyelvünkben a *ty-* a *tyúk*-tól és származékaitól, valamint néhány indulatszótól eltekintve (utóbbiak ismert okokból nem sokat nyomnak a latban)² — ebben a helyzetben csak tájszókban fordul elő. Ám ezekben sem gyakori, s inkább csak kissugarú, két-nyelvű területeken lép fel. Ilyen az erdélyi magyar nyelvjárásokban előforduló román eredetű *tyeptár* 'báránybőr bekecs' és *tyika* 'copí, hajfonat' (BLÉDY, *Infl. rom.* 90), a hasonló eredetű moldvai csángó *tyëptyërika* 'ujjatlan bebújós szvetter' (NyIK—Kolozsvár I, 93; ugyanott van azonban *këptár* 'ujjatlan bőr mellrevaló, posztó mellény' is, i. h. 91), az erdélyi *Tyiszke*hegy (vö. rom. *pisc*, nyj.-i *chisc* 'csúcs'; SZABÓ T. ATTILA, *Kalotaszeg helynevei* I, 259), a már idézett *tyató*, *tyora*, *tyurak* s még egynéhány.

A szokatlan helyzetben fellépő *ty-* helyettesítése más, a szó elején gyakrabban szereplő mássalhangzókkal többféleképpen történhetett:

1) a *ty* helyébe az ugyancsak zöngétlen *cs* lépett s így keletkezett a *csüsző* 'bőrből való oldaltarisznya (az oláhoknál)' (Szatmár m., MTsz II, 834) és a *csüszőü* 'Geldgürtel' (CsÚRY, SzamSz II, 411) változat; utóbbiról CsÚRY megjegyzi, hogy a csüszőt vándor drótostótok, ablakosok, románok viselik. Mivel ez a változat csak Szatmár megyéből ismeretes, nincs kizárva, hogy a magyar *tüsző*-ből lett nyj.-i román *t'isău* 'cingătoare, chimir, curea' (vö. BARBUL JENŐ, *Az Avas-vidéki nyelvjárás*. Budapest, 1900. 54) visszavételéről van szó.³

¹ Szórványosan $t' > k' > k$ fejlődés is előfordul, amint azt a Hont megyei *kidő* 'tüdő' (MTsz II, 826) mutatja (< **tyidő* < *tidő*).

² Ugyanúgy az ilyen állathívogató szavak sem: *tyótyó* (a kacákat hívogatják vele; Prónayfalva, MNy XXIV, 138).

³ A magyar *tüsző* régebbi 'erszény, zacskó' jelentését román adatok is tükrözik. un *tikseu* plină de galbeni 'egy aranyakkal telt tüsző' (1620-ból; ALEXICS, *Magy. cl.* 103); *Tisug* 'sacculus' (az ún. Bánsági Névtelen kéziratot szótárában; DRĂGANU: *Daco-romania* IV, 161 nem említi, mert összefüggését a *tüsző*-vel nem ismerte fel; a *tisug* alak g-jéről l. TREML: NyK XLVIII, 307).

2) A zöngétlen *ty* helyébe a zöngés *gy* lépett, l. pl.: az Derekán Lévo *gyüszübül* (Dunántúl; MNy VI, 372; az adat 1723-ból való), *gyüszü* (Székelyföld; MTsz II, 834), *gyüszü* (Balaton melléke és Kolozs m.; uo.). Hasonló változást tapasztalunk a főleg a Dunántúlon igen gyakori *gyúk* 'tyúk' esetében (MTsz II, 839—40). Mivel *ty*-kezdetű szavaink nemigen vannak, azt hihetnők, hogy több példát már nem is lehet idézni. Pedig lényegében ide tartoznak *tükör* szavunknak is az olyan változatai, mint *tiker*, *tyiker*, *tyükör*, *tyükör*, valamint *gyükör*, *gyükör* (MTsz II, 826—27). Érdekes, hogy ennek a honfoglalás előtti török szavunknak a csuvasban *tjökör* változata is van (MSzófSz 321), úgyhogy a *tyükör*, *tyiker* változatok esetleg igen régiek lehetnek.

A *düszü* (Székelyföld; MTsz. uo.; Szeben m., MNy VI, 204) nyilván a *gyüszü*-ből keletkezett depalatalizációval, azután pedig a magánhangzók elhaszonulásával *dészü*, *dészü* válhatott belőle (Háromszék, Udvarhely m.; MTsz, uo.).⁴ Ilyen lesz a *fűsü* ~ *fésü* ~ *fisü* (MTsz I, 528), vagy még inkább a *gyűszü* 'Fingerhut' *dészü*, *dészü*, *düszü* (uo. 766) változata is.

3) végül — mint a *tyúk* > *tik*, (vö. *lyuk* > *lik*), továbbá a *gyió* > *dió*, *gyisznó* > *disznó* esetében — ugyancsak depalatalizációval, a **tyiszé* könnyen átalakulhatott **tiszé*-vé. Ennek a *tiszé* alaknak az -é-je azután már együtt fejlődhetett azoknak a szavaknak a szóvégi -é-jével, amelyeknek eredetileg etimologikus -*ey*, -*ëy* végződésük volt (az -*ey*, -*ëy*-ből tudvalevőleg egyfelől -*eÿ*, -*ëÿ* > *ö*, *ü*, *ü*, másfelől pedig -*eÿ*, -*ëÿ* > *é* alakult, vö. BENKŐ LORÁND: NyK LIV, 59—62). BENKŐ helyesen jegyzi meg, hogy a *teperté*, *szólé*, *keszkené* típusú alakok a XIV—XV. században rendkívül gyakoriak, s csak a SchlSzj.-ből tucatszámra idézhetnők őket. S ahogy pl. a SchlSzj.-ben szereplő *iné* mellett volt és általánossá vált az *ünő*, úgy keletkezhetett a **tiszé* mellé a *tüszö*, hiszen a XVI. század elején az ilyenféle kétalakúság egyáltalában nem tartozott a ritkaságok közé.

A *tüszö* közvetlen előzménye a *tiszö* volt, melyet már nem kell csillaggal ellátnunk, mert a NySz ezzel a XIV. század első negyedéből származó és a Virginia kódexből idézett alakkal kezdi az erre a szóra vonatkozó adatait (III, 826). Ennek az adatnak nemesak hangalakja, hanem kronológiája is kifogástalanul egyeztethető össze az eddig mondottakkal. A szó átvételének körülményeit mérlegelve aligha hanyagolható el az a tény, hogy az oszmán-török *k'isé*, *k'esé* meghatározott pénzösszeget (rendesen 500 piaszter) is jelentett, s így a *tüszö* neve eredetileg az adófizetéssel kapcsolatban kerülhetett át nyelvünkbe. Nem szorul külön magyarázatra a XVII. században felbukkanó *tüszü* alak sem (NySz, uo.; az adat 1656-ból való), hiszen — mint BENKŐ mondja — „sok olyan szó is van, amely hármas, *ü* ~ *ö* ~ *é* váltakozást mutat.” (i. h. 59—60).

Szófejtésünk helyességében hívva felülvizsgálandónak tarthatjuk azt az ismert tételt, mely szerint az oszmán-török *k* a közvetlen átvételekben magyar

⁴ A *gy* > *d* depalatalizáció nemesak a székely, de a csángó magyar nyelvjárásokban is előfordul: *döz* 'gyóz', *dülöl* 'gyülöl', *düt* 'gyújt' (Csűrny: MNy XXXV, 142—43).

k, a szerb—horvát közvetítésűekben azonban magyar *ty* (vagy *cs*) alakban jelentkezik (így legutóbb BÁRCZI, A magyar szókinés eredete 52, ahol egyebek közt a *kefe*, *kösze* szerepel példaként).⁵ Ezzel azonban körülbelül úgy állunk, mint a neolingvisták egynémely tételével: ha az adatok igazolják a szabályt, akkor a szabály helyesnek bizonyul, ha pedig nem, akkor helytelenek. A magyar **tyiszé* > **tiszé* ~ *tisző* > *tüsző* (*csüsző*)-nek ezek szerint szerb—horvát eredetűnek kellene lennie, ami teljesen valószínűtlen. Ugyanakkor a tájnyelvi *keszer*, *keszel*, *kecér* forrását — szókezdő *k*-ja miatt — az oszmán-törökben kellene keresnünk (az adatokra nézve l. KNIEZSA, SzLJöv I, 668 és BÁLINT, SzegSz I, 734). Ezzel szemben KNIEZSA és HASAN EREN véleményét fogadhatjuk el, mely szerint ez a tájszavunk — a *k*-ellenére — szerb—horvát eredetű (vö. MNy XXXVIII, 194). A ritkább előfordulású szerb—horvát *česer*-ből ugyanis valószínűleg **tyeszer*, **cseszer* alakult volna nyelvjárásainkban. Kronológiai okokból sem gondolhatunk oszmán-török eredetre: a *keszer* ugyanis csak a múlt század vége óta mutatható ki. Viszont pl. nem vitatható az albán *gesér* oszmán—török eredete.

Vannak azonban további szavak is, melyek az említett tétel alkalmazása tekintetében óvatosságra intenek bennünket. Az egyik a perzsa eredetű oszmán-török *kjaja*, *kjahja*, amelynek eredeti és fő jelentései: 'Former title of the Ottoman Minister for the Home Department, originally the Steward of the establishment of the Grand Vezir' (REDHOUSE, 1524; vö. még *kehya* BARBIER DE MEYNARD II, 683). A török hódoltság idején ez a szó mint mulandó életű közigazgatási terminus technicus több középkelet európai nyelvben honosodott meg: bolgár *кехаја*, szerb—horvát *ćaja* (*ćaja*-paša HASz II, 125), albán *qehaja* 'kujdestari i pasurisë së beut a t'agait' ('a bég vagy aga vagyónának intézője'; erre a nyilván nem eredeti jelentésre l. Fjalor i gjuhës shqipe, 444), román *chehaiá*, *chihaiá*, *cheháie*, *chiáia*, *chihái* (DAcR I₂, 321). Utóbbiakat a régi román akadémia szótára az oszmán-török *kehaya*, *kyaya*-ból magyarázza, hivatkozással ŞAINEANU-ra.

A XVII. század magyar emlékeiben a szó *kihája*, *kiája*, *kiaja* 'segédtisztje valamely főtisztnek' alakban fordul elő (NySz II, 305), de ugyanakkor — s ez okfejtésünk szempontjából nem lényegtelen — több hiteles adatunk van a *tihája*, *tihája* 'Stellvertreter und Geschäftsträger des Emin's' alakra is (OkLSz, 985; Kúnos: KelSzem II, 222 és AkÉrt XII, 436; Kúnos *tihá* alakot is említ, amely bizonyára elvonás a *tihája*-ból). Mindezek a magyar alakok — nézetünk szerint — sokkal inkább magyarázhatók hangtanilag az oszmán-török változatokból, semmint a szerb—horvát *ćaja*-ból, amelyből inkább

⁵ Ezzel a tétellel kapcsolatban legutóbb KNIEZSA nyilatkozott: „Egy török palatális *k'* helyén álló magyar *ty* (pl. *betyár*, *duttyán*) tehát szerb—horvát közvetítés mellett szólna. Megvallom azonban, amióta megtudtam, hogy a bolgár *ki* szótagot is pontosan úgy ejtik, mint a szerb *či*-t, már nem vagyok kétségtelenül meggyőződve, hogy ez sajátos szerb—horvát fejlődés, illetve hanghelytetésítés eredménye.” (SzLJöv I, 18). KNIEZSA tehát egészen más oldalról vonja kétségbe a tétel helyességét.

**tyaja*, **tyája* (esetleg **csaja*, **csája*) lett volna. Az oszmán-török eredet mellett szól a magyar *kihája*, *tihaja* és *tihája* alakok *h*-ja is, melynek a szerb—horvátban nem találtuk nyomát. KNEZSA szerint ugyan a *-h-* tanúskodása nem döntő tényező (l. SzJöv I, 765, s. v. *tarhonya*), mi azonban azt hisszük, hogy — legalábbis ebben az esetben — nem hagyható figyelmen kívül. A *tüsző* története szempontjából azonban nem ez a *-h-*, hanem a szókezdő *t-* érdekel bennünket, amely — véleményünk szerint — ezúttal is ugyanúgy magyar fejlemény: *k'ehaja*, (feltehetőleg *k'ihaja* is) > **tyihaja*, **tyihája* > *tihaja*, *tihája*. Az oszmán—török *k'*-nek tehát ebben az esetben is magyar *ty*-ből alakult *t* felelhet meg, éppen úgy, mint a *tüsző* esetében.

Van azonban egy másik szavunk is, amely a *tüsző* magyarázatához némi segítséget nyújthat. Ez a 'gabonamérték' jelentésű magyar *kila* 'eggy mérő, két mérő' (MTsz I, 1129), 'török eredetű úrmérték száraz holmi (gabona) mérésére' (BALINT, SzegSz I, 757), *istámboli*, *stamboldi kila* (uo. II, 420) stb. Végső forrásának a görög *κοῖλον*-t tartják, mely az oszmán-török *kilé*, *k'üló* közvetítésével több balkánfélszigeti és más nyelvbe ment át: bolgár *kiló*, szerb—horvát *k'ila* (a HASz IV, 951 is csak ebben az alakban ismeri), albán *qillë* 'masë drithi prej 60 okësh' ('60 okás gabonamérték'; Fjalor i gjuhës shqipe, 450), román *chilă* 'mesure de céréales' (régebben 'impôt sur les céréales' is; DAcR I₂, 352) stb. (vö. BERNEKER, EtWb 504). A magyar szóról legutóbb KNEZSA nyilatkozott. Szerinte: „A szó talán szerb közvetítéssel került be a magyarba, bár lehetséges, hogy a hódoltság korában közvetlenül a törökből jött át.” (SzJöv I, 668). A szókezdő *k* nézetünk szerint ezúttal sem döntheti el a kérdést. A magyar adatokban következetesen visszatérő szóvégi *-a* azonban mintha arra mutatna, hogy *kila* szavunk mégis inkább szerb—horvát eredetű, hiszen soha nem fordul elő *kilé* (esetleg *kile*) alakban. Egyébként éppoly pontosan megfelel szerb—horvát etimonjának, mint pl. a magyar tájnyelvi *kesza* a szerb—horvát *k'esa*-nak. Aligha mellőzhetjük azt a tényt, hogy a szerb—horvátban számos olyan szó akad, melyeknek hangsúlytalanná vált szóvégi *-a*-ja oszmán-török hangsúlyos *-e*-nek felel meg: *k'esa* < *k'esé*, *k'ula* < *kulé*, *l'ula* < *lülé*, stb. Feltűnő, hogy a román *chilă* szónak sincs **chilea* változata, ami egyébként közönséges (*acadea* 'édesség égetett cukorból', *amandea* 'rajta!', *beizadea* 'szultánfi, vajdafi', *cafea* 'kávé', *catifea* 'bársony', *cecmegea* 'pénzes ládikó', *cherestea* 'épületfa', stb.).

A kilogramm-rendszer bevezetése előtt országszerte használatos régebbi *kila* azonban főleg érdekes alakváltozatainál fogva vethet fényt a *tüsző* eredetének kérdésére. Ezek a változatok SZINNYEI tájzsótárában az 'ezer gramm' jelentésű *kilo*, nem pedig a *kila* 'gabonamérték' címszó alatt szerepelnek, s már ezért is eléggé elkerülték a kutatók figyelmét. A *tila*, *tilo*, *tilu*, *tilog* alakokat a MTsz Hajdú és Gömör megyéből közli, a *tila* 'kiló', *tilás* 'kilós', *tilányi* 'kilónyi' pedig CsÜRY SzamSz-ból ismeretes (I, 505). Nézetünk szerint a *tila* szókezdő *t*-je régebbi *ty*-ből fejlődött: *kila* > *k'ila* > *tyila*, majd depalatalizációval

*tila*⁶. Lényegében ugyanezt a fejlődést tapasztaljuk a *tüsző* és a *tihája* szavaknál is, a három szó vallomása nézetünk szerint egymást erősíti. A **tyila* alakból keletkezett *tila* egyébként szintén azt bizonyítja, hogy a szókezdő *ty* nem minden esetben szolgál a szerb—horvát eredet ismervéül, hanem magyar nyelvjárási fejlemény is lehet. Gömör, Hajdú és Szatmár megyében a szerb—horvát hatás különben szóföldrajzi okokból sem valószínű. *Kila* szavunk szerb—horvát eredete mellett nem a szókezdő *ty > t* szól, hanem a fönt említett érvelés.

A népnyelvben a *kila* a kilogramm-rendszer bevezetése után több helyen megmaradt a *kiló* nevének, a régi név tehát az új dologra tolódott át (vö. még *kilaméter* 'kilométer'; pl. CSÚRY, SzamSz I, 505; BÁLINT, SzegSz I, 757 stb.), mint pl. a *hatos* pénznév esetében. Nem szükséges tehát népetimológiáról beszélni, mint ezt SZINNYEI teszi a MTsz-ben.

Végül hadd jegyezzük meg, hogy a *tüsző* szavunkat övező etimológiai homály valószínűleg azért volt olyan sűrű, mert szókezdő *t*-je első pillanatra megoldhatatlannak tetsző bonyodalmakat támasztott, s hangalakja a maga egészében sem igen emlékeztetett megfelelően kielemezett, jól ismert fejlődési sablonokra. Talán nem hiú az a reményünk, hogy ennek a homálynak eloszlatásához sikerült néhány használható szemponttal hozzájárulnunk.

⁶ Tehát nem egyszerűen *k > t* változásról van szó, ahogyan ZOLNAI GYULA véli (MNy XXXIX, 73), hiszen a *kila > tila* esete nem azonos a *kornnyikál ~ tornnyikál*-éval.

EGY VIDÉKI TÖRÖK ÚR OTTHONA A XVI. SZÁZADBAN

Előadás a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1959. május 18-i jelölvasó ülésén

Vidékinek azért nevezem őt, mert hosszabb időn át fővárosától távol, egy határmenti kerületi székhelyen, nevezetesen Ğudán élt és Budán fejezte be életét, úrnak azért, mert holtában is úrnak, cselebinek mondták, nevével együtt Ali cselebinek (‘Ali čelebi-nek*).

A cselebi szó mint rangszerű megjelölés a XV. század elején többi között a Tamerlán fogságába esett Bajazid szultán fiai, tehát Oszmán-házi hercegek címe volt, de másfél század alatt, amíg a szó Magyarországra ért, sokat veszített korábbi jelentéséből. A XVI. század közepén a szó a vidéki kerületi defterdár, ennek tisztviselője, sőt török kalmár neve mellett is előfordul; írástudó, litterátus embereket illetett meg, és nem volt kiválóan magas álláshoz kötve. Az Ali névhez kapcsolva sem volt ritka; ismeretes például, hogy az 1543-ban Bruszában elhunyt költőnek és műfordítónak, Vasí‘ ‘Alisínak köznyelvi neve Ali cselebi volt, és egy budai defterdár 1550 körül szintén az Ali cselebi nevet viselte. Fel kell azonban tételeznünk, hogy ugyanazon idő tájban két személyt megkülönböztető jelzők nélkül nem neveztek Ali cselebinek, mert az — különösen ugyanazon a hivatalkörön belül — zavarra adott volna okot.

Az az Ali cselebi, akinek az otthonába betekintést szándékozunk tenni, 1587 végén halt meg, s a halálát megelőző két évtized folyamán kevés iratunkban is sokszor szerepel.

Először 1569-ben fordul elő a neve, egy hagyatéki leltárban. Ebben az évben Budán meghalt egy damaszkuszi kereskedő, bizonyos Hadzsi Ahmed, s hagyatékáról hivatalos jegyzék készült. E jegyzék utolsó tétele azt mondja,

*A török szavak átírásánál használt betűformák hangértékét a következőkben adom:

č = magyar	cs	s = magyar	sz	y =	„	j
ğ =	„	dzs	š =	„	s	z = magyar
ğ =	„	j	ş =	„	sz	ž =
ğ =	„	g	s =	„	sz	a ‘ jelnek és ’ jelnek nincs
q =	„	k	t̄ =	„	t	hangja

hogy Ali cselebi, egykor isztanbuli lakos, ekkor budai mézárós, a nevezett elhunytól régebben kölcsön kapott összeget (3150 akcsét) megfizette.¹

Négy évvel később, 1573-ban Ali cselebi a budai vámnaplóban renghberként, azaz török kalmárként van feljegyezve; két alkalommal mintegy 300, illetőleg 150 forint értékű árut szállított át a vámon.²

Hat és hét évvel később, 1579-ben és 1580-ban mint timárbirtokos és bizonyos pénzügyi feladat emínje (emīn-i tezkerehā-i timārḥā) élt Budán, s ebben a minőségben hivatalos pénzeket fizetett be az állampénztárba.³ (Erre az adatra KÁLDY-NAGY GYULA hívta fel a figyelmemet, aki ezt a pénztárnaplót kiadásra előkészítette.)

1581 elején „Ali cselebi efendi” mint budai kádi és kerületi adórovó (vilāyet muḥarriri) a pesti náhijében bizonyos hátralékokat hajtott be.⁴

1587 végén a timárbirtokok egyik nyilvántartó könyvében találkozunk a nevével, egy utólag tett bejegyzés szövegében. Azt mondja ez a bejegyzés, hogy „Ali cselebi elszámolása e bejegyzéssel véget ért”.⁵ Ez a nyilvántartó könyv a timárbirtokok bizonyos ügyeit szandzsákok szerint csoportosítva adja, s a budai szandzsák után következő két fejezetben, az esztergomi és a fehérvári szandzsákokra vonatkozó bejegyzéseknél a megfelelő dátumnál, az előbbivel azonos szövegezésben megint előfordul az a bejegyzés, hogy „Ali cselebi elszámolása itt véget ért”.

Egy hónappal később, 1588. január 15-én utoljára olvassuk Ali cselebi nevét, ekkor a saját hagyatékáról készült hivatalos leltár címében.⁶ Ez a leltár középbirtokosnak, za’imnak nevezi őt, olyan földbirtok (zi’āmet) élvezetében, amely kiemelkedő katonai érdemek jutalmazására szolgált, de rangosabb török pénzügyi tisztviselők ellátásának is egyik módja volt.

A török társadalmi viszonyok területén ismereteink olyan bizonytalanok, és a magyarországi török uralom első emberöltőjében egyes török személyek pályafutása olyan rapszodikus, hogy nehéz eldönteni: el kell-e választanunk e két-három évenként különböző foglalkozásokat és helyzeteket, mint: isztanbuli származás, budai mézárós, budai kádi és adórovó, földbirtokos, pénzügyi számvevő (muḥāsebeği), — avagy jogunk van-e azokat egy személyre vonatkoztatva összekapcsolni, és jogunk van-e feltételezni, hogy Budán pénz-

¹ A bécsi Nat.-Bibl. egy kézirata, ún. török defter. Röviden ismerteti GUSTAV FLÜGEL: Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k.-k. Hofbibliothek zu Wien, Wien 1865, 1403. sz. Úgy ennek az iratnak, mind minden alább idézettnek a mikrofilmje megvan a magyar Orsz. Levéltár mikrofilmtárában, fényképi hasonmása az ELTE bölcsésztudományi kara török intézetében.

² G. FLÜGEL 1356. sz. E napló kiadási munkálata folyamatban van.

³ Leipzig, a városi könyvtár (Städtische Bibliothek) török kéziratai, 360. sz.

⁴ Uo.

⁵ G. FLÜGEL 1389. sz.

⁶ G. FLÜGEL 1401. sz. A cím így hangzik: Defter-i muḥallefāt-i merḥūm ‘Ali cselebi ‘an zu‘amā el-muteveffā der Budūn el-vaqi‘ fi 15 šafer sene 996 „A Budán elhunyt Ali cselebi zi’āmet birtokos hagyatéka jegyzéke, kelt a 996. év šafer 15-én” (1588. január 15-én).

ügyi szolgálatban 18 éven keresztül csak egy Ali cselebi működött. A jelen esetben kétségtelen, hogy igen, hogy a különböző szolgálatokban szereplő Ali cselebi ugyanaz a személy volt, s ebben az esetben Ali cselebi életrajzát a következőkben foglalhatjuk össze: Ali cselebi Isztanbulból származott, a szülejmani hódítások nyomán kevéssel 1567 előtt kerülhetett Budára, mert ebben az esztendőben azzal a megjelöléssel említik, hogy „egykor isztanbuli lakos volt”. A budai török tartományban ez idő tájban, a török állami berendezkedés első évtizedeiben egy félország minden földi java, úri módja egyszerre került szétosztásra, és abban a részesedésre a török dinasztia sok szolgája kívánt és tudott igényt és jogot szerezni. Ő eleinte mészáros és kalmár volt, de ebben a foglalkozásban is „cselebi”, azaz iskolázott ember. Később katonai birtokot szerzett, előbb csak kisebbit (timār), majd egy nagyobbat (zi‘āmet), amilyenből már alig volt egy-kétszáz az egész magyar tartományban, és ehhez közepes rangú hivatalt; vagy megfordítva: előbb egy hivatali szolgálatot, majd annak ellátásáért pénzbeli fizetés helyett illetménybirtokot. Egyszerre volt tehát katona és hivatalnok ember, pénzügyi tisztviselő, s amikor meghalt, az ő hagyatékáról ugyanolyan leltár készült, mint amilyenben először találkoztunk a nevével.

Ez a leltár száraz, lélek nélküli tételes felsorolás, de az akkori török anyagi kultúra megismerésének értékes forrása, s a török közigazgatásban gyakori írásbeli termék. A török közigazgatásban ugyanis halottak hagyatékáról hivatalos jegyzéket kellett összeállítani, ha az örökösök közül valaki távol volt vagy kiskorú volt, az örökösök érdekei védelmében, — s azonkívül is minden olyan esetben, ha az elhalt ember kincstári szolgálatban állt, a kincstár érdekeinek biztosítása végett. Ali cselebi hagyatéki leltára is ilyen jogi körülmények között jött létre, 1588. január 15., 17. és 18. napján, hétfőn, szerdán és csütörtökön (mohamedán időszámítás szerint 996. şafer 15., 17. és 18-án).

A leltár 16 oldalra terjed és 584 tételre tagolható (néhány esetben a tagolás bizonytalan). A tételek némileg már az eredetiben csoportosítva vannak: egymás mellett sorolnak fel sok ruhaneműt, fegyvert, könyveket, konyhába és éléskamrába tartozó tárgyakat és anyagokat; de a csoportosítástól eltéréseket is találunk, mert utólag is előkerültek olyan tárgyak, amelyek egy korábbi csoporthoz tartoznak. Egyes tételek a tárgy részletes meghatározását adják, például köpenynél megmondják, hogy milyen színű, milyen anyagból készült, mivel van bélelve, milyen gomb, prém van rajta; más tételek szűkebb szavúak.

A leltár aligha adja a ház teljes felszerelését, ugyanis több olyan holmi, ami háztartásokban közönségesen előfordul, hiányzik belőle. Mai állapotában talán csonka, lehet, hogy a keddi nap leltározási munkája hiányzik, de ezt a fényképi másolatból, amely e dolgozat alapjául szolgált, nem lehet megállapítani. Fényképi másolatunknak az is hibája, hogy a sorok vége néhány helyen nem olvasható hiánytalanul.

Ez a leltár⁷ fog tehát forrásul szolgálni arra, hogy megkíséreljük megállapítani, hogy milyen lehetett egy vidéki török úr, egy XVI. századi budai cselebi otthona, milyen lehetett házának berendezése, milyenek lehettek tárgyai, ruhái, milyen lehetett otthonában a cselebi foglalkozása és időtöltése.

Képzeljük el, hogy ébredéskor érzük Ali cselebit, amint homlokáról feltolja a hálósapkát, az 'araqiyye-t, és kihúzza magát takarója alól. Fekvőhelyét a leltár nem említi (hasonló leltárak sedir-t emlegetnek, ez alacsony lábakra szerelt fekvőhely volt, szokás szerint pamut derékaljjal), de hálósapkáit és takaróit sorra veszi. A hálósapka vagy 'araqiyye, tulajdonképpen „verejték-fogó”, szorosan a fejhez simuló vékony föveg, a törököknél közönséges viselet volt, mert azt, mintegy a föléje kerülő felső föveg össze nem varrott bélését, nappal is viselték. Szegényebb háztartásokban is gyakran előfordul, Ali cselebi meg éppen szabadon váltogathatta azokat. Tíz 'araqiyye-t találunk nála, ebből négy fehér színű volt, három további csuha (çuha) nevű posztóból, két további szűf (şūf) nevűből készült, a tizedik darab, anyagának megnevezése nélkül, ócskának van jelezve. Takarója is bőségesen volt: három velençe nevű takarója került elő, ezek közül egy úgynevezett 'ağem, azaz perzsa mintájú vagy készítésű, kettő selānik nevezetű (azaz szaloniki) volt, és több yemeni nevű kelme darabja, amit takarónak is, terítőnek is lehetett használni.

Napját kéz- és lábmosással kezdte, úgy, ahogy azt a mohamedán vallás a hívői számára előírta, s azután a szoba egyik sarkában egy különösen gondozott szőnyegen (seğğāde) elvégezte a reggeli imát. Ali cselebi korában a vallás parancsa élő törvény volt, amelynek megtartását az állam és a társadalom egyformán megkövetelte, s a hét egyiptomi seğğāde Ali cselebi házában nem annyira a kényelmet szolgálta, hanem inkább a ritust, és mindennap ötször látta a ház minden tagját Mekka irányában arca borulva Allahnak hódolni.

Lábaira otthon hímzett házi papucsot húzott (mestge-i mūnaqqaş), ha a házból kiment, utcai papucsot (pā-pūş). Az utóbbi olyan szabású volt mint a mamsuz, de bőrből készült, alacsony sarkú volt, keskeny orra felkunkorodott. Otthon mindig házi papucsban járt, és ha a szőnyegre akart lépni, azt is lerúgta a lábáról. Házi papucsból két pár, utcaiból szintén két pár volt a házában.

Ha fürödni kívánt, amire vallásától nyomatékos ösztönzést kapott, valamelyik hévizi fürdőbe ment. A fürdéshez való kellékeket, úgymint a láb alá való terítőt (döseme-i hamām), a fatalpú fürdőpapucsot (na'lin), a fürdőköpenyt (kise-i hamām), a fürdőtörülközőt (pestemāl), fürdőlepedőt (maqrāma-i hamām), szappant (şabun) és az ébenfára kötött hátvakaró keféjét (qaşāği-i arqa, abanos) szolgálójával vitette maga után, és fürdés után külön erre a célra szolgáló kesztyűvel dörzsöltette magát. Fürdőköpenyt hat darabot találtak

⁷ A leltárból egyes részleteket magyar fordításban közölt VELICS ANTAL: A magyarországi török kincstári defterek, Budapest 1886 és 1890, II. 654.l. A közlés jellemzésére itt nem térek ki.

nála, és külön egy hetediket, ez lenből készült és selyemmel volt hímezve. Mindig szagos szappant (ʿabun-i miskiy) használt, ebből egy helyen három darabot, egy másik helyen 56 darabot jegyezt fel a leltár. Törülközőit alig lehet összeszámlálni, azok destmāl és peštemāl néven különböző helyeken tízszer-tizenötször említve vannak. Volt egy vörös kristálytükre (ayīne-i bellūr, surh), meg egy másik, ennek aranyozott tokját említi a leltár. A fésülködésnél négy fésű (šāne) között válogathatott, az egyik fekete ébenfából való (šāne-i abanos-i siyāh) volt. Nem valószínű, hogy meglelt korában szakállát borotváltatta; rangbéli emberek az ő századában szakállt viseltek, Oszmánházi herceg például trónra lépése után többé nem borotválkozott. Holta után mégis öt úgynevezett „perzsa borotvát” (ušturahā-i ʿaǧem) és ehhez való „perzsa fenőköveket” (bilegi-i ʿaǧem) találtak Ali cselebi hagyatékában; ezek talán fiatalkori holmijának maradványai voltak, vagy más célra voltak használatosak.

Toalettiének lényeges kiegészítői voltak illatszerei. Gazdag választékban volt illatos vize (āb-i buhūr) két üvegben, rózsavize (āb-i gül) egy tálkában és egy üvegben is, rózsaoajaja (gül yaǧī) üvegben, kölnivize két üvegben, ennek már az ő korában qolonya volt a neve, darabos mosusza (misk), sőt ennek őrlésére külön darálója (misk degīrmeni) finom márványból. A rossz szagok felületi eltüntetésére sokféle illatszert között válogathatott.

Szépítőszerszámok között szolgálhatott egy hoqqában tartott szemöldökfestő kölnivize (qolonya-i raštīqī), és az úgynevezett „kínai” henna (holott a hennát a szótár arabiai növénynek mondja); ennek szárított porát nők a köröm és az ujj izületei, idős férfiak a szakáll festésére használták.

Az öltözködésnél már inge megválasztásánál meg kellett gondolnia, hogy katonának-e, esetleg éppen vértes katonának, vagy „polgárembernek”, kancellistának fog-e öltözni: hat ingéből eszerint öltött fel páncél alá valót vörös bagaziából (pīrhen-i zirh ʿan boǧasī-i surh), vagy másmilyent.

Nadrágját is többi ruhadarabjának, illetőleg az időjárásnak megfelelően választotta meg. A nadrágokat šalvār és čaǧšīr néven találjuk feljegyezve. Az egyik derékon és a bokánál szorosra kötött bugyogó nadrág volt, a másik valami rövidebb fajta, esetleg csak térden alul ért, és ott szűkebb volt. Mindkét szó értékes ruhadarabot jelent, amely köznépi embereknél is díszes lehetett s esetleg apáról fiúra és unokára szállt, mint ritkán viselt ünneplő; Ali cselebinél is külön hímezett kendőbe, boǧčába kötve kaptak helyet. Általában számos tárgynál, vagy 15—20 esetben találjuk azt a megjegyzést, hogy valami ruhanevű hímezett boǧčába vagy yemenibe bekötve volt eltéve. Šalvār néven a cselebinek egy vörös skarlátból készült nadrágja került elő, egyiptomi peštemállal, čaǧšīr néven hat darab. Az utóbbiak közül egy fehér vászonból, egy vörös ind vászonból, három további lila és vörös selyem kelméből (kemhā-ból, a magyar nyelv ekkori török jövevény szavával: kamukából) és lila színű vagy vörös skarlátból készült.

A nadrágot övvel (uĉqur-ral vagy miyānbend-del) erősítette derekához. Uĉqur nevű öve tor nevű posztóból két darab szerepel, ezek közül az egyik sárga, a másik kékes színével vált el a nadrágjától, miyānbend nevű öve tíznél is több volt. Közülük kettő lila színű selyemből, egy fehér ind selyemből készült, egy fehér-tarka ind volt, egy további miyānbend egyben köténynek is szolgált; egy új miyānbendje egyszerű teveszőrből, egy másik szintén teveszőrből való volt, de ennek csikjai ezüstösek (vagy ezüst színűek) voltak; három miyānbendje fehér tüllből készült, ezek szélei selyemmel voltak díszítve vagy hímezve; volt még egy tarka és egy teveszőrből való ilyen deréköve, az utóbbit egyben kardövnek jelzi a leltár.

A mai kiskabátnak vagy zubbonynak megfelelő ruhadarab 4—5 néven nagy számban fordul elő Ali cselebi hagyatékában.

Egyik változata a nīnten vagy nīntene volt, „félderékre való”, mellényszerű ujjatlan ruhadarab, ebből hármat találtak a leltározók. Az egyik fehér atlaszból készült, fekete nyúlprémmel volt prémezve, két másik darab, nīntene-i ferāġe néven, lila és barna színű volt.

Talán a nīnten kiegészítője volt a yenhā „ujjak, karok”, tudniillik valamilyen ruhadarab karjai.

A kiskabát másik változata a zibūn volt (a magyar zubbony szóból), ebből egy-egy új és ócska darabot vörös posztóból és egyet fehér vászonból vettek jegyzékbe.

A kiskabát egy további változata a dolama volt (ebből származik a magyar „dolmány”), e néven 12 ruhadarabot sorol fel a leltár. Ezek közül kettő atlaszból készült, egy zöld posztóból, úgynevezett dolama-i Rumeli, azaz ruméliai, balkáni dolama volt, 4 darab fehér és zöld posztóból, 4 további egy menzelavīnak⁸ nevezett kelmefajtából való volt. Az egyiknek a bélése piros taft volt.

A nagyobb kabáthoz mintegy átmenetnek tekinthető kebe nevű kurta köpenyege kettő volt, az egyik nyilván a Bulgáriában fekvő Janboluban készült, mert janboluinak van jelezve, ilyen szinte minden hagyatéki leltárban található, a mindenki ruhadarabja volt; a másik erdélyi fehér kebe (kebe-i Erdel, beyāz) volt, talán darócból készült zeke.

Külön köpönyegje volt esős időre, a bārānī. Ebből a fajtából két darab volt a birtokában. Az egyik vörös skarlát posztóból készült, halcsontból (širmāhī) faragott gombokkal, a másik lila színű posztóból készült, viseltes volt.

⁸ A szó értelmét az arab világban fogjuk megtalálni. EDWARD WILLIAM LANE: Sitten und Gebräuche der heutigen Egypter (fordította J. Th. Zenker), Leipzig 1852, III. 71. l. említ egy sejket, aki olyan rajongást tudott maga iránt híveiben gerjeszteni, hogy azok a sejk bevonulásakor tömött sorban földre borultak a sejk lova előtt, és semmi nemű fájdalmat nem éreztek, amikor a sejk ünnepélyes méltósággal végiglovagolt rajtuk. A sejknek így adja meg a nevét: Seyyid Mohammed el-Menzelāwi. — E tanulmány egyes kérdéseinek megvilágításánál haszonnal használtam ezt a munkát, továbbá CHARLES WHITE: Drei Jahre in Constantinopel, oder Sitten und Einrichtungen der Türken (fordította Gottlob Fink), Stuttgart 1846 című munkáját.

Egy további köpönyegféle volt az 'abāyī, ebből egy bársonyból való, arannyal kivarrott darabot, és egy tüllbendből való másikat találtak Ali cselebi hagyatékában.

Kürdī nevű köpönyegje szintén kettő volt, az egyik fekete, a másik lila posztóból készült.

Leggyakrabban ferāġe-nak nevezett köpönyegfajtát viselt. A ferāġe majdnem földig érő kaftánszerű ruhadarab volt, hosszú ujjakkal, amelyek esetleg könyökig fel voltak hasítva. Ez a tanult emberek ruhadarabja volt, s a cselebi ezek közé tartozott. Ebből a köpönyegfajtából összesen 23 darab került elő a hagyatékban, ezek nagyobb fele vörös színű posztóból, a kisebb rész zöld, lila és fekete posztóból, az egyik magyar karaziából készült. A ferāġék bélelve voltak színes atlasszal, selyemből szőt kemhānak (az akkori magyarok nyelvén kamukának) nevezett posztóval, tafotával, azaz tafttal, prémezve a galléron vagy belül cobollyal, nyesttel vagy nyúlprémmel. Az egyik čäpräst nevű ezüst átvető kapesokra járt.

Ruhája zsebében Ali cselebi, úgy mint igen sok török, kendőt, maqramát szokott viselni. A maqramát a törökök sokféleképpen használták; ruhaneműt és sok apró holmit szerettek maqramába kötve eltenni, s ajándékot adni csak úgy volt illős, ha azt maqramába burkolták; de a borbélyok, ételárusok és más férfimunkát végző emberek fehértarka csíkos kötényét, az asszonyok fejkendőjét is maqramának hívták, és a zsebbeli kendőnek is maqrama volt a neve. Silahdar történetében olvassuk, hogy amikor két jó barát, két meglett korú szakállas vitéz arról értesült, hogy riválisuk, a történelemből jól ismert Kara Musztafa pasa a bécsi vereség miatt életét vesztette és nem áll többé érvényesülésük útjában, zsebükből elővéve maqramájukat és azt lengetve többször körültáncoltak a szobában.⁹ — Ali cselebi hagyatékában több maqrama került elő, a jegyzék yemeninek, indnek nevezi őket, Jemenből, Indiából való vagy ezen országokról elnevezett anyagból vagy taftból készültek, és hímezve voltak.

Bundája csak egy volt, fekete színű, közelebből nincs meghatározva. A bundához külön sáljai voltak, külön bogčába kötve.

Fővegek szintén bőségben voltak találhatóak Ali cselebi otthonában, Ali cselebi ebben a tekintetben is hódolt kora ízlésének. A keleti népek nem egy esetben a főveg után kaptak nevet, például qizil-baš („vörösfejű”), yešil-baš („zöldfejű”), söt ačiq-baš („fedetlen fejű”), továbbá qara qalpaq („fekete kalpakos”), siyah-kulāhān („fekete fővegesek”: örmény papok) stb., s a főveget mindig nagy becsben tartották, otthon is külön állványkára szokták letenni, ahová mást nemigen tettek. E. W. LANE a múlt század elején jegyezte fel azt az anekdotát, hogy amikor a kairói utcában egy öszvér fellökött egy hodzsát és az utca népe azon jajveszékelt, hogy „jaj a turbán, oda van a turbán!”, a hodzsza mérgesen mordult az emberekre, hogy ne a turbánt saj-

⁹ SILAHDAR Tārīhi, Istanbul 1928, II. 119. 1.

nálják, hanem őt, a hodzsát.¹⁰ A törökök a főveg nagyon sok változatát alakították ki, s Ali cselebi hagyatékában különböző helyeken és neveken 15 főveg fordul elő. Ezek között volt egy posztóból készült vörös qavuc, három más, destārhoz való qavuc, egy bőrök, három bőrök destār, két újnak jelzett destār, az egyik kandahárinak, a másik csipkézett szélűnek van jelezve, két használt destār, két darab henger alakú, ünnepélyes alkalomra való magas főveg, müğevveze, s közülük azokhoz, amelyekhez illett, öt aranyozott šāh destūr : „királyi diadém”, talán sisakforgó vagy ehhez hasonló dísz.

Ila katonának öltözött, a szükségesnek és szokásnak megfelelő ruhadarabokhoz megfelelő csizmát (kefš) húzott, ebből két új párt találtak a leltározók, egy párat vörös, és egyet sárga bőrből, a csizmákhoz négy pár sarkantyút (maħmūz), ezek közül az egyik pár aranyozva volt, 4 pár sermūzét : „csizma fölé valót”, MENINSZKY szerint kalucsnit, szintén sarkantyúkkal, ezek közül az egyik sárga színű és új volt, s egy vörös színű, ócska ötödik párt. Ruhája fölé felvette teljes páncélját (zirh), amely a jegyzék szerint „igen szép” volt, s tokja, azaz tartója is volt. Volt közepes értékű páncélja is, voltak továbbá külön páncél karjai, volt két pár karvédője vagy kesztyűje, már említett sok öve mellett külön kardöve is piros bársonyból. Ünnepélyes alkalomra három sisakja (tuğulğa) közül az aranyozottat vette fel, ez volt a legdíszesebb katonai fővege, talán ezért került a leltárban első helyre.

Katonai felszerelését a fegyverek tették teljessé. Ali cselebi hagyatékában előfordult egy gyakorló ijj (kepāde) és egy hadi ijj (kemān), egy nyilazáshoz szükséges hüvelykvédő (ziħgīr), hogy az ujjat az ijj csapódása ne érje, egy egyiptomi tegez (tīrkeš-i mišri) ezüsttel csíkozott vörös bársonyból, tokkal, s külön kendőbe kötve 40 nyílvevő. Ali cselebinek volt továbbá két ezüst alabárdja (teberhā-i simīn), 2 magyar tőre (šiš-i māğāri), az egyik arannyal kivert ezüst markolattal ékeskedett, volt egy arannyal és drágakővel kivert handzsárja, három buzogánya (topuzluq), bőrből és valamilyen kelméből készült fegyvertokkal, és nagyszámú ütőfegyvere. Ezeket a leltár bičaqnak nevezi, ábrázoló könyvek olyan nagynak mutatják, mint amilyen a kard.

Tizenhat bičaqa részletesen van leírva, mindannyi különösen díszesen volt készítve. Az egyik korall nyelvű arany bičaq, illetve aranyozott bičaq ; a másik onyx és rubin nyelvű, tetején korallal díszített arany bičaq ; smaragd tetejű kalcedon nyelvű arany bičaq ; halfoggal díszített drágakő markolatú, főnixszpálmával és chrisolittal berakott bičaq ; gyöngyház nyelvű, tetején lazúrkővel díszített bičaq ; valódi főnixszpálma nyelvű, tetején karneollal és datolyapálmával díszített nagy arany bičaq ; ébenfa nyelvű, tetején drágakővel díszített ezüstözött bičaq. Három gyöngyház berakású aranyozott „magyar bičaquot” is találunk a hagyatékban. Ilyen fegyverként használható bičaqok más csoportosításban is előfordulnak, így egyszer három magyar bičaq selyem zsinórral,

¹⁰ I. m. I. 30. l.

3 egyszerű magyar bīĉaq, 1 nemese bīĉaq, azaz német készítésű bīĉaq. A leltározók a fegyverek és bīĉaqok díszítését nyilván jól ismerték, de nekünk a drágakövek értékével nehéz lesz tisztába jönnünk, mert a szótárak egy-egy szó értelmét több kőnek európai nevével adják meg, s különböző köveket ugyanazon nevekkel is. A drágakövek előforduló arab-perzsa-török szavai a következők: ‘aqīq, yāqūt, qīrmīzī yāqūt, űarī yāqūt, la‘l, süleymānī la‘l, űeberged, balġam, yeűim, balġamī yeűim, zümürd, laġiverdī, merġān.

Ha a ruhák, fűvegek és fegyverek közül a megfelelőt kiválasztotta és felvette, Ali cselebi kiléphetett az udvarra, hogy lóra szállva vagy gyalog útjára menjen. Leltárában az utolsó tételek között említve van a ġāriyye és a űāġird, a rabfiú és a rableány, egyébként majdnem minden hasonló jegyzéknek leltári tárgyai, a tulajdonos segítői. Ali cselebinek is voltak ilyen „tulajdonai”, a űāġird az istállóban is szolgált.

Ali cselebinek ugyanis lovai is voltak, nevezetesen egy-egy szűrke, pej és barna hátaslova (esp), meg egy málhás lova (bārgīr). Ha valamelyik lovát nyergeltette, a űāġird először egy puha, vastag nemez darabot (teġelti) tett a ló hátára, hogy a nyereg azt fel ne törje. A házban összesen 8 teġelti volt található, 5 fehér színű és 3 vörös, az utóbbiak újak voltak.

A három hátaslóhoz 14 nyereg (zīn) közül lehetett válogatni, ezek részletesen le vannak írva, leírásuk alapján ma is meg lehetne azokat különböztetni egymástól. Egyesek vörös posztóból készültek, Rumeli-nek vannak jelezve, egy további ún. arab nyereg, pompás orosz módra kidolgozott bőrből, telātīnből készült; ismét egy további ezüst nyereg, azaz ezüsttel kiveret nyereg volt aranyozott szerszámmal; 3 nyereg lila színű posztóból készült, másik három ezüst nyereg volt, aranyozva, teljes szerszámmal. Még egy pālān-nak nevezett nyerge is volt, amilyent ünnepélyes felvonulásokon kádiaszkerek szoktak használni, szintén ezüstből, illetőleg ezüstözve.

A nyereghez tartozott a kengyelvas (rikāb), ebből öt pár került elő, közülük két párt magyarnak, két másik párt ezüstből valónak jelez a jegyzék. A nyereg további kiegészítője volt a hasi heveder tapqur és qolan néven, ebből hat darab volt feltalálható.

A kantárt baűliq néven néhány esetben külön jegyezték fel. Ali cselebi házában volt úgynevezett „egyiptomi” baűliq ezüstből (vagy ezüsttel kiverve), máskor sügyelűvel és ezüst zablával együtt. Sīnebendnek nevezett sügyelűt 15-ször jegyezték fel a leltározók, egyeseknél fel van tüntetve, hogy bőrből, nevezetesen telātīnből készült, hogy köldökén ezüst veret van, azaz hogy ezüstözve vagy aranyozva van. Külön említve van egy halántékszűj, alīnlīq.

A kantár kiegészítője, a zabla (gem) 4 helyen fordul elő; háromról az olvasható, hogy ezüstből vagy ezüstözve van, másik háromról, hogy német (nemĉe) munka, és új. A gyeplők közül két helyen, dizġin és liġām néven 11 darab van feljegyezve, egy harmadik helyen egy 12-ik darab, ez bársonyból készült.

Egyszerűbb lószerszám tartozék gyanánt 7 vezetékszij (yedekdeš) és 3 kötél, azaz „istráng” (ištranga) fordul elő a jegyzékben.

A díszesebb lószerszám kiegészítő része volt a 4 darab ló talizmán (hamāil-i esp), ezek egyike ezüstből készült, továbbá a szintén óvó erejű lábpercec, fémkapocs (pāzūbent vagy pāzbend) kalcedon kőből, ezekbe bajtól óvó fohászt vagy rövidebb Korán-verseket szoktak belerakni. Egy további ezüstből való pāzbend is a jegyzékbe került, de ennél nincs megmondva, hogy ló vagy ember viselte-e. Pusztán díszítő elem volt a lófülbevaló (at küpesi), korallból.

Málhás lova felszereléséhez tartozott a vizes tömlő, s valamilyen tábori jelvény lehetett a „farok” (quyruq), talán lófarak, ebből három került elő a hagyatékból, mind a három festve volt.

Ha Ali cselebi gyalogosan ment el hazulról, és hivatalába tartott, öve mellé dugta toll- és tintatartóját (devāt), amelyben az ezüstből való hosszúkás tokban az írószerek számára, öblös végében a tintával megitatott szivacs számára volt hely. Fegyvert nem vitt magával, hanem csak botot, ennek gyöngyház fogantyúja volt, vagy egyik olvasóját, a tesbihet vette kezébe. Három tesbihje volt, ezek szemei illatos fából, kalembekből voltak faragva, így is nevezi őket a leltár: tesbih-i qalembek. (Kalembek az Indiai Óceán egy szigete, itt nő a szantal-fa féléknek ez a válfaja, és a fának is kalembek a neve.) A tesbih, a mohamedánok olvasója, az iszlám vallásos életében eredetileg arra szolgált, hogy azt pörgetve, az egyes szemeken Alláhnak egy-egy isteni tulajdonságát idézze az igazhívó, de idővel különösen a törököknél, gyerekek és felnőttek kezében játékszerré vált. Idős emberek séta közben szórakozásképpen szokták pergetni, s Murtezá budai pasa, amikor a nádor, Eszterházy Miklós követének a panaszára a hatvani kádit valami szabálytalanság miatt 500 botütésre ítélte, a tesbih szemein számolta le az ötszázat.¹¹

Amíg Ali cselebi dolga után járva a háztól távol volt, háznépe a lakás rendbe szedésével, és az ebéd, illetőleg vacsora elkészítésével foglalkozott. A rabléány először a cselebi fekvőhelyét takarította el, azután a szőnyegekkel és a bútorokkal vesződött. A fekvőhelyből csak a párnákat hagyta a helyszínen, ezek sokszínűek voltak és nappal is a szoba sarkában maradtak tarkállani. Párnáit yastiq és bālin néven nevezi a leltár. A szótárak a két szó között nem tudnak értelmi különbséget tenni, még a MENINSKY szótára sem, pedig ez alig 60—80 esztendővel újabb, mint a mi hagyatéki leltárunk; mégis aligha ok nélkül van az, hogy amikor a leltár a párnákat történetesen egymás mellett sorolja fel, különböző neveket ad nekik. Ali cselebinek volt egy-egy yastiqja vörös és fekete bársonyból, két további vörös posztóból,

¹¹ SALAMON FERENC: Két magyar diplomata, Budapest 1884, 212. l.

további kettő yemeniből; bālinnak nevezett kerek vagy henger alakú párnája yemenī huzattal volt kettő, két másik bālin bőrből készült, az egyik mešin nevű bőrből, a másik telātīn nevűből. A sāde nevű holmi is valószínűleg egy párnafajta vagy párnahuzat volt.

A szoba padlója szőnyegekkel volt terítve. Szerepel a leltárban egy nagy szőnyeg (qaliča), 8 kisebb imaszőnyeg, ebből 7 darab „egyiptominak” van jelezve, továbbá egy használt szőnyeg. Lehet, hogy a gödölyebőr (oġlaq derisi) is a padló burkolására szolgált.

Bútordarab gyanánt előfordult egy szekrény (dolab) és két ízben egy kis szekrény (dolab-i küček), de az utóbbi két megnevezés talán ugyanarra a tárgyra vonatkozik; további harmadik, illetőleg esetleg negyedik szekrényként egy szintén orosz módra készített „bőr szekrény” (bulgārī dolab) szerepel a leltárban. Sok apró holmiját, távoli égtájak fájából, cédrus, ében, yüsrü fából faragott díszes dobozát, hoqqáját, továbbá könyveit, papirosát, írószereit talán ezekben tartotta a cselebi.

Ruhái is a három-négy szekrényben voltak elhelyezve, s ami ott nem fért, bogčának és yemeninek nevezett himzett kendőbe kötve ládában kapott helyet. Láda több alkalommal fordul elő; volt egy festett ládája, továbbá valószínűleg berakásokkal díszített több ládája délvidéki nemes anyagokból: a sandīq-i yüsürkārī elnevezés ötször ismétlődik. Volt két nagyobb bőrkosara is, az egyik mešin nevű bőrből, a másik telātīn nevűből, s egy táskája; ez valószínűleg kisebb és könnyebb holmi volt, mert „tüllből” készült. Destār nevű egyik fővegének, hogy gyűrődés ne érje, külön fogasa, kaptafája volt.

Takarító eszköz gyanánt szolgált két kefe (firča), amelyek közül az egyik külön a mügevveze nevű főveg tisztítására való volt, és 3 „cigányseprű” (čārüb-i qiptī), ami aligha volt közönséges szerszám, mert a három darab egy „derékövbe bekötve” van jegyzékbe véve.

A háztartás egyszerű tárgyai és eszközei úgy, ahogy a jegyzékben fel vannak véve, hiányosnak látszanak. Az előforduló közönséges tárgyak nagyjában a következők: 3 kis kosár, egy tepszi, egy üvegtálca, 14 használt fakanál, egy ónból való ecetes edény, egy kis üveg a tokjával, egy nagy kosaras üveg, egy nagy vödör, egy tölesér, egy ócska táska, egy réz kanna, két magyar sótartó, az egyik fából, néhány bögre, egy-két üveg, pohár, fazék, és több safának írott edény. Ezeket nem magukért, hanem valamilyen anyag tartója gyanánt említi a leltár, s ugyanúgy a nagyszámú kőkorsót: qavanost és különféle anyagból készült hoqqát is. Hoqqa nevű edénye 37 darab került a jegyzékbe, ezek közül 19 porcelánból, 5 rézből, egy yāqūtból (ez egy drágakő fajta), egy ezüstből készült; az egyik hoqqa aranyozva volt. A török háztartás sok mindennapi tárgya: a tűzhelyre való háromláb, a szoba melegítésére szolgáló parázstartó serpenyő stb. a jegyzékben nem szerepel.

Nem konyhai edény, de fontos háztartási konyhai kellék volt a qafel. A qafel egy forró égővi fa, neve a latinban amyris kafel, arra volt használatos,

hogy lassan égetve, füstjével a főzésnél használt edényeket és fazekakat megfüstölték; a füsttől azok finom illatot kaptak, azt heteken át megtartották és az ételnek is átadták.¹² A qafel nyilván értékes holmi volt, messzi Indiából hozták, a leltározók dekára megmérték, Ali cselebi házában 130 dirhemre való találtak belőle.

Az ételt a nappali munka végére kellett elkészíteni. A törökök fő étkezése estére esett, s amíg az évszak engedte, ételüket nappali világosságnál fogyasztották el. Voltak ugyan világító szereik, Ali cselebi hagyatékában gyertyák három helyen is előkerültek, az egyik helyen két „kámforos viasz gyertya” (kāfūrī šam‘i ‘asel), de ezek világánál figyelmesebb munkát nemigen lehetett végezni. A gyertyákhoz magyar gyertyatartói (šam‘dān-i māğārī) voltak, a gyertyák számára külön kis asztalka szolgált.

Az ebédlőasztalt étkezés előtt esetenként kellett összeállítani. Az asztal alapja alacsony sokszögű állvány volt, díszesen faragva, gyöngyházzal kirakva; erre kerek vagy szegletes asztallapot tettek, az asztallapra bőrabroszt terítették (ilyen bőrabrosz kettő volt a háznál), s erre rakták az ételt. A háznép a szőnyegre ereszkedve „török módra” ülte körül az alacsony asztalt. Az asztalnál használtak szalvétát (pešgīr), ebből három helyen feljegyezve 8 darabot találunk, az egyik tételben öt darab yemeninek van jelezve. Tányért nem találunk a hagyatékban, noha a budai piacon könnyen lehetett kapni, mert az egykorú vámos feljegyzései szerint víz hátán hajón, szárazon kocsikon ezerszámra hozták árulni. Évőeszközül főleg a kanál (qašīq és mil‘aqa) szolgált, a közös tálból az étel folyékonyát ezzel meregették, és az „asztali kés” (bičāq-i sofra), ebből egy helyen tokjában 12 darab került elő, nyilván nyugati áru volt, mert keleten 9 és 10 volt a „tucat”, egy másik helyen 10 darab. A száraz húsféléket egy kenyérdarabka segítségével három ujjukkal emelgették ki a tálból, mindig jobb kezükkel, a bal kéz náluk is „csúnya kéz” volt. (A tréfás nyelvhasználat a ħamsa-i mübārek műszót használja, ez magyarul azt jelenti, hogy „ötágú villa”.) Étkezés közben még a müezzin imára hívó énekétől sem engedék magukat zavartatni, így rendelte azt a próféta.¹³

Asztali edény gyanánt Ali cselebi hagyatékában fel van véve egy nagy izniki tál (kāse ṭabaq-i büzürg ‘an İznīq), és egy nehéz kínai porcelán, úgynevezett fağfūrī tál (kase ṭabaq ‘an fağfūrī, büzürg), egy édes szörp számára való edény (ṭas-i hōšāb), nagy fődóvel (qabaq-i büzürg), néhány bögre, az egyik bronzból, 7 izniki csésze, 7 darab fehér színű fületlen findzsán (fiṅgān-i yāqūti-i beyāz), 9 darab kínai porcelánból való „fiṅgān-i fağfūrī”; az utóbbiakhoz tartozott a mi tojástartóinkhoz hasonló¹⁴ 3 csészetartó, hogy az átforrósodott findzsát meg lehessen fogni, ezek puszpángfából készültek és aranyozva

¹² Az edények megfüstöléséről részletesen szól E. W. LANE id. műve. I. 157. l.

¹³ E. W. LANE I. 156. l.

¹⁴ Ezt az eredetinek vélt hasonlatot utóbb mind CH. WHITE, mind E. W. LANE közel másfélszáz éves munkájában megtaláltam.

voltak. Feltehető, hogy a findzsákból „fekete vizet” szüresöltek Ali cselebiék ; a budai vám pénztárkönyvében ugyanis 8 évvel Ali cselebi halála előtt fel van jegyezve, hogy két török kereskedő — Behrám és Ali volt a nevük — kávét hozott Budára nagyobb mennyiségben, tehát eladásra.

Az élelmiszerek egy részéről vázlatos kimutatást nyújt a jegyzék. Szerepel benne egy zacskó levesbe való száraz tészta (ša'riyye), egy fonott üvegben faolaj, fából való magyar sótartóban asztali só, 8 süveg cukor (sükr-i bayrām), jüszrü fával cizellált ládában elhelyezve. Viszont nem fordul elő bab, lencse, búzadara, rizs stb., pedig ezek a mindennapi élet eledelei voltak, s így nehezen tudjuk elképzelni, hogy mi volt a házban a legfontosabb ennivaló. Az ebéd végéről, az édességekről viszont gazdagabb fogalmat alkothatunk magunknak.

A különféle édességek és befőttek oly sok helyet kaptak a leltárban, hogy szótári ismereteinket is szaporítani fogják. Rečel nevű édesség 8 esetben fordul elő, 3 qavanosban sárgadinnyéből, háromban birsből, egyben tökből ; talán ebbe a csoportba tartoznak a gül-i mükerrer, gül-i limon, gülbeşeker nevű konzervek is. Perverde néven birskonkonzerv került elő két qavanosban. Pekmez néven 4 qavanosban és hoqqában valami savanyúság, mindig mint savanyú pekmez (ekşi pekmez), noha a szótárak szerint a pekmez édességlé, forralással sűrített must, amellyel cukorszegény vidéken ételt édesítenek. Hamirenek neveztek valami édességet, ezt darált ibolyából csinálták, qavanosban és hoqqában tartották ; murabbā néven valami nyers ízű sűrű ízesítőt készítettek fokhagymából, tökből, retekéből, de édes narancsból is. Egy nagy qavanosban finom fehér mézet tartottak. A leltár mai olvasója megakad a mişir értelmezésében ; mişir ugyanis hajdinát, tatárbúzát és tengerit jelent, de Ali cselebi házában többnyire hoqqában volt eltéve, egyszer éppen ezüst hoqqában, és alig érthető, hogy — akár hajdina volt, akár kukorica —, miért illette meg ez a megbecsülés.

Külön derék fejezetet érdemel a qavanosokban elhelyezett šarāb (bor, szörp), mert 14-szer szerepel, számos változatban. Ali cselebi házában négy hoqqában méz šarāb került elő, két hoqqában darált ibolyavirágból készült savanykás ibolya šarāb, aztán ibolya šarāb mézzel, nenufarból, azaz tavi tündérrózsából készült „nilöfer šarāb” ; ezeken kívül „rózsa šarāb” három qavanosban, „piros rózsa šarāb” két hoqqában, „meggy šarāb”, „gránátalma šarāb”, „mazsola šarāb”, somból készített šarāb és „citrom šarāb” is volt a hagyatékban. Lehet, hogy a šarābok egy része szörp volt ; meggyászörp, mazsolaszörp helyett mégis inkább erjesztett italtra, meggyborra, mazsola-borra gondol az ember.

A kamrákban konzervek, lekvárok, szirupos vagy boros korsók között idegen származású füvek, magok, és ezekből készített keverékek, orvosságok is voltak. Előkerült 300 dirhem fűszerféle, továbbá mint kész gyógyszer a

nūšdārū, ez a szótárak szerint ellenméreg, szirupos orvosság volt, és az úgynevezett „kedvderítő víz” (müferrih-i yāqūti). Három tételben bers és berš nevű, keñderlevélből vagy borbolyából készült áfiumos szert jegyeztek fel a leltározók, ennek a szernek különböző változatai beszélgetésre, dalolásra, táncra ösztönzik, vagy ellenkezőleg nyugtatják, csillapítják az embert; ennek török nevű, qadīn tuzluğunak nevezett testvére vagy változata két tételben egy réz qavanosban és egy porcelán hoqqában volt elhelyezve. Fel van még jegyezve különféle fűszerekből és cukorból készített többféle csodaszer, ma’ğūn, pāte aphrodisiaque, mentából, gesztenyéből vagy tölgy makkjából, édes narancsból és gyömbérből. A gyömbérnek ma csak a neve van meg, de akkoriban nagy híre és becsülete lehetett, a már idézett vámnaplókban a messziről hozott fűszerfélék között a bors után az első helyet a gyömbér foglalta el, és Ali cselebi kamrájában is hét hoqqára való gyömbér ma’ğūn került elő. Ezeket a szereket hivatásos ma’ğūngu-k és ‘attār-ok, a korszak patikusai, készen árusították, mint közhasználatú holmikat a leltár készítői felismerték és nevükön tudták nevezni, és főleg öregedő férfiak nagy reménykedéssel fogyasztották, mert egyes esetekben tapasztalat és tudás, másokban vélekedés és óhaj gyógyító erőt tulajdonított nekik. Ali cselebi talán maga is készített ilyen javas pástétomokat. Volt ugyanis orvosságos könyve, volt több finom mérlege, az egyik borostyánból, ez nyilván patikamérleg volt, lehet, hogy a szerek őrlésére szolgált a már említett mosuszdaráló, és keverésükre külön kis patikuskanálka (mibla’) is volt a háznál.

Az orvosságok csoportjába sorolható hat üveg víz is. Az egyikben Zemzem-víz volt, a mekkai szentkút vize, ennek a vallási meggyőződés gyógyító erőt tulajdonított, a mindennapi élet vallásos jellegű kelendőséget biztosított: a sokszor ébenfából faragott fésűt, tesbihet, fogtisztító fát (misvāk) jó volt időnként Zemzem-vízben megfürösztetni.¹⁵ Öt üvegben áprilisi vizet (āb-i nisān) tartott Ali cselebi, ez a tétel egyben példa arra a nem magában álló esetre, amikor a szó vagy kifejezés szótári ismeretében is értelmetlenül állunk annak tartalmi jelentésével szemben, akárcsak a hajdina vagy a kukorica esetében, az ezüst hoqqában.

A leltár egyes tételei az Ali cselebi házában talált pénzről is számot adnak. Ali cselebi ugyanis állami pénzeket kezelt, s a hagyaték leltározásának az volt az egyik célja, hogy ezek ne menjenek veszendőbe. A hagyatékban különböző pénznekem kerültek elő, amelyek magukban is értékes adalékot szolgáltatnak egy pénztörténeti tanulmányhoz. Volt köztük magyar arany (hasene-i māğāri), kétféle pápai arany (ḥasene-i qāss), szultáni arany, európai frank arany (ḥasene-i efrengi), ezüst érme, a forgalomból kiesett aqče, régi šāhī, ‘osmāni nevű pénzek, az utolsó havárezmi szultán, a mongolok elleni harcokban 1231-

¹⁵ E. W. LANE III. 56. l.

ben elhalt Ğelāleddīn ekber által veretett 5 darab arany pénz (ezek Ali cselebi korában már 350 éves múzeumi pénzdarabok voltak), továbbá egy zacskó pénz, guruš és aqĉe érme, „az efendi pecsétjével lepecsételve”, ezt a leltározók nem számolták át. Az átszámolt pénzek értéke aqĉében is meg van adva, összes értékük török lábura átszámítva 114,734 aqĉét, hozzávetőleg mintegy 2000 tallért tett ki (ennyi volt nagyjában 1000 janicsár egyhónapi zsoldja), de hogy ebből mennyi volt Ali cselebié, az nem tudható.

Ali cselebi saját értékei ezen az ismeretlen összegben kívül főleg abban a ruhaanyagban álltak, ami feldolgozatlanul volt eltéve a lakásában. Feldolgozatlan ruhaanyag, posztó, vászonféle, jelentős mennyiségben került elő a hagyatékból. Atlasz kelme 7 tételben vörös, zöld és kék színben, csuha posztó 7 tételben lila, zöld és fekete színben, kemhā nevű selyem kelme 3 tételben, meg nem jelölt mennyiségben piros ind vászon, továbbá bāfte nevű kelme zöld színben 10 rőf, szalamander mintában 10 rőf, piros színben 7 rőf és egy darab mohér van feljegyezve. Különböző helyeken volt elhelyezve egy nadrágra való paszomány, kirbās nevű vászon két darabban és két tételben összesen 88 rőf, 4½ rőf fehér vízálló vászon, turbánhoz való selyem. Továbbiakban néhány bulgarinak nevezett szintén orosz módra preparált vörös bőr, tüll terítő, ind bársony, ‘abāi dūlbend, s itt-ott egyes kisebb darabok tették teljessé ezt a gazdagságot, nagyjában olyan kelmefajták, melyek neve a kész ruhadarabok felsorolásánál már előfordult. Értékben nem sokkal szaporítják ezt azok a holmik, amikre itt-ott díszes ébenfa, cédrus dobozokban vagy hoqqákban akadtak a leltározók, de Ali cselebi házában a jómódot bizonyítják. Ilyen apró drágaságok voltak 5 darab šāh destūr : „királyi diadém”, talán sisakforgó vagy hasonló fejdísz, női ékszerként két nyakra való fémkarika (tōq), az egyik feltehetőleg nemes fémből, mert tokja, tartója (zarf) is volt, öt arany gyűrű, nyolc ezüst gyűrű, borostyán gombok, ezüst pitykék, boglárok, egy puszpáng dobozban három ezüst bot, ezüst bāzbandek, egy magyar fibula (māĝār fibulasī), egyetlenegy darab, — maradványok és romok egykor kedves ruhadarabokból vagy egyéb tárgyakból, lomok, amelyek minden háztartásban megbújnak, mert tudat alatt vonzódást érez irántuk az ember, és könnyebb őket kerülgetni, mint eldobni. Bazári értékük azonban nincsen, s akkor sem volt, a magyarországi török uraknak általában nem voltak nehéz kincseik, minden értéküket könnyen magukkal tudták vinni.

Ali cselebi defterdári hivatalnok volt, és szolgálati viszonyából, hivatalnoki munkájából folyik gazdagsága írópapiros és írószerek dolgában. Hagyatékából egy török író embernek minden szerszáma kikerült.

Íróasztala Ali cselebinek nem volt, a törökök írás közben a papirost nem szokták vízszintes lapra fektetni, hanem a bal kezükben tartva írtak rá, az írószereket maguk előtt egy kis „elő-deszkán” tartották. Papiros különböző fajtákban olyan mennyiségben került elő 11 tételben a hagyatékban, amely a

közönséges szükségletet messze meghaladja. Ezek különféle nevű és fajtájú papirosok voltak : 16 darab eššānī papiros (talán irat?), 22 darab devletábádi, 5 ív devletábádi papiros, az azóta elpusztult indiai város után elnevezve, 46 ív indnek nevezett fehér papiros, kétszer két tasakra (deste), valószínűleg tíz-tíz ívre és egyszer öt tasakra való színes papiros, meg nem jelölt mennyiségű színes papiros további három helyen, és egyes papirosok gesztenyebarna (belüdi) színben.

A papiros szeletelésére Ali cselebinek papírvágó ollója volt, és külön másik ollója is.

Írótolla nádból volt, egy tételben 30 egyszerű tollát (qalem) és egy másikban egy vonalzó tollát (qalem-i ğetvel) említik. (Isztanbuli kätibok Perzsiában és Trapezunt környékén termelt írónádat tartották jónak.) A tollat tollmetsző késsel (qalemtrāš) maga metszette, tollmetsző késből különféle fajták és darabok kerültek elő a hagyatékban. Feltehetőleg keze ügyében feküdt egy korall nyelvű, vagy egy teknőc nyelvű tollmetszője. Távollabbi készletében 5 darab halcsontnyelvű, 18 és 7 darab közelebből meg nem jelölt nyilván egyszerűbb tollmetsző kése is a jegyzékbe került. A tollmetsző kések számára külön fenőkőve (bileġi-i qalemtrāš), a tollak metszésére három maqta'ja (a kéziratban مقدر, helyesen مقطع) volt. A maqta'k díszesre készített apró asztali tárgyak voltak, az egyik ébenfából, a másik halcsontból, a harmadik rézből, s arra szolgáltak, hogy a betokosodott nádtollat rajtuk pörceinteni vagy hegyezni lehessen. A tollat nem mártotta közvetlenül tintába, hanem tintás szivacsoshoz vagy posztódarabkához érintette. A tintába áztatott szivacsot vagy posztódarabkát egy ezüstből való tartóban tartotta, tintakészlete egy nagyobb üvegben (qumquma) volt. Az írást a papiroson porzóval szárította fel, porzója (deqqa) külön tételben van megemlítve.

A leltárban fel van véve négy tasak (deste) aranyfüst (altun varaq), az aranyfüstből Ali cselebi aranyfestéket csinált. Erre Ali cselebi hivatalában nem volt szükség, mert vidéki defterháne arany festékekkel nem dolgozott, nem írt. Ezt Ali cselebi a saját munkáinál, kéziratok másolásánál, szövegekben a kiemelni kívánt szövegrészek leírásánál, az írás díszítésénél, a lapok tükrének keretezésénél használhatta, erre a célra külön vonalzója (a kéziratban مصدر, helyesen مسطر) volt. Az a feltevés, hogy iparszerűen mások számára készített másolatokat, nyilvánvaló anyagi jómódja miatt alig hihető.

Ali cselebinek volt körzője is vasból (perkāl 'an āhen), pénz vagy egyebek mérésére mérlege ehhez való súlyokkal, dirhemekkel. Szivacsát sünger néven két helyen, ispong néven egy harmadik helyen említik, ő arra használta, hogy tollát megtintázza rajta, vagy — természetesen egy másik darabbal — a papirost preparálja. A preparálás abban állt, hogy a papirost bizonyos keményítő oldattal bekente és megfényesítette ; a fényesített papiros és a koromfekete tinta színe között ugyanis éles kontraszt állt elő, ami az írást kellemesen kidomborította, és ezt az írással foglalkozó emberek sokra becsülték.

Ali cselebi mint pénzügyi számvevő (defterdār muḥāsebeḡisi) bizonyára gyakran bejárt a defterhánéba. Ma a budai defterháne helyét nem ismerjük (csak sejteni lehet, hogy a török kincstartó talán a királyi tárnokmester házában kapott szállást), és azt sem tudjuk, hogy olyan tisztviselők, amilyen Ali cselebi volt, hivatalos teendőjüket kizárólag a defterhánében végezték-e. Úgy látszik, hogy otthon is csinálhattak ilyen munkát, erre abból lehet gondolni, hogy Ali cselebi hagyatékában sok hivatalos irat került elő. A leltározók 15 tételben deftereket, ruznāmčékat, törvénykönyveket, továbbá jelentős mennyiségű hivatalos iratot is feljegyeztek, amelyek ta'liq, nesih, dīvānī és sūliḡ típusban voltak írva, tehát hatósági iratok és bírósági végzések voltak. E hivatalos iratokon kívül előkerült egy tekeres írás a nagynevű szépeniró (kalligrafus) Qarahiṡārī tollából, aki Törökországban az írást művészi fokra emelte („yazīnīn Qarahiṡārī dir aḡartan yūzünü”), és feltehető, hogy Ali cselebi a szépenírásban is képezni kívánta magát. Végül jelentős számú könyvet sorol fel a jegyzék, amelyek között a pénzügyi szakirodalmat törvénykönyvek, értekezések, iratgyűjtemények és iratminták képviselték.

A tárgyak ismertetésénél már eddig is feltűnhetett, hogy India és boldog Arábia (Jemen), Kandahár és Kína neve mint jelző vagy származáshely Ali cselebi dolgai mellett oly gyakran előfordul, mintha ezek a helyek közelebb estek volna Ali cselebi budai otthonához, mint bármely szomszédos ország vagy város a hitetlenek, a gyaurok világából. Még jobban kitűnik ez az állapot, hogy tudniillik Ali cselebi Budán egy hemiszféra határán érezhette magát, Ali cselebi könyveiből és írásaiból. Kjáfirí írás és nyelv csak egyetlenegyszer szerepel Ali cselebi hagyatékában, akkor is mint burkoló papír egy köteg írópapiros megóvásához. Ali cselebi sok könyve ma Budától távoleső nyelveken szólt, arabul, perzsául és törökül volt írva, és e három nyelven az arab, perzsa és török világ ismereteit továbbította Ali cselebi felé, s három helyen feljegyzett arab és perzsa szótárai, amelyek közül kettő perzsa, egy arab szótár volt, szintén ehhez szolgáltak segédeszközül. Könyvei címéből azonban nem mindig lehet megállapítani, hogy egy-egy munka milyen nyelven volt írva, mert ugyanaz a cím jelenthette a könyvet eredeti nyelvén és fordításban is, s azonkívül török könyveknek arab és perzsa címe is lehetett.

A könyvek között az első helyet a Korán és a Sūre-i en'ām címen ismeretes Korán részletek kapták; Āyet-i šerif címen két további ide tartozó könyve is fel van tüntetve. Ezek természetesen arab nyelvűek voltak, s talán ilyen volt az esőért való ima (istisqānāme) és a Kitāb-i ṡahāret című könyv, amely a rituális mosakodás szabályait foglalta össze. Perzsa nyelvű vallási tartalmú könyv volt a Meḡālis al-uṡṡāq című, amely Allah iránti szerelemre gyulladt 74 misztikus sejk életrajzát tartalmazza. Török nyelvű ide tartozó munkák voltak a Šavāhid al-nubuvva című, Mohamed próféta voltát igazoló „nagy török könyv”, a Hadīṡ-i erba'in, azaz 40 hadīsz fordítása, Mózes története és az

„Evangéliumi szentek élete”: Tezkere el-evliyā el-inġil. Több vallási vonatkozású munka nyelve pusztán a címből nem állapítható meg, ilyenek voltak a Meġma‘-i riġāl el-ġayb, a Risāle-i beyān-i ittiḥād-i evliyā el-kirām, a Ğevāḥir el-ma‘anī el-taṣavvuf.

Ali cselebi történelmi könyveket is olvasott, a történelem iránti érdeklődése mellett tanúskodnak egyes török és perzsa nyelvű könyvei. Török nyelvűek voltak a Tevāriḥ-i āl-i ‘Osmān („az Oszmán dinasztia története”), a Tevāriḥ-i türki („Török történelem”), Ibn-i Ğelāl „Tāriḥ-i Miṣir” („Egyiptom története”) című munkája. Perzsa nyelven olvashatta Ali cselebi Tamerlán históriáját, a Timurnāmét, ez hihetőleg azonos a Zafarnāmával, amiből a közelmúltból F. TAUER munkájából ismerünk egy nyomtatott kiadást, továbbá egy Fārisi tevāriḥ („Perzsa történelem”) című munkát, amelynek eddig a katalógusokban nem tudtam nyomára akadni. Nem tudható, hogy milyen nyelvű volt egy politikai tárgyú munkája, a „Királyokhoz szóló intelmek”, keleti címén: Naṣāiḥ el-mulūk.

Egyes könyvei az ismeretek és vélekedések további területeire vezették őt. Raṣadnāme címen volt egy csillagászati könyve, amihez hozzátartozott egy más helyen feljegyzett rézből való asztrolábium (uṣṭurlāb); ha ki akarta számítani valamely csillag, vagy a hold és a nap magasságát, ezzel az eszközzel küszködött. Volt orvoslással foglalkozó török nyelvű könyve, sakk könyve, enigmákat és talalós kérdéseket tartalmazó könyve, meg nem jelölt nyelvű jóskönyve, és török nyelvű álmoskönyve. Az utóbbi kettő tulajdonképpen tiltott könyv volt, a vallás ugyanis mind az álmofejtést, mind a jóslást tiltotta, mert ezek a jövőbe akarnak betekintést nyújtani, pedig a jövőt csak Allah tudja. A levante népei azonban másképpen gondolkoztak (az álmoskönyvnek nálunk is „egyiptomi” álmoskönyv volt a neve, és fél századdal ezelőtt vásáron, búcsúi sokadalmakon nagy keletje), a jóslás és az álmofejtés a törököket is századokon keresztül rabságban tartotta; a régi krónikák alapján köztudomású, hogy a dinasztiaalapító Oszmán a XIII. században álmában előre látta családjá ragyogó jövőjét, azt pedig újabbkori udvari historiográfusok munkájából tudjuk, hogy a XVIII. század végén, az akkori orosz—török háborúban nagy török csatavesztések előtt az udvari főcsillagász, a műnēġim baṣī, a csillagok állásából hivatalosan állapította meg, hogy itt van a kitűnő alkalom az ellenség megverésére.

Ali cselebi könyveinek a nagyobbik fele mégis a szépirodalom körébe tartozott. Több mint negyven könyve címében ugyanannyi nagyhírű munkát ismerünk fel, s e könyvek nagyobb fele perzsa nyelvű. Ali úr birtokában megvoltak a nagy perzsa klasszikusok: a Šāhnāmenak egy úgynevezett nagyméretű (büyük qīṭ‘a) példánya, a többektől megénekelte Yūsuf és Zuliḥa két példányban vagy két változatban (a szerző nincs megnevezve), ugyanígy a Hulāṣa-i ḥamsa című munka, szintén két példányban vagy két változatban, az egyik az 1201-ben meghalt Nizāmi munkájának van jelezve; az 1389-ben

elhunyt Hāfiz két példányban, Nārungāt, Sevdāi divánja, az Ali cselebi névrokona, az 1543-ban elhunyt bruszai Ali cselebi által fordított Humāyünnāme, a Hüsni-zejl-i Aheni, Türki manzüm-i külli, Lāğiverdi. Ali cselebi nemcsak a régi klasszikusokat olvasta, hanem kortársai munkáit is. A régebben elhalt kortársak közül megtalálható volt nála Ğāmī (meghalt 1492-ben) divánja és a Silsilet al-zahab című munka, az utóbbi három példányban vagy változatban, Hilālīnak (meghalt 1530-ban) Šāh ve derviš című munkája, ennek egy másik példánya Šāhī és Āsafī divánjával együtt, a közvetlen kortársak közül a Bagdadban élő Fuzūli (meghalt 1562-ben) divánja, Šabtavī (meghalt 1590 körül) Šāh ve gedā („A király és a koldus”) című munkája. A nevesebb szerzők közül vagy tíz munkánál fel van tüntetve, hogy azok aranyozott perzsa kötésbe (bā ğild-i ‘aĝem) voltak kötve, a könyvkötésben ugyanis a törökök a perzsákat tartották mestereiknek.

Külön csoportot képeztek Ali cselebi szépirodalmi könyvei között a gazelék, azok a rövid versek, amelyekben arabok, perzsák és törökök szinte már Mohamed óta — vagy még előbb is — azon szoktak tépelődni, hogy mi végre van a földön bor, szépség és szerelem, és mit kap ezektől vagy ezekből az ember. A leltárban említve van a Ğazeliyyāt-i selātīn-i māziyye (”Régi szultánok gazeljei”) című gazel-gyűjtemény, meg vannak nevezve Mā‘ānī gazeljei, azonkívül jelezve van nyolc tételben közelebbi megjelölés nélkül további nyolc kötet gazel, és tartalmának megjelölése nélkül tizenkét másik kötet, amelyek nagyon valószínűn szintén tartalmaztak gazeleket. A gazel tehát az az irodalmi műfaj volt, amely Ali cselebit különösen érdekelte, s egyik könyve, egy poetika (Kitāb-i baħr el-me‘ārīf), amelyet szintén kortárs írt Szülejmán szultán fia, Musztafa herceg számára, arra szolgált, hogy a verselés szabályait lehessen belőle megtanulni.

Ez a dolgozat az első időkben olyannak ígérkezett, hogy betekintést fog nyújtani egy vidéki török úr otthonába a XVI. században. De a hagyatéki leltár nagyszámú, léleknélküli tételeinek boncolása és számtalan lelkes vitatása nyomán egyik szaktársunkkal, NÉMETH GYULÁVAL, nyomról-nyomra előkerült maga a török úr, az ember is; mert otthonát rendszerint maga az ember alkotja meg, és otthona jellemzi az embert.

De az otthon is, az ember is sokágú és sokrétű, és nem könnyen ismerhető meg. Ali cselebi otthona és maga Ali cselebi is ilyen volt.

Amikor a hivatalos leltározók nyomán Ali cselebi sok cizellált nyelvű kardját, egyéb fegyvereit, nagyszámú lószerszámát, aranyozott kengyelvasát vettük sorra, ezek ismertetésénél arra lehetett gondolni, hogy Ali cselebi rangos katona volt, amilyeneket az akkori idők nem hagytak munka és kenyér nélkül; amikor prémeikkel megrakott 30—40 köpönyegének leírását olvastuk végig, arra lehetett gondolni, hogy szerette a pompát és érthette a módját; amikor kőkorsókban tizennégy féle šarābjával ismerkedtünk, a tizennégy öreg korsó

is oda illett addig elképzelt jellemvonásához. De amikor ismertetésünk utolsó szakaszában Ali cselebi 119 könyvén tekintünk végig, megakadunk Ali cselebi megítélésében.

Ali cselebi ugyanis — mint már említettük — 1587-ben halt meg, másfél évszázaddal azt megelőzőleg, hogy egy bizonyos kolozsvári Ibrahim, akit a törökök úgy hívnak, hogy Ibrahim müteferrika, a törököket könyvet nyomtatni megtanította. Ali cselebi tehát másfél évszázaddal a török könyvnyomtatás megindulása előtt, 119 kézzel írott könyvet mondott a magáénak, és olyan változatos tartalmú könyvtárat tartott a házában, amilyen talán ha volt még egy-kettő a szultán magyarországi tartományában.

Sok köpönyege, fényes fegyverei és lószerszámai anyagi jómódját, katonai felkészültségét mutatják, — könyveiből szellemi érdeklődésének különböző szakaszaira, műveltségére, az értelmes emberre tudunk következtetni. Könyvei alapján elképzelhetjük a művelt kancellistát, aki törvénykönyveken és a rendeletek tárán kívül a török „századokat” olvassa, nemcsak a dicsőségeseket az Oszmán-ház győzelmeiről, hanem Tamerlán harcait is, s ezekben a törökök nagy vereségét és az Oszmán-házi szultán megalázását; tisztelhetjük benne a literátus cselebit, aki kéziratban olvassa az akkor ötszáz éves Firdausit, és a modern egykorú Fuzulit; gyaníthatjuk benne talán a vallási tépelődőt, aki a Korán mellé megszerezte Mózes történetét és „Az evangéliumi szentek életét”; sejtethetjük az ismeretlen török humanistát, aki a rituális mosakodás szabályai mellett Hāfiz kétszázéves erotikus verseit is ismerni kívánta; és tisztán látjuk benne a líra iránt vonzódó nagy embert, aki Magyarországon török gázeleket gyűjtött a XVI. század végén, amikor Balassi török költők nyomán, gázelek nótájára is szerzett szép magyar verseket.

Sok könyve, főképpen sok szép verses könyve az állami számvevők és hivatalnok emberek sorából kiemelve, magasabbra helyezi Ali cselebit, az olyanok közé, akiknek közük volt a szép literatúrához. Ezért szükséges, hogy megkülönböztessük már említett névrokonától, Ali cselebitől, aki bruszai volt, mert ő is Ali cselebi, megkülönböztetésül: *Budai Ali cselebi*.

Budai Ali cselebi otthona és egyénisége megismeréséhez ez az összefoglalás nagyon szerény eszköz, olyan szerény, mint egy múzeumi kiállítás anyagához a kiállított anyag: a képek és könyvek, a kardok és köpönyegek bemutatása nélkül a nyomtatott ismertető kalauz. De ez az ismertető kalauz csak előzetes jelentés; ha az évszázadok papírmalmái nem jól öröltek és nem zúztak össze minden írást, valaki még bizonyára beszélni fog Budai Ali cselebiről.

A KORAI KAZÁR TÖRTÉNELEM FORRÁSAINAK
KRITIKÁJÁHOZ

A korai kazár történelem forrásainak megítélése körül, ismételt erőfeszítések ellenére, még mindig igen nagy nehézségek mutatkoznak. A nehézségek fő oka — s ez ma már egyre világosabb — a soknyelvű forrásanyag filológiai feldolgozásának elégtelenségében rejlik. A források egy része, így a bizánci feljegyzések és az arab földrajzírók leírásai, jól ismertek és a történeti kutatás számára is hozzáférhetőek, más részük azonban, közöttük például a fontos örmény források is, kevésbé ismertek és filológiai feldolgozásuk is csak részben történt meg.¹ Nem kétes tehát, hogy az egyébként meglehetősen nagy számú korai kazár-tudósítás gyümölcsöző kritikai egybevetésére csak a különböző forráscsoportok egyenkénti feldolgozása, a hozzájuk fűződő nyelvi, irodalmi és történeti problémák egyenkénti vizsgálata után kerülhet sor. Ezen a téren még sok a tennivaló, de minden részletkérdés megoldása fontos lépést jelenthet a végső cél felé.

A kazár történelem kezdetei mohamedán források szerint jóval a VI. század előtti időkre, örmény és grúz források szerint pedig a II—III. századba, sőt egyenesen a bibliai időkre nyúlnak vissza. A kazár történelem legjobb ismerői azonban, közöttük W. BARTHOLD² is, e korábbi adatokat csaknem teljesen figyelmen kívül hagyva a 627. évet tekintik a kazár történelem megdönthetetlen hitelű forrásokból kimutatható kezdetének. Herakleios bizánci császár szövetségesi ugyanis 627-ben a perzsák ellen irányuló hadjárata alkalmával bizánci, örmény, grúz, szír és mohamedán források egybehangzó és egymástól teljesen független tanúsága szerint a kazárok voltak.³ Nem kétséges azonban az sem, hogy a kazárok e segítségnyújtás idején a nyugati türkök

¹ Ezeket a nehézségeket jól illusztrálja D. M. DUNLOP legutóbbi munkája (The History of the Jewish Khazars, Princeton 1954, különösen 3—34), amelyben a korai kazár történelem szinte minden kérdésére több megoldást is ajánl a szerző.

² Enzyklopädie des Islam, s. v. *Khazar*.

³ Vö. E. GERLAND: Byzant. Zeitschr. III (1894), 330—373. Az idevonatkozó örmény tudósításokkal N. H. BAYNES (Byz. Zeitschr. XXI, 1912, 110—128) és M. I. ARTAMONOV (Очерки древнейшей истории хазар. Leningrad 1936. 67—78) foglalkoztak; a hadjárat grúz forrásait legutóbb C. TOUMANOFF (Le Muséon LXV, 1952, 199—200) tárgyalta; igen sok szír és mohamedán forrást gyűjtött össze idevonatkozólag is Kmoskó MIHÁLY terjedelmes kéziratos munkájában, amelynek részletes ismertetését az Acta Orient. Hung. IV (1954), 19—91. lapjain adtam.

fennhatósága alatt álltak. Az örmény Moses Kalankatvac'i (ed. Tiflis 160₇₋₈ : „*որ էր երկրորդ թագաւորութեանն նորա* : aki országának második méltóságviselője volt”) és a bizánci Theophanes (ed. de Boor 316₂ : „*δευτέρω ὄντι τοῦ Χαγάνου τῆ ἀξία*”) ugyanis egymással szinte teljesen azonos fogalmazású tudósításaikban jelzik, hogy a kazár kagán a segítségnyújtás idején a második rangot viselte a nyugati türk birodalomban.⁴ Egy másik helyen Moses Kalankatvac'i (ed. Tiflis, 161₈₋₉) „Észak Királya”-nak nevezi a türk kagánt. Az „Észak Királya” kifejezés a Moses Khorenac'inak tulajdonított Földrajzban is a türk birodalom uralkodójának a címe, akinek országa, *T'urkastank'*, a Volgától keletre van, tehát nyilvánvalóan azonos a nyugati türk birodalommal.⁵

A legfontosabb idevonatkozó adat azonban Sebēosnál, Herakleios császár örmény életrajzírójánál található, aki a 606. és azt követő esztendőök eseményei során (vö. alább 114) szintén ismételten az Oxuson túli nyugati türkök urát jelöli az „Északi vidékek királya” névvel⁶. Minthogy Sebēos 661 táján írt, s így nemcsak a nyugati türk birodalom fennállásának, hanem esetleg a 627. év eseményeinek is kortársa volt, nem kétes, hogy szavai itt különös súllyal esnek a lathá. Fokozza Sebēos tudósításainak jelentőségét az is, hogy a korai kazár történelemre vonatkozó forrásaink, azokat sem kivéve, amelyek a közép-perzsa Khvatāy-námakból merítettek, Sebēos után legalább is másfél évszázaddal, tehát a nyugati türk birodalom felbomlását követő időkből keletkeztek, s hogy a bizánci források éppen a minket érdeklő VII. és VIII. századból csak igen hézagosan, későbbi kivonatokban maradtak ránk.

Sebēos tudósításainak felhasználását azonban nagymértékben megnehezíti, hogy nála a Kazária felől támadó nomádok nem a *kazár*, hanem a *t'etal* néven szerepelnek. Az utóbbi pedig Sebēosnál és néhány más örmény

⁴ Az idevonatkozó adatokkal behatóan foglalkoztam a Magyar Nyelv 1954. évi kötetében (XLIX, 319—323). Moses Kalankatvac'i szerint a kazár kagán a nyugati türk uralkodó örököse volt. Az „örökös” (*յաջորդ*) szó helyett ПАТКАНЕАН „наместник”-et fordított, s ebben követte MARKWART (Ung. Jahrb. IX, 100 : „Stellvertreter”; magam az idézett helyen „helyettes”-t fordítottam) is. A „helyettes” azonban az „örökös” helyett pontatlanság, amely onnét adódott, hogy ПАТКАНЕАН (История Агван, 331) ismerte Ibn Hauqal-nak és Mas'ūdī-nak a kazárokról szóló tudósítását, amelyekben arról van szó, hogy a kazár másodkirály, a kagán beg az ügyek intézésében helyettese (خليفه) volt a főkirálynak.

⁵ Vö. Pseudo-Moses Khorenac'i „Földrajz”-ának rövid változatát (ed. J. SAINT-MARTIN, II, 356) és a hosszabb változatban ugyanazt a leírást (ed. SOUKRY, 27; vö. még MARKWART, Streifzüge, 58—9). — A korai örményországi arab hódítások krónikása, Levond (VIII. sz. vége) szintén használja az „Észak uralkodója” kifejezést (ed. Ezeanc', 132 : *արքայն Հիւսիսոյ*). Nála azonban „Észak uralkodója” már a kazár kagánnal azonos. Ez a szóhasználat Levond korában teljesen indokolt volt. 760 táján ugyanis végleg összeomlott a nyugati türk birodalom, s így a kazár kagán akkor már joggal kaphatta az „Észak uralkodója” nevet. Ugyancsak előfordul az „Észak királya, a kagán” kifejezés Moses Khorenac'i, Sebēos és a régebbi örmény források alapján Michael Syrus örmény fordítójánál is (ed. Jerusalem, 1870, 315₉₋₁₀ : *Թագաւորն Հիւսիսոյ իսարան*). „Észak királya” és a kazár uralkodó között azonban már nála sincs különbség: Herakleios szerinte „Észak királya”-nak ajánlja fel lányát, Eudokia kezét.

⁶ Vö. MARKWART, Streifzüge 58.

forrásban az Irán keleti szomszédságában lakó nagy nomád népek egyikét is jelöli.

A keleti *t'etalok* nevéhez fűződő problémák látszólag nagyobb nehézségek nélkül megfejthetők. Ilyen nevű nagy nomád népről más forrásainkban ugyan nem történik említés, de az Irán keleti szomszédságában élő nomád népek közé tartoztak a *heftaliták* is, a *t'etal* név pedig erősen emlékeztet a *heftal*-ra: az eddigi szakirodalomban tehát általánosan elfogadott nézet az, hogy a *t'etal* név valamilyen módon a *heftal*-lal függ össze.⁷ E szerint a magyarázat szerint is kivételnek tekinthető azonban az a néhány eset, amikor a *t'etal* világosan Kazáriából támadó nomádokat jelöl, tehát semmiképp nem vonatkoztatható az Irántól keletre élő *heftalitákra*.

Ezek a magyarázatok azonban nemcsak a *t'etal* szókezdő *t*-jének kérdését hagyják nyitva, de a *t'etal* név állítólagos kettős használatát⁸ ('*heftalita* ~ *kazár*') sem magyarázzák meg kielégítő módon. Fokozza a zavarokat az is, hogy J. MARKWARTot, az örmény források s egyben a kazár történelem egyik legkiválóbb képviselőjét — bár Sebēos adatainak kivételes jelentőségét már pályája kezdetén felismerte — korai halála megakadályozta a nyugati türk és a régi kazár történelemre vonatkozó forrásadatok rendszeres feldolgozásában. Egy sokat idézett régibb értekezésében⁹ MARKWART Sebēos tudósításait is vizsgálat tárgyává tette ugyan, ennek a kísérletnek az idején azonban egyrészt a forrásanyag jelentékeny része még nem állt rendelkezésére, másrészt, amint majd látni fogjuk, az itt közölt magyarázatok alapötletei is elhibáztak voltak.

Az alábbiakban annak a kimutatását kíséreljük meg, hogy az örmény *t'etal*-vonatkozású adatok filológiai és történeti magyarázata nem ütközik leküzdhetetlen akadályokba, s hogy helyes felhasználásuk nagy mértékben viszi előre a nyugati türk, továbbá a *heftalita* és kazár történelemre vonatkozó ismereteinket.

*

I. A *t'etal* név etimológiai magyarázatára eddig kevés kísérlet történt. Az idevonatkozó megjegyzések főleg a név használatára vonatkoznak. MARKWART véleménye szerint a *t'etal* a *heftal* népnévnek a „kaukázusi *t*- praefixummal ellátott alakja” volna.¹⁰ Ennek az etimológiának az alapmotívuma, a *t*-

⁷ NÖLDEKE, Tabari, 115, 2. jegyz.; К. В. Тревер: Советская Археология XXI, 1954, 140.

⁸ R. GHIRSHMAN (Les Chionites-Hephtalites. Le Caire 1948, 125—128) MARKWART nyomán arra hivatkozik, hogy a kazároknál ugyanúgy megvolt a polyandria szokása, mint a *heftalitáknál*. Nem tekintve azonban, hogy MARKWART másodkézből és nem teljesen pontosan idézte Moses Kaľankatvac'i megfelelő tudósítását (ed. Tiflis, 274), a kérléses szövegrész ott félcrétetetlenül a kaukázusi hunokra, nem pedig a kazárookra vonatkozik.

⁹ WZKM XII (1898), 191—195, 198—200.

¹⁰ Ērānšahr, 59.

„kaukázusi” praefixumként való magyarázata, MARKWART más írásaiban is előfordul. A „magyar” értelemben használt bizánci *Τούρκοι* név ugyanis MARKWART szerint szintén nem a türköknek a magyarokra átvitt neve, hanem a herodotosi *Ἰόρκαι* népnévnek a kaukázusi (alán) közvetítéssel Bizánchba eljutott alakja, amelyben a *t*- praefixum „valamelyik” kaukázusi vagy finnugor nyelvből származik.¹¹ Felesleges volna ezekkel a szokatlanul merész és erőltetett magyarázatokkal behatóan foglalkoznunk. Csak annyit jegyzünk meg, hogy a *t'etal*-névnek ez az etimológiája O. WESENDONK egy értekezésén¹² kívül úgy látszik sehol sem talált visszhangra.

2. Ami a *t'etal* névnek az örmény forrásokban való használatát illeti, valóban nem kétes, hogy a *t'etal* az esetek egy részében az Irán keleti szomszédságában lakó heftalitákat jelöli. Az utóbbiak két nagy törzscsoportja közül az egyik, a *χϋδῶν* 350 táján vonult Délnyugat-Szibériából Hyrkániába, a Kaspi-tó délkeleti kiszögellésének vidékére, a másik, az *uar*, pedig 450 táján az Altájból Észak-Afganisztánba. Amint számos keleti és nyugati forrásból tudjuk, az *uar-χϋδῶν*ok a heftalita nemzetség vezetése alatt 450 és 558 között hatalmas birodalmat alapítottak, amely Irán egész keleti szomszédságát és Belső-Ázsia nagy területeit megszállva tartotta. A heftaliták birodalmának keleti központja Baktriában volt, ahol az *uaro*k a kúsánok leverése után vetették meg lábukat. 558-ban a perzsák és Belső-Ázsia új urai, a türkök szövetkeztek a heftaliták ellen. A keletről és nyugatról jövő támadásnak a heftaliták nem tudtak ellenállni. Egy részük, a nyugaton *avar* (*uarchonita*) néven ismert töredék Európába menekült, más részük Irán keleti szomszédságában maradt, és türk fennhatóság alá került. A türkök fennhatósága alatt tehát továbbra is megmaradtak a régi kúsán területeken uralkodó heftalita fejedelemségek, amelyekről 630 táján a szemtanú Hiüan Tsang kínai buddhista zarándok is beszámol, s amelyekkel néhány évtizeddel később még a Tokharisztánba törő arab csapatok is harcoltak.¹³

Ha ezeket a történeti adatokat figyelembe vesszük, a legvalószínűbbnek azt kell tartanunk, hogy a *t'etal* név 'heftalita' értelemben való használata a heftaliták tokharisztáni uralmának az idejéből, tehát az 558. évet megelőző korokból származik. Ez tűnik ki azokból a legendákkal átszótt elbeszélésekből is, amelyek Világosító Gergelynek, Örményország apostolának az életét mondják el, s amelyeknek egyes változatai a *t'etal* nevet a *heftal* szinonimájaként használják. Ezek az elbeszélések Világosító Gergely családját a párthus

¹¹ Streifzüge, 56.

¹² *Caucasia* I (1924), 72.

¹³ A heftalita birodalom kialakulásáról vö. a Magyar Nyelv L (1954), 142–151 lapjain közölt értekezésemet. Az ott elmondottakhoz csak annyit fűzök hozzá, hogy a GHIRSHMAN fent idézett művében közölt érmefeliratok tanúsága szerint a heftalita nemzetség már az *uar* vándorlást (kb. 450) megelőzőleg is szerepelt s így a *χϋδῶν*ok közül kellett kikérülnie.

aršakida (pahlavi) dinasztia tokharisztáni ágával hozzák kapcsolatba, amely szerintük „Balkhban, kúsán földön” (Agathangelos, ed. Tiflis, 1914: 23₆) uralkodott. A kúsán földön uralkodó nomádokat a legenda Zenobnál és Vardannál megőrzött változata *heftal*-nak nevezi.¹⁴ Más forrásaink viszont, így elsősorban Pseudo-Sebēos, *t'ētal*-okról beszélnek ugyanebben az összefüggésben. Ezek a tudósítások az aršakida dinasztia trónrajutását írják le, valamint azt, hogy miként oszlott meg a hatalom a dinasztia egyes ágai között a párthus fennhatóság alatt álló területeken. Pseudo-Sebēos egyenesen a *t'ētal* király fiának nevezi a dinasztiaalapító Aršakot (ed. MALKHASYAN^o 8₃: *արքի թխալացոյ*), aki szerinte „Bahl Šahastanban, a kúsánok földjén” (8₄: *ի Բաշլ Շախաստանի յերկրն քուշանաց*) alapította meg a tokharisztáni párthus dinasztiaát. Négy fia, ugyancsak Pseudo-Sebēos (10₆₋₁₁) szerint úgy osztotta meg a hatalmat, hogy közülük az első a *t'ētalok* földjén, a második Kilikiában, a harmadik a párthusok felett és a negyedik Örményországban uralkodott.

Pseudo-Sebēos két idézett helye nem hagy kétséget afelől, hogy a *t'ētal* név nála Zenob *heftal*-ja helyett áll: Aršak, a *t'ētal* király fia Pseudo-Sebēosnál is a kúsán földön uralkodik. Aligha tévedünk tehát, ha feltesszük, hogy a heftalitákról már a Gergely-legenda régi változataiban, így az „Agathangelos” tudósításainak forrásául szolgáló hagyományban is szó volt.

A Gergely-legenda mindenesetre valamikor Gergely halála (kb. 320) után, de Agathangelos és Lazar Parpec'i kora előtt (kb. 500), tehát a heftalita birodalom fennállásának a korában keletkezett. Természetes tehát, ha Tokharisztán urai a *heftal* ~ *t'ētal* nevet viselik benne. Még mindig nem világos ezzel szemben az örmény *t'etal* név *t'*-je. Ennek a magyarázata azonban, amint alább majd látni fogjuk (127-8), csak egészen más összefüggésben lehetséges.

Pseudo-Sebēos elbeszélése egyébként bizonyos részletekben egyezést mutat Pseudo-Moses Khorenac'i idevonatkozó tudósításaival is. Pseudo-Moses szintén beszél Nagy Aršak balkhi dinasztiaalapításáról (II, 2), és tudósít arról is, hogy Örményországban hogyan jutott uralomra az aršakida dinasztia (I, 8). Annak ellenére azonban, hogy a két szerző idevonatkozó tudósításai szemmel láthatólag közös végső forrásra mennek vissza,¹⁵ éppen a *t'etal* név használatát

¹⁴ Zenob és Vardan tudósításainak örmény szövegét egy magyarországi örmény tudós, ЛУКАСЬ КРИСТОФ közölte „A magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei” című művének (I, II, Kolozsvár 1870) örmény függelékében (II. lap, 7. és 8. alatt). Zenob idézett helyéről vö. még Г. Халатянц, Армянские Аршакиды (Москва 1903), 146-147.

¹⁵ Pseudo-Sebēos és Pseudo-Moses tudósításainak egyezése S. S. MALKHASYAN^o (Византийский Временник XXVII, 1949, 94—105; MALKHASYAN^o először ötven évvel korábban, 1899-ben fejtette ki ezt a véleményét; vö. még А. Адонц: Визант. Временник VIII, 1901, 64—69) szerint azt jelenti, hogy Sebēos 661-ben már ismerte Moses Khorenac'i művét. Egészen másképp látja a kérdést G. КНАЛАТЯНО^o (Армянский Эпос I, Москва 1896, 69—74), aki Pseudo-Sebēos munkáját 750. és 900. évek között keletkezett bagratida pártállású írásnak tartja, amelyet szerinte Pseudo-Sebēos is használt. — A balkhi aršakidákra vonatkozó értesülések néhány közös vonására, továbbá a földrajzi terminológiában mutatkozó egyezésekre, főként pedig a *Bahl* ~ *Pahl*(av-) népetimológiára А. Я. МАНАНДЖАН (Визант. Временник XXV, 1948, 133) annak bizo-

illetőleg sajtóságos különbség mutatkozik közöttük. Pseudo-Moses ugyanis nem a tokharisztáni aršakidákkal kapcsolatban, hanem az örményországi aršakidák trónrajutásával kapcsolatban említi a t'etalok országának (nála: *T'italia*) nevét. Szó van nála arról is, hogy Nagy Aršak testvérét, Vałarsakot ültette Örményország trónjára, akinek birodalmához Örményországon kívül Nyugat-Szíria egy része is hozzátartozott, továbbá Palesztína, Asia tartomány, a Pontus és a Mare Ionicum közötti területek, valamint T'italia és a Pontus vidéke, egészen a Kaukázusig s végül Azerbejdzsán is. Ebben az összefüggésben pedig a T'italia név nyilvánvalóan nem Baktriára, hanem valamilyen Örményországtól nyugatra levő területre vonatkozik.

Bár Pseudo-Moses nem tesz világos célzást arra, hogy miért használja a T'italia nevet más értelemben, mint Pseudo-Sebēos, aligha kétséges, hogy Pseudo-Moses szándékosan kerülte el a t'etal névnek az aršakidákkal kapcsolatban való használatát. Az aršakidák ugyanis Világosító Gergely rokonai is voltak a legenda szerint, s így az aršakida—t'etal rokonság egyúttal Világosító Gergely és a barbárok rokonságát is jelentette volna.

A legendában megőrzött adatok történeti hitelét nagymértékben lerontja a balkhi pahlavi dinasztia és Balkh város örmény nevének (*Pahlav- ~ Bahl*) népetimológias összekapcsolása. Juanšēr heftalita királyról más forrásaink természetesen szintén nem tudnak: a heftalita történelem fenti vázlatából világosan kitűnik, hogy a heftalitáknak III. századi események során való szerepeltetése súlyos anakronizmus. — Pseudo-Moses T'italia-járól a legendából nem tudunk meg többet. Bizonyos más vonatkozású adatok azonban (vö. alább 127) lehetőségessé teszik ennek az adatnak a pontosabb értelmezését is.

3. A szakirodalomban eddig általánosan elfogadott nézet szerint Sebēos tudósításait a t'etal név használatában megnyilvánuló ingadozás jellemzi.

a) A t'etalok Sebēosnál először a mű bevezetésében, egy tartalomjegyzékszerű felsorolásban szerepelnek. Sebēos itt egyebek között Herakleios barbár szövetségének a történetét is felsorolja (ed. MALKHASYANČ, 1939, 24₉): „դիմելն Հերակլի ի կողմես Հիւսիսոյ առ արքայն թետալացոյ: միկնտ ֆորտլ Հերակլեոս Էսզակր, ա տ'ետալոկ քարայնոյ.” Minthogy a szöveg megfelelő helyén, a hadjárat részletes leírásában nincsen szó arról, hogy Herakleios a t'etalok királyához fordult volna segítségért, aligha kétséges, hogy Sebēos műve csonka formában maradt ránk. Azt, hogy a mű eredeti szövegéből mennyi veszett el, sajnos nem tudjuk. A barbár segítség azonban

nyítékául hivatkozik, hogy a Pseudo-Moses féle „Földrajz” ugyanattól a szerzőtől származik, mint a Pseudo-Moses féle „Örmény történelem”. — A Gergely-legenda néhány más motívumának középperzsa eredetét illetőleg vö. A. ADONČ: *Revue des Études Arméniennes* VIII (1928), 233—245.

bizonyára az eredeti Sebēos szerint is fontos mozzanata lehetett Herakleios hadjáratának. A tartalomjegyzékből idézett részletet ugyanis a „népek megszámlálhatatlan sokaságának elküldése” szavak követik, a t'etal király tehát feltehetőleg Sebēos szerint is igen jelentékeny segítséget nyújtott a császárnak. A kihagyás okáról biztosat nem tudunk, azonban aligha járunk messze az igazságtól, ha feltesszük, hogy a törlés egy olyan másoló műve volt, akit túlságosan megbotránkoztatott a császár és a barbárok szövetsége, s hogy a császár, a keresztyén világ feje, szorultságában a kazárok pogány fejedelmének ajánlotta fel leánya kezét. Bizonyára sokan voltak Örményországban olyanok is, akik visszaemlékeztek arra a hatalmas katasztrófára, amelyet a kazárok több esztendőre elhúzódo újabb, 629. évi hadjárata okozott az örmény területeken.¹⁶

Ha azonban Sebēos mai szövegéből eltűntek is a császár és a barbárok kapcsolataira vonatkozó, kompromittáló mondatok, a t'etal királynak Herakleios részére nyújtott segítségéről magáról — egészen más összefüggésben — nála is szó van.

Sebēos ugyanis részletesen beszámol azokról a harcokról, amelyeket II. Khosrav (589—629) perzsa király, Herakleios ellenfele folytatott az Irán keleti határain át betörő barbárokkal. Ezekben a harcokban Khosrav fővezére egy örmény főúr, Smbat Bagratuni volt, akit Khosrav a Kaspi-tó délkeleti kiszögellésénél levő Hyrkánia marzbánjává nevezett ki (ed. MALKHASYANC', 61₅₋₆). Ezek az események a VI. század végén, tehát abban a korban játszódtak le, amikor az örmény nakhararok (hűbéres főurak) egy része a bizánciakhoz, a másik része pedig a perzsákhoz csatlakozott. Ugyanabban az időpontban harcoltak ekkor örmény csapatok Bizánc thrákiai határán, az Al-Duna vidékén és Perzsia keleti határán, a tokharisztáni végeken a betörő barbárok ellen. Mikor Smbat Hyrkániába érkezett, ott — bizonyára váratlanul — örményeket is talált, akiket egy korábbi lázadás során telepítettek a perzsák Hyrkánia északkeleti határára, Turk'astank' és Dehistan vidékére, a mai türkmén steppe délkeleti peremére. Sebēos szerint a hyrkániai örmények Smbat odaérkezése idejére már elfelejtették anyanyelvüket és írásukat, keresztyén papjaik sem voltak, életmódjuk pedig teljesen hasonlóvá vált a steppei nomádokéhoz (61₁₈₋₂₄).

Smbat nyolc évig (598—605) viselte a hyrkániai marzbáni tisztséget, s ez alatt sok harcot vívott Vstahm (Bistām) lázadó híveivel és lázadó örményekkel is (62₆—63₁₁).¹⁷ Ezután az udvarba ment, majd Khosrav parancsára számos örmény hűbéres úr társaságában nagy sereggel, közöttük a hyrkániai örmény származású nomád határvédőkkel megtámadta a Kelet-Iránban portyázó kúsánokat és visszavonulásra készítette őket (66₉, 28). Ekkor a kúsánok

¹⁶ Moses Kalankatvač'i, ed. Tiflis, 34—37; vö. I. OK. XIII/1—4, 1958, 18.

¹⁷ A dátumokat és Bistām lázadását illetőleg vö. M. J. HIGGINS, Chronology of Theophyl. Sim. 8. 1. 1—8: Orient. Christ. Period. XIII (1947), 225—232.

királyai Észak Királyától, a Nagy Kagántól kértek segítséget. A Kagán 30 000 főnyi sereget küldött, amely átkelt a Vehrot (Oxus) folyón. Smbat visszavonult a nomádok elől és a khorászáni Khrkhot várába zárkózott 300 főnyi seregével (66₃₀). A perzsa csapatok másik parancsnoka, Datoyean nem fogadta meg Smbat utasítását és megütközött a kagán csapataival. A esatát a nomádok nyerték, akik Datoyean seregének szétverése után pusztítva és fosztogatva messze nyugatra, egészen Ispahanig és Raiyig elkalandoztak (67₂₃). Ez volt a legnagyobb nomád betörés, amely a VI. és VII. században keletről érte Perzsiát. A sikeres portya után a kagán parancsot küldött Čembukhnak, a portyázó csapatok vezérének, mire a nomádok kivonultak Perzsiából. Smbat ekkor újra megszervezte seregét s most már ő vonult a „kúsánok népe és a heftalita király ellen” (ed. MALKHASYANC, 106₁₇₋₁₈: *Ի վերայ ազգիև քուշանաց և արքայի Հեփթաղիայ*). Csapatai győzelmesen hatoltak be Tokharisztánba, a kúsánok heftalita, illetőleg nyugati türk uralom alatt álló területére, majd sikeres portyázó hadjáratok után visszavonulva Marvban és Marv-i Rōdban táboroztak (68₁₈₋₂₃). Sebēos ezután a visszatérő Smbat fényes udvari fogadtatásáról, 617-ben bekövetkezett haláláról (69₁₇₋₁₈), valamint temetésének körülményeiről számol be.

Ezután a szövegben minden átmenet nélkül bizonyos csapatok fellázadásáról van szó és arról, hogy ezek a csapatok a Nagy Kagán szolgálatába mentek át, majd az ő parancsára az északi vidékeken keletről nyugatra vonulva csatlakoztak a Čenastan Čepetukh (Kínai Čepetukh) seregéhez és a kaukázusi Čor szorosán át a bizánci császár segítségére siettek (69₂₃₋₂₉).

Sebēos e több szempontból is nagy jelentőségű tudósításainak magyarázatában a más forrásokból is ismert s így biztosan értelmezhető adatokból kell kiindulnunk. Ilyen elsősorban a „kúsánok népe és a heftalita király” kifejezés, amely a Pseudo-Sebēos tudósításával kapcsolatban mondottak szerint helyesen tükrözi a VI. századi tokharisztáni viszonyokat. A kúsánok Tokharisztánban, amint fentebb már láttuk, 450 óta valóban heftalita fennhatóság alatt álltak. Az 558-ban bekövetkezett türk hódítás ténye szintén világosan kifejezésre jut Sebēos elbeszélésében. Nem kétes ugyanis, hogy Észak Királya, a Nagy Kagán, akihez a heftalita vezetés alatt portyázó kúsánok Smbattól elszenvedett vereségük után segítségért fordultak, a nyugati türk kagánnal azonos. Ez nemesak az Észak Királyáról fent (108) mondottakból, hanem Sebēos elbeszélésének földrajzi körülményeiből is szükségszerűen következik: Észak Királya, a Nagy Kagán az Oxuson túlról érkezik a kúsánok, illetőleg a heftaliták segítségére, az Oxuson túli területek pedig a források egész sora szerint 558 óta a nyugati türkök fennhatósága alá tartoztak.

Teljesen világosak Smbat történetének befejező sorai is, ahol arról van szó, hogy bizonyos lázadó csapatok miként vonulnak a Nagy Kagán parancsára a Čenastan Čepetukh-hoz, majd annak csapataival együtt Herakleios segítségére. Míg azonban Moses Kaľankatvac'i és a bizánci források csak arról

tudnak, hogy a türk uralkodó a kazár kagánt küldte a bizánciak segítségére, Sebēos arról is tud, hogy a segédesapatok egy része, az örmény származású hyrkániai határőrök, a perzsáktól álltak át a nyugati türk kagán szolgálatába.¹⁸

A f'etal-kérdés szempontjából azonban a legfontosabb, hogy míg Smbat története szerint Észak Királya küldi az átállt csapatokat nyugatra, ugyancsak Sebēos a bevezető fejezetben azt mondja, hogy a bizánci császár nomád szövetségese a f'etalok királya volt. A két hely összehasonlításából tehát teljes világossággal kiderül, hogy a f'etal király Észak Királyával, a Nagy Kagánnal, vagyis a nyugati türk uralkodóval azonos. Ugyanilyen fontos azonban a f'etal-kérdés szempontjából az is, hogy Sebēos világosan megkülönbözteti Észak, vagyis a f'etalok királyát a kúsánokon uralkodó heftalita királytól. Ezek az adatok félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a *f'etal* és a *heftal* neveknek a szakirodalomban általánosan elfogadott jelentésbeli azonosítása ebben az esetben nyilvánvalóan helytelen.

A türk, a heftalita és a kazár történelem szempontjából egyaránt nagyon sajnálatos, hogy Sebēos nagy jelentőségű adatai körül mindezekig teljes volt a bizonytalanság. Ebben kétségtelenül nagy szerepet játszott MARKWART állásfoglalása is. MARKWART ugyanis már 1898-ban kifejtette véleményét Sebēos tudósításával kapcsolatban, amely szerint Sebēos a *f'etal* névvel Smbat történetében a heftalitákat, a tartalomjegyzékben pedig a kazárokat jelöli, a nyugati türköket azonban soha.¹⁹ MARKWART kategórikus állásfoglalásának oka egyrészt az volt, hogy cikke megírásakor még nem állt rendelkezésére a 627. évi események szempontjából olyan fontos Moses Kalankatvac'i-féle tudósítás eredeti örmény szövege és Pseudo-Moses Földrajzának hosszabb változata sem, másrészt az, hogy a *f'etal* és *heftal* nevek hasonlósága miatt MARKWART előtt evidensnek tűnt, hogy a *f'etal*-nak Sebēosnál is a heftalitákat kell jelölnie. Pedig Világosító Gergely legendájának a létrejötté óta nagy változások menték végbe a steppén: 558 óta a heftaliták már az új nomád hatalomnak, a nyugati türk birodalomnak az alattvalói. Nincs tehát semmi meglepő abban, hogy Sebēos a *heftal* nevet eredeti jelentésében meghagyva a *f'etal*-t Tokharisztán új uraira, a nyugati türkökre vitte át.

¹⁸ Sebēos művének ma ismert szövegében az örmény származású határőrök lázadása némileg váratlanul következik Smbat Bagratuni temetésének történetére. MARKWART (WZKM. XII, 191) éppen ezért egy igen lényeges változtatást javasol a szövegben: *ի ճառայլութիւն* helyett *ի ճառայլութիւն*-t, amivel teljesen megváltoztatja az értelmet: a lázadók az ő olvasata szerint a nyugati türk kagán ellen lázadtak fel, nem pedig a nyugati türk kagán oldalára álltak át. Ez a változtatás azonban teljesen önkényes, s csak annak köszönheti létrejöttét, hogy MARKWART, cikke megírásakor nem ismerte Johannes Katholikos (ed. Tiflis, 69—70) azonos tartalmú tudósítását, amely mutatja, hogy Sebēos szövege lényegében helyes, s hogy a szövegjavítás teljesen felesleges. MARKWART (Südarmenien und die Tigris-quellen. Wien 1930, 383—385) később ezt a tudósítást is megismerte, s most már — anélkül, hogy utalt volna előző tévedésére — eljuttette a javasolt szövegváltoztatást. Sebēos tudósításának újraértékelését azonban MARKWART sem itt, sem egyebütt nem végezte el.

¹⁹ WZKM. XII, 200.

Smbat története azonban Sebēosnál még további értékes adatokat is tartalmaz. Ezek közé tartozik a Khorászámba betörő türk csapatok parancsnokának *Čembukh*-nak a neve, amelyet a nyugati türk történelem más forrásaiból is ismerünk, s amely a nyugati türk *ĵebgu* méltóságnév megfelelője.²⁰ Minthogy a türk támadás Tokharisztán felől érte Perzsiát, nem lehetetlen, hogy e méltóságnév viselője éppen a Tokharisztán felett uralkodó nyugati türk *ĵebgu* volt.²¹

Ugyancsak a *ĵebgu* méltóságnévet viselte Theophanes és Moses Kalankatvac'i szerint a kazáriai nyugati türk kagán is, aki — amint fent láttuk²² — a második legfontosabb tisztséget töltötte be a nyugati türk birodalomban. Minthogy Sebēos szerint Herakleios megsegítője a *Čepetukh* nevet viselte, fel kell tennünk, hogy ez a névalak szintén a nyugati türk *ĵebgu* megfelelője. A *Čepetukh* név az első tekintetre aligha hozható kapcsolatba a többi források alapján kikövetkeztethető *Ĵebgu* változattal. Azonban már MARKWART rámutatott arra,²³ hogy a *Ĵebgu* és a *Čepetukh* változatokat összekapcsolja az előbb említett *Čembukh* névalak. Más kérdés, hogy a *Čembukh* és a *Čepetukh* mennyiben adnak vissza nyugati örmény formákat a keleti örmény feljegyzésű *Ĵebgu*-val szemben.²⁴ Akárhogyan álljon is azonban a dolog, nem kétséges, hogy Čenastan Čepetukh, aki Sebēos szerint a nyugati türk kagán parancsára Čoľ szorosán át sietett Herakleios segítségére, azonos Ĵebgu kazár kagánnal, aki Moses Kalankatvac'i szerint ugyanezt tette.

A *Čepetukh*-al összekapcsolt *Čenastan* szó jelentése „Kína földjéről való”. Tekintettel arra, hogy a nyugati türk birodalom keleti felét olyan területek alkották, amelyek a történelem folyamán gyakran tartoztak kínai fennhatóság alá, továbbá, hogy a türkök maguk is gyakran ismerték el a kínai fennhatóságot, s uralkodóházukat is erős szálak fűzték a kínai császár családjához, a *Čenastan* jelző, amely Sebēosnál 'nyugati türk' értelemben áll, teljesen indokolt. Egy ilyen magyarázat lehetőségére Sebēos tudósításával kapcsolatban már E. CHAVANNES rámutatott,²⁵ noha ő előtte a legfontosabb bizonyíték még nem volt ismeretes. Ez pedig az, hogy a *Čĕn* ('Kína') névnek a 'nyugati türk' érte-

²⁰ Vö. Magyar Nyelv XLIX, 319–320.

²¹ Tokharisztán nyugati türk uralkodói a VII. században a *ĵebgu* méltóságnévet viselték (CHAVANNES, Documents, 171, 255 : CHAVANNES igen hiányosan tárgyalja Sebēos fontos tudósítását ; még kevésbé kielégítőek DUNLOP, i. m. 35 idevonatkozó megjegyzései).

²² Vö. fent 108.

²³ MARKWART : WZKM. XII, 192 ; uő., Südarmenien 385.

²⁴ A *Čembukh* forma *-mb-*je itt *b* vagy *β* hangértékben szerepel, ami emlékeztet a bizánci *mb* hasonló hangértékben való használatára. Az *-ukh* a nominatívusi forma végződése. Ha valóban igazolódna MARKWART feltevése, hogy itt nyugati örmény formákkal állunk szemben — ami a zöngétlen szókezdetet is megmagyarázná —, akkor ezek egyben talán a legkorábbi nyugat-örmény formák volnának. A *Čepetukh* alakban azonban nyilvánvalóan íráshiba is van, s bár MARKWART szellemes emendációja (*Čepetukh*) talán ezen is segít, e pillanatban aligha volna lehetséges teljes határozottsággal állást foglalni ezekben a kérdésekben.

²⁵ Documents, 255, 3. jegyz.

lemben való használatát éppen a kazár történelemnek a mohamedán forrásai-
ból is ki tudjuk mutatni (vö. alább 123).

Ezek az örmény és bizánci adatok igen értékes kiegészítői a nyugati
türkökre vonatkozó kínai forrásadatoknak. A kínai források ugyanis — bár
szintén megemlítik a „türk” kazároknak a Perzsiától, Khvárezmtől és Bizánc-
tól északra levő országát²⁶ — részletes tudósításokat nem közölnek erről a
távoli területről, s főképpen arról nem, hogy a kazár kagán milyen szerepet
játszott a nyugati türk birodalomban.

b) A *t'etal*-nevet Sebēos korábbi események elmondása során említi,
másodszor, amikor futólag megemlékezik IV. Hormizd (579—590) perzsa király
török rokonságáról és megjegyzi, hogy Hormizd anyja, tehát Khosrav Anōšar-
vān felesége, a *t'etal* király lánya volt: *որոյ մայր իւր դուստր էր խաքանայ
մեծի արքային թեաւազուց, կին խոսրովայ* (ed. MALKHASYANC', 33₉₋₁₀).
A Khvatāy-nāmakot átdolgozó mohamedán források²⁷ egybehangzóan tanú-
sítják, hogy Hormizd anyja Sinjibu nyugati türk kagán lánya volt, ebben az
esetben tehát nem kétes, hogy a *t'etal*-név a nyugati türköt jelöli. Ugyanezek
a források azt is elmondják, hogy a perzsa—türk dinasztikus házasság egy
katonai szövetséget pecsételt meg, amely a heftalita ellen irányult s 558-ban
a heftalita birodalom teljes megsemmisítéséhez vezetett.

Ezzel a kézenfekvő magyarázattal szemben MARKWART egy késői,
Mas'ūdínál megőrzött²⁸ hagyománynak ad hitelt, amely szerint Khosrav
felesége nem a türk, hanem a kazár kagán lánya volt.²⁹ Szerinte tehát a *t'etal*-
név ebben az esetben sem vonatkoztatható a nyugati türkökre. Nem szükséges
hangsúlyoznunk, hogy ez a hagyomány — ha valóban hiteles volna — egyene-
sen alapvető jelentőségű lehetne a korai kazár történelem szempontjából,
hiszen Khosrav és a török uralkodó 558 előtt kötöttek házassági szerződést,
ilyen korai időkből pedig szinte alig rendelkezünk hiteles kazár adatokkal.
Bizonyos körülmények azonban óvatosságra intenek mind ezzel az adattal,
mind MARKWART magyarázatával szemben. Először is szembeötlő, hogy aligha
volna helyes egy ilyen kétes eredetű késői hagyományt a középperzsa eredeti-
ből fordított mohamedán tudósításokkal szembeállítanunk. Azután kérdéses
az is, hogy szabad-e egyáltalán bármilyen fontosságot tulajdonítanunk a
Mas'ūdínál megőrzött hagyomány szóhasználatának, minthogy az arab
történeti irodalom legkorábbi termékei is a IX. századból, tehát egy olyan kor-
ból származnak, amikor a türkök belsőázsiai birodalmi már régen felbom-
lottak. A türkök és kazárok megkülönböztetése pedig ekkor már minden értel-
mét elvesztette, úgyhogy semmi meglepőt nem találhatunk abban, ha egy ilyen
késői hagyományban a *kazár* nevet találjuk a várt *türk* helyett. A *kazár* név

²⁶ Vö. G. HALOUN megjegyzéseit az idevonatkozó kínai adatokról (DUNLOP idézett
művében, XII, 34—35).

²⁷ Vö. G. WIDENGREN: *Orientalia Succana* I (1952), 83—84, 93—94.

²⁸ *Murūj al-dahab*, II, 211.

²⁹ WZKM. XII, 199—200.

használatában megnyilvánuló bizonytalanságra egyébként maga Mas'ūdī is rámutat, amikor megjegyzi, hogy más források szerint Hormizd anyja a türk kagán lánya volt.

Van ezen kívül még egy, eddig kellően figyelembe nem vett mozzanat, amely itt is döntően a *t'etal*-névnek a nyugati türkökre való vonatkoztatása mellett szól. Ez pedig az, hogy Sebēos tudósítása nemesak tartalmában, hanem megszövegezésében is szoros egyezést mutat a Khvatāy-nāmak idézett fordításaiival, így Ṭabarīval is.³⁰ Nem kétes tehát, hogy Sebēos ezeknek a régi, saját korát mintegy száz évvel megelőző események elmondásában a Khvatāy-nāmakot használta forrásul. Tekintettel arra, hogy az utóbbi, a mohamedán fordításokból ítélve, Sinjibu nyugati türk kagánt névszerint is megemlítette, Sebēos *t'etal*-ját, MARKWART kategorikus megállapításával ellentétben itt is szükségszerűen a nyugati türkökre kell vonatkoztatnunk.

A *t'etal*-név „kazár” értelmezése mellett szól MARKWART szerint egy másik, Balādurīnál megőrzött arab hagyomány is, amelyben arról van szó, hogy a dinasztikus házasság megkötése alkalmával Khosrav a Kaukázus vidékén, tehát a későbbi Kazária területén személyesen is találkozott a török uralkodóval. Nem tekintve azonban, hogy a találkozó állítólagos eseményei nyilvánvalóan a stratagema- és novella-irodalom motívumai közé tartoznak s így történeti hitelük nincs, nem szabad elfelejtenünk, hogy Balādurī (ed. DE GOEJE, 196) itt világosan a türkökről, nem pedig a kazárokról beszél.³¹

c) Sebēos harmadik *t'etal*-vonatkozású tudósításában Vahram Mehrendaknak (Bahrām Čōbīnnak), a keleti perzsa tartományok legendás hírű kormányzójának, a későbbi trónbitorlónak a tokharisztáni harcairól van szó. Az elbeszélés szerint Vahram Hormizd 11. évében, tehát 588/9-ben a kúsánok országába nyomult, vitézül megverte a *t'etalok* seregét, erővel elfoglalta egészen Balkhig a kúsánok területeit: *Հարկաներ քաջութեամբ իւրով զգաւրս թետալաջաց և բնութեամբ ունէր զԲաշ և զամենայն երկիրն քաշանաց* (ed. MALKHASYANC^c 33₂₉₋₃₀), majd átkelve a Vehrot folyón, legyőzte és egy nyíllövessel megölte a mazk'ut'ok nagy királyát.

Ennek a tudósításnak a földrajzi adatai sem hagynak kétséget afelől, hogy Vahram a heftalita, illetőleg a nyugati türk fennhatóság alatt álló kúsán földet foglalta el. Az sem kétes, hogy az Oxuson túl Vahram Ču-lo-hou keleti türk kagánnal ütközött meg, aki a kínai források szerint is egy nyugati hadjárat alkalmával halt meg egy nyíllövés következtében 588-ban.³² A „keleti türk”

³⁰ Vö. Acta Orient. Hung. VIII/1 (1958), 23.

³¹ Igen érdekes Moses Kalankat vac'ī tudósítása, aki a kazárok 627. évi betörésének elbeszélésében közli Khosrav perzsa királynak jebu kazár kagánhoz küldött üzenetét is (ed. Tiflis, 162₂₂–163₃), amelyben Khosrav azokra a dinasztikus házasságokra is hivatkozik, amelyeket a perzsák és a türkök korábban kötöttek. — A Balādurīnál található novella-motívumot illetőleg vö. BENEDICTY RÓBERT: Antik Tanulm. V (1958), 75–78, ahol (14. jegyz.) azonban a *kūšān* és a *haytāl* nevekről mondtak a fentiek értelmében módosítandók.

³² Vö. Acta Orient. Hung. VIII/1 (1958), 21–22.

értelemben használt *mazkʿutʿ* név kétségtelenül ptolemaiosi elem Sebēosnál. Világosan kitűnik ez Pseudo-Mosesnek a Ptolemaios-, illetőleg Pappos-átdolgozásából, amely a *mazkʿutʿ*okat (régii masszagetákat) szintén a Vehrot (Oxus) folyó közelében említi.³³

Ami a *tʿetal* név jelentését illeti, tekintettel arra, hogy ez a tudósítás olyan eseményeket ír le, amelyek időben és térben egyaránt közel állnak a Smbat történetében foglaltakhoz, abban pedig Sebēos világosan megkülönbözteti a heftalitákat a *tʿetal*-nak nevezett nyugati türköktől, a legtermészetesebb itt is a *tʿetal*-nak a nyugati türkökre való vonatkoztatása. A *tʿetal* hadsereget az elbeszélés szerint Vahram kúsán területen verte meg. Ez nemcsak azért érdekes és fontos, mert — ha a *tʿetal* itt valóban a nyugati türköket jelöli — a nyugati türkök tokharisztáni uralmát bizonyítja, hanem azért is, mert megmagyarázza, hogy miként juthatott Ču-lo-hou keleti türk kagán az egész nyugati türk területen áthatolva Tokharisztán határára. Sebēos elbeszéléséből ugyanis kitűnik, hogy a kérdéses időpontban a *tʿetal* hadsereg Tokharisztánban harcolt Bahrām perzsa seregeivel. Ču-lo-hou tehát akár mint szövetséges, akár mint ellenség akadálytalanul vonulhatott át a nyugati türk területen.

A többi rendelkezésünkre álló forrásadat közül nem használhatjuk fel ebben az esetben a Khvatāy-nāmak mohamedán átdolgozóinak idevonatkozó megjegyzéseit, minthogy ők szintén a türkökről beszélnek ugyan, azonban Vahramnak a türkökkel vívott harcáról szóló elbeszéléseikbe, valószínűleg a Bahrām Čöbīn-regény nyomán, Bistām heftalitákon aratott későbbi győzelmének egyes mozzanatait is belevegyülnék.³⁴ A mohamedán források heftalidatainak felhasználását egyébként más esetekben is megnehezíti, hogy ők a heftalitákat anakronisztikus módon már türkök fellépését és baktriai uralmát megelőző eseményekkel kapcsolatban is *türk*-nek nevezik.³⁵

A többi idevonatkozó forrás nem tesz ugyan különbséget a nyugati és keleti türkök között, azonban egybehangzóan Vahramnak a türkökkel vívott harcáról tudósít. Így Theophylaktos Simokattes, aki Vahram és az „északkeleti türkök” harcáról (ed. DE BOOR 121: τῶν Οὐννων τοιγαροῦν τῶν πρὸς τῷ βορρῶ τῆς ἔω, οὗς Τούρκους ἔθος Πέρσις ἀποκαλεῖν καταπολεμηθέντων) és sikeireiről (ibid. 122: περίδοξος τοίνυν ὁ Βαράμ κατὰ τὸν Τουρκικὸν γενόμενος πόλεμον) beszél. Igen fontos a Grúz Krónika tudósítása is, amely Vahram türk harcaival kapcsolatban egyenesen a Perzsa Történelemre hivatkozik, amelyen aligha érthetünk mást, mint a Khvatāy-nāmakot.³⁶ MARKWART előbb említett kategorikus megállapítása tehát ebben az esetben sincsen összhangban a forrásadatokkal.

d) A *tʿetal*ok negyedik említése Sebēosnál a III. Yazdgerd perzsa király haláláról szóló elbeszélésben szerepel. Sebēos szerint Yazdgerd az araboktól

³³ Uo. 23.

³⁴ Uo. 22.

³⁵ NÖLDEKE, Tubari, 99, 1. jegyz.

³⁶ Acta Orient. Hung. VIII, 24.

elszenvedett vereség után birodalma keleti határai felé menekült. Az arabok azonban a kúsán határon utolérték, s lemeszárolták a kíséretében levő csapatokat. Ekkor Yazdgerd a t'etal csapatokhoz menekült, amelyek országukból az ő segítségére siettek: *h φαρσουλων ανδρων η γαερου βασιλευσ ηρ ειν η λοφισαγγελη ηλησση ηνσα γαυλβαλαννοβηελ* (ed. MALKHASYAN^c, 140₁₀₋₁₁). A t'etalok azonban csak színlelték a jóindulatot, mert foglyul ejtették Yazdgerdet, majd meg is ölték őt, uralma 20. évében (140₁₀₋₁₁).

Az itt leírt földrajzi helyzet nyilvánvalóan azonos a *b*) alatt tárgyalttal. A perzsa birodalom szomszédságában itt is a kúsán föld van, azon túl pedig a t'etaloké. A *b*) alatti leírásból tudjuk, hogy a kúsán földön, Balkhban volt a heftalita király rezidenciája (Bahl Šahastan), továbbá, hogy a t'etalok, vagyis nyugati türkök, az Oxuson túlról érkeztek a kúsán földön lakó alattvalóik megsegítésére. Hasonló földrajzi elemeket tartalmaz az a hagyomány is, amelyet Dīnawarī őrzött meg Yazdgerd haláláról.³⁷ E szerint Yazdgerd a marvi perzsa helytartóhoz, Māhōē-hez menekült. Māhōē sógori viszonyban volt a türkök Oxuson túli fejedelmével, a türk kagánnal. Mikor a menekülő király jelenléte Māhōē számára terhessé vált, titokban értesítette a türk kagánt, aki az Oxuson át segítségére is sietett. Ekkor Yazdgerd tovább menekült Marvból, de csak egy közeli malomig jutott el, ahol meggyilkolták.

Hasonlóan mondja el Yazdgerd meggyilkolásának történetét egy egész sor más muszlim forrás is. Ezek azonban nem említik a türk kagánt, hanem arról tudósítanak, hogy Māhōē Nēzak tarkhānt, tehát a türkök egyik heftalita földön uralkodó hűbéresét hívta segítségül.³⁸ De csak látszólagos az az egyezés is, amely a *türk* név említésében mutatkozik, a két hagyomány között. Nēzak tarkhān ugyanis nem az Oxuson túl, hanem az Oxuson innen uralkodott, s Hamza Isfahānī nem is a kétes értelmű *türk* nevet, hanem a *heftalitá*-t használja vele kapcsolatban.³⁹

Más lapra tartozik, hogy a Sebēosnál és Dīnawarīnál, illetőleg a többi muszlim forrásban megőrzött hagyományok közül melyik áll közelebb a történeti valósághoz. Számunkra azonban ez most másodrendű kérdés. A fontos az, hogy Sebēos *t'etal*-ja, amint az a kúsánok, a heftaliták és a t'etalok megkülönböztetéséből, valamint a tudósítás földrajzi adataiból szükségszerűen adódik, ebben az esetben is az Oxuson túli nyugati türköket jelöli.⁴⁰

³⁷ Ed. GUIRGASS, 148₈–149₆.

³⁸ Balāduri, ed. DE GOEJE, 315–316; Tabarī I, 2879–2881; al-Ta'ālibī, 746–748; Ibn A'tam al-Kūfī (OUSELEY, Orient. Coll. I, 161–165; Michael Syrus 421–422; MARKWART, Wehrot 39–43; CHAVANNES, Documents, 257; BARTHOLD: ZDMG XCVIII (1944), 145; CHRISTENSEN, L'Iran sous les Sassanides², 507; SPULER, Iran in früh-islamischer Zeit 20; GHIRSHMAN i. m. 97–98; С. П. Толстов, По следам древне-хорезмской цивилизации, 222. — Yazdgerd halálát és a perzsa birodalom végső felbomlását Moses Kalankatvac'i (ed. Tiflis 206₁₀) is Yazdgerd uralmának 20. évére teszi.

³⁹ Ed. GOTTWALDT, 63.

⁴⁰ Míntehogy Nēzak tarkhān tokharisztáni heftalitái Yazdgerd halála idején a türk kagán fennhatósága alatt állottak, Dīnawarī és Sebēos elbeszélése, valamint a mohamedán tudósítások nem zárják ki szükségszerűen egymást. Lehetséges, hogy Yazdgerd megölésének előkészítésében nemcsak Nēzak tarkhān, hanem maga a türk uralkodó is részt vett.

e) Sebēos művének utolsó előtti fejezetében az arabok és a kazárok első, Derbend környékén lezajlott harcával kapcsolatban van szó a t'etalokról. Az események dátumát Sebēos pontosan nem adja meg, az előző fejezetekben megadott dátumokból ítélve azonban az itt leírt eseményeket a 652. és az utána következő évekre kell helyoznunk.⁴¹ Az arabok Sebēos szerint Azerbeidzsán meghódítása és a bevehetetlen méd hegyvidék megkerülése után küldték el csapataikat északra, Derbend irányába „az ellen a nép ellen, amely a Káspi Kapu vidékén” élt. Az arab csapatok el is érték és el is foglalták Čor szorosát (Derbend vidéke), majd leverve a Hun Kapuból⁴² ellenük vonuló csapatokat, a Čortól északra levő vidéken fosztogattak. Ekkor újabb sereg érkezett az események színhelyére, — ez alkalommal a t'etalok országából. Ezek a csapatok súlyos vereséget mértek az arabokra (ed. MALKHASYANC', 151₁₉₋₂₁: *Եղևն այլ զաւր ի կողմանցն թետալաց, և բաղխեցին զԲիսխանս զաւրու թեամբ սաստիկ, և ի սարսուրթիւն մատնեցաւ զաւրն իմասյէլի առաջի զաւրացն թետալաց*). A menekülő arabok nagy része elpusztult s csak egy töredék érte el a Kaukázus hegyláncát. Minthogy a derbendi átjárót az ellenség közben az arabok háta mögött megszállotta, az araboknak a szinte teljesen járhatatlan hágókon kellett a legnagyobb nehézségek árán átkelniök. A menekülők kis csoportja így jutott haza nagy szenvedések árán Ktesiphonba, otthonába.

Ennek a tudósításnak földrajzi körülményei teljesen világosak. Az arabok először azt a népet támadták meg, amely Čor vidékén lakott, a t'etalok beavatkozására csak ezután került sor. Örmény történeti és földrajzi forrásokból tudjuk, hogy az arab betörés idején Čortól északra, egészen Tarkuig⁴³ a kaukázusi hunok országa terült el.⁴⁴ A t'etal ellentámadás, amint az összefüggésből világosan kiderül, északi irányból érte az arabokat, tehát arról a területről, amelyen a IX. és X. századi muszlim földrajzi források szerint Kazáriával volt azonos. Különösen ez az utóbbi körülmény tette világossá MARKWART és sok más kutató előtt, hogy a *t'etal* név ebben az esetben a kazárookra vonatkozik. Amint azonban Herakleios türk szövetségéről szólva már jeleztük, a Volgától nyugatra, 630 táján, a kazárokon uralkodó nyugati türkök tartották kezükben az uralmat. Sebēos *t'etal*-ja tehát itt is következetes szóhasználaton alapul és semmiféle történeti kifogás alá nem eshet.

⁴¹ Az előző fejezetben Sebēos Konstantin császár 11. és 13. évéről (651, 653), valamint Mu'āwīya tengeri hadműveleteiről tudósít.

⁴² Sebēos a derbendi (Čor-i) erőd vidékét a Čor néven kívül a bizánci szerzőknél használatos „Káspi kapuk” kifejezéssel is megjelöli. Érdekes, hogy a „Káspi kapuk” nevet a bizánci szerzők is csak Herakleios korától kezdve vonatkoztatják a derbendi átjáróra. Korábbi időkben ez a név a bizánciaknál mindig a Kaukázus középső nagy átjáróját, a Darielt jelölte. Pár sorral alább Sebēos a derbendi szorosnak még egy harmadik nevét, az örmény forrásokban gyakori „Hun kapuk” kifejezést (az utóbbi előfordulásait felsorolja HÜBSCHMANN, *Armenische Grammatik*, 218) is alkalmazza.

⁴³ A modern Mahaeskala közelében, a Káspi-tó nyugati partján.

⁴⁴ Vö. *Antik Tanulmányok II* (1954), 124—126.

Azok az arab tudósítások, amelyek a Sebēosnál leírt események meglehetősen részletes leírását adják, szintén bizonyítják, hogy Kazária 650 táján, ugyanúgy, mint Herakleios idején, két évtizeddel korábban, nyugati türk fennhatóság alá tartozott.

Az arab szerzők közül Ṭabari két hagyományt is közöl erről az arab betörésről.⁴⁵ Az egyik, Saiftól közvetített hagyomány szerint az arabok már a Hijra 22. évében (i. u. 642/3) elfoglalták a derbendi szorost. Erről azonban nemcsak az örmény források — így Sebēos — nem tudnak, hanem a mohamedán történetírók közül Balāḍuri sem. Örményország meghódításáról ekkor még szó sem lehetett.⁴⁶ Ezért nem meglepő, hogy Ṭabari a H. 22. éve alatt elmondottak egy részét a H. 32 (652/3) alatt megismétli.

Sebēos elbeszélését, a tartalmi egyezésekből ítélve, nyilvánvalóan az arab források 32. év alatt közölt tudósításaival kell kapcsolatba hoznunk. Az utóbbiak⁴⁷ szerint a H. 32. évében az arabok — az örményországi és azerbeidzsáni hódítások megszilárdulása után — elfoglalták al-Bāb-ot (a derbendi erőd arab neve), majd tovább haladva az erődtől északra levő vidéken portyáztak. Egészen Balangarig jutottak, amely a korai arab—kazár harcokról szóló mohamedán tudósítások szerint a legfontosabb kazár város — Mas'ūdi szerint⁴⁸ a régi kazár főváros — volt. Ekkor azonban türk csapatok érkeztek a Balangarban bezárt kazár sereg segítségére. Hatalmas ütközetre került sor, amelyben Salmān ibn Rabī'a al-Bāhilī, az arab vezér is elesett. Az arab sereg legnagyobb része elpusztult, a megmaradtak pedig csak a legnagyobb nehézségek árán tudtak al-Bāb irányába elmenekülni.

Bár ezek az arab hagyományok sok legendás elemet is tartalmaznak, lényegükben pontos egyezést mutatnak Sebēos elbeszélésével. Eltérés csak annyi van közöttük, hogy bizonyos pontokon Sebēos, bizonyos pontokon pedig az arab tudósítások hővebbek. Így az arab források nem említik meg külön név szerint a Kaukázus vidékén, Derbendtől északra lakó kaukázusi hunokat.

⁴⁵ Ṭabari I, 2889—2894₁₁; I, 2667—2668.

⁴⁶ Vö. A MANANDJAN: Byzantion XVII (1948), 187—225. DUNLOP (i. m. 50—51, 56—57) érthetetlen módon nem utal arra a közismert kritikára, amelyet J. WELLHAUSEN (Skizzen und Vorarbeiten VI, 74, 101, 105, 110) adott Ṭabarinak a Saiftól vett haditáiról, s amelyben WELLHAUSEN világosan igazolta, hogy Saif haditai tendenciózusak, belső ellentmondások vannak bennük s kronológiai szempontból is elfogadhatatlanok. Nem foglal állást DUNLOP Kmoskónak (KCSA. I, 1921—1925, 280—292) a figyelemre méltó kritikai szempontokat érvényesítő és DUNLOPtól is ismételten idézett értekezésével kapcsolatban sem. Ennek a következménye, hogy DUNLOP fejtegetései lényeges visszaesést jelentenek az eddigi eredményekkel szemben.

⁴⁷ A legfontosabb idevonatkozó forrás Ṭabarin és Ibn al-Aṭīron kívül Balāḍuri tudósítása (ed. DE GOEJE, 204).

⁴⁸ Mas'ūdi először *Samandar*-ban jelölte meg e régi kazár fővárost (Murūj, II, 7). Később kijavította tévedését és *Balangar*-t nevezte meg mint régi kazár fővárost (Kitāb al-tanbih 62_{1a}). Az arab—kazár harcok története azt mutatja, hogy valóban az utóbbi a helyes adat, s hogy Balangar ura (*Šāhibu Balangar*), aki e harcok történetében mint Kazáriának a Volga mellett székelő nyugati türk uralkodó mellett legfontosabb méltóságviselője szerepel, valójában nem más, mint a kazár kagán. — Mindenesetre akár Balangarban, akár Samandarban volt a kazár kagáni székhely, nem kétes, hogy a kazár főváros a VIII. század első felében még délen, valahol a Kuma torkolatának vidékén volt.

Sebēos viszont nem említi, hogy a hun terület elhagyása után az arabok a kazár földre érkeztek, amely Tarkutól északra kezdődött, s hogy a türk ellentámadás itt kazár területen, a Sulak folyó vidékén, Balangar kazár város ostroma közben érte őket.

Az arab források számos más részletet is közölnek a balangari eseményekről. Ibn al-Atīr szerint⁴⁹ a türk csapatok szabadították fel az ostromlott Balangart és egyesültek utána a város kazár védőivel. Ez az adat azért rendkívül fontos, mert különösen világosan juttatja kifejezésre, hogy a kazárok és a türkök nem azonosak. Ugyanilyen fontos a Derbend-nāme-nak az az adata is,⁵⁰ amely szerint a segítségül érkező türk csapatok vezére a „Kínai Kagán” volt. Nem kétes ugyanis, hogy a Sebēosnál szereplő t’etalok és a „Kínai Kagán” türkjei ugyanazt a szerepet játsszák a balangari események során. Ebből szintén szükségszerűen adódik, hogy a *t’etal* név itt is, mint az előbb tárgyalt szövegrészekben, a nyugati türkök megjelölése.

Felmerül azonban természetesen az a kérdés is, hogy az itt szereplő türkök, illetőleg t’etalok honnan érkeztek a balangari kazárok segítségére. Ebből a szempontból a legfontosabb az idevonatkozó arab forrásoknak a közlése, amely szerint a felszabadító csapatokat maga a kagán vezette. Az arabok és a kazárok harcairól szóló arab tudósításokból ugyanis kitűnik, hogy a kazárokon uralkodó nyugati türk kagán rezidenciája az Atil (Volga) folyónál volt,⁵¹ abban a városban, amelyet az arab források egy része később a ’fehér’ jelentésű arab *al-Baidū*, Jaihāni pedig a török *Sāriğš’in* (’sárgás’) névvel illet.⁵² A nyugati türkök kazáriai fővárosa feltehetőleg már 652/3-ban, sőt 627-ben is itt volt. Azt ugyanis, hogy a Herakleioszt 627-ben megsegítő kazáriai nyugati türk uralkodó, Jēbgu kagán a későbbi, nyugati türköktől független Kazária területén, tehát a Volgától nyugatra székelt, az önálló Kazária fénykorában író Theophanes és más források úgy juttatják világosan kifejezésre, hogy a türk Jēbgu kagánt egyszerűen a kazárok kagánjának nevezik.

A Volga torkolatánál levő kazáriai türk főváros, al-Baidā’ első név szerinti említésével a Marwān ibn Muḥammad 737/8. évi nagy kazáriai betörésének történetében találkozunk, ahol arról van szó, hogy Marwān nemcsak Balangarig jutott el hadjárata során, mint elődei, hanem Balangar elfoglalása után északra vonult, egészen al-Baidā’-ig, úgyhogy a kagánnak északra kellett menekülnie fővárosából.⁵³ A nyugati türkök birodalmának 766 táján bekövetkezett felbomlása után a türkök Kazária felett gyakorolt fennhatósága is megszűnt. Ekkor történhetett meg a régi, tulajdonképpeni kazár rezidencia

⁴⁹ A II. 32. éve alatt.

⁵⁰ Ed. KAZEM BEG, 39–40; a dátum itt II. 41 a II. 32 helyett. A „Kínai Kagán fia” szerepel a 722–723. évi események során (a csagatáj Derbend-nāmeben, ed. KAZEM BEG 63).

⁵¹ Ezt Bal’ami (ed. DORN 531) mondja ki a legvilágosabban.

⁵² NÉMETH GYULA, A honfoglaló magyarság kialakulása, 208.

⁵³ Ibn al-Atīr a II. 119. éve alatt; vö. Ibn A’tam al-Kūfi tudósítását (ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Faqlān’s Reisebericht, 296).

átvitele Balangarból al-Baidā'-ba. A IX. és X. századi muszlim történeti és földrajzi források már kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy a kazár rezidencia al-Baidā'-ban van.

Al-Baidā' megalapításának pontos idejét nem ismerjük. A nyugati türkök Volgán inneni hódításainak időpontját azonban tudjuk: a türkök 569-ben éreztetik először a Volgától nyugatra hatalmukat.⁵⁴ A kazárok eredetének kérdése szempontjából igen fontos, hogy a türkök megérkezésének időpontjában a későbbi kazár területen, pontosabban a kaukázusi hunok és a Volga torkolatvidéke között, a savirok népe helyezkedett el. A savirok — az onogurok, ogurok és saragurok 463 táján bekövetkezett európai vándorlása után — 515 táján érkeztek Európába és foglalták el a Volga és a kaukázusi hunok közötti hazájukat. 515-ben már nagy betörést intéztek a Dariel szoroson át Kis-Ázsiába.⁵⁵ Ettől kezdve egészen 576-ig *savir* és *hun* néven gyakran szerepelnek a perzsák és a bizánciak harcairól szóló bizánci tudósításokban. A középperzsa Khvatāy-námak arab és új-perzsa fordításaiban azonban a *savir* név ugyanennek a kornak az eseményeivel kapcsolatban sohasem szerepel.⁵⁶ Ezek a források mind úgy tudják, hogy a Kaukázustól északra a kazárok tartották kezükben a hatalmat. Feltűnő, hogy Moses Kalankatvac'i örményül írt Albán Történetében igen jól tájékozott egyházi források alapján szintén arról tudósít,⁵⁷ hogy 552 táján a kazárok törtek be ismételten a Derbendi szoroson át, úgyhogy a Čor-i keresztyén missziói püspökség székhelyét Barda'a-ba, a Kur folyótól délre kellett áttenni.

A kazárok és a savirok földrajzi és történeti azonosságát bizonyító adatok különös jelentőséget nyernek Mas'ūdī egyik tudósításának fényében, amely szerint a *khazar* név a kazároknak csak perzsa neve, törökül *savir*-nak hívják őket.⁵⁸ Mas'ūdī szavaiból e legtermészetesebb következtetés ugyanis mindenestre az, hogy a kazárok esetében is olyan kettős névvel van dolgunk, mint amilyennel lépten-nyomon találkozunk a nomád népek történetében. Kérdés azonban, hogy a kettős elnevezésnek itt mi az oka. Gyakori jelenség a nomádoknál, hogy egy általános népnéven kívül az egész törzsszövetség szerepel a vezértörzs nevében is. Ugyanesak igen gyakori jelenség az is, hogy egy nomád törzs-csoport az őt meghódító másik nomád nép nevét is felveszi. A végső

⁵⁴ Menandros, Exc. de leg., ed. DE BOOR, 453.

⁵⁵ E. STEIN, Histoire du Bas-Empire II, 105; az ott idézett forrásokon kívül vö. még Edessai Pál idevonatkozó tudósítását (Patrol. Orient. VII, 712) és az itt következő jegyzetet.

⁵⁶ A savirok az 515. évi betörés örmény forrásaiban a *hun* nevet viselik. Kiverésükben az örmény források szerint fontos szerepet játszott az örmény marzbān, Mžež Gnumi is. Kavād (488—531) perzsa király uralkodása alatt a savirok (kazárok) még egy alkalommal betörték Örményországba (531) és egészen Észak-Mezopotámiáig kalandoztak. Ennek a nagy betörésnek a középperzsa Khvatāy-námakból fordított mohamedán említéseiben azonban a *savir* név helyett a *kazár* nevet találjuk. A *kazár*, *savir* és *hun* nevek párhuzamos használatának kérdésével egy kéziratban levő értekezésemben foglalkozom részletesen.

⁵⁷ Ed. Tiflis, 133₁₄₋₁₉.

⁵⁸ Kitāb al-tanbih, 83₁₆.

eredet kérdése, tekintettel a nomád törzsi alakulatok állandóan megismétlődő gyors átesoportosulásaira, a legtöbb esetben igen nehéz kérdés, amelynek megoldásában nyelvi szempontok (eredeti és átvett nyelv, kétnyelvűség) is igen nagy szerepet játszanak. Minthogy egyfelől a *khazar* és a *savir* nevek hozzátvetőleg ugyanabban az időben (VI. sz.) tűnnek fel a forrásokban,⁵⁹ másfelől a korai kazár terület a Volga és a kaukázusi hunok között ugyanott van, ahol a Ps. Moses Khorenaç'i-féle földrajz szerint a savirok laktak,⁶⁰ mindenesetre joggal következtethetünk arra, hogy legalábbis a VI. századtól kezdve a kazárok és a savirok azonosak voltak.

A savirok hatalmát 558-ban rövid időre a türkök elől nyugatra menekülő heftalita avarok törték meg.⁶¹ Kevéssel később, 569 után már maguk a türkök is hódítottak nyugaton, akik hódításukat 576-ban egészen a Taman félszigetig és a Kaukázusig terjesztették ki.⁶² Ekkor kerültek nyugati türk uralom alá a savir-kazárok is. 570-ben a türkök bizánci források szerint Médiába (Azerbejdzsánba) is betörték.⁶³ A Kaukázustól délre letelepült savirok (kazárok) hatalmát a bizánciak törték meg 576-ban, akik a legyőzött savirok egy részét a Kur folyótól délre telepítették le, a Tiflisz és Barda'a közötti területre.⁶⁴ A türk fennhatóság alatt a savir, illetőleg kazár önállóság megszűnt. Ez magyarázza meg, hogy miért sietett 653-ban a kazáriai nyugati türk kagán a Balangarban ostrom alá fogott kazárok segítségére. Hasonló eseményről értesülünk a 722/3. évi arab betöréssel kapcsolatban is. Ekkor azonban Ibn al-Atīr, illetőleg forrása Wāqidī, azt is megmondja, hogy a kazárokat megsegítő különböző türk csapatok között kipesakok is voltak.⁶⁵

A nyugati türk fennhatóság idején Kazária a nyugati türk birodalom legértékesebb területei közé tartozott. Erre mutat, hogy 627-ben a Kazárián uralkodó nyugati türk kagán a *Jebgu kagán* méltóságnévet viselte, amely azonos volt magának a nyugati türk uralkodónak a címével, továbbá, hogy *Jebgu kagán* az akkori nyugati türk uralkodó, *Ton jebgu kagán* testvére volt.⁶⁶

Sebēos t'etal-ját tehát ebben az esetben sem a tulajdonképpeni kazárookra, hanem a kazáriai nyugati türkökre kell vonatkoztatnunk. A türk és a kazár nevek szinonimává csak a nyugati türk birodalomnak a 766 táján bekövetkezett felbomlása után váltak. A Sebēos után két évszázaddal író mohamedán és bizánci források már nem tudnak az egykori kettősségről és ezért beszélnek a 766 előtti időkre vonatkoztatva is önálló Kazáriáról.

⁵⁹ A legkorábbi savir adataink az 515. év eseményeire vonatkoznak, a legkorábbi kazár adatnak pedig Moses Kalankatvac'i 552. évi tudósítását tekinthetjük.

⁶⁰ Ed. SOUKRY, 27; vö. MARKWART, STREIFZÜGE 58.

⁶¹ Menandros, Exc. de leg., ed. DE BOOR 443.

⁶² Uo. 206, 208.

⁶³ Uo. 444. Ezt a fontos adatot az eddigi kutatás teljesen elhanyagolta.

⁶⁴ Menandros, Exc. de leg. 201.

⁶⁵ A II. 104. éve alatt.

⁶⁶ Vö. MNy. XLIX, 322. 2. jegyz.

f) Igen érdekes Sebēos utolsó tudósítása a t'etalokról. Műve végén Sebēos az arab birodalomban kitört polgárháborúról számol be, amely 656-ban 'Utmān kalifa meggyilkolásához, 'Alī rövid uralmához, a khārijita mozgalom létrejöttéhez, a szíriai és egyiptomi szakadár mozgalmakhoz, végül pedig Mu'āwīya és az 'Umaiya család uralmához vezetett. Sebēos művének utolsó mondatában Mu'āwīya trónrajutásáról számol be.

A t'etalokat Sebēos (ed. MALKHASYANC', 155₃₀—156₁) a polgárháború pártjainak felsorolásában említi: „*Մասն մի այն՝ որ Հնդկաց կողմս. եջն: եւ մասն մի այն՝ որ ունին զԱսորեստանն և զկողմանս Հիւսիսոյ: եւ մասն մի այն՝ որ յեգիպտոս՝ և ի կողմանս Թետալացոց: եւ մասն մի ի կողմանս Տաճկաց և յԱսկարանն կոչեցեալ տեղւոյ:* az egyik az a rész, amely az indiai vidékeken volt; a másik rész, amely Szíriát és Észak országait foglalta el; a (harmadik) rész, amely Egyiptomban és a t'etalok vidékén volt, a (negyedik) rész pedig az arabok vidékein és egy Askarōn nevű helyen.” Ebben a világos fogalmazású, tárgyilag azonban annál nehezebb szövegrészletben a *t'etal* név földrajzi okokból nem vonatkoztatható az Irán keleti szomszédságában élő nyugati türkökre. Sebēos keleti t'etaljai ugyanis, amint az előbbieken láttuk, az Oxuson túli vidékek lakói, az Oxuson túli nyugati türk területek pedig ekkor még nem kerültek arab fennhatóság alá. Ebben az esetben is tehát csak Kazáriára, közelebről a Kazárián uralkodó nyugati türkökre vonatkoztatható a *t'etal* név. Ez a következtetés teljes összhangban van Sebēosnak az arab polgárháborúval kapcsolatban tett többi megjegyzéseivel is. Sebēos szerint ugyanis a t'etalok földjén levő arabok és az egyiptomiak ugyanahhoz a párthoz tartoztak. Ilyen helyzet pedig valóban létrejött, mégpedig éppen a 656. évet megelőzőleg. A polgárháborúnak ezekben az éveiben ugyanis a forradalmi párt egyik gócpontja Egyiptom volt. 'Amr ibn al-Ās-nak Egyiptom mellőzött meghódítójának az 'Utmān ellen folytatott mesterkedései, majd később a Mu'āwīya uralomrajuttatásában játszott szerepe a polgárháború legjobban ismert fejezetei közé tartoznak. Ugyanakkor azonban a forradalmi párt másik központja Irakban, a kufai és baszrai garnizonokban volt, tehát éppen ott, ahonnan az arab csapatok nagy része északra indult Derbend és Kazária meghódítására. Bár Saif erős torzításokkal adja elő a derbendi csapatok körében mutatkozó forradalmi jelenségeket, annyi még az ő előadásából is világos, hogy a kazáriai garnizon csapatainak legnagyobb része szintén a forradalmi mozgalmak hatása alá került. Valóban nem indokolatlan tehát, hogy Sebēos a t'etal földön állomásozó iraki származású csapatokat ugyanahhoz a forradalmi párthoz sorolja, mint az egyiptomiakat.⁶⁷

⁶⁷ Dunlop (i. m. 54—55), aki nem ismeri Sebēos adatát, az arab polgárháborúnak a kazáriai harcokra gyakorolt hatásáról szólva ismét elmulasztja a Saif-féle hadilok hamis pragmatizmusára való utalást: hogy Saif itt is a kalifa iránti loyális érzések tolmácsolója, nem pedig megbízható történész, hogy a bajok gyökerét itt is sematikusan a kalifa iránti engedetlenségben látja, s hogy elfogult az iraki garnizonok javára.

Összefoglalásképpen tehát megjegyezhetjük, hogy a *t'etal* név a régebbi örmény irodalomban a heftalitákat jelölte. Miután a VI. század közepén a türkök meghódították a heftalita területeket, az örmények a heftalita terület új uraira, a nyugati türkökre vitték át a *t'etal* nevet. Sebēos *t'etal* vonatkozású tudósításainak behatóbb elemzése azt mutatja, hogy Sebēos mind tokharisztáni, mind pedig kazáriai tárgyú tudósításaiban a nyugati türköket jelöli a *t'etal* névvel. Azt az általánosan elfogadott nézetet tehát, amely MARKWART kategorikus állásfoglalásán alapul, s amely szerint Sebēos *t'etal*-ja részben a heftalitákat, részben pedig a kazárokat jelöli, elhibázottnak kell tartanunk.

4. A *t'etal* név azonban nemcsak 'heftalita, nyugati türk' értelemben használatos a Sebēos korabeli örmény irodalomban. Hippolytos krónikájának 685 táján készült örmény átdolgozásában (ed. Venetik 1904, 5₁₀) szintén megtaláljuk ezt a nevet, mégpedig a *Ἰθουαίη* formában. Itt a Genesis 10 alapján készített néplészármazási listában fordul elő a név, mégpedig az ionok, thrákok és illyrek neve mellett, a görög eredeti *Θετταλοι*-jának megfelelőjeként. Ugyanez a név számos változatban fennmaradt Eusebius krónikájának nyelvi és stiláris szempontból nem egységes örmény fordításában,⁶⁸ továbbá Pseudo-Methodios jövendölésének a Stephanos Orbeleannál megőrzött örmény változatában is.⁶⁹

A thessaliaiak neve és történeti szereplése már igen régen foglalkoztatta a hellenisztikus világ népeinek képzeletét. A görög hősmondában számos utalás történik a Pontus Euxinus déli és keleti partvidékére, így Pontus tartományra és különösen Kolchisra. Mikor Nagy Sándor keleti hadjáratai alkalmával a görögök közelebről megismerkedtek Kis-Ázsia, Irán és a környező területek földrajzi viszonyaival, különböző, jórészt népetimológiákon alapuló hiedelmek és magyarázatok keletkeztek a görög hősmonda állítólagos kisázsiai és transzkaukáziai kapcsolatairól.⁷⁰ Ezek a hiedelmek bizonyos adatok tanúsága szerint megvoltak maguknál a transzkaukáziai népeknél is. Igen tanulságos ebből a szempontból Tacitus egyik helye (Ann. 6, 34): „feruntque Hiberi Albanique se Thessalis ortos, qua tempestate Iaso post avectam Medeam genitosque ex ea liberos inanem mox regiam Aetiae vacuosque Colchos repetivit.” Ez a tacitusi hely és az argonauták útjának a Pontus tartományhoz kapcsolódó bizonyos vonatkozásai azért is fontosak, mert talán közelebb visznek bennünket Pseudo-Moses Khorenaç'i fent (112) idézett helyének magyarázatához. Ezeknek az adatoknak a fényében ugyanis nem látszik lehetetlennek, hogy a *T'italia* nevet, amely Pseudo-Moses szerint a Pontus déli vagy keleti partvidékét jelöli, a Fekete-tenger délkeleti partvidékére, esetleg Kolchisra vonatkoztassuk.

Felmerül végül az a kérdés is, hogy a *t'etal* nevet, amely az elmondottak értelmében a belsázsiai heftaliták nevével semmiféle etimológiai kapcsolatban

⁶⁸ Ed. Venetik, 1904, 5₁₀.

⁶⁹ Ed. Tiflis, 269.

⁷⁰ Vö. MARKWART: Revue des Études Arméniennes VIII/1, 1928, 211–232.

nincsen, miért vitték át az örmények előbb a heftalitákra, azután pedig a nyugati türkökre. A magyarázatot ebben az esetben megkönnyíti az, hogy a két név, a *heftal* és a *t'etal* között valóban feltűnő hangzásbeli hasonlóság van. Aligha lehet tehát kétséges, hogy itt ugyanolyan névátvitel történt, mint a Maurikiosnál és Agathiasnál található⁷¹ *Νεφθαλιται* esetében, ahol nyilvánvalóan a bibliai נַפְתָּלִי: *Naftalī*, LXX: *Νεφθαλειμ* törzsnévnek a heftalitákra való átviteléről van szó.

⁷¹ MORAVCSIK, *Byzantinoturcica* II³, 211.

A TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK MŰFAJI PROBLÉMÁI

Mikes leveleskönyvének nyelvi, műfaji és tárgytörténeti problémái, keletkezésének kérdése, irodalomtörténetírásunk egyik igen bonyolult kutatási feladatát képezték a múlt század derekától kezdve. A „Mikes-kérdés” egyre szélesül, a feltáró munka még a harmincas években is folytatódik. Az utóbbi két évtizedből eredeti tanulmányokról már kevésbé adhatunk számot, összefoglaló, tudományos igényű feldolgozásra sem került sor.

Ennek következtében a jelenleg ismeretes Mikes-képet a korábbi eredményekre, a századforduló előttre visszanyúló pozitívista és szellemtörténeti munkálatokra kellett alapozni. E művelet azonban nem foglalta magában a Mikes-filológia egyidejű bírálását, inkább a szakirodalom eklektikus felhasználására korlátozódott. A Mikes-kérdés általános vizsgálatakor a marxista irodalomtudomány lényeges pontokon, elsősorban eszmei, társadalom- és fejlődéstörténeti vonatkozásban igazította ki a polgári korszak örökségét, de a Levelek keletkezésének és műfaji problematikájának megítélésében új kiinduló szempontokat eddig nem vetett fel. A régi magyar irodalom területén folyó legújabb kutatások szolgálnak ösztönzésül, hogy a szaktudomány eredményeit kritika tárgyává téve új támpontokat keressünk Mikes korszerű arcképének megrajzolásához, a készülő marxista irodalomtörténeti szintézisben elfoglalandó helyének kijelöléséhez.

Mivel a leveleskönyv máig egyedi műfaji problémaként merült fel a magyar irodalom történetében, külön figyelemmel kell lenni arra a fejlődés menetébe illeszkedő, de mégis kezdetleges vonásokat hordozó módszerre, mellyel a kérdés megközelítése történt. Mikes irodalmi becsű leveleinek fölfedezése a magyar irodalomtörténetírás kialakulásának időszakára esik, mely korszak magán viseli a műfajjellemet tisztázatlanságának jegyeit. Lényegében ekkor vetették meg annak a Mikes-koncepciónak az alapját, amelyből egészen az utóbbi évtizedekig táplálkozott a szakirodalom. A dolgozat ennek a műfaji koncepciónak a vizsgálatát tűzte ki feladatául, szándékosan követve kronológiai változatait, hogy a vitás pontokat felderítve lehetőséget teremtsen a további kutatásokra és az újabb vitákra. Nem térhet ki a Mikes-filológia szerteágazó részletkérdéseire; a tanulmány céljától függően az érdeklődést a

fő kérdésre irányítja, ezért a műfaji vonatkozásokkal legszorosabban kapcsolódó szakmunkákra korlátozódik.

1

A Mikes-kérdés alapvetése TOLDY FERENC nevéhez fűződik. Közvetlenül előtte ERDÉLYI JÁNOS és SZILÁGYI SÁNDOR azonos véleményére¹ érdemes kitérni. Felfogásuk lényege a levelek folyamatos, keltezés szerinti írásának elismerése, amely a misszilitás feltételezésével párosul. SZILÁGYI kitűnő érzékel tapint rá a leveleskönyv művészi jellegzetességére, mondván, „kiterjed néha saját lelkiállapotának festésére is”. A „néne” létezését mindketten elfogadják, ERDÉLYI Franciaországban írt leveleket is feltételez. SZILÁGYI az ún. átmeneti korszak emlékirataihoz és naplóihoz illeszti, amelyeket Cserei és Bethlen zár be, s az utolsók — Mikes és Apor — ide csatlakoznak. ERDÉLYI memoire-féle jegyzeteknek tekinti. E nézetek híven tükrözik a bizonytalanságot, mely TOLDY kiadása előtt Mikes levelei körül uralkodott.

TOLDY eme ingatag nézeteket igyekszik cáfolni, amikor kifejti álláspontját.² A misszilitás tagadása nála főleg abból a negatív válaszból következett, melyet a „néne” kilétére vonatkozó tüzetes geneológiai vizsgálat után kapott. Mert TOLDY első benyomása közel állhatott ERDÉLYIÉHEZ. Ezt bizonyítják az MTA könyvtárának kéziratárában őrzött, Mikesre vonatkozó feljegyzései.³ Az életrajzi mozzanatokot vázoló jegyzetanyagban az 1735. április 8-i, a Rákóczi halálát tudató levélhez ezt a meglepő megjegyzést fűzi: „Lehetetlen hogy ne in flagranti iratott volna”. De mivel pozitív adatok a levelek misszilitását nem igazolták, sőt ellentmondottak annak, kialakult egy reálisabbnak látszó elképzelés, mely a Levelek eredeti levélformáját elvetve, egy tervszerű irodalmi alkotást vél benne felfedezni, később választott levéalakkal.

IHa nem elküldött levelekről van szó, Mikes kézírata csak levéalakban írt „mű” lehet. Véleményét tehát Mikes „valódi műszándék”-ára alapítja, melyet a Levelek viszonylagos hangulati egyöntetűségéből és vélt szerkezeti egységéből szűrte le. E felfokozott „tervszerű egész”-et építő műszándék TOLDY általános benyomásának tényé emelt megfogalmazása, koncepciójának nélkülözhetetlen része volt. Életrajzi értekezésében a Levelek műelemzésével, az általa jelzett memoire-műfaj és a kézirat stílbeli, szerkezeti jegyeinek vizsgálatával nem is foglalkozott.

ERDÉLYI és SZILÁGYI pszichológiai megfigyelései, valamint saját első benyomása árulkodó, de találó megoldásban kerültek a kiegészítő altételbe.

¹ ERDÉLYI JÁNOS: Mikes Kelemen. Pesti Napló 1854. 251. sz.

SZILÁGYI SÁNDOR: Erdély irodalomtörténete különös tekintettel történeti irodalmára. BpSz 1859. 5. k. 52, 54. p.

² TOLDY FERENC: Zágoni Mikes Kelemen Törökországi Leveli I—II. k. Pest 1861, Életrajzi értekezés 219—246. p.

³ Történl. 4-r. 24. sz. IV. k. TOLDY FERENC jegyzetei és gyűjtése.

Így kerekedett ki a Levelek keletkezésének TOLDY alkotta elmélete, mindazt — teljesen önkényesen — a naplózásnak, illetve a naplózás egy sajátos módjának tüntetve fel, amit ERDÉLYI és SZILÁGYI eredetileg — szintén helytelenül — a misszilitásnak tulajdonított.

Mikes műérzékét TOLDY a Levelek utólagos szerkesztésében csillogtatja meg, midőn Mikes a részletesebben vezetett naplóból levél alakú memoireba önti a közvetlen, a perc benyomásait felidézni tudó veszendő élményanyagot. A Levelek emlékiratszerű műfaj-meghatározása következtében, a történeti memoire-írás általános szabályai szerint helyezte a megírás időpontját — egyébként minden alap nélkül — Mikes utolsó esztendeire.

A kézirat viszonylag egyöntetű külalakja, írásának folytonosságot keltő látszata is befolyásolhatta egy rövidebb idő alatt egyfolytában való emlékiratírás feltételezésében. Mikes kéziratának másolat volta az ő idejében még fel sem merült, a Levelek forráskimutatásának cáfoló anyaga csak a következő században rendeződik. TOLDY egyetlen tételét sem tudta alátámasztani tudományosan megalapozott érvekkel. Hitelét a misszilitás védelmezőinek ingatag nézeteivel szembeállított, a kor irodalomtörténeti szemléletébe jól beleillő, meggyőzőnek látszó műfaji meghatározása és tudós tekintélye biztosította. Teljesen a misszilitás lehetőségét sem cáfolta meg, de helyesen érvelt ellene magukkal a levelekkel, e „levelezés” különös, szokatlan, valószínűtlen módjával.

E felfogás támogatására Mikes irodalmi műveltségének feltételezésére is szüksége volt, amelyet szerinte a francia kultúrával együtt Párizsban való tartózkodása idején volt alkalma megszerezni. Az irodalmi műveltség célzatos beállítása a későbbiekben mindig megfigyelhető, ha megszerzése időpontjának előre vagy hátra helyezését a keletkezés vitájában érvként használni lehetett.

TOLDY értekezésével SZILÁGYI száll szembe először.⁴ Életrajzi tévedéseit kiigazítva még erőteljesebben figyelmeztet Mikes lelkivilágának, hangjának „tisztán érezhető különbségeire”. A bonyolult kérdést azonban TOLDY ellenében nem sikerült megoldania, a „tervszerű egész” ellen felhozott helyes észrevételeit nem tudta megfelelő műfaji keretbe foglalni.

2

A Mikes-kérdés fejleményeiben az 1874-es esztendő hozott váratlan fordulatot, amikor PULSZKY FERENC a Farkas Lajos-féle hagyatékban rábukkant Mikes ismeretlen kézírataira. A meglepő felfedezés következtében egész munkássága új megvilágításba került. PULSZKY már a kéziratokat bemutató elő-

⁴ SZILÁGYI SÁNDOR: Mikes Kelemen. Koszoru 1863. 12. 13. sz.

adlásában⁵ a tények, azaz a kéziratokon szereplő dátumok pusztá felsorolásával szembekerült TOLDY koncepciójának ama részével, hogy Mikes a Leveleket élete végén írta volna. A valláserkölesi irányzatú fordítások követték szerinte, az 1740 után következő két évtizedben, kedélyének és a naplólevelek tartalmának átalakulását, a levélírói kedv kialvását. Felmerült az első reálisnak látszó ok TOLDY nézeteinek módosítására.

A TOLDY értekezése után napvilágra került adatok birtokában ABAFI LAJOS jelentkezett nagyobb lélegzetű művel a Mikes-kérdés végleges tisztázásának óhajával.⁶ Elgondolásának alapja a két egymást kizáró nézet összeegyeztetése. A vitafelek cáfoló érvelését ismeri el igaznak. Elveti a missziolitást és a műkonceptiót, de a naplózást fenntartja. Ha jogos is ABAFI véleménye TOLDY eljárására vonatkozólag,⁷ az irodalmi igény teljes feladásával helytelen útra terelte a Levelek műfaji értelmezését. A Rákóczi korabeli divatos naplózásra utalva kijelenti: „Igenis, Mikes Kelemen műve napló”, melyet a fejedelem megbízásából írt volna. SZILÁGYI indokain kívül öt pontba foglalható érveit hozza fel az élete végén egyfolytában írt memoire ellen. TOLDY álláspontját vitássá teszi, saját állításának azonban nincs meggyőző ereje. A Levelek keletkezésének és műformájának általa megkísérelt módosítása egy ma már hitelét veszített történeti alapvetésből indult ki. Naplóelmélete merő feltevés, bizonyítékok híján nem egyszer kerül ellentmondásba saját magával.

A kézirat vízjeleinek és tintaszínének vizsgálata után hitelt érdemlően állapítja meg, hogy az különböző időközökben keletkezhetett. Az egyes levélkoncokat a fordítások vízjeleivel összevetve, a megírás éveit is igyekszik, bár kevés hitellel, meghatározni.⁸ A törlések, javítások, betoldások ismertetése után összefoglalja vizsgálódásainak eredményét. „Igenis ez naplójának másolata, melyet maga Mikes eszközölt időnként. Hogy ez alkalommal bővítette naplója szövegét, és talán az adoma félék egy részével ekkor toldotta meg, az igen valószínű” (106).

ABAFI megfigyelései kizárólag a meglevő kézirat készülésének időpontjára nézve érvényesíthetők. Ha az évek pontosan nem is jelölhetők meg, az időbeni váltakozás kétségtelen. De hogy ez a feltételezett napló átdolgozott

⁵ PULSZKY FERENC: Mikes Kelemen ismeretlen kézíratairól. A Kisfaludy-Társaság Évlapjai Új folyam X. k. 1874/75. 154—160. p.

⁶ ABAFI LAJOS: Mikes Kelemen. Bp. 1878; folytatásokban is megjelent a Figyelő 1877—78. évfolyamában.

⁷ I. m. 90. p.: „TOLDY nem elégszik meg azzal a nagy érdemmel, hogy Mikes művét kiadván, irodalmunknak egy mindinkább felejtésbe merülő író-t feltámasztott, mintegy újra ajándékozott: nem, neki nézete szerint, azt is be kelle bizonyítania, hogy e mű nem esetről-esetre, hanem tervszerűleg, egyöntetűleg, műgonddal készült — hogy tehát Mikes nem holmi napló- vagy levélíró, hanem magasabb szempontból memoireokat készítő író.”

⁸ Az első rész 1717—1737. Megírása Rákóczi halála utánra esnék, kisebb időszakokban készülhetett.

A második rész 1737—1758. Négy szakaszra oszlik:

A megírás ideje 1737—38. 1739—49. 1749—56. 1756—58.

1741

?

1752 után?

változata lenne, arra nézve semmiféle bizonyosság nincs. A javításokat és törléseket nyomon követve, kevés számú feltehető betoldásról és szembe-tűnően sok jellegzetes másolási hibáról, elírásról van szó. A kézirat óvatosságra int. ABAFI ugyanis azzal vélte megoldottnak a keletkezés problémáját, hogy az időnként eszközölt másolást — TOLDY ötletét felhasználva — egybekapcsolta az eredetinek vélt napló átdolgozásával. Így az anyag csoportosíthatóvá vált a TOLDY jelezte egységgel szemben.

A Törökországi Levelek műfaja a naplóelmélettel nem nyert megoldást. Ezért el kell különíteni mindazt, amit ABAFI elfogadhatóan a meglévő kézirat megírásának feltehető időbeniségéről mondott, a Levelek keletkezésének és műfajának tisztázatlan kérdéseitől. Ezek összekeverése később újabb helytelen következtetésekre vezetett.

ABAFI próbálkozását a kritika általában nem fogadta helyesléssel. GYULAI PÁL kitűnő esztétikai érzékével határozottan ellene mondott⁹ napló-felfogásának. GYULAINAK igaza van, hogy Mikes lelkivilágát és jellemét hivel-ben tárja elénk, mint az eseményeket, s a naplót követő krónikaszerű előadás sem jellemző rá. ABAFI vizsgálódását nem is eredményeiért tartja fontosnak, olyan nyomot vél találni nála, amelynek segítségével csaknem biztosan meghatározható a Levelek mivolta.

A Levelek hangulata GYULAI elméletében a goethei három időszakra utal: ifjú, férfiú és öregkor. A három uralkodó hangulat összeesik a három szakasszal, amelyet a kézirat papirosa mutat. Mindhárom rész más időpontban iratott. Ez adja a kulcsot a Levelek mivoltának felderítéséhez. „Megállapíthatjuk e szerint, hogy Mikes Törökországi Leveli sem egyfolytában írott emlékirat, sem misszilis levél, sem rendszeres napló, hanem tisztán levéalakban írt irodalmi mű, melyet írója három időszakban, egy-egy szakaszt egyfolytában szerzett.” Az általa jól megragadott lélektani-hangulati átalakulásnak a kézirat papirosával megjelölt három csoporthoz való kötése elhamarkodott lépés volt. Másolatról lévén szó, mit sem bizonyíthat a Levelek keletkezése szempontjából. Bár esztétikai fogékonysága rátalált a leveleskönyv valódi szépségeire, hatása alá kerülve eltúlozta kompozíciós erőnyeit.

Mikes írói egyéniségének újabb értelmezése, hogy ti. a lappangó kitűnő írói tehetséget a körülmények teszik íróvá, bizonyos értelemben helyt is áll. Itt azonban annak az elképzelésnek egyengeti az útját, hogy a Levelek első csoportját megfelelő érési idő után 1727 körül írja meg. A „tisztán levéalakban írt irodalmi művet” sem határozza meg pontosabban, holott a dicsért művészi jellegzetességek Mikes korában és környezetében elválaszthatatlanok egy mindezen eszközöket és lehetőségeket magában hordó műfaji kerettől. Ennek felderítetlen volta az írói tudatosság felé tolt a hangsúlyt Mikes irodalmi tevékenységében. A Mikes „mű”-ben meglévő, hol jobban, hol hal-

⁹ GYULAI PÁL: Emlékbeszédek. Buda-Pest 1879, 267—273. p. és Egyetemi előadások a XVIII. század prózaíróiról. Mikos Kelemen. Könyvnyomatás ívek. Bp. 1880. 891.

ványabban érvényesülő művészi vonások, hatásos szépirodalmi jellege és meg nem határozott műfaja képezik az ellentmondásokat, amelyek évtizedeken keresztül újabb és újabb állásfoglalásokra készítetik az irodalomtörténészeket.

BEÖTHY ZSOLT¹⁰ csaknem GYULAIval egyidőben fogalmazza meg Mikes művészi újdonságának jelentőségét. „Legnagyobb a Levelekben marad, melyre a magyar stíl történetírója épp oly elragadtatással tekint, mint a francia Balzacra, Voiturere vagy Sévigné asszonyra.” Itt történik első ízben név szerinti célzás a francia levélirodalom kiemelkedő képviselőire, jelezvén a stílusbeli rokonságot. „Tudós és író meglepetve figyel az újnak talált hangra, melyet irodalmunk eddigi folyásában nem hallott. Valamennyiünket meghódít a természetesnek és őszintének, a nemesnek és egyszerűnek rendkívüli bája. Valósággal mindattól, ami ez ideig nyelvünkön iratott, sok tekintetben különbözik a Levelek nyelve” (233). BEÖTHY nyitja meg a 80-as években annak a kevés számú nyelvi, stílbeli tanulmánynak a sorát, amivel a Levelek vizsgálatának kezdődnie kellett volna.

Ezek után várható lett volna, hogy BEÖTHY a Levelek műfaji meghatározását olyan irányba terelje, hogy ezen új vonásként felfogott írói magatartás stílbeli megfelelőjét műfaji alakban is fellelje. Ő azonban nem bocsátkozott bele a vitába, és megelegetett bizonyos általánosságok elmondásával. GYULAI és BEÖTHY a Levelek irodalmi, művészi sajátosságai felé terelték a figyelmet, melyeket ABAFI egészen elhanyagolt. BEÖTHY a francia irodalmi levél említésével olyan példákra irányította az érdeklődést, amelyekre a szakirodalom addig csak általánosságban hivatkozott. A következő években egyre szaporodnak a futólagos utalások főleg Mme Sévigné személyére, míg Bruntièrre nyomán le nem szögezik, hogy levelei csak 1726-ban jelentek meg első ízben nyomtatásban, és így Mikes azokat nem ismerhette, ha csak kéziratban nem.¹¹

3

A Törökországi Levelek keletkezésének vitájához CSÁSZÁR ELEMÉR szolt hozzá a század vége felé.¹² Kiindulásképpen három érintkező pontot keres a főbb álláspontok között. „Olyan nézetet kell felállítani, mely a négy vélemény cáfoló nézeteivel nem ellenkezik; egyetlen kétségen kívül álló bizonyíték sem mond neki ellent” — jelöli meg jellegzetesen pozitivistá módszerét, melyet elemző, analitikus eljárásnak nevez. Saját tételének meghatározásakor azonban ő is a bűvös körön belül marad. „Mikes Törökországi Levelei oly irodalmi munka, melyen Mikes hosszú időn, éveken, évtizedeken dolgozott. Nem egyszerre készült, nem is három részben, nem leveleknek kell tekinte-

¹⁰ BEÖTHY ZSOLT: Mikes Kelemen és novellái. BpSz 1880. 225—242. p.

¹¹ E. TÓTH BÉLA: Mikes Kelemen. BH 1890. 226. sz.

¹² CSÁSZÁR ELEMÉR: Mikes Törökországi Leveleinek keletkezése. ItK 1895. 294—306. 412—435. p.

nünk, még kevésbé naplónak, hanem annak, a mi, önálló műbeccsel bíró munkának” (426).

Műfaji szempontból ennél nem jutott tovább Császár sem. A keletkezés kérdésében viszont a folyamatosság elvét erősítette meg. A külső tényezők helyett a belsőket, az emberi momentumokat helyezi előtérbe. Nagy súlyt fektet Mikes egyéni viszonyainak megismerésére, a Levelek tartalmi elemzésére. Ő is lehetségesnek tartja néhány változatos csoport megkülönböztetését, de merev határok nélkül.¹³ A csoportokon belül is érzékeltetni kívánja, hogy az egyes hasonló jellegű levelek is gyakran elütnek egymástól, híven fejezve ki az alakuló, változó érzésvilágot. „A levelek egyszerre nem keletkezettek, hanem több alkalommal kellett Mikesnek egyes részeit megírni. Egyes összefüggőbb részeit egyszerre készíthette, másokat külön-külön, a behatás ereje által kényszerítve nem sokkal az események megtörténte után” (434). Az időközök napok, hetek, hónapok is lehetek. Erőteljesen érzékelhető hangváltást az 1735, 1739 és 1748-as években fedez fel, hangsúlyozván, nem az időbeli távolság jelenti Mikesnél a hangváltást, hanem élete döntő mozzanatainak hatása.

Császár vizsgálódása számos értékes elemet tartalmaz. A keletkezés vitájában tágan körvonalazott fogalmazásával akaratlanul kitégította a korábbi feltevések határait, de analitikusnak nevezett módszere korlátozta a kiindulás helyes szempontjainak megválasztását, megállapításainak határait. Adós maradt annak tisztázásával is, hogy a francia irodalom befolyása milyen mértékben érvényesült a Levelekben. Bevezetésében ugyanis kifejti többek között, hogy főképp Sévigné markiz leányához írott levélgyűjteménye volt rá nagy hatással. Kijelentésének kevés valószínűséget kölcsönzött óvatos elkanyarodása, mondván, e befolyás vizsgálata nem tartozik a kitűzött feladat tárgykörébe.

A századforduló előtt egyre terjed a francia levélformára való hivatkozás, párhuzamokat és egyezéseket keresve Sévigné asszony és leánya levelezésében. A stílári és nyelvi sajátosságok vizsgálata során mind több szó csik Mikes társalgó hangnemének, leveleinek és egyéni adottságainak összefüggéséről. A levelet kezdik irodalmi formának, Mikes levélgyűjteményét pedig e műfajban megírt emlékirat bizonyos változatának tekinteni.¹⁴ KULCSÁR ENDRE

¹³ 1717—1721	1— 40. levél
1721—1729	40— 90. „
1729—1735	90—110. „
1735—1737	110—123. „
1737—1739	123—146. „
1739—	146— igen nagy változás, felfrissülés, majd egyhangúság, az utolsó levelekben élénkülés.

¹⁴ NÉGYESY LÁSZLÓ: Mikes Kelemen. BEÜTHY képes magyar irodalomtörténete I. k. Bp. 1896, 468—476. p. SALGÓ ERNŐ: Mikes Kelemen. Egyetértés 1897. 36. sz. KÁDÁR BÉLA: Sévigné asszony leveleinek hatása Mikes Kelemen Törökországi Leveleire. Független Újság (Zilah) 1905. 18. sz.

kitűnő dolgozatában már a levélműfaj keretén belül mutat rá Mikes nyelvi és stílusbeli erényeire, de a műfaj felhasználásával járó hibáira is.¹⁵ Érdekes kísérletét sajnos nem fejlesztették tovább. A fogyatékos ismeretek, egyéni kutatások hiánya következtében a francia levélműfaj tüzetes elemzése megrekedt az érltetett párhuzamok keresésénél, és hamis nyomon haladva valószínűtlenné tették az ilyenfajta hivatkozásokat. A leghatásosabb ellenérv (Mme de Sévigné 1726 !) gyökeret vert a szakirodalomban.¹⁶ Császár Elemér hamarosan ki is jelenti, hogy a vele való hatáskutatást meddőnek tartja.¹⁷

A századforduló után közvetlenül Miklós Ferenc vállalkozik a vita folytatására.¹⁸ Új adatai nincsenek, mégis azt reméli, hogy más eredményre juthat a kellően figyelembe nem vett tényezők felderítésével. Elsőként az addig felhozott anakronizmusokat teszi mérlegelés tárgyává, és történeti forrásokkal bizonyítja, hogy három eset (101., 167., 205.) kivételével nem hozhatók fel ellenérvül a levelek keltezése ellen. Minden erőfeszítése arra irányul, hogy Toldyval és Császárral, illetve mindazokkal szemben, akik tagadják, a misszilitás tényét bizonygassa. Mint eshetőségre a „néne” személyére is van jelöltje. Bár tanulmánya eleve sikertelen próbálkozás, felhívja a figyelmet Mikes eszközeinek sokféleségére, amelyekkel a misszilitás benyomását kelti.

Előtte számosan kifogásolták a „néne” egyénítésének, jellemzésének fogyatékoságait. Miklós tévúton járva is érvényesen mutat rá az ilyen követelés helytelenségére, mert a levélben a levélíró mutatkozik meg elsősorban, a leírt események mögött is. Példaképpen Mme de Sévigné és leánya, Mme de Grignan levelezését hozza fel. Az alapkérdésben elfoglalt helytelen kiindulása ellenére is sikerült neki a Törökországi Levelek legfőbb vonására utalni, hiszen Mikes leveleiben éppen az vált a bizonytalanság forrásává, hogy a megtévesztésig utánozni tudta a misszilis levélformát. A tervszerű egész elméletéből fakadtak a különféle belemagyarázások és művi kifogások. Felel azoknak is, akik Mikes iljúkorának, franciaországi éveinek, családi viszonyainak részleteit és emlékeit keresik nála: „a levelezést éppen az teszi alkalomszerűvé, hogy nem vonja bele a múltat, mint a memoire-író vagy naplóíró.”

Tanulmánya egyébként tele van féligazságokkal, tévedésekkel. A legérdekesebb ellentmondása az, hogy a misszilitás elfogadtatása kedvéért hevesen tagadja Mme de Sévigné hatását, mivel az csak 1726 után érhetne volna Mikeset. A misszilitás fenntartás nélküli vallása következtében az összes ellenvélemények sikertelen cáfolására kényszerül. A kézirat korábbi értelemben vett másolat voltát is kétségbe kell vonnia, mert az nem más, mint az Erdélyben is szokásos leveleskönyv, az elküldött levelek füzetekbe gyűjtött másolata.

¹⁵ KULCSÁR ENDRE: Magyar nyelv- és művészek. Mikes Kelemen. Nyr 1899. 385–395. p.

¹⁶ Lásd TONCS GUSZTÁV (1897), ERŐDI BÉLA (1906), NÉGYESSY LÁSZLÓ, MIKLÓS FERENC. CSÁSZÁR ELEMÉR írásait.

¹⁷ Mikes Kelemen. Szerda 1906. 166–174. p.

¹⁸ Mikes Törökországi Leveleiről. ItK 1904. 299–316. 437–448. p.

Mikes irodalmi, fordítói elfoglaltsága miatt nem tartotta valamennyi levelét lemásolásra érdemesnek, és a hézagok innen adódnak. Szerinte a levelekkel nem voltak irodalmi céljai, mivel azonban a misszilis levél maga is irodalmi forma volt, irodalmi művet írt különösebb irodalmi cél nélkül.¹⁹

4

A műfaji problematika nem jutott nyugvópontra a sorozatos tanulmányok után sem. Az Emlékkiadás²⁰ bevezetői és bibliográfiája egy évszázad munkájának mérlegét jelképezik. THALY történelmi bevezetésében módosítja korábbi nézetét a Leveleket illető legfontosabb kérdésben. „Fölfogásunk szerint az történelmi vonatkozásokkal is bíró szépirodalmi alkotás... Mikes nem mélyedt bele saját kora történetének tárgyalásába... De, hogy ezt szándékosan mellőzé, hogy ő a jelen művében nem kívánta a Rákóczi-emigráció vagy legalább a rodostói magyar telep történetét megírni — szinte biztosra vehető” (XXXIII). NÉGYESSY LÁSZLÓ is támaszkodott az új történelmi anyagra az életrajz megírásakor. Mikes élete így hitelesebb megvilágításba került, a környezet, a leveleskönyv és az ember kapcsolata érthetőbbé vált. A Levelekre vonatkozólag annyit szűr le, hogy általában már nem tartják egyszerre készült irodalmi műnek, sem misszilisnek. A francia csevegő stíl és Mikes székely társalgó természetének szerencsés találkozását emeli ki (XIX).

A Levelek irodalmi méltatását a kötetben BEÖTHY végezte el. Figyelmét továbbra is az előadás és stílus köti le, ezért sikerült felfedeznie Mikes prózájának művészi finomságait s kiemelni stílustörténelmi jelentőségét. A Levelek esztétikai elemzése után a leveleskönyv meghatározását kísérli meg. „Minden ellenkező állítás ellenére kétségtelennek tetszik előttem, hogy Mikes vagy naplójegyzeteit alakította át művészi ösztönével, s a francia irodalom némely ismert és divatos termékének hatása alatt levelekké, vagy már eredetileg ebben a formában készült naplójait írta össze könyvében. Ezek a levelek, amint előtünk állnak, nem készülhettek sem csoportokban egyszerre, sem hosszabb idő múlva, mintegy emlékezésül, azok után az élmények után, a melyek változatos tartalmukat képezik. Ennek a föltevésnek egyként ellene mondanak épp úgy az előadás jellemének általános lélektani föltételei, mint Mikes egyénisége.” BEÖTHY helyesen erősíti meg azt a megfigyelést, hogy Mikes magát adja a Levelekben. Találó finom fogalmazása „Az akivel beszélt, bizonyára nem is második (énje) volt, hanem önmaga” (XLIV).

¹⁹ Megjegyzése hasonló Sainte-Beuve-nak Mme de Sévigné leveleiről alkotott nézetéhez. Vö. *Portraits de Femmes*. Paris 20. p.

²⁰ MIKLÓS FERENC (szerk.): Zagoni Mikes Kelemen Törökországi Levelai. Bp. 1906. A bevezető tanulmányokat írták: NÉGYESSY LÁSZLÓ, THALY KÁLMÁN, BEÖTHY ZSOLT, SZILY KÁLMÁN, ERŐDI BÉLA, MIKLÓS FERENC.

A műfajhoz híven Mikes alkotása, a külső körülmények és belső világa egymásra hatásaképpen tele van változatos mozzanatokkal. De ahol színben a legtarkább, BEÖTHY ott is érzi a tónus egységét, hangjának egyirányúságát, mely a Leveleknek bizonyos egységet kölcsönöz. Ezt szem előtt tartva is elválaszthatónak tart némely időrendben következő csoportot, amelyek tárgy és hang tekintetében, mintha kisebb laza egységeket mutatnának.²¹ A műfaj pontos körülírását itt is nyitva hagyja, de a vaglyagosság mellett is fő szempontjai a levélműfajra és nem a levél alakú műre vannak alapozva.

Az ő nyomán jut el a kérdés felvetésének egy újabb fordulatához NÉGYESY LÁSZLÓ.²² „Nem lehetetlen — mondja — hogy formaváltozatban kezdeményező volt. Műve ritkaság az egyetemes irodalomban.” Ezután két típust említ: Plinius és Sévigné asszony valóságos leveleket írtak valóságos cselekményekről. A XVII. és XVIII. században sok mű csak a formát kölcsönözte a költött tartalomhoz (pl. Montesquieu). Mikesnél a tartalom tényleges, és az alkalmiság, a személy költött, azaz fiktív leveleket írt tényleges helyzetből. Felmerül tehát a kérdés — mennyiben eredeti Mikes e műfaj művelésében? Mi készítette egy ilyen levelezés megkezdésére, hogyan tudta eltalálni e képzelt személlyel szemben a hang minden póz és fésznelküli elfogulatlanságát és valószerűségét. A Groff P . . . E . . . egészen képzelt alak-e, vagy emlékeiből vette-e? NÉGYESY kérdései a kutatás egy újabb szakaszának, a BEÖTHY irányával párosítható lehetőségét vetik bele az egy helyben topogó vitába. A fonalat hamarosan meg is ragadják, és a XX. századi kutatás ezen a nyomon indul el.

Az újabb fejleményeket megelőzően RIEDL FRIGYES foglalja össze²³ mindazt, amit a műfajra és keletkezésére vonatkozólag az irodalomtörténetírás a század elejéig felszínre hozott. Mikesnek itt már előkelő hely jut az irodalmi fejlődésben, mivel Zrínyi halálától Kármánig őt tartja a legnagyobb magyar prózaírónak. Nem sorolja a memoire-írók közé, külön, mint levélíró tárgyalja.

A Levelek mivoltának jellegére nézve valamennyi álláspont ismertetése után ezt mondja: „A Törökországi Levelek Mikes Kelemennek törökországi tartózkodása alatt évtizedek folyamán írt feljegyzései fiktív levéalakban eseményekről, hangulatokról, olvasmányokról. Úgy gondolom, a kutatás mai állapotában más pozitív eredményt nem lehet mondani” (295). Szerinte a minták francia leveles regények lehettek; Sévigné asszonnyal csak természetes hangjában rokonítható, vagyis ő is éppen úgy tükröződik a levelekben, mint a francia levélíró.

²¹ 1—36. levél	100—122. levél
37—51.	123—156.
52—99.	157—207.

A korábbi csoportosításokat számba véve, érdekes képet kapunk a szubjektív benyomások szerint felosztott leveleskönyv hangulati, tartalmi sajátosságairól.

²² A Mikes-kérdés új fejleményei. Keresztény Magyar Ifjúság 1907. 8. sz. 20—22. p.

²³ RIEDL FRIGYES: A magyar irodalom története Zrínyi halálától Bessenyei felépítéséig. 1908 (kiadott jegyzet). Mikes: 250—301. p.

A bő tárgyalás ellenére túlságosan is óvatosan foglal állást a fő kérdésben. De óvatos véleménye is jelezte, hogy a folyékony vitaanyagban még mindig nem alakult ki egy részleteiben is elfogadott álláspont, illetve ami kialakult, az a nem egyöntetűen értelmezett²⁴ levélműfaj felé mutatott.

5

KIRÁLY GYÖRGY is RIEDLhez hasonló kiindulással kezdte a kérdést új irányba vivő tanulmányát.²⁵ Szigorúan tudományos szempontból nem ismert el végleges eredményt (260), mivel elgendő adatok híján a kutatás csak többé-kevésbé biztos következtetésekre támaszkodhat. A levélforma mint műfaj eredetének kérdésével foglalkozva véglegesen elveti Mme de Sévigné hatásának lehetőségét, megjegyezve, hogy a hangulati és érzelmi rokonságon kívül semmiféle tárgyi összefüggés nincs köztük. Az első benyomásra megegyezőnek látszó stíl tekintetében sem gondolhatunk olyan öntudatos művészetre Mikes esetében, mint Mme de Sévignénél.

A tárgyi kapcsolatok hiánya és az 1726-os megjelenés azonban KIRÁLY szerint nem zárná ki, hogy kézirati másolatokban a párizsi irodalmi szalonokban ne került volna kezébe, ahol állítólag közkézen forogtak. De Mikes társadalmi helyzete és műveltsége nem kielégítő volta következtében nem vehetett részt a zárt és magas irodalmi körök társalgásaiban. A francia levéltudomány más területén kell tehát Mikes műformájának eredetét keresnünk — mondja KIRÁLY, amelyek tartalom és tárgy tekintetében is közelebb állnak hozzá, és lökést adhattak arra, hogy naplóját vagy emlékiratait levélalakban foglalja össze (263).

Így merült fel mint irodalmi minta lehetősége César de Saussurenek 1909-ben THALY által Törökországi Levelek címen kiadott műve,²⁶ amely szerinte a kérdés nyitjára vezethet. A felfedezés lázában végzett összehasonlítás során kimutatta a két mű közötti állítólagos rokonságot: „Az összehasonlítás meggyőz bennünket, hogy Mikes műformájának eredetét a francia levéltudomány effajta termékei között kell megtalálnunk” (263). A felhozott tartalmi és formai egyezések azonban nem fogadhatók el a fenti állítás igazolására.

²⁴ A levélműfaj értelmezésére jellemző az a felemás magyarázat, melyet ACSAY FERENC: A próza műfajok elmélete. 1889, Bp. 325—328. 469. p., valamint RIEDL FRIGYES (szerk.) Rhetorika és retorikai olvasókönyv. Bp. 1897, 54—55. p. — című kézikönyvek adnak.

²⁵ KIRÁLY GYÖRGY: Mikes levélformája. It 1913. 260—271. p.

²⁶ THALY KÁLMÁN (kiad. és bev.): De Saussure Cézárnak, II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének Törökországi levelei 1730—39-ből és följegyzései 1740-ből. Bp. 1909, MTA. — Eredeti kézirat címe: Lettres et Voyages de César de Saussure en Allemagne, en Hollande, en Angleterre, en Portugal, en Malte, en Turquie et en France, de faits historiques curieux, amusants et de diverses aventures arrivées à l'Auteur. Ebből közölte THALY a törökországi levélrészleteket, mivel a francia kiadásban ez a rész nem jelent meg. A kiadott francia munka bevezetését VAN MUYDEN írta.

A tárgyi rokonság a közös élményekből és a használt források azonosságából is adódhat, mint pl. Rákóczi halálának leírása vagy a műezzeinekről szóló részlet.

Formai téren VAN MUYDEN előszava nyomán azt az állítást kockáztatja meg, hogy Saussure Angolországi Leveli Rodostóba érkeztek már készen voltak. Kifejezés- és fordulatbeli egyezéseket is felfedezni vél bennük. Nem esetleges találkozásról, hanem tényleges kapcsolatról van szó, Saussuret véve forrásul. Majd kiszélesítve a levél alakú útirajzok történeti áttekintését, több példát sorol fel, amelyek Mikes elődeinek tekinthetők. Bennük a műfajkeveredés folytán nem tisztán útirajzot kapott, hanem emlékiratot, naplót, sőt történeti művet is levélalakban. A Törökországi Levelék rétegződése után leszűri az eredményt: „Így Mikes Kelemen leveleskönyve az úti, történeti és novellisztikus levél szerencsés egyesüléséből jött létre” (268).

A legnagyobb valószínűség szerint Saussuret tartva közvetlen elődjének kimondja az időpontot is, mely előtt Mikes könyve mai redakciójában nem jöhetett létre: 1733, vagyis Saussurenak Rákóczi rodostói udvarába való kerülésének éve. Tételét ABAFI által is támogatva érzi, aki a levelek első csoportjának keletkezését 1737-re tette.

Felfogásának erősítésére Mikes levélírói egyéniségét hozza fel, s nála ugyanazt a lelki diszpozíciót látja, mint a felsorolt minták íróinál. Nem a művészi magaslatra emelkedett, a Mme de Sévigné által is művelt levélműfaj ösztönözte, hanem az a levélforma, amelyben a kezdő, gyakorlatlan, nem hivatásos író találta meg a maga legalkalmasabb műfaját. Hogy Mikes a legelső szubjektív, szinte lírai jellegű író lett, e műforma adta lehetőségekkel függ össze (270). Minél igénytelenebbül akart föllépni leveleivel, annál jobban kidomborodott szeretetre méltó egyénisége. Mint mondja — ebben rejlik tulajdonképpen az ő eredetisége, s ebben múlja felül összes elődeit.

KIRÁLY gondolatmenete érdekes mozzanatokkal gazdagítja a Mikes-kutatást. Tanulmányának jelentős része van a mai Mikes-kép kialakításában. Műfaji vonatkozásban s ennek következtében a keletkezés kérdésében nézeti vitásnak tekintendők. Az általa egyoldalúan megjelölt, mint alapvető műfaji minta, a Mikes alkotta levélformától stíلبelileg s az előadás szempontjából teljesen eltér. A felhozott példákban a levél többnyire keret, és kimondottan Saussurenél az, nem rejtik magukban azokat a művészi lehetőségeket, amelyeket a Törökországi Levelék kifejeznek. Saussure levelei Mikeséhez képest művészi megoldásban gyenge utánpótlásnak látszanak. Az objektívebb történeti előadásmód uralkodik hosszúra nyújtott keretes leveleiben. Mikesnél a levélforma az időnként túlsúlyba kerülő szerteágazó tárgyi tartalommal sem keret, hanem az élő közvetlen társalgás, a legfőbb műfaji jegy, mely mögül, Saussure-vel ellentétben, a közvetlen élmény és a személyes jelenlét tör elő.

KIRÁLY maga is kiemeli Mikes forrásainak vizsgálatakor, hogy a tárgyi részletek az író önéletrajzának csak külsőségeihez tartoznak, járulékosak, nem

érintik azt, ami ránk nézve a legértékesebb, a lelki, az érzelmi élet rajzát.²⁷ Ellene mond felfogásának az a helyénvaló értékelése is, mely szerint e műfajban egyedül Mikes alkotott nagyot, francia forrásai a maguk irodalmában jóformán semmit sem nyomnak a latban, amint műfajuk is csekély jelentőségű. Ha Mikes az ő nyomukon indult volna, nem alkothatott volna sokkal színvonala-sabb „művet” a magyar irodalom számára. Saussure levelei magyarul, de franciául sem jelentenek esztétikai élményt. Ha Mikes leveleit valóban csak 1733 után kezdte volna írni, olyan fokú írói és művészi invenciót kellene feltételeznünk, amelyre KIRÁLY sem gondol, sőt a „nem hivatásos” jellegnek is egy művészileg kevésbé színvonalas módozatát hangsúlyozza.

Mikes ismerhetett fiktív levél alakú műveket is, de a Törökországi Levelek az irodalmi misszilis levél, a spontán irodalmiság egy művészileg magasabb fokú műformájának hatását tükrözik. A lelki diszpozíció, az eljárt szott szerep, a levél, KIRÁLYAL ellentétben a misszilis levélirodalommal való rokonságra vall, legerőteljesebben a kezdeti években. A Mme de Sévignével kapcsolatos határozott elutasító álláspontját már annak idején megcáfolták.

KIRÁLY nézeteit ZOLNAI BÉLA erősítette meg első ízben.²⁸ KIRÁLY eredményeihez újabb forráskimutatást csatol és ennek alapján rámutat olyan művekre a XVIII. század eleji francia irodalomból, amelyek Saussure mellett a leveleskönyv egyetemes tárgykörére és technikájára nézve Mikes mintái lehettek. ZOLNAI arra a megállapításra jut, hogy a műforma és a tartalom eredete nagyjából tisztázást nyert.

A mulattató és elmélkedő fiktív levelek irodalmából, az exotikus gyűjteményekből hozzáférhető művekkel próbálja rokonítani a Törökországi Leveleket. Ez a vizsgálódás igen tanulságos, de legtöbb esetben nem meggyőzőek, túl általánosak a leszűrt észrevételek (95). Érdekes megállapítást tesz a Lettres Persanes-al kapcsolatban, amely művészi értékénél és eszméinél fogva termékenyítő hatásával a legközelebb állott volna Mikeshez. Mindamellett hangsúlyozza, hogy az általa tárgyalt gyűjtemények hangja inkább értekező, és a Lettres Persanes sem közvetlenül az író egyéni hangulatát adja. E tekintetben Mme de Sévigné valóságos leveleihez áll közelebb Mikes stílusa. Érde-méül azt ismeri el, hogy az elmélkedő és mulattató levélformát a bujdosók életének letéteményesévé szélesítette ki, és leveleskönyvében a maga szubjektivitásának is maradandó emlékiratát hagyta ránk. E műfajnak hagyományos volta pedig érvül szolgál amellet, hogy Mikes műve nem misszilis levélgyűjtemény, hanem tudatos irodalmi mű. Készített ugyan közvetlen följegyzéseket élményeiről, de a végleges levélforma kialakulása bizonyára nem esik az első levéldátumok idejére (104). Az ösztönzést mind a levelek megírására, mind a valláserkölesi művek fordítására Párizsból vitte magával.

²⁷ A Törökországi Levelek forrásaihoz. EPhK 1909. 257—277. 334—345. p.

²⁸ ZOLNAI BÉLA: Mikes Törökországi Levelcinek keletkezéséhez. EPhK 1916. 7—23. 90—106. p.

ZOLNAI kiterjedt kutatásait KIRÁLY örömmel üdvözli,²⁹ kiemeli, hogy ZOLNAI nem akarja elejteni a Mme de Sévigné hatás lehetőségét, bár erre nézve nem tud semmi bizonyítékot felhozni (206). Az új irányú kutatások³⁰ hamarosan választ adtak KIRÁLY jogos kétkedésére. A XVII. század végi és a XVIII. század eleji francia levélkultúra első kiterjedt tudományos igényű elemzése során ZOLNAI több olyan megállapítást tesz, melyekkel a miszilis levéltudomány felé tereli az érdeklődést. KIRÁLYAL szemben kimutatja, hogy Mme de Sévigné személye s a halála után kiadott leveleinek egyik jelentős része, amelyet unokatestvérével, Bussy-Rabutinnal váltott, az érdeklődés középpontjába került (25). E leveleket részletes elemzésnek is alávetette, melynek tanulságai újra megvizsgálandók.

Megfigyelései nem korlátozódtak kizárólag az említett levelekre. A felkutatott levélminta-gyűjtemények és levelezések ismertetése után azt az új és mértéktartó megállapítást teszi, hogy a miszilis irodalmi hatást nem egyéni, hanem mint általános kordivat megnyilvánulását fogja fel, melyet Mikes később eredeti módon utánozott. „Általában más megvilágításban kell látnunk Mikes párizsi tartózkodását, mint ahogy — adatok hiányában — későbbi fejlődésére nézve jelentéktelennek elképzelte a forráskutató pozitívizmus” — jegyzi meg hitelt érdemlően, a kissé eltúlzott szellemtörténeti háttér kialakítása közben (41).

E nézetét erősíti meg későbbi tanulmányában³¹ — mondván — levélíróvá, a szónak társadalmi és literátus értelmében csak Párizsban lehetett Mikes. Ismerte az erdélyi levélírást is, de Erdélyben a levélírás nem volt irodalmi műfaj. Úgy írni, ahogy beszélünk, ezt csak a virágzó irodalmiság és magas színvonalú társalgási nyelv városában tanulhatta meg (62). Nem zárja ki, hogy Törökországban is kaphatott ilyen irányú ösztönzéseket, a döntő hatás, amely a Törökországi Levelek megírásához vezetett, Párizs nélkül elképzelhetetlen. Vizsgálatait nem tartja teljesen lezártnak s leszögezi, hogy Mikes dolgában még nincs kimondva az utolsó szó (198).

ZOLNAI tanulmányaival a Mikes-kutatás olyan szakaszába jutott, amelyben műfaji szempontból még új vonásokkal találkozunk; olyan vizsgálódási lehetőségekkel, melyeket a pozitívizmus képviselői sem előtte, sem utána nem tudtak fölvetni. Írói, levélírói tudatának jellemzésével, ellentmondásainak elemzésével, a szellemtörténeti iskola részéről viszonylag előbbre vitte a kérdést több vonatkozásban. A két világháború közti időszakból ránk maradt polgári irodalomtörténetírásból mégsem váltak tanulmányai a további munka ösztönzőjévé. A látóköreben leszűkülő pozitívizmus alkotta Mikes körvonalai honosodtak meg.

²⁹ It 1916. 206—208. p.

³⁰ ZOLNAI BÉLA: Mikes és a francia szellemi élet. EPhK 1921. 39—43. 90—104. p. 1922. 25—33. p.

³¹ Mikes Kelemen. Minerva. 1930. 53—79. 165—198. p.

GÁLOS REZSŐ tanulmánya mintha a szellemtörténeti iskolával szembeni állásfoglalásra készült volna.³² A párizsi franciás, udvari műveltség ellenében, amelyet ZOLNAI az irodalmi levélírás szempontjából Mikes alapvető műveltségi rétegének tekintett, a XVII. századi jezsuita szellem, a jezsuita iskola művelődési irányának meghatározó szerepét hangsúlyozta. Szerinte a párizsi hatás nagy, de nem döntő, s helyébe Bonnacné „szalonja” és Saussure lép a rodostói olvasmányokkal.

A fokozatosan kiszélesülő (1724, 1733) naplózás hagyományait eleveníti fel, hogy a naplóírás a harmincas évek után öltön Saussure hatására irodalmi formát. Így jut el Mikes a Levelek első csoportjának feldolgozásáig (1736). Gondolatmenetében KIRÁLYTA támaszkodik, annyiban tér el tőle, hogy nem fogadja el VAN MUYDEN állítását a kész levélformára vonatkozólag, inkább Saussure szavainak ad hitelt.³³ KIRÁLY elképzelését az ABAFI—GYULAI csoportos keletkezéssel párosítja össze, egyéni kutatások híján a vélemények között válogat, és az ellentéteket a valószínűség irányában igyekszik elsimítani.

GÁLOS szerint Mikes irodalmi műveltségéről Törökországba érkeztekor aligha beszélhetünk, a Levelek első felében alig van nyoma olvasmányainak. Ez a megokolás meglepő, hiszen azt állítja, hogy a napló átdolgozása csak a harmincas évek után történt. Nézete azért is téves, mert nincs világos képe a Levelek forrásanyagának elrendeződéséről. Kimondott forrásanyag az érthetően jelenlevő biblikus vonások mellett az első ötven levélben kevés van. A beszüremkedés az 1724-es évektől erősödik és 1735-ig szinte minden levélben olvasmányaira vagy azok emlékére bukkanhatunk. A források ezután az új élmények hatására és Rákóczi József hadjárata éveiben erősen háttérbe szorulnak és csak a negyvenes évek után írt néhány levélben fordulnak ismét elő. 1748 után, a 172. levéltől uralkodnak el ismét teljesen összefüggően 1754-ig, a 192. levélig, s jelen vannak a Törökországi Levelek végéig.

A levelek és források nyers összefüggéséből levont következtetés nem vezethet GÁLOS nézetének elfogadására, sem a tervszerű átdolgozás feltételezésére. A mikesi „mű” korántsem egységes alkotás. Mind szerkezeti, mind műfaji vonatkozásban helyesbítésre szorul a „műegész” elmélet. A Levelek első csoportjának nevezett rész (1717—1735) szerteágazó forrásainak egy éven belül történő feldolgozása nézetünk szerint lehetetlen. Míg a levelek többé-kevésbé folyamatos írása, a ritkuló élmények s a kezdeti kedvező feltételek után a levélműfaj művelésével járó nehézségek érthetővé és természetessé teszik Mikes eljárását.

³² GÁLOS REZSŐ: Mikes Kelemen műveltségi forrásai. ItK 1930. 17—33. 129—142. p. Újra: Mikes Kelemen Törökországi Leveli címmel Irodalomtörténeti Füzetek 1930. 37. sz.

³³ Saussure a kézirat bevezetőjében azt írja, hogy Lausanne-ba (1740) külföldi útjairól készített jegyzeteinek halmazával tért haza. Sokan ajánlották neki, hogy ezeket szedje valamilyen rendbe, mire ő a levélformát választotta, mint amely a legizlésebb és legcsaládiasabb. A feldolgozást 1742-ben végezte be. 1765-ben készített róla másolatot.

GÁLOS másik ellentmondása az irodalmi tudat kérdésével kapcsolatos. Az általa hangsúlyozott vallásos jellegű irodalmi célzat valóban erősödött Mikes valláserkölcsei olvasmányaival, majd fordításaival. Ezzel párhuzamosan fejlődött volna a felvilágosodás eszméivel is táplált irodalmi tudata, mely a harmincas évek közepére élesedik ki oly mértékben, hogy hozzáfogott egy olyan mű megírásához, amelyet szerinte Mikes nem is tekintett irodalomnak.

A tanulmányában megnyilvánuló ellentmondások a belső összefüggések önkényes értelmezéséből fakadnak. A pozitivisták módszerrel konstruált álláspont továbbéléséhez hozzájárult későbbi Mikes könyvének megjelenése, mely népszerű igénytel foglalta össze a Mikesről szóló „modern” tudnivalókat.³⁴ Modern Mikes-képét azonban korábbi konzervatív szemléletű tanulmánya alapján rajzolta meg, fenntartva a Levelek keletkezésére és műfajára vonatkozó nézeteit. A kritika ha nem is fogadta fenntartással GÁLOS könyvét, rámutatott a pozitivisták szemlélet nyomaira, némely kérdés vitathatóságára.³⁵ GÁLOS eljárása önkényes volt, mivel figyelmen kívül hagyta, hogy véleménye nem egy végleges álláspontot összegez, s a vita mellőzésével előadott regényes feltételezései megtévesztőleg hatottak. A harmincas, negyvenes évek irodalma még mindig arról tanúskodik, hogy a nézetek a fő kérdésben megoszlanak.

6

A régi magyar irodalom első marxista igényű összevezetésétől mindmáig főleg eszmei, történeti szempontból került sor a polgári korszak kutatásainak bírálatára, míg műfaji és tárgy-történeti vonatkozásban lényegében a korábbi, a KIRÁLY és GÁLOS által képviselt nézetek honosodtak meg.³⁶ Ezen a nyomon indult el SZIGETI JÓZSEF Mikes kiadását kísérő tanulmánya is,³⁷ melynek bírálatára általánosabb érvennyel vetette fel a Mikes-kérdés revíziójának szükségességét.³⁸ Ennek az igénynek jogosságát megerősíti BARTA JÁNOS bevezető tanulmányának megjelenése,³⁹ mely Mikes művészi prózáját a levélregény, a „gálans regény” keretében elemzi. A keletkezés kérdésében szintén az ABAFI—KIRÁLY—GÁLOS vonalat követi. BARTA egész műfaj problematikáját

³⁴ Mikes Kelemen. Bp. 1954, Nagy Magyar Írók. 139 p.

³⁵ WÉBER ANTAL : ItK 1955. 1. sz. 130—131. p. BARÓTI DEZSŐ : It 1955. 2. sz. 204—206. p.

³⁶ KLANICZAY—SZAUDER : A magyar irodalom a felvilágosodásig. 1951—52. Egyetemi jegyzet. — KLANICZAY TIBOR : A régi magyar irodalom II. rész. A Bölcsészettudományi kar jegyzetei. Bp. 1953. 399—419. p. — BÁN IMRE : Mikes Kelemen. BÓKA—PÁNDI (szerk.) A magyar irodalom története 1849-ig. Bp. 1957, Bibliotheca. 176—181. p.

³⁷ SZIGETI JÓZSEF : Mikes Kelemen. Törökországi Levelek. Bukarest 1955, Szépirod. és művészeti kiadó. 5—72. p.

³⁸ HOPP LAJOS : SZIGETI JÓZSEF : Mikes Kelemen. Törökországi Levelek. ItK 1957. 4. sz. 458—464. p.

³⁹ BARTA JÁNOS : Mikes Kelemen. BISZTRAY GYULA (s. a. r.) : Törökországi Levelek. Bp. 1958, Szépirod. 7—41. p.

vita tárgyának tekintjük.⁴⁰ A „műegész” elméletből kiinduló, részleteiben mégis értékes esztétikai megfigyelései a Leveleknek az irodalmi levélműfaj szemszögéből történő vizsgálatára jogosítanak fel.

* * *

A szakirodalom meghatározott szempontú beható tanulmányozása meggyőzően veti fel a Törökországi Levelek új műfaji értelmezésének szükségességét, valamint a keletkezés kérdésében ma is vallott nézetek módosításának indokoltságát. Mikes leveleinek és a rá vonatkozó irodalomnak szembesítése során egy célravezetőbb vizsgálódási irány szempontjai is felmerültek. A Mikes összes műveinek kiadását felmérő előkészület és a Levelek folyamatban levő betűhív sajtó alá rendezésének szöveg- és forrásmunkálatai támogatják a kutatás új irányát. E tanulmány a kritikai kiadáson nyugvó monografikus munka kezdetének tekinthető. Nem egy előre kitervelt új koncepció igazának bizonyítása volt a célja, nem is léphetett fel a végső megoldás igényével. A legfontosabb, a további kutatásokat meghatározó kérdésekben azonban már most állást lehet foglalni.

A korábbi nézetek közül mint tudományosan bebizonyított véleményre, két megállapításra támaszkodhatunk: a levelek fiktív jellegének és a kézirat másolat voltának elismerésére. Mint valószínűnek látszó és bizonyítandó felfogást tartjuk számon a Levelek többé-kevésbé folyamatos keltezésének elméletét. Az összes többi, a Levelek műfajára és keletkezésére vonatkozó nézet vita tárgyát képezi. Elsőrendűen az írói tudatosság, az irodalmi célzat, a szépírói szándék, vagyis Mikes írói magatartását illető problémakör. Ennek a revízióknak a jogosságát támogatják Mikesnek a fordításokban elszórt, a Rákóczi-éhoz hasonló megnyilatkozásai a szépirodalomról, másrészt a Levelekben több helyütt található megjegyzései a levélírói szabályokról. Tanulságul szolgálnak a leveleskönyv mivoltának meghatározására irányuló, egymásnak ellentmondó kísérletek. A leveleknek kölcsönzött különféle műfaji keret, a memoire, a napló, a naplólevél, a levélregény, a fiktív levélalakban írt szépirodalmi alkotás vagy az utólag levélformába öltöztetett irodalmi mű, a naplón alapuló átdolgozás — az irodalmi célzat és tudatosság értelmezésében is eltérő felfogásokhoz vezetett, bár közös kiindulásukat általában a műszerűség képezte.

A szakirodalom kritikája jogosan vonja kétségbe, hogy a Levelek egyseges „műegész” voltának százszázalékos hagyománya és az írói tudatnak jelenleg is érvényben levő elfogadása lenne az egyedüli út a műfaji körülírásához. A kutatás jelenlegi szakaszában már bizonyos, hogy a levélműfajnak nem a levélalakban írt tervszerű szépirodalmi alkotás szempontjából történő vizsgálata követendő, a közhelyként emlegetett írói műszándék előlegezésével.

⁴⁰ HOPP LAJOS : BARTA JÁNOS : Mikes Kelemen. BISZTRAY GYULA (S. R. E.) : Törökországi Levelek. ITK 1960. 1. sz.

Ha a vizsgálódás középpontjába az irodalmi levél formáját és eszközeit, nem a mű, hanem a levél szerkesztési elveit és szabályait, nemcsak az egész, hanem az egyes levelek tartalmi elemzését, stílusának jellemzését állítjuk — ha ebből a szempontból is megvizsgáljuk a szépírói szándék és a művészi jelleg problémáját —, egyszerűbb és természetesebb módon jutunk a mikesi „mű” lényegéhez.

Az irodalmi levélműfaj nem feltétlenül kívánja meg a Mikesnél is elismert és eltúlzott írói tudatosságot. Az irodalmi jelleget a levélíró műveltsége, választékosabb nyelve, tehetsége, egyéniségének gazdagsága is létrehozhatja. A leveleskönyvre nem egy műhöz választott keret és az egységes művi mondani-való üti rá a bélyegét, hanem az irodalmi levél kétségbevonhatatlan jegye, a művelt társalgás, a vele járó változatos tartalommal.

A levélműfaj egy korhoz kötött, a társadalmi állapotoknak és az irodalmi nyelv kialakulásának meghatározott történelmi periódusához fűződő műfaji fogalom, mely inkább a spontán irodalmiság szférájába tartozik.⁴¹ Átvétele sajátos módon fonódik össze Mikes hazai útravalójával. A klasszikus francia irodalmi levél megkülönböztető vonásai: a társalgó hangnem uralkodó jegye, azaz a nyelvnek a közönséges „beszéd”-től eltérő használata; a fél-magán jelleg, vagyis titkon a nyilvánosságot is feltételező levélírói szándék; a fentiekkel együtt járó nyelvi, szerkesztési műgond, valamint a lélektani helyzeteket megörökíteni tudó egyéni adottság, — mindez megfelelő formában Mikesnél is megtalálható.

A levélműfaj ismeretének Mikes esetében nem feltétlen kell együtt járnia az irodalmi szalonélet, a francia klasszicizmus első- vagy másodrangú műveinek ismeretével, írói szemléletével. A nyelviileg tökélyre emelkedett irodalmi misszilis levélformával való találkozása, a levélirodalom válfajainak ismerete már elegendő, hogy eredeti székely elbeszélő-társalkodó tehetségével tegye élővé és emlékezetessé fiktív leveleit. TOLDYnak és követőinek arra a nézetére, hogy ti. Mikes már Párizsban megszerezte volna irodalmi műveltségét, a századforduló után, szinte a legutolsó tanulmányig cáfolólag tértek vissza, hangsúlyozván, a kutatások során megdőlt az a felfogás, amely régebben Mikes párizsi tartózkodására vezette vissza műveltségét. Ez a korrekció azért vált szükségessé, hogy Mikes „íróvá fejlődése során” a levélformára ne Párizsban, hanem csak Rodostóban találjon rá. Így gondolták a Levelek keletkezésének a harmincas évek utánra helyezett időpontját valószínűsíteni, Saussure segítségével.

Mikes irodalmi műveltségének mai értelmű feltételezése kezdettől fogva nem a műelemzésből, hanem egy előre kialakított műfaji elgondolásból adódott. Mivel a későbbi álláspontok is a TOLDY-féle „műkonceptióban” gyökereztek,

⁴¹ Vö. HOPP LAJOS: A levélműfaj a XVII. századi francia irodalomban I. rész. A levélműfaj keletkezése és fejlődése a XVII. század első felében. Világirodalmi Figyelő 1958. 3. sz. 291—300. p.

a célzatos módosítás eszközlői nem juthattak el ahhoz a felismeréshez, hogy TOLDYNAK csupán a Levelek műszerű körülírásához volt szüksége Mikes párizsi műveltségére. A Párizs vagy Rodostó kérdésfeltevés csak a levélműfaj megismerésére vonatkozhatik, mivel Mikes általános ismereteinek megszerzését nem korlátozhatjuk külön-külön egyikre sem. Bár a törökországi tartózkodás kézzelfogható tényeket ad Mikes többretű irodalmi ismereteinek jellemzéséhez, a franciaországi éveket sem lehet csupán a nyelvtanulásra korlátozni s jelentéktelennek tekinteni, mint azt a pozitivista álláspont teszi. Mégis, az irodalmi műveltség és tudatosság összefüggésében óvatosabb véleményt kell kialakítani. A korábbi értelemben vett irodalmi műveltség megszerzésének időpontja sem függ össze a levelek írásának megkezdésével. Az irodalmiságnak a Levelekben képviselt foka megfér egy spontánabb, naivabb irodalmi szemlélettel és szándékkal, amely a levélműfaj művelésére jellemző. A Levelek irodalmi jellegét nem a tudatos alkotás ismérvei szabják meg, hanem formai újdonsága és előadása. Ide számítva nyelvi értékeit, együtt vannak azok a tényezők, amelyek által prózája kiemelkedett a korabeli, még kialakulatlan magyar irodalmi nyelv színvonalához képest.

Iha a Törökországi Levelekben van bizonyos egyöntetűség, azt a levélműfaj jellegzetességei szabják meg, bár nem minden vonatkozásban érvényesülő következetességgel. A Mikesnél elismert hangulati egység vagy a kifogásolt szerkezeti, tartalmi, művészi egyenetlenségek a levélírás szabályféleségei egyéni felhasználásának következményei is lehetnek. A „valódi műszándék” helyett célszerűbb e műfaj művelésével járó spontánabb, félig-meddig tudatos „műgond” feltételezése. E nyomok a Levelekben sem lépik túl a műfaj által megkövetelt s a levélgyűjtemények „avertissement”-jában használt és ajánlott formulákat. Az egyes levelek készülhettek a levélírás szabályai szerint is, amelyek ismeretéről számos levél tanúskodik.

E műfaj stílbéli, művészi, szerkezeti együttthatói levelenként valóban érezhetőek, e jegyeket azonban túlzás lenne azonosítani a tudatos írói magatartásnak eddig használt magas fokozataival. Fiktív levelekről lévén szó, a műfaj és a felhasznált minták adta lehetőségek és eszközök, az ismert körülmények is hozzájárulhattak a spontán művészi erények érvényesüléséhez, de a szerkezeti „aránytalanságok” és a tartalmi átalakulás és az élmények elszegényedése bekövetkezéséhez is. Az irodalmi levél hallatlanul gazdag anyagot ölel fel a magán- és közélet minden vonatkozásában, a személyesség jelenléte azonban mindig döntő mozzanat. A levélírásban nincs idegen anyag, minden tárgy, erkölcsi, történeti téma, utazás, egy könyv, háborús esemény, vallásos elmélkedés, szokások leírása, egy érkezett levél, sőt a téma hiánya is alkalom a beszélgetésre. A levélnyersanyag a levélíró személyén keresztül, a korabeli más műfajoktól eltérő ízzel, a személyes érzések mögött jelentkezik.

A magyar szakirodalomban még nem fordult elő olyan idegen példára való hivatkozás, amelyben a levélkeret párosult volna az irodalmi misszilis

hanggal oly mértékben, amint az Mikes prózájában érezhető. Feltehető, hogy ismert misszilis és fiktív levélgyűjteményeket, de egy bizonyos minta meghatározó lehetett, melynek alapvonását és hangnemét is átvette. Mikes leveleiből ítélve ez nem lehetett egy jellegtelen sablonos utánzat, egy tizedrangú szerző műve, mint például Saussure volt. Ebben a vonatkozásban a Perzsa leveleket sem lehet fő forrásnak tekinteni. A minta maga is táplálhatta Mikes eredeti ötleteit, stílbeli megoldásait, előadásának fordulatosságát.

A misszilitás védelmezőiben több ízben felmerült a kétkedés, hogy az őszintének ismert, lelke mélyéig kitárulkozó Mikesnél elképzelhetetlen akkora furlang, hogy a leveleket senkihez írta volna. Ez a najvként ható, valójában a leveleskönyv fő vonására figyelmeztető kérdés még nem került elemzés alá. „Az első szépíró, Mikest a francia társalgás szabad szelleme és szerepjátszási hagyománya adta a magyarságnak” — írja találóan ECKHARDT SÁNDOR.⁴² A színlelésről van itt szó, a XVII. század francia irodalmának és társadalmi magatartásának mélyen beivódott udvari hagyományáról. A hosszú párizsi tartózkodás, az udvari ember műveltsége és a megismert levélminták átvétele közben szüremlettek elemei Mikes egyéniségébe, olyannyira, hogy később a Levelek vázát, kiindulását alkotják, és megszabják újszerű alaphangját. A „néne”-vel való évődés, a kettejük kapcsolatát valódinak, élőnek feltüntetni akaró szándék a felvett szerepen alapul. Ennek a játékos kedvnek, a précieux vonásokra emlékeztető modornak Mikes számtalanszor tanújelét adja. Ezáltal is érthetővé válik, miért jelentett e levelezés számára is újdonságot és hangulatos időtöltést életének egy bizonyos szakaszában.

A francia hatás nyomainak felderítésében célravezető a XVII. század végi levélkultúra irodalmának tanulmányozása. Mint egyedi jelenséget, új vizsgálatnak kell alávetni Mme de Sévigné, s a vele kapcsolatos elutasító és védelmező nézeteket. Mindeddig csak a levélíró és leánya közötti levelezésre hivatkoztak, mely levelek valóban 1725-ben jelentek meg először töredékesen, majd 1734-ben teljesebben. Mme de Sévigné számos levele azonban már jóval előbb is megjelent nyomtatásban.

Messire Roger de Rabutin, comte de Bussy (1618—1693) Mémoires-jai (megjelent 1696) 1666 szeptemberében végződnék és további életéről folyamatosan leveleiben számol be. Bussy a kapott és írt levelekről kópiákat készített, s egy részük némi módosításokkal, dátum változtatásokkal emlékiratában is megjelent. Mme de Sévignének unokatestvérével váltott számos levele ily módon már itt megtalálható. Mindketten jól ismert személyiségek voltak, s Bussy levelei első ízben (1697) történt kiadásuk után, a századforduló táján népszerűvé váltak, melyet az egymást követő újabb leveleket tartalmazó kötetek is bizonyítanak.⁴³

⁴² ECKHARDT SÁNDOR: A francia szellem. Bp. 1938, 272. p.

⁴³ Les Lettres de Messire Roger de Rabutin, comte de Bussy. Paris 1697, De Laulne. 4 vol. in—12. — 1698. Ibid., 4 vol. in—12 (contrefaçon de Hollande). — 1700.

Hozzájárulhatott ehhez a sikerhez az a külön figyelemre méltó tény, hogy a négy kötetben megjelent levelezésnek első két kötete kizárólag a Mme de Sévignével folytatott leváltás egyre teljesebb anyagát ölelte fel kronológiai sorrendben. Így történt, hogy Mme de Sévigné leveleinek első önálló kiadásáig tizenegy kiadásban látott napvilágot a „chère cousine” és Bussy Rabutin levelezése, amelynek hangneme egyedülálló a francia levéltudományban.

Az unokatestvére keze után áhítóző földesúr, míg nyílt visszautasításra nem talál, gáláns stílusú leveleiben érzelmeinek is teret enged. Később, szinte élete végéig tartózkodó udvariassággal, szellemesen, őszintének látszó és barátságossá csillapuló szenvedélyét szövi állandóan a „chère cousine”-nak küldött leveleibe. A hang és stíl sokszor kísértetiesen hasonlít Mikes néjével évődő alaptónusára. A ZOLNAI által kimutatott rokon vonások, s az ismert „gáláns mennykő” lehetséges egyezése mellett is fontosabb az általános jellegre mutató, meghatározó jelentőségűvé válható tényező kiemelése.

A Mikes „néne” tartalmát egyesek tévesen értelmezték a „tante” fogalommal. A korabeli használatban nem korlátozódott csupán a rokonság megjelölésére, de Mikesnél rokoni értelmű. Kiténően megfelel ez a „néne” képzetkör a „lettre familière” bizalmasságot és lelki közelséget igénylő tónusának. A „cousine” jelentése pontosan beleillik ebbe a hang és érzelm milieu-be, amelyben Mikes a „néne”-t szerepelteti. A 70. levélben kifejezett és sokféleképpen magyarázott érzelmi beleélés⁴⁴ feltűnően hasonlít Bussy és Mme de Sévigné tónusára.

Ibid., 4 vol. in—12. (Troisième édition avec les réponses et des nouvelles lettres qui n'étaient pas dans les précédentes, contrefaçon.) — 1706. Ibid., 4 vol. in—12. — 1706. Paris, Brunet. 3 vol in—12. — 1709. Nouvelles lettres Paris, De Laulne. 3 vol. in—12. — 1710. Paris, De Laulne. 5 vol. in—12. (contrefaçon de Hollande). — 1714. Ibid., 5 vol. in—12 (contrefaçon de Hollande). — 1716. Nouvelles lettres Ibid., 3 vol. in—12. — 1720. Paris, De Laulne. 5 vol. in—12. — 1721. Paris, De Laulne. 5 vol. in—12 (contrefaçon de Hollande). — 1727. Ibid., 7 vol. in—12. — 1737. Ibid., 7 vol. in—12. — 1738. Amsterdam, Z. Chatelain. 6 vol. in—12. (reproduction de l'édition de 1721). Az 1721-es kiadásban a Mme de Sévigné—Bussy váltotta levelek már az öt kötet időrendjébe vannak beosztva. Mme de Sévignéől 128 levél, Bussytól 151 levél található itt unokatestvéréhez írva. Bussy összes leveleinek számát 2800-ra, levelezőit százötvenre becsülik. Vö. A levélműfaj a XVII. századi francia irodalomban II. rész. Világirodalmi Figyelő 1958. 4. sz. 373—385. p.

⁴⁴ „A két méznél édesebb levelét igen kedvesen vettem. Édes néném, ha valamely idegen olvasná a két levelét, nem hinné el, hogy atyafiak vagyunk, azt gondolná, hogy még több vagyon az atyafiságnál közöttünk, mert rend szerént az atyafiak levele hidegebb ténnyel vagyon írva. Hogy pediglen mi egymást szerettük, arra mind az atyafiság, mind a hajlandóság kötelez minket. De még többet mondok:

Mert kevéssel kédet ha inkább szeretném,
Nénemségét néha el is felejténém.

De azt vallyuk meg, édes néném, hogy mi jók vagyunk azért, hogy szerettük egymást. Annál is inkább, hogy a mi szeretetünk nekünk semmit sem alkalmatlankodik. Mi azért jól alhatunk, jól ehetünk, és semmi nyugtalanságot nem okoz. A mi szívünk mindenkor frissen és hivesen vagyon, és nem peshed úgy, mint a füstölt hús a nyárson. És ne legyünk olyanok, mint a kiknek a sziveket a lángon vagy a rostélyon égetik, a melynek is régen hamuvá kellett volna lenni, ha az igaz volna, amit mondanak.” (70. levél, szövege a MIKLÓS-féle kiadásból. 1906.) Bussy gáláns lángolása méltán válthatta ki Mikesnek a bejező mondatban foglalt, a követett mintúra vonatkozó megjegyzését.

Bussy is céloz gáláns modorban arra, hogy többet érez „atyafiságnál”. „Pour répondre à votre Lettre du 15. Mars, je vous dirai, Madame, que je m’apperçois que vous prenez une certaine habitude à me gourmander, qui a plus l’air de Maitresse que de Cousine. Prenez garde à quoi vous vous engagez : car enfin, quand je me serai une fois bien résolu à souffrire, je voudrai avoir les douceurs des Amants, aussi bien que les rudesses. . . . Au reste, ma belle Cousine, je ne vous régale point . . .” (Valence ce 12. Avril 1647.)

Bussy számos levelét idézhethetnk,⁴⁵ melyekben nem a konvencionális kitételekre, hanem a tónus rokonságára figyelhetünk fel. „Mon Dieu que vous avez d’esprit, ma Cousine, que vous écrivez bien, que vous êtes aimable! il faut avouër qu’étant aussi prude que vous l’êtes, vous m’avez grande obligation que je ne vous aime pas plus que je fais. Ma foi j’ai bien de la peine à me retenir, tantôt je condamne votre insensibilité, tantot, je l’excuse, mais je vous estime toujours : j’ai des raisons de ne vous pas déplaire, mais j’en ai de fortes de vous désobeïr. Quoi, vous me flatez, ma Cousine, et vous ne voulez pas que j’aye les dernieres tendresses pour vous? Hé bien, je ne les aurai pas, il faut vous aimer à votre mode, mais vous répondrez un jour

⁴⁵ Pl. „J’attends ici la venue de Messie, c’est-à-dire, les ordres du quartier d’hyver avec une fort grande impatience. Je ne m’ennuye pas trop vù la saison. Cela soit dit sans vous offenser, Madame, car il me semble que je devrois m’ennuyer par tout où vous n’êtes pas. Je me leve tard, je me couche de bonne heure : je vais, je viens, j’entre en colere, j’en sors : je prie Dieu, je l’offense, et comme cela les jours ne me durent rien . . .” (Noyon ce 7. de Novembre 1655.)

„En effet, je suis bien maudit que, vous ayant toujours aimée et estimée assez pour faire la plus grande passion du monde, j’aie passé une partie de ma vie à vous offenser. J’en ai tant de repentir, ma chère cousine, que je ne doute pas que je vous aille aimer éperdument : nous verrons si vous me gronderez pour cela comme vous faites pour le contraire. . . . Adieu, ma belle cousine ; j’ai la plus grande impatience du monde de vous voir . . .” (Bussy, ce 16 mai 1669.)

„Au reste, ne vous alarmez pas encore trop de mon amour, si vous le prenez pour une menace ; il n’y a rien que je ne fasse pour vous rassurer, et je vous haïrois plutôt que de ne vous pas mettre sur cela l’esprit en repos : mais je ne vous entends pas quand vous dites que des mouvements si impétueux sentent le fagot, et je n’ai jamais ouï dire que pour se brouiller avec sa cousine, ou pour l’aimer plus que la vie, on méritât d’être brûler . . .” (Bussy, ce 6 juin 1669.)

„Ca, Madame, recommençons un peu notre commerce. J’ai été bien fâché de vous quitter. Je commençois fort à me racoutumer à vous ; et si quelque chose adoucit la peine que j’ai à me passer de vous voir, c’est l’espérance que j’ai de recevoir de vos Lettres. Elles me font tant de plaisir, que si je pouvois passer ma vie auprès de vous, qui serait pour moi le plus grand plaisir du monde, je vous quitterois quelquefois, seulement pour vous écrire, et pour avoir de vos réponses. Employons donc bien le temps pendant lequel la fortune veut que nous soyons séparés, et sur tout ne prenons point les affaires trop à coeur, car cela nuit fort à la longueur de la vie. Quand je dis les affaires, je n’entens pas seulement les affaires de ce monde-ci, j’entens encore parler de celles de l’autre. C’est à mon avis être déjà damné, que de craindre trop de l’être ; il y a raison par tout. Vivons bien, et nous réjouissons. En matiere de conscience, trop de délicatesse fait les heresies. Je ne veux qu’aller en Paradis et pas plus haut. Je vous fait ce petiti Sermon, Madame, parce que je sai à quel point de perfection vous aspirez ; et qu’outre qu’il ne vous est pas possible d’y atteindre en votre condition, c’est que je le croi même inutile . . . Quoi que vous fassiez, je vous supplie de me le mander ; car vous passerez bien loin d’ici si je ne vous vais trouver. Adieu, ma chère Cousine, je vous assure que je vous aime plus que je n’ai jamais fait . . .” (Bussy, ce 4. Mai 1677.)

devant Dieu de la violence que je me fais, et des maux qui s'en ensuivront. Au reste : Madame, vous me mandez . . ." (Fiquieres ce 30. Juillet 1654.)

Mme de Sévigné válaszai nem kevésbé finomak és elmések : „Ah ! comte, est-ce vous qui m'avez écrit la lettre que je viens de recevoir? J'étais si fort étonnée en la lisant, que j'en paroissois éperdue : je ne pouvais croire ce que je voyais . . . je trouvois que votre coeur était si loin de l'indifférence et si accoutumé à n'avoir que de la passion, ou de haine ou de tendresse pour moi, que c'était justement à dire qu'il était né pour avoir de l'amour. Dit-on ces choses-la sérieusement? . . . Cela sent bien le fagot, c'est-à-dire cela sent bien son homme qui aurait été amoureux de moi, si je l'avais laissé faire, et qui le serait encore, pour peu que je l'en priasse. Et tout cela, bon Dieu ! peut-il être autre chose qu'un jeu? Cependant vous me rassurez en me disant qu'il est aisé de me tirer de peine là-dessus : vous trouvez que je vous dis des injures : vous trouvez qu'un cousin qui aimerait sa cousine ne mériterait pas d'être brûlé; vous trouvez que je suis entetée de Grignan : vous tenez votre gravité. Comte, est-ce vous, encore une fois? Gardez ma lettre, je vous prie : relisez-la, démontez votre sérieux, représentez-vous combien nous aurions ri de tout cela : mais ce n'est plus vous. J'étois vive et gaie en écrivant ma lettre, et je ne doutois point qu'elle ne vous divertit dans votre solitude, puisqu'elle me réjouissoit ici . . ." (A Paris, ce 9 juin 1669.)

Helytelen lenne e Mikes leveleiben is jelenlevő, árulkodó motívumot kizárólag a véletlennek vagy Mikes invenciójának tulajdonítani, amikor a Mme de Sévigné és Bussy Rabutin levelezéséből egyéb stíl és fordulatbeli, sőt eszmei, világnézeti rokonságra is következtethetünk. A két „levelezés” további vizsgálata valószínűbbé teszi a köztük levő rokonságot, de már most megerősíti a misszilis levéltudomány döntő szerepét a Törökországi Levelek létrejöttében.

A misszilis elemek funkciójának elismerése, a levelekkel együtt cáfolatul szolgál arra a régebbiről elterjedt téves nézetre, mely szerint Mikes lírája nem aktuális, pillanatnyi líra, hanem az egyéniség tartós érzületeinek, lehangolt magatartásának kifejeződése. Vagyis a levelek nem a keltezéssel egy időben kapták volna végső formájukat, hanem később a közvetlen érzelmi visszhang elcsendesülése után. Ez a felfogás jól megfér az egységes mű elképzelésével, alátámasztva a harmincas évek utánra helyezett keletkezés időpontját.

Mikes szépíróvá fejlődésének pozitívista képe, emberi világképének rajzával, lényegében az 1717 után a Törökországban eltöltött évtizedekre támaszkodik. Túlságosan is elhanyagolja életének azokat a fontos esztendeit, amelyekről adatok, részletesebb ismeretek nem állnak rendelkezésünkre. Pedig Rákóczi udvarába való kerülésétől 1711-ig, Lengyelországba indulásáig, az ott eltöltött csaknem két esztendő és az 1713-tól 1717-ig tartó Párizsban

való időzés Mikes életének olyan periódusai, amelytől nem lehet a törökországi időszakot elszakítani. Tizenhét éves volt, amikor Rákóczi közvetlen környezetébe került, és huszonzét Törökországba érkeztek. A régi polgári történetírás dokumentációja és az új marxista történeti kutatások tükrében következtetni lehet a Rákóczi mellett 1717-ig eltöltött esztendőök súlyára emberi fejlődése szempontjából.

Már a rodostói évek előtt férfivá ért, világot járt ember volt, átélve a szabadságharc eseményeit, az emigráció viszontagságait, francia reményeit és csalódásait, s Párizs után a török tengerparton zajló élet nagy reményekre őt már nem csábította. Erdélyi nemesi konzervativizmusa, janzenista vonásokkal vegyített biblikus világképe, a Rákóczi iránti hűséggel párosuló erős transylvánismusa, a hányatott élet korán megérlelték az amúgy is szemlélődésre hajlamos egyéniséget. Érthető tehát a leveleiben kezdettől fogva jelenlevő elnéző humor, anekdotizáló kedv rezignációvá mélyülő hullámozása. Éppen az aktualitás őrizte meg hangjának frissességét, kedélyvilágának természetességét s társalkodó előadással összeszövődve spontán művészi erénnyé fokozódhatott.

Mikes prózájára nem a széles epikai ábrázolás jellemző. Az életszerű tapasztalati anyag irodalmi feldolgozása egyszerűen leíró, megfigyelő célzatú, bár személyes vonatkozásban többször kritikai éle van. Az átfogó kritikai ábrázolás helyett jellemzőbb a részgazságok kedélyes, humorizáló rajza, a tudatos művészi elgondolással szemben egy naívabb szemléletmód. Mikes levele a spontán irodalmiság realiztikus mondanivalójának hordozója, a kevésbé tudatosan alkotott esztétikai értékek műformája.

A dolgozatban végighúzódló francia irodalmi hatás vizsgálata mellett feltárandó a magyar hagyományok területe, a magyar levéltudomány és Mikes összefüggésében. Különösen fontos Rákóczi levéltudományi tevékenységével és a mellette működő kancellária szerepével kapcsolatos, Mikes által is ismert műhelytitkok számbavétele. A Törökországi Levelek forrásainak tudományos rendszerezése és az örömdetesesen megindult nyelvészeti tanulmányok további támpontokat szolgáltathatnak a Törökországi Levelek problémáinak tisztázásához.

SÓTÉR ISTVÁN

RÉVAI JÓZSEF

(1898—1959)

Egy életmű nagyságának, jelentőségének legbiztosabb ismérve, ha lezárultával máris maradandó elemeit keressük — máris hatékonyságának és érvényességének mértékén gondolkodunk. Révai József életművének két szférája is maradandó — mégpedig más és másféle módon. A maradandóság egy névtelennek mondható módján öröklődik majd tovább a szocialista társadalomban mindaz, amit Révai József, a kommunista politikus alkotott. Intézmények, törvények, létesítmények jövődjéje őrzi azt a nagy, kollektív munkát, mellyel pártunk a szocialista társadalom alapját lerakta, — s azt a munkát is, azt az önfeláldozást és harcoságot, mellyel mindehhez Révai József hozzájárult. Másfajta — mondhatnók : személyesebb — maradandóság övezi azonban Révai Józsefnek, a marxista, a kommunista tudósnak és gondolkodónak alkotásait, azokat a tanulmányokat, melyekkel utat tört a magyar tudomány területén a marxista szemlélet és módszer, a forradalmi gondolkodás, a kommunista elviség számára. Mi, a magyar tudomány művelői, most az életműnek ez utóbbi szféráját vesszük számba, mivel épp ez termékenyítette meg a mi

gondolkodásunkat is, ez sugallta nem egy kutatásunkat, ez nyújtott ösztönzést és örömteli kedvet nem egy munkához. Révai József életművéből leginkább maradandóknak nagy történelmi és irodalomtörténeti tanulmányait érezzük. Ezek a tanulmányok új korszakot nyitnak meg a magyar társadalomtudományok történetében: marxista történelem- és irodalomtudományunk első érett, kiteljesedett művei ezek.

Révai József Ady-tanulmánya, továbbá Kölcseyről és részben József Attiláról szóló tanulmányai, nemkülönb a Kossuthról, továbbá a Petőfiről szóló, valamint a *Marx és a forradalom* című tanulmány: példák és nagy teljesítmények maradnak, s bizonyos értelemben máris klasszikusnak tekinthetők. E tanulmányok nem egy megállapításán túlhaladhat a kutatás, nem egy részletük módosulhat az idők folyamán, de úttörő szerepüket, ihlető jelentőségüket sohasem lehet tagadni. Révai nagy tanulmányainak igazi funkcióját akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük kezdeményező szerepüket, s azt a nevelő hatást, melyet nem egy nemzedékre sugároztak ki. Vannak művek, melyeknek igazi nagysága nem a teljességben rejlik, s nem is a végsőknek tekinthető megoldásokban. Az úttörő, a gyökeresen újat mondó művek ilyenek. Révai József nagy tanulmányait is ilyen jelzőkkel lehet jellemeznünk.

Ezeknek a tanulmányoknak frissesége, ritka tisztasága és logikai ereje abból származik, hogy ismert vagy ismertnek vélt tárgyakat, problémaköröket olyan világításba helyeznek, aminőben azokat még sohasem láttuk. Egy új világ tárult fel előttünk másfél évtizede Révai tanulmányainak olvastán — a magyar történelem és irodalom egy-egy korszaka, egy-egy alkotója új értelmet nyert az ő fejtegetéseiben — a *valóság* és az *igazság* új élményei nyíltak meg előttünk. A kulcs, mellyel az új kapukat felnyitotta: a marxista-leninista tudomány kulcsa volt, s ez a kulcs addigra már a természet és a történelem megértéséhez sokakat segített közelebb. De a mi nemzeti történelmünk és kultúránk valóságához Révai előtt senki sem tudott ily színvonalon, ily közel kerülni. Írásainak legmélyebb hatása a *kapu-tárás* lendületéből, örömeből, a megértés, a fölismerés forradalmi jellegéből fakad. Forradalmi tudomány volt az övé, s forradalmi volt a hatása is: a magyar társadalomtudományok soha nem tapasztalt föllendülése született meg sugallata nyomán.

Révai nem hozott létre szintézist — de a marxista szintézis igényét ő ültette el a magyar irodalomtudományban. Révai nem érintette történelmünk és irodalmunk valamennyi lényeges, fontos kérdését — de kijelölte a legfontosabbat: a forradalmi hagyomány kérdéskörét. Révai néha csak a szűkebb problematikára korlátozta vizsgálódásait — de ezzel is a tágabb problémák kidolgozására ösztönzött. Tudománya nem korlátokat szabott, hanem felszabadított. Nagy tanulmányai mentesek a dogmáktól; az eszmei tisztaság, a megalkuvástól mentes marxista szemlélet éppúgy jellemzi ezeket az írásokat, mint a valóság bonyolultságainak, az emberi természet és a történelmi helyzetek ellentmondásainak gondos és finom számontartása.

Révai József tudományos munkásságában legfontosabbnak azt érezhetjük, hogy folyamatosságot teremtett a szocializmus építésének világnézete, a marxizmus—leninizmus és forradalmi, illetve haladó irodalmi, történelmi örökségünk között. Ennek a munkának véghezviteléhez éppannyira volt szükség a munkásosztály harcait átható eszmék tisztaságának megőrzésére, mint a történelem dialektikájának megfigyelésére, a belőle adódó tanulságok következetes érvényesítésére. Ma már sokak előtt el is homályosulhatott Révai kezdeményezésének valamikori nehézsége és fontossága. Hisz például csak az 1848—49-es forradalom és szabadságharc helyes értékelésében olyan túlzásokkal és merevségekkel kellett leszámolnia, melyek ezt a nagy, haladó mozgalmat egészében „nemesi felkelésként” fogták föl. Másfelől viszont meg kellett cáfolnia 48-nak azt a nacionalista mítoszát is, melyet a magyar ancien régime alakított ki. Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk, mekkora jelentősége van annak, hogy 48—49-et ellentmondásainak oly bonyolult és gazdag dialektikájában mutatta be Révai, s a nagy, népi forradalmi mozzanatoknak a nacionalista megkötöttségekkel, nemesi-polgári osztálykorlátokkal való összefonódását oly híven érzékeltette. Kossuth-portróját ugyanez az igény emeli nagy jelentőségű alkotássá, s ez a módszer, ez a szemlélet vezet oda, hogy 48 forradalmának vezéralakját történelmi egyéniségének sokrétűségében, *valódi* történelmi helyén, *valóságos*, nem pedig eszményített mivoltában láthassuk. Révai írásai érzékeltetni tudták azt a feszültséget, mely egy-egy nagy alkotó vagy történelmi személyiség életén, sorsán belül, szándékai és kööttségei, fölismerései és tévedései közt alakul ki, s mely az ő valóságos szerepének, történelmi funkciójának magyarázatát is nyújtja. Révai bonyolult, de szenvedélyesen logikus képet tudott nyújtani osztályhelyzet és egyéniség, történelmi-társadalmi folyamatok és egyéni cselekedetek, elhatározások összefüggéseiről.

A magyar irodalom történetének gerincéül, mértékéül Révai a forradalmi hagyományt, Petőfi, Ady, József Attila hagyományát állította. Ez az irodalomtörténeti koncepció szakít a korábbi, polgári tudomány fejlődési elvével, szakít azokkal az elméletekkel, melyek az ellenforradalmi vagy megalkuvó korszakok apologiájára törekednek. Irodalmunk forradalmi hagyományai nemcsak népünk életében, de a nemzetközi haladó mozgalmakhoz viszonyítva is örök, emberi értékeket fejeznek ki — népünk és irodalmunk büszke ezekre az értékekre, s ápolja, továbbfejleszti, kamatoztatja őket. Révai irodalomtörténeti koncepciójának nem az volt a célzata, hogy irodalmunk egészét a nagy, forradalmi teljesítmények mögé rejtse el, s Petőfi, Ady, József Attila művén kívül költészetünkéből úgyszólván semmit sem engedjen érvényesülni. Távol állt tőle olyan felfogás is, mely nagy, forradalmár művészeink teljesítményeit szemrehányón és vádolón állítja szembe egyéb, művésziileg jelentős, de éppen nem forradalmi alkotásokkal. Petőfi, Ady és József Attila hagyománya Révai koncepciójában sohasem szolgált indokul

arra, hogy jegyében elítéljék, elvessek Arany, az Ady-kortársak, illetve József Attila jelentős költőtársainak életművét. Kétségtelen, hogy valamikor megfigyelhettünk ilyen törekvéseket is, de ezekre nem Révai koncepciója, hanem egyes irodalmárok túlbuzgalma, vagy belső bizonytalansága adott csak ösztönzést. De még az ilyen tévelygések sem menthetik azokat az újabban el-elhangzó, revizionista nézeteket, melyek irodalmunk forradalmi hagyományainak diszkreditálására törekednek, holmi „vulgarizáló sematizmust” kívánnak látni bennük, s mai, szocialista eszményeink „közönséges visszavetítésének” mondják mindazt a forradalmi nagyságot, amit Petőfi, Ady, József Attila élete és műve oly megkapón és valóságosan tár elénk.

A magyar irodalom forradalmi hagyományainak felmutatásával, tudatosításával Révai József olyan forrásokat kívánt megnyitni, melyekből olvasók és alkotók nemzedékei meríthetnek eszmei, erkölcsi tisztulást, — s melyekből az igazi hazaszeretet, az igazi nemzetköziség friss vizei buzognak. De nem hallgathatjuk el, hogy e hagyományok gyakorlatba vitelénél maga Révai is szembe került néha tulajdon helyes elméletével. Azt a tételét, mely szerint az új, a szocialista költészetnek nem Ady és nem is József Attila útját kell folytatnia, hanem „az alkotási módszer, a stílus demokratizmusában” vissza kell „kanyarodnia” Petőfi Sándorhoz: csak aggodalommal fogadhattuk. Hisz nyilvánvaló, hogy Adytól és még inkább József Attilától éppoly demokratikus ábrázolási művészetet lehet tanulni, mint Petőfitől, s akármily nagy költő volt is Petőfi, művészetének formai örökségét hiba lett volna *kizárólagos* kánonná avatni. Az idézett tétel a magyar költészet forradalmi hagyományainak veszedelmes összeszűkítését jelentette; mégis, Révai életműve a József Attilával foglalkozó írásokkal zárul. Méltóbb lezárást nem is várhatunk volna, s ezek a tanulmányok, Révai gondolkodói becsületességének bizonyítékaiként, József Attilát olyan költőként mutatják fel, akinek útjáról a mai költészetnek letérnie nem szabad.

A magyar irodalom forradalmi hagyomány-vonalának felmutatása, kidolgozása egyben annak a kulturális forradalomnak eszmei alapvetését is jelentette, melynek eredményei ma oly biztatóak és szembeszökőek. Ennek a kulturális forradalomnak elindításában, vitelében oroszánrésze volt Révai Józsefnek, s születő, szocialista társadalmunk kulturális szomja, a közművelődés emelkedése, a könyvtárak szaporodása, az irodalom, a művészet, a tudomány iránti megnövekedett érdeklődés nagymértékben az ő munkájának gyümölcse is. Kulturális forradalmunk egyik legfontosabb szférája volt az új, a szocialista realizmus felé haladó irodalom segítése, serkentése. Révai Józsefnek ezen a téren is komoly érdemei vannak. Mégis, amiként gondolkodásában, habár átmenetileg, megfigyelhettük a forradalmi hagyomány összeszűkítését: ugyanúgy irodalompolitikájában is tapasztalnunk kellett olyan hibákat, melyek különösen az ellenforradalom előtti időszakban bosszulták meg magukat. Ezek a hibák abból eredtek, hogy az új, a szocialista realista igényű magyar

irodalom útját meglehetősen rögtönzötten jelölték meg, s a *helyes* cél felé törve, nem számoltak eléggé az útközben adódó nehézségekkel. Különösen súlyos hiba volt az, hogy a múltból fennmaradt ideológiai örökséggel nem vívtak elég alapos harcot, nem fordítottak kellő gondot a nacionalista s egyéb káros nézetek leküzdésére. Ezekre a feladatokra csak a legújabb időkben került sor, de ez a késés az ellenforradalom idején súlyos következményekkel járt. Amennyire helyes volt forradalmi szenvedéllyel sürgetni az új irodalom kialakulását, — annyira hibás volt az, hogy Révai József és munkatársai is, elemzéseikben megoldottaknak vélték olyan kérdéseket, melyek valójában nyugtalanítóan megoldatlanok maradtak, s eredményként örvendtek olyan műveknek, melyek erre az öröme vajmi kevésbé szolgáltak rá. Nem egy ellenforradalmi árulás figyelmeztet ma bennünket arra, hogy az ötvenes évek elején megfontoltabb, s főként elméletileg szilárdabban megalapozott irodalompolitikát kellett volna kiépíteni.

Ila Révai József irodalomtörténeti munkásságában a forradalmi hagyomány előtérbe állítását érezzük is a legfontosabb törekvésnek, nem szabad figyelmen kívül hagynunk olyan munkálatait, melyek a forradalmat előkészítő korszakok, vagy a forradalmat követő, illetve ellenforradalmi jellegű periódusok sajátos és bonyolult irodalmi jelenségeivel foglalkoznak. Kölesey-tanulmánya a reformkor megértéséhez szolgáltat kulcsot, s ennek a kulcsnak segítségével kísérlehetjük meg Eötvös József pályájának megfejtését is. De Révai komoly figyelmet fordított az olyan jelentős, habár nagyon is ellentmondásos alkotók életművének értékelésére, aminők Jókai és Kemény Zsigmond, (ez utóbbira vonatkozó jegyzetei talán még posthumus módon napvilágot láthatnak), s igényes kísérletet tett a Madách-probléma megoldására. Irodalomtörténeti módszerét az eszmei-politikai kérdések megragadása, összefüggéseik feltárása, s igen logikus, erőteljes kidolgozása jellemzi. De tévednek, akik azt hiszik, hogy Révai ezzel az esztétikai kérdések elhanyagolására kívánt volna példát adni; egy-egy könnyed, vázlatos kitérése, jelzése arról tanúskodik, hogy nagyon is finom érzéke volt az ilyen problémák iránt, s kevés irodalomtörténetésznél találhatjuk meg a művészi minőség, a tehetség, a műalkotási színvonal érzékelésének oly szigorú mértékeit, mint épp önála. Egy-egy írói pálya eszmei kérdéseinek tisztázásával csak a leglényesebb — és a legsúlyosabb — feladatra vállalkozott, s a megkezdett munka továbbvitelét, a részletek, az árnyalatok kidolgozását mintegy a maga munkájának visszhangjaként, másoktól várta. Önzetlen segítőkészsége, éber probléma-látása, tudósi szerénysége hiánytalan összhangban volt egész lényének szenvedélyesen, harcosan kritikai hangoltságával.

Abban, hogy mi, idősebbek, s nem kevésbé abban, hogy a fiatal, sokat ígérő tudósgenerációk marxistává fejlődtek: Révai Józsefnek igen nagy része van. Többen is vagyunk, akiknek számára felejthetetlen emlék marad egy-egy személyes eszmecsere Révai Józseffel tudományunk kérdéseiről, a

magyar irodalom történetének izgalmas problémáiról. Ezek az eszmecserék egy nagy gondolkodó, egy tiszta és szilárd lélek, egy mindig friss, mindig kitárt szellem élményével ajándékoztak meg bennünket, s ez az élmény gazdag ráadásként tetézi meg azt a másikat, mellyel korunk, a szocialista utókor számára egész tudományos életműve szolgál.

V I T A

B. RINCSEN „A MONGOL NYELV GRAMMATIKÁJA” C. DOKTORI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság által kijelölt bizottság különleges alkalomból gyűlt össze 1956. október 10-én. Egy külföldi tudós állt tudományos fórumunk előtt, hogy disszertációjának megvédésével doktori fokozatért pályázzék. *B. Rincsen* professzor, a mongol tudományos élet egyik kiváló személyisége, nem volt ismeretlen a magyar tudományos közvélemény előtt akkor, amikor Akadémiánkhoz fordult kérésével. *Németh Gyula* akadémikus elnöki megnyitójában a nevezetes esemény két vonatkozását emelte ki. Egyrészt örülünk — mondotta — hogy segíthetünk a mongol tudományos élet megszervezésében, másrészt ez az esemény is mutatja, hogy Magyarország ma már előkelő helyet foglal el a nemzetközi mongolisztikában.

A bírálóbizottság tagjai voltak: *Németh Gyula* akadémikus (elnök), *Hadrovics László* lev. tag (titkár), *Bárczi Géza* akadémikus, *Bóka László*, lev. tag, *Fekete Lajos* lev. tag, *Knieszsa István* akadémikus, *Lakó György* lev. tag és *Tamás Lajos* lev. tag.

A vitában *Ligeti Lajos* akadémikus, *N. Sebestyén Irén* és *Gáldi László* a nyelvtudományok doktorai, az értekezés opponensei, valamint *Tamás Lajos* lev. tag, *Fokos Dávid*, a nyelvtudományok doktora, *U. Köhalmi Katalin* és *Róna Tas András* szólaltak fel.

B. Rincsen professzor mongol grammatikájának tudománytörténeti jelentősége, hogy első ízben kísérli meg mongol nyelven, tudományos igénnyel leírni a mongol nyelvtant. Ezt a kísérletet csak akkor tudjuk helyesen értékelni, ha figyelembe vesszük azokat az eredményeket, melyeket az európai tudomány a mongol nyelvtan megalkotása területén eddig elért, másrészt ismerjük azt a helyzetet, mely a népi forradalom győzelme után a Mongol Népköztársaság életében előállott. *Ligeti Lajos* akadémikus opponensi véleményének bevezető részében részletesen elemezte ezeket a tényezőket, s a vita más hozzászólói is méltatták *B. Rincsen* munkájának úttörő jellegét.

Az opponensek *B. Rincsen* nyelvtanának másik jelentőségét abban látták, hogy a mongol nyelv leírására ezúttal mongol tudós vállalkozott, aki anyanyelvi ismereteivel olyan problémákat is boncolhatott, melyek idegen anyanyelvű kutatók részéről egyáltalában nem, vagy csak nagy nehézségek árán közelíthetők meg.

A felszólalók mindegyike, különösen *Németh Gyula*, *N. Sebestyén Irén* és *Fokos Dávid* utalt arra, hogy a mongol nyelv tudományos igényű leírása nem közömbös a magyar és tágabb értelemben az uráli nyelvek vizsgálata szempontjából sem, hiszen az uráli és altáji népek kapcsolatának kérdése egyike a

legvitatottabb kérdéseknek, s ennek vizsgálatához elengedhetetlenül fontos a mongol nyelv sajátosságainak feltárása is.

Végül különösen *Gáldi László* és *Tamás Lajos* utaltak arra, hogy *B. Rincsen* grammatikájának vannak tanulságai az általános nyelvészet számára is. Így például a szófajokról adott hármas felosztás a nyelvtani kategóriáknak már Arisztotelésznél felbukkanó hármasságával kapcsolatban tarthat érdeklődésre számot.

B. Rincsen mongol nyelvtana négy részből áll: a bevezetés a mongol írásbeliség történetét és a mongol nyelvek, nyelvjárások áttekintését adja, a hangtan a halha nyelvjárás fonetikáját veti egybe az írott, klasszikus mongol nyelvvel, ugyanígy a klasszikus nyelv normáihoz hasonlít az alaktan és a mondatban is. A munkához mellékletek csatlakoznak: kevésbé ismert vagy ismeretlen mongol nyelvemlékek lényképei, a mongol nyelvek elterjedését bemutató térképek és fonetikai táblázatok, ábrák.

Ligeti Lajos opponensi véleményében foglalkozott a mű felépítésével. Bár a bevezető részt kissé túlméretezettnek tartotta, egyetértett a szerzővel abban, hogy a mongol tudományos életnek szüksége van ilyen jellegű összefoglalásokra. Problematikus azonban, hogy ezt egy nyelvtan bevezetőjében kell-e ismertetni? *U. Kóhalmi Katalin* viszont annak a kívánságnak adott hangot, hogy a bevezetés röviden szóljon a mongol nyelv rokonságáról és a Dzsingisz előtti mongol nyelvekről is, például a kitajról.

A mongol nyelvek osztályozására tett kísérlet több vonásában eltér a *Ramsstedt*től javasolt és a későbbi kutatás által csak részleteiben módosított felosztástól. Mint *Ligeti Lajos* rámutatott, ma még objektív nehézségei vannak annak, hogy az alaktan és a mondatban kritériumait teljes egészükben bevonjuk a mongol nyelvek osztályozásába, azzal azonban, hogy a felosztás egyetlen hangtani kritérium — nevezetesen a klasszikus mongol *č*-képviselete — alapján történjék, nehéz egyetérteni.

A hangtan a mongol nyelvtudomány legkidolgozottabb része. Ezért természetes, hogy a szerző itt elsősorban a már elért eredményeket összegezte. Az összefoglaláson túl van azonban *Rincsen* mondanivalójának érdemleges, új része is. Ezek egy részével, például bizonyos hangtani jelenségeknek a hangtani környezettől való független vizsgálatával *Ligeti Lajos* ugyan nem tudott egyetérteni, rámutatott azonban néhány olyan új megállapításra, melyek helyesek és figyelemre méltóak. Ilyen például a szókezdő *g*-nak *glottal stop* képviselete az eddig teljesen ismeretlen *eldzsigen* nyelvjárásban, vagy az *i* úgynevezett „törésének” teljes vagy részleges elmaradása egyes mongóliai nyelvjárásokban.

A vita egyik középpontjában a szófajok kérdése állt. Az opponensek és a hozzászólók elismeréssel beszéltek a szerzőnek arról a törekvéséről, hogy a mongol nyelv nyelvtani szerkezetének leírásakor szakítani kívánt az indoeurópai nyelvtani kategóriákkal. A szófajokkal kapcsolatban *Rincsen* például kifejti, hogy nem tud egyetérteni a melléknév és a főnév szétválasztásával, avval, hogy például a *temür* 'vas' szó a *temür jam* 'vasút' összetételben melléknév, míg önállóan használva főnév. *Ligeti Lajos* ezzel kapcsolatban arra figyelmeztette a szerzőt, hogy — bár igazat kell adni abban, hogy a mongolban nincsen olyan jellegű melléknév, mint például az oroszban vagy a németben — mégsem állíthatjuk azt, hogy ez a kategória a mongol nyelvben egyáltalában nem létezik. *Gáldi László* elismerte, hogy a szófajok kérdésében az európaiak által írt mongol nyelvtanok nincsenek egy véleményen. Úgy vélte azonban,

hogy a mellékneveknek bizonyos önállóságát mégsem lehet tagadni a mongol nyelvben. *N. Sebestyén Irén Fokos* munkásságára hivatkozva arra mutatott rá, hogy az anyagnevek szerepelhetnek tulajdonságjelzőként a törökben és az uráli nyelvekben is. *Tamás Lajos* szerint vannak nyelvek, amelyek a melléknevet explicite, alaktanilag is megkülönböztetik, és vannak olyanok, ahol nincsenek tipikus melléknévi végződések. A melléknév azonban kétségtelenül mindenütt megvan, így a mongolban is.

Az opponensek a dolgot legértékesebb részének az igeragozás taglalását tartották. Itt különösen érvényesült a szerző anyanyelvi szemlélete. Mint *Ligeti Lajos* mondta: „Az alaktan legszebb, legeredetibb része kétségtelenül a igeragozásról szóló rész, amely a halha nyelv igeragozási rendszerét oly teljességgel és annyira újszerűen mutatja be, hogy ahhoz fogható a mongolisztikai irodalomban nem található. Ez a rendszer azonban nemcsak új, hanem mindenekelőtt hiteles is, és komoly nyeresége a mongolisztikának.”

Az igei személyragok kialakulása a mongol nyelvben — mint erre *N. Sebestyén Irén* mutatott rá — igen sok tanulságot szolgáltat az uráli és az általános nyelvtudomány számára. *Gáldi László* az igeidők gazdagságával kapcsolatban felhívta a figyelmet arra, hogy érdemes lenne megvizsgálni a különféle igeidők előfordulási statisztikáját a szinkron nyelvrendszerben. Kétségtelen ugyanis, hogy az egyes igeidők nem egyforma gyakorisággal fordulnak elő.

A mondattan területén felmerülő kérdések közül egyetértettek az opponensek *Rincsen*nek avval a tételével, hogy a szórend a mongol szintakszisban fontos szerepet tölt be. Nyelvtanának az a megállapítása, hogy „a részleges, a meghatározó megelőzi az általánosat, a meghatározottat”, *N. Sebestyén Irén* szerint emlékeztet az uráli nyelvek hasonló vonására. *Gáldi László* a mondatban kérdéseinek megvitatása során példákat mutatott be a többszörösen összetett mondat kérdésének szemléltetésére. Ezek a példák is alátámasztják azt, amit *Rincsen* e kérdésről nyelvtanában kifejt a mondat legfontosabb tagjának az állítmány elé való kiemeléséről. Viszont többen vitába szálltak a jelöltnek avval a módszerével, melynek alapján a mondatban szórend-elemzési elveit átviszi a szavak képző-bokrának elemzésére.

Több ízben is felmerült a vitában a szerző által használt nyelvészeti terminológia kérdése. A *Rincsen* által alkotott új nyelvészeti terminológia jellemzésére jó példa a *kürtegel* terminus. Mint *Ligeti Lajos* erre rámutatott, a szó eredetileg a tibeti-mongol grammatikákhoz kapcsolódott, és a szó a tibeti *nam-dbye* megfelelője. *Rincsen* azonban elvetette a szó régi jelentését, és a műsót merőben új jelentéstartalommal töltötte meg. A szerző szerint a *kürtegel*, — szó szerint 'az ami hozzáadódik' — jelenti mindazt, ami egy szóhoz, mondatrészhez részletező bővítésként hozzájárul.

A mongol nyelvészeti terminológia teljes ujjáteremtése természetesen bizonytalanságot okozhat az elméletben és a gyakorlatban egyaránt. *Róna Tas András* hozzászólásában elemezte a mai mongol nyelvészeti terminológia forrásait és típusait. Javasolta a szerzőnek, hogy a műhöz csatoljon egy terminológiai jegyzéket, a nyelvtani műszavak pontos definíciójával.

B. Rincsen a vitában felmerült kérdésekre részletes választ adott. Vázolta azokat a nehézségeket, melyek a mongol nyelv grammatikájának megalkotásában előtte álltak. Kifejezte köszönetét azért, hogy ez a vita is hozzásegítette a nehézségek egy részének leküzdéséhez. A Mongol Népköztársaságban lezajlott kulturális forradalom sok gyakorlati feladatot tűzött ki. Az írástudás

ugrásszerű emelkedése, a központi halha nyelvjárásnak az új ábécével nyomott könyvek és a rádió segítségével való rohamos terjedése, a nagyszámú fordítások egy sor új problémát vetnek fel. Új fogalmak beözönlése a mongol életbe jelentős nyelvújítást tettek szükségessé. Az új, népszerű, nagy tömegeknek szóló irodalom születése, az irodalmi nyelv közérthetőbbé tételének igénye új nyelvi eszközök megteremtésének gondját is magával hozta. Felmerült az a kívánság is, hogy régi, elavult nyelvtani kategóriákat kell felújítani. A terminológia pedig nap mint nap kénytelen a régi nyelvhez visszanyúlni. Mindezek indokolják azt, hogy a grammatikában a történeti és a leíró szempontok néhol egymás mellett szerepelnek, sőt keresztezik egymást.

B. Rincsen egyetértett avval, amit a bírálók a bevezetéssel és a hangtani résszel kapcsolatban mondtak. Vitába szállt azonban a szófajokkal és a képzőbokrokkal kapcsolatos kifogásokkal. Újabb példákat idézett elképzelésének igazolására. A *suryayuli* 'iskola' szó például így elemezendő: a *-li* képző azt jelenti, hogy 'valami, valamely dolog' a *-yu-* képző a cselekvés folyamatosságára utal, a *-ya-* képző a cselekvésre ösztönzést jelzi, és a *tő*, a *sur-* annyit jelent, hogy 'tanulni'. Így tehát, ha a sort összeillesztjük, *Rincsen* szerint, körülbelül így alakul: tanulni-készítető, — állandó — dolog, vagyis: iskola. A képzők között értéksorrend van, a fő képző hátul marad.

A melléknév kérdésében *B. Rincsen* elvileg egyetértett az opponensekkel és a hozzászólókkal, de rámutatott arra, hogy a kérdésnek gyakorlati oldala is van, s megállapításaival a fordítások során létrejött félreértések ellen kívánt harcolni.

Ami az igeidők gazdagságát illeti, ez természetesen nem a beszélt, élő nyelv sajátja. Tárgyalásának azonban a kialakuló irodalmi nyelv szempontjából nagy jelentősége van, és itt *Rincsen* francia és orosz példákra hivatkozott.

A színvonalas vita *Németh Gyula* elnöki zárszavával fejeződött be.

A bírálóbizottság határozata megállapította, hogy a benyújtott értekezés a mongol nyelvű nyelvtudománynak úttörő alkotása, és számos vonatkozásban az egyetemes mongolisztikának is érdemes gazdagítása. Mindezek alapján a bírálóbizottság *egyhangúlag* javasolta a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy *B. Rincsen* professzornak a tudományok doktora fokozatot ítélje oda.

A vitát összefoglalta
Róna Tas András

DOBOSSY LÁSZLÓ "ROMAIN ROLLAND" CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

Az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága 1957. április 12-én tartotta Dobossy László kandidátusi értekezésének vitáját. A bírálóbizottság elnöke Eckhardt Sándor, az irodalomtudomány doktora, titkára Gáldi László, a nyelvészeti tudományok doktora, tagjai Turóczy-Trostler József akadémikus, Kardos László, az irodalomtudomány doktora és Zolnai Béla, a nyelvészeti tudományok kandidátusa voltak. Az opponensi tisztet Benedek Marcell,

az irodalomtudomány doktora, és Gyergyai Albert, az irodalomtudomány doktora, töltötte be.

Benedek Marcell opponens mindenekelőtt a tanulmány hézagpótló voltára mutatott rá. Bár Romain Rolland műveinek javarésze már megjelent magyar fordításban, mindaddig a nagy íróról nálunk egyetlen könyv, Stefan Zweignak egyébként kiváló műve lorgott közkézen. A magyar szellemi élet tehát — Arany szavával élve — „igazán tartozott” Rollandnak ezzel a méltatással. Ámde az első magyar Rolland-monográfiának egyszerre kell most kielégítenie tudományos és népszerűsítő igényeket, ami azért bonyolult feladat, mert amúgy is nehezen ábrázolható, az élet igen sok területén működő alkotó-egyéniséggel van dolgunk. Az első kérdés tehát: sikerült-e Dobossynak az élet és a mű ábrázolása, teljességének, egyensúlyának szempontjából. Benedek Marcell elismeri, hogy Dobossy — igen helyesen — az eddigi feldolgozásokhoz képest több teret adott Rolland szociális és politikai vonatkozású megnyilatkozásainak, különös tekintettel azokra a munkáira, amelyeket az első világháború kitörésétől 1945-ig a magyar kiadók lefordíttatni sem mertek, mindazonáltal hangsúlyozza, hogy végeredményben Dobossy nem minden vonatkozásban tudta Rolland sokféle tevékenységének elemeit egymással biztos egyensúlyba hozni. Hiányos mindenekelőtt a zenetudós Rolland bemutatása; nem világítja meg eléggé a zene jelentőségét Rolland életében. A Beethoven-könyvek mellett miért szorult háttérbe a Händel-tanulmány, miért maradt teljesen ki a *Voyage musical* s miért tárgyaltattak oly röviden a nálunk is jól ismert *Zenei miniatűrök*? Még feltűnőbb az a hiány, amely a magyar vonatkozásokkal kapcsolatban jelentkezik. Az opponens Dobossy rendelkezésére bocsátotta a Czeke-levelezést; a szerző mégis igen kevésé használta fel. Pedig ez a mintegy 40 levél nagyszerű emberi dokumentum is: a magyar tudósnővel folytatott levelezésbe érdekes önvallomások keverednek, s egyben azt is látjuk, milyen odaadással foglalkozott Rolland a „halhatatlan szerelmes” a *mi* Terézünk alakjával. Behatóbb elemzést érdemelt volna Rollandnak a hindu misztikához való viszonya; az *Inde* címen megjelent posthumus naplórészletek azt bizonyítják, hogy Rolland valamiféle szintézis létrejöttét remélte a nyugati és keleti gondolkodás között. Nem eléggé tisztázott a nagy írónak a valláshoz való viszonya sem. „Személyes istenben nem hitt, ennyiben Dobossy joggal nevezi atheistának, de igenis sűrűn hivatkozik istenre, aki csak a tökéletességnek bennünk élő ideája lehet, és önmagával együtt vallásosnak tekint mindenkit, akiben komolyan él ez a törekvés az erkölcsi ideál felé. A százféle idealizmus közt ez az, amelyet a természettudományi materializmussal szintézisbe lehet olvasztani. Ezen a vonalon fejlődve nézett szembe Rolland az újabb és újabb alakban feltáruló szociális problémákkal, az imperializmus elleni küzdelem, az erőszak vagy erőszaknélküliség kérdéscivel.”

Benedek Marcell ezután feltette a második kérdést: „megtalálta-e Dobossy azt az archimédeszi pontot, ahonnan a fejlődő-változó Rolland egyéniségét egységes egésznek láthatjuk?” A bíráló szerint Dobossy ezt a pontot megtalálta, hiszen már az író első színrekerült darabjának hőisével, Aért-tel kapcsolatban ezt a megállapítást teszi: „... csak úgy segítheti a szabadságukért harcolókat, hogy életét áldozza ügyükért... Az első Rolland-mű, amely a közönség elé került, jellemző módon a hazáért és szabadságért önzetlenül és magányosan küzdő, jelképes hős tragédiája.” Ehhez csak azt kellett volna hozzátenni, hogy az író pályájának végén Marc halála ugyanezt a gondolatot testesíti meg. Rolland koncepcióját Dobossy egyébként „egyetemes humanizmusnak”

nevezi, s a bíráló e megnevezést szívesen fogadja el: „benne van ebben a háza fogalmának kiszélesítése Európára, aztán Nyugat és Kelet egész világára, minden osztályra és népre, amely szipolyozók és elnyomók ellen harcol; az anyag és a szellem egész világára, amely minden áldozatra kész a maga szabadságáért.”

Az opponensi vélemény néhány kisebb, főleg stiláris vonatkozású megjegyzés után, a következő elismerő megállapítással zárul: „Alapos, gondos munka és mind népszerűsítő, mind tudományos céljának meg fog felelni, ha a szerző elvégzi a szükséges kiegészítéseket”. Az opponens az értekezést elfogadásra ajánlja.

Gyergyai Albert opponens a mű célját, a szerzőtől kapott tájékoztatás alapján, három tételben foglalta össze. Az első tétel szerint Rolland életútja voltaképpen a Kommunista Kiáltvány tanainak eleven illusztrációja: azt mutatja, hogy szakad el bizonyos körülmények közt egy kis réteg az uralkodó osztálytól és hogyan csatlakozik a forradalmi osztályhoz. A csatlakozás, az „átfejlődés” folyamatáról van tehát szó. A második tétel Rolland négyszeres irodalmi érdemeire vonatkozik: eszerint Jean-Christophe-jával megteremtette a modern „regényfolyamot”, drámáival kezdeményezte és nagyrészt meg is valósította „a nép színházát”; újjáalakított egy műfajt, a „világnézeti esszét”; végül nagyban hozzájárult a zenetudomány gazdagításához.

Kérdés mármost, Dobossy valóban megoldotta-e feladatát. E kérdésre Gyergyai szerint „azonnali, határozott, teljes igennel” nem felelhetünk; inkább az a benyomásunk, hogy egy véglegesnek szánt monográfia első vázlatával van dolgunk, ámde olyan vázlattal, amely máris igen sok új adatot és új szempontot nyújt. Az opponens egyetért Benedek Marcellal a *Romain Rolland és Magyarország* című fejezet elnagyoltságát illetően: valóban ez a rész lehetett volna talán a legeredetibb és mindenestre az, amely sajátosan magyar színt jelent a tanulmányban. Legfőbb hibája a dolgozatnak, hogy nem tűnik ki eléggé belőle, mit is jelentett bizonyos korban Rolland Magyarországnak. „Micsoda kor, amely annyi embert hajtott tanácsért, vigaszért, egy jó szóért a villeneuve-i remete felé, s micsoda ország, amelynek annyi írója, tudósa, tanára és széplelke keresett egy kis enyhülést, egy kis megvilágosodást Romain Rolland-nál — mint Erasmusnál a XVI. században, mint Voltaire-nél a XVIII.-ban...”

A dolgozat részletesebb taglására térve Gyergyai elsősorban azt kifogásolja, amit ő „freskószerűségnek” nevez: a szerző szerinte „sietősen, nagy vonásokban fest, nincs ideje az árnyalatokra” s bár később, a 8. fejezetben, egyet-mást igyekszik pótolni, ezek az utólagos kiegészítések megint szembe-tűnőek: „a freskófestés megtűri-e az utólagos árnyalásokat?” A tanulmány szerzője túlságosan szereti hősét: ott is védeni próbálja, ahol — mint például stílusának sokszor emlegetett „porladékonysága” tekintetében — védhetetlen, s amikor egy-egy finoman fogalmazott mellékmondat, az igazság kedvéért, mégis ellentmond a főmondatnak, az olvasó szinte alig tudja, higgyen-e, ne higgyen-e a bírálóknak s köztük a stílus bírálóinak. Dobossy tehát kritikáját „csak imitt-amott, félmondatokban nyilvánítja”; nem megy mélyére azoknak a problémáknak, amely Rolland alakjával, tevékenységével, műveivel és hatásával kapcsolatban felmerülnek. Egyes műveket talán egyszerűen azért nem elemez, hogy ne kelljen gáncsolnia; más művekkel kapcsolatban pedig (*Elvarázsolt lélek, Clérambault, Colas Breugnon*), bizonyos alapvető fogya-

tékosságokat azért nem óhajt meglátni, nehogy kénytelen legyen felvetni Rolland írásainak művészi hiányosságait.

Nagy figyelmet szentel Gyergyai Rolland „világnézeti esszéinek”, amelyeket jórészt Svájcban írt, az első világháború idején; felveti azonban a kérdést, vajon Rolland roppant nemzetközi tekintélyét valóban ezek a cikkek biztosították-e, s biztosították volna-e akkor is, ha nem támasztotta volna őket alá Rolland korábbi szépirodalmi műveinek értéke és jelentősége? Problematikus az *Elvárásolt lélek* értékelése: szabad-e ezt a nehezen befejezett, „inkább szívóssággal, mint az író legjobb géniuszával” megalkotott művet *Jean-Christophe*-fal egy sorba állítani? Dobossy hibáztatja ugyan a regény elvontságát és „nyelvi megoldását”, vagyis stílusát, de „hogy is ne méltányolná művészi értékén felül, amikor Rolland ebben a műben írta meg legközvetlenebbül — s tegyük hozzá: legnyersebbül — saját gondolkodása fejlődését a szemlélődő polgári humanizmustól a harcra szóló proletár humanizmusig”.

A művet bizonyos kicirkalmazottság jellemzi: igen alapos ugyan egyes drámák, különösen a forradalmi drámák elemzése, de mihelyt a *Farkasokhoz* és a *Leonidákhoz* ér a szerző, az elemzést sajátos tartózkodás váltja fel: felmerül tehát a gyanú, hogy ha egy darab „szemléletmódja nem felelt meg Dobossy általános Rolland-szemléletének”, vagyis ha „nem tudta beilleszteni tanulmánya menetébe”, jobbnak látta röviden végezni a művel, sőt esetleg a tárgyalásból teljesen kirekeszteni.

Nem kifogástalan Rolland és kortársai viszonyának elemzése sem: elhalványult Malwida von Meysenbug szerepének bemutatása, keveset hallunk a századforduló francia szellemi és társadalmi életéről, s még amikor a *Jean-Christophe*-ra, Rolland egyik legkiemelkedőbb alkotására kerül sor, akkor is csupán egy-két futó megjegyzés utal a francia s az európai regényirodalom állapotára. Nietzsche-ről jóformán szó sem esik. Talán eltűnőz a Dobossy Claudel és Rolland jellemének egymást taszító különbségét; mint írja, „már első barátságuk idején is világok választották el őket egymástól.” Világnézeti szempontból igaz ez, ámde tény, hogy a katolikus Claudel és a humanista Rolland sohasem szakadtak el teljesen, sőt életük vége felé, emlékeik vagy a zene révén, egyre jobban megértették egymást. Nem elég méltányos Henry Guilbeaux bemutatása, s egy-két jó szót megérdemelt volna a román származású, de franciául író Panait Istrati, akit nyomorából Rolland mentett ki s ezzel egy új író adott a világnak. Feltűnő, hogy Rolland és Péguy összehasonlásáról és szakításáról említés sem történik. Nagyon tartózkodó Dobossy Rolland első házasságának tárgyalásában is.

Nem egy párhuzam erőltetett vagy kevésbé meggyőző. Kockázatos például a párhuzam Jean-Christophe, a rajnavideki muzsikusként és Ady Párizsba vágyása közt; felesleges Szomory *Párizsi regényének* vagy Bartóknak és Kodálynak hasonló párhuzamokba való szorítása.

Az említett vitatható mozzanatokkal szemben nagy erőssége a tanulmánynak, hogy eddig alig vagy kevésbé használt adatokra épül, hogy egyes műveket kitűnően elemez, s hogy figyelemre méltó móddal aglalja Rolland humanizmusát, a zenével kapcsolatát, valamint stílusát is. A tanulmány felépítése tiszta és logikus; megfogalmazása nemcsak lelkes, hanem gördülékeny és árnyalatos; tekintettel tehát nemcsak a tanulmányra, hanem a jelöltnél más cikkeire is, az opponens azon a véleményen van, hogy Dobossy László a kandidátusi rangot mindenképpen megérdemli.

Az opponensi vélemények elhangzása után a bizottság tagjai szólaltak fel. *Zolnai Béla* szerint a disszertáció valami sajtóságos keverék-műfajt képvisel: az esszéből indul ki, s mégis biográfia akar lenni, de nem jut el a biográfiától megkívánható pontosságig. Nem tisztázza például azt az alapvető kérdést, vajon Romain Rollandban nem inkább a gondolkodó-e az elsődleges. Maga Zolnai úgy véli, hogy Rolland, éppen túltengő filozófiája miatt, nem tudott igazán szépíróvá lenni. Alakjai sokszor papirosfigurák; mintha nem tudna magából kivetkőzni, s éppen ezért nem lenne képes a valóságot ábrázolni. Közelebbi megvilágítást kívántak volna az olyan fogalmak is, mint a „roman-fleuve”: miért nevezzük a rollandi regényt így, s miért nem egyszerűen regényciklusnak. Új esztétikai fogalommal van dolgunk, melyet érdemes lenne közelebbről megvizsgálni. S visszatérve az író egyéniségéhez, kérdeznünk kellene azt is, „miért volt szüksége Rollandnak a roman-fleuve-re, miért nem írt ‚patak-regényeket’ vagy kisebbfajta regényeket, amelyek önmagában zárt problémát dolgoznak fel?” Sajnos maga az író kissé elsikkadt a dolgozatban: inkább gondolatainak történetét kaptuk. Végül hiányolja Zolnai Rolland stílusának elemzését; e tekintetben pedig a szerző sok újat mondhatott volna, hiszen maguk a franciák meglehetősen elégedetlenek Rolland stílusával és nem is tartják eléggé franciásnak. Mindenesetre van a dolgozatban (90.l.) egy igen jellemző megjegyzés, mely szerint „Rolland otthonosabb volt az eszmék közt, mint az emberek közt”. Nem szinte halálosnak tetsző ítélet-e ez egy íróval szemben?

Gáldi László hozzászólása a Zolnai Bélához esatlakozott. Mindenekelőtt több filológiai pontosságot kívánt a műtől; elsősorban könnyen vissza-kereshető idézeteket. A bibliográfiai apparátust nem mélyítette el Dobossy hosszú párizsi tartózkodása sem; bár ily sokáig mint ő, egyetlen magyar romanista nem tartózkodott Párizsban, a franciaországi könyvtári búvárkodásnak a tanulmányban aránylag kevés nyomát találjuk. Ellentétben Gyergyai-val, Gáldi elégtelennek minősíti Rolland stílusának tárgyalását; még a történelmi drámákkal kapcsolatban sem esik szó például arról, minő lexikális eszközökkel törekedett Rolland a környezetrajz bizonyos elmélyítésére. A zenei vonatkozások mostoha tárgyalásával kapcsolatban felteszi a kérdést: foglalkozott-e a jelölt zenével, zenetörténettel. E kérdés azért jogosult, mert minden monográfia szerzőjének voltaképpen önmagában kell felépítenie, a maga szerényebb eszközeivel, azt a kultúrát, amellyel hőse rendelkezett.

A hozzászólások után *Dobossy László* válasza következett. Mindenekelőtt mesterére, *František Xavér Šaldára* hivatkozott: mint mondta, tőle tanulta az irodalomtörténetnek azt a felfogását, amely szerint a tudósnak olyan áhítattal és alázattal kell foglalkoznia tárgyával, mint a művésznek; ebből következik az is, hogy a tudósnak is felfogását éppen úgy védenie kell, mint ahogy a művész védi a maga alkotó módszerét. Lényegében véve az irodalomtörténésznek azonosulnia kell hősével, s a vizsgált művet mintegy belülről kell szemlélnie, különösen akkor, ha élet és mű felbonthatatlanul szilárd egységet alkot, mint Rolland esetében tapasztaljuk. „Rolland mindig mindenben teljességre törekedett; élete és életműve összefonódott... ezért bemutatni is csak teljességében lehet”. S azt kell kiemelniünk belőle, amit maga Rolland is fontosnak érzett; politikai nézeteit azért szükséges előtérbe helyeznünk, mert maga a szerző is fontosnak érezte őket. Véletlen-e, hogy a „politizáló” írókhoz vonzódott, s róluk írta legszebb esszéit is: Rousseau-ról, Hugóról, Péguyről? Hasonló belső okok készítették a tanulmány szerzőjét egyes iro-

dalmi művek kiemelésére is: ezeket maga Rolland tartotta fontosabbnak a többinél.

Gyergyai Alberttel egyetért a tanulmány szerzője abban, hogy valóban szükséges lenne megállapítani, mennyiben járultak hozzá a korábbi irodalmi művek a világnézeti esszék sikeréhez. Mindenesetre Rolland esszéit erkölcsi hitelességük tette meggyőzővé, amint azt annak idején már *Schöpfung Aladár* is kiemelte. A tett vágya kétségtelenül erősebb volt Rollandban, mint nemzedéke számos más tagjában: ez a sajátosság sodorta némileg túlzásba a tanulmány szerzőjét is, s általában annak a ténynek felismerése, hogy „a széplélek igazi érzékenysége nem annyira esztétikai, mint sokkal inkább erkölcsi volt”. A Rolland körül hullámozó divatoknak és ellendivatoknak is itt kell a kulcsát keresnünk; a szerző célja bevallottan a világnézeti vonatkozások fokozottabb kidomborítása volt. Ugyanezzel a felfogással függ össze egy másik, az opponensek részéről kifogásolt mozzanat: a szerkesztés és a stílus kérdése. Dobossy szerint Rollandnak, mint írónak, nem elsődleges jellemzője a művészi stílus, a szilárd szerkesztésmód s ezt érdemes is lenne megvizsgálni; bizonyos azonban — és talán éppen ebben rejlik Rolland stílusának sokat emlegetett zeneisége —, hogy műveinek inkább összbenyomását kell vizsgálni s nem a részletek, a szavak, a mondatok árnyalatos pontosságát. Róla is el lehetne mondani azt, amit Gluck a Val-de-Grâce kupolájának festményeiről mondott: bizonyos műveket úgy alkotnak, hogy távolról kelljen szemlélni őket, mert egészüket szenvedélyes ritmus mozgatja, részleteiket pedig az összhatásnak rendelik alá. Rolland fáradhatatlan kereső volt, az igazság keresője, s nyilván nem volt ideje szemlélődni s a részleteket tökéletesre esiszolni, bár vannak valóban anthológiába illő, klasszikus lapjai is. Mindenesetre Rolland stílusára csakis *Osvát Ernő*nek azt a formuláját lehet alkalmazni, amely szerint „a stílus helytállás”; ha pedig így van, akkor kétségtelenül tévesen járt el a szerző, hogy nem foglalkozott behatóbban a kifejezési eszközök elemzésével.

A továbbiakban Dobossy rámutatott arra, hogy Rolland zenei tanulmányainak alaposabb értékelése, úgy amint Benedek Marcell kívánta, csak külön e kérdéssel foglalkozó részlettanulmányban lett volna lehetséges; az eddigi értékelések túlságosan ellentmondóak ahhoz, hogy biztosan lehessen rájuk építeni. Az indiai vonatkozások szakmai értékelése sem lehetett a disszertáció feladata; különben is e téren egyelőre tisztázatlan, milyen szerepet játszott Rolland hugának, Madeleine Rollandnak „alkotó — bár csendes — közreműködése”. A magyar vonatkozásokat Dobossy külön tanulmányban dolgozta fel, s e cikkét franciául is közzé kívánja tenni. Ami Malwida von Meysenbugot illeti, kétségtelen, hogy e nagyműveltségű hölgy közvetítette Rolland felé az eszményé finomult negyvennyolcas ideológiát s ő oltotta belé az internacionalizmus szellemét is. Egyébként Malwida — amint G. Monod állapította meg róla — a XVIII. század szellemi örököse is. Nietsche hatását, ellentétben Gyergyaival, Dobossy nem érzi oly lényegesnek, mint a Tolsztojt vagy az Ibsenét. Néhány helyreigazítást közöl Rollandnak Claudelhez és Péguyhez való viszonyát illetően, majd köszönetet mond bírálóinak, akiknek észrevételeit további munkájában is hasznosítani óhajtja.

Ezután Dobossy röviden válaszolt a hozzászólóknak; Zolnainak arra a megjegyzésére, hogy a munka kissé a biográfiának és az esszének keveréke, az olvasmányosság igényének hangsúlyozásának igényével reflektált, s hivatkozott mindazon példákra, amelyeket Sainte-Beuve-től Šaldáig alkalma volt megismerni. Ami Gáldi László óhajait illeti, ezeket lényegében elhárította

azzal a kijelentéssel, hogy „a stilisztikai vizsgálódás az irodalomtörténész számára természetszerűleg az olyan írók esetében kötelező, akik elsődlegesen stiliszták”. Ilyen szűkreszabott dolgozatban a stilisztikai szempont alaposabb alkalmazása kissé mellékvágányt jelentett volna.

A vita eredményeképpen a bizottság a következő határozatot hozta: „Dobossy László Romain Rolland című kandidátusi értekezése az első magyar nyelvű Romain Rolland-monográfia. R. Rolland világnézeti esszéinek mintájára az írónak inkább szellemi fejlődését követi nyomon, mintsem irodalomtörténeti helyét jelöli ki. A tanulmány túlságosan elszigetelt az író korának irodalmi fejlődésétől és ezért kiadása esetében még bizonyos kiegészítésekre szorul. Különös érdeme Dobossy Lászlónak, hogy elsőnek gyűjtötte össze és dolgozta fel egyrészt R. Rolland levelezését magyar barátaival, másrészt pedig elsőnek állított össze magyarországi R. Rolland-bibliográfiát. Mindezek alapján a bírálóbizottság egyhangúlag javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Dobossy Lászlónak az irodalomtudomány kandidátusa fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta
Gáldi László
a bizottság titkára

HERMAN JÓZSEF „AZ ÚJLATIN NYELVEK ALÁRENDELŐ KÖTŐSZÓRENDSZERÉNEK KIALAKULÁSA” CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság 1959. március 31-én tartotta Herman József „Az újlatin nyelvek alárendelő kötőszórendszerének kialakulása” című kandidátusi értekezésének nyilvános vitáját.

A bírálóbizottság elnöke Bárczi Géza akadémikus, titkára Antal László, a nyelvészeti tudományok kandidátusa volt. Tagjai pedig Tamás Lajos levelező tag, valamint Gaál László és Fónagy Iván, a nyelvészeti tudományok kandidátusai.

Az értekezés opponensi tisztét Gáldi László, a nyelvészeti tudományok doktora és ifj. Horváth János, az irodalomtudomány doktora látta el.

A szokásos formások lezajlása után elsőnek Gáldi László terjesztette elő opponensi jelentését. Bevezetéképpen hangsúlyozta, hogy Herman József kandidátusi értekezése mind terjedelmét, mind becsét tekintve meghaladja a szokványos kandidátusi értekezések méreteit és igényeit. Ugyanakkor sajnálatos és szembeszökő hiányossága a szép munkának, hogy általános nyelvészeti és indogermanisztikai szempontból nem épült szélesebb alapokra. Mivel a szerző mondattani kérdéssel foglalkozik, figyelembe vehette volna PAIS DEZSŐ mondattani munkáit, s általában a magyarországi általános nyelvészeti erőfeszítéseket. Az indogermán nyelvek közül pedig legalább a görög fő- és mellékmondatszerkesztés legfontosabb sajátosságait kellett volna figyelembe vennie. Gáldi sajnálattal említette azt is, hogy a jelölt a *quod*-os szerkezetek legrégebb példáinak tárgyalásánál nem említette határozottabban, világosabban az igazi „*verba sentiendi*”, vagyis az érzelmet kifejező ígék után minden időben megtalálható *quod*, *cum* kötőszó használatát. Hasonlóképp úgy vélte, hogy a román *ca* kötőszó eredetét a szerző nem kutatta elegendő körültekintéssel.

Gáldi végül megállapította, hogy Herman tanulmányát számos kérdés dokumentációjára vonatkozólag elsősorban igen hasznos *adatgyűjtésnek* tartja, különösen a lejlődés „sötét századait” és a nyugati nyelveket illetően. Emellett feltétlenül pozitíven kell értékelni Herman jó kritikai érzékét, mely általában biztosan vezet a különböző vélemények sűrűjében. Anyagelrendezési elveivel nem egy tekintetben már kevésbé ért egyet, s felettébb sajnálja a keleti romanisztikának bizonyos háttérbe szorítását. Bizik azonban abban, hogy Herman József némi átdolgozással tanulmányának szerkezeti elemeit jobb egyensúlyba fogja hozni, s a dolgot már jelenlegi alakjában is elfogadja kandidátusi vita alapjául.

Ezután *ifj. Horváth János* terjesztette elő opponensi jelentését. Ennek bevezetésében megállapította, hogy Herman József kandidátusi disszertációját tárgyánál fogva nagy fontosságúnak, a kérdés kimerítően sokoldalú és tudományos módszerességgel végzett vizsgálata következtében példamutatónak, eredményeit tudományosan megalapozottaknak, s így a latin nyelvtörténet és a romanisztika területén maradandó értékűnek, nyelvészeti irodalmunk értékes gazdagodásának, továbbá külföldi és hazai bizonylatban is hézagpótlónak jartja. Herman dolgozatának nagy érdeme, hogy egyformán figyelemben részesíti a latin nyelvi előzmények vizsgálatát, ugyanakkor a román nyelvi jelenségeket is módszeresen veszi számba s nem esetlegesen kiragadott, s többé-kévesbé mindig önkényes példákra való hivatkozással, ahogy romanista elődei többnyire tették.

Az opponensi jelentés a továbbiak folyamán rámutatott arra, hogy az egyfelől dicséretes kettősség, vagyis a latin és a román jelenségek hasonló módon való alapos vizsgálata a dolgozat szerkezetét illetően bizonyos hátránnyal jár, nevezetesen azzal, hogy a mű első pillanatra két különálló, egymással csak lazán, vagy helyenként még úgy sem összefüggő és csaknem egyenlő terjedelmű részből áll. Hátrányos és a kevésbé figyelmes olvasó szempontjából némi nehézséget jelent, hogy az egyes részletesen tárgyalt latin, ill. vulgáris latin nyelvi jelenségek ismertetése után nem mindig kapja meg az olvasó azonnal az utalást arra, hogy a tárgyalt latin nyelvi jelenségeknek miféle vonatkozása, megfelelése, ill. folytatása van a különböző román nyelvekben. Ugyanakkor azt is elismerte, hogy a szerző által választott tárgyalásmódot mégis helyeselni kell, mert azt a tárgy természete szinte kötelező erővel szabta meg.

Az opponens a fentebbi, általános igényű észrevételek után a jelölt konkrét megállapításai közül azokat tette szóvá, amelyek esetében eltérő módon vélekedik. Elsősorban bizonyos kötőszó megítélése, valamint néhány példamondat találó, ill. pontos volta került itt szóba.

Végezetül *ifj. Horváth János* melegen ajánlotta a bírálóbizottságnak, hogy Herman Józsefet javasolja a nyelvészeti tudományok kandidátusa cím elnyerésére.

Ezután *Herman József* válaszolt az opponensi véleményekre. Gáldi Lászlóhoz intézte először szavait. Megköszönte az opponens elismerő szavait, de hangsúlyozta, hogy Gáldi bírálatának módszerével több tekintetben nem ért egyet. Nem vitatja annak a bírálati módszernek a jogos, sőt elkerülhetetlen voltát, amely a vizsgált műnek csak egyes, érdekes vagy jellemző részeivel foglalkozik részletesen, úgy véli azonban, ajánlatos kikerülni ilyenkor azt a látszatot, mintha a vizsgált munka semmi említésre méltót sem tartalmazna azon kívül, amit a bíráló elemez, s mintha a vizsgált műnek nem is volna a

bemutatott részekén túlmenő gondolatmenete. Herman szerint Gáldi bírálata annál is közelebb jutott ehhez a veszélyhez, mivel az általa elemzett részek az egész szempontjából bevezető jellegűek vagy másodrendűek. A hallgatóság helyes tájékoztatása érdekében Herman szükségesnek látta dolgozata egészét nagy vonásokban bemutatni, majd részletesen érintette Gáldi megjegyzéseit.

Gáldinak arra a megjegyzésére, hogy alaposabban utána kellett volna nézni az alárendelő kötőszók indogermán előzményeinek, Herman József azt válaszolta, hogy mivel sem ő, sem az opponens nem indogermanista, kívánatosabb lenne ezt a kérdést a specialisták eldöntésére bízni.

A keleti romanizmus elhanyagolásának vádját Herman csak részben osztja. Ő is úgy látja, hogy helyes lesz pótlólag foglalkoznia néhány korai — XVI. századi — rumén kötőszó-szerkezettel. Ám úgy látja, hogy Gáldi felhozott kifogásai közül nem mind helytálló. Például Gáldi hiányolja a *pentru* szó szerkezet tárgyalását, pedig a 474. lapon tárgyalásra kerül. Ugyancsak e lapon idézi Rosetti-nek a XVI. századi román nyelvre vonatkozó könyvét, noha az opponens e munka mellőzését is szemére hányja. Mindennek alapján azt kell gondolnia, hogy Gáldi a 474. lapot tévedésből átlapozta. Az opponenssel ellentétben úgy véli, hogy dolgozatában az általános elvi kérdés-feltevés is helyt kapott, s amikor Gáldi a dolgozatot több esetben adatgyűjtőnek nevezi, akkor voltaképp egyoldalú képet fest róla.

Íj. Horváth Jánosnak adott válaszában Herman mindenekelőtt köszönetet mondott az opponensnek fáradtságos és aprólékos munkájáért. Hangsúlyozta, hogy amikor rövidebben válaszol neki, mint Gáldi Lászlónak, az nem fejtegetéseinek lebecsülését jelenti, hanem természetes következménye annak, hogy az opponensi jelentés a dolgozatról sok pozitív megállapítást tett, amelyekre — érvelés helyett — őszinte köszönettel válaszol.

Ezután sorra vette az opponens kiegészítő javaslatait, s azok nagyrészt köszönettel elfogadta. Majd tisztázott néhány szintén az opponens által felvetett szövegkritikai problémát.

Herman József válasza után hozzászólások következtek. Elsőnek *Gáldi László* emelkedett szólásra. Nagy elismeréssel nyilatkozott a szerző munkájáról. Hangsúlyozta, hogy Herman korábbi írásai is elárulják a világos fejű és alapos felkészültségű kutatót, s jelen értekezése csak kidomborítja korábban is megnyilatkozó erényeit.

A következő felszólaló *Tamás Lajos*, egyetértett azzal a megállapítással, hogy Herman dolgozata nyelvtudományunk értékes gyarapodását jelenti. Felvetette, nem lenne-e helyes a bevezetésben röviden vázolni azt a meglehetősen forradalmi jelentőségű átalakulást, amely a klasszikus latin normától, a vulgáris latin jellegű kötőszavakon át a legrégebben adatolható újlatin fázishoz vezetett. Ugyanilyen hasznosnak tartaná, ha a zsúfolt munka végén lenne egy táblázat, mely annak részeit szinoptikusan tartalmazza.

Herman egyetértőleg köszönte meg a két hozzászólást. Végül Gáldi László tett néhány megjegyzést Herman opponensi véleményére. Hangsúlyozta, hogy ő a magyar nyelvtudományból leszűrhető általános nyelvészeti nézetekre gondolt. Úgy véli egyébként, hogy az alá- és mellérendelés további vizsgálatot igénylő probléma. A módok használata körüli problematika jellemzésére az olasz coniunctivusra hivatkozott. Megjegyezte még, hogy Európában, a barbár betörés után valószínű annyira aláhanyatlott az írásbeliség színvonala, hogy azoknak az emlékeknek, amelyek a korrens bibliográfián keresztül forgalomba jöttek, nem volna helyes teljes értékű bizonyító erőt tulajdonítani.

A bizottság végül a következő határozatot hozta: a szerző nagy és bonyolult kérdéscsoportot vizsgált meg és a maga elé tűzött igényes célt egészében kiválóan oldotta meg. Átfogó monográfiával gazdagította a nyelvtudománynak azt a területét, amelyen korábban inkább csak részletkérdéseket feldolgozó műveket találunk. A helyesen kialakított általános képen kívül a jelölt számos értékes részletproblémát is megoldott. Az értekezés egészében véve jeles és értékes, s az utóbbi évek egyik kiváló felkészültségű nyelvtudományi dolgozata.

Mindezek alapján a bírálóbizottság egyhangúlag javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Herman József részére a nyelvészeti tudományok kandidátusa fokozatot ítélje oda.

A vitát összefoglalta

Antal László

a bizottság titkára

WÉBER ANTAL „A MAGYAR REGÉNY KEZDETEI”
CÍMŰ KANDIDÁTUSI DISSZERTÁCIÓJÁNAK VITÁJA

A Tudományos Minősítő Bizottság az 1958. június 26-án megtartott vitára a következő bírálóbizottságot küldte ki: elnök Sötér István levelező tag, titkár József Farkas, az irodalomtudomány kandidátusa, tagok Waldapfel József levelező tag, Barta János, az irodalomtudomány doktora, Lengyel Béla és Nagy Péter, az irodalomtudomány kandidátusai.

Az értekezés opponensei: Szauder József, az irodalomtudomány kandidátusa és Tóth Dezső, az irodalomtudomány kandidátusa.

Elsőnek *Szauder József* olvasta fel opponensi véleményét. Örömmel állapította meg, hogy *Wéber Antal* értekezése több tekintetben fölébe emelkedik a témáról korábban írt, pozitívista szellemű feldolgozások színvonalának, s jelentős előrelépés szaktudományunk mai fejlődési szakaszához mérten is. Kiemelte a jelölt bátorságát, amellyel ily nehéz műfaj-témának kifejtésére vállalkozott, ami pedig egyéni tehetségén túl a fiatalabb irodalomtörténészek nemzedékének bátorságáról és érettségéről is tanúskodik. A szerző érdeme, hogy a megelőző szakirodalmat alaposan feldolgozta és kritikailag értékelte. Különösen azért jelentős ez, mivel a megelőző szakirodalom csak kevés tanulsággal, inkább csak nyersanyaggal szolgálhatott a jelöltnek az egyéniség és a korszerű tendenciák, a művek és irányok egységes, dialektikus szemléletének kialakításához. *Wéber Antal* lényegében csak *HORVÁTH JÁNOS* és *LUKÁCS GYÖRGY* műveinek elvi és módszerbeli tanulságait használhatta fel, vállalva a küzdelmet a mesterekkel szemben is megtartandó önálló látásmódért. Ezután az értekezés esszé-jellegével foglalkozott, majd a szerkezeti felépítés helyes arányaira mutatott rá az opponens. Hangsúlyozta, hogy mindezen eredmény a jelölt marxista módszerének dialektikus jellegéből következik: állandóan vissza-visszatérő relációk között szemléli a szerző az írókat és műveiket; az írói szándékot és a megvalósítást, a történeti témát és a társadalmi, a hazai mozgalmasság eredményeit és a külföldit, a romantikusait és a realistákat, a prózát és a költészetet szüntelenül egymáshoz méri s az összes tényezőket számbavételével alkotja meg ítéletét.

Az értekezés eredményeinek részletesebb tárgyalása során az opponens elsőként a felvilágosodás korára vonatkozó anyag átgondolt rendezését, elvi fel-

építését emelte ki: a nyelvművelés, a népszerű olvasmány-jelleg, és az eredetiség három kis fejezete jól fejezi ki a kor uralkodó irodalmi elvét. Az eredetiségre vonatkozó elméleti fejtegetései jól összehasonlíthatók a Fanni hagyományai szép elemzésével. Fáy tárgyalásakor — a további fejezet során — egészen eredetivé válik a szerző gondolatmenete, e fejezet, valamint a Jósika munkásságával foglalkozó, szerinte a disszertáció legértékesebb része. A Fáy-mesék anekdotikus jellemzőerejének vizsgálatával, a novelláiban rejlő új lehetőségek kimutatásával s mindennek a Bélteky-házhoz való kapcsolásával Fáyról a legösszetettebb portrét sikerült megrajzolni; egységes kép alakul így ki a mese-, novella- és regényíróról, s a Bélteky-háznak Eötvös felé mutató, történeti érdemeit is jól megvilágítja. Jósikáról szóló fejtegetéseiben jóformán nincs olyan korábbi megállapítás, melyet ne dolgozna fel újszerűen a maga koncepciója építőköveként.

Az értekezés néhány hiányosságáról szólva, Szauder József mindenekelőtt a szerző gondolatmenetének, az egyes fejezetek során kitetsző fejlődésfolyamatnak összefoglalását hiányolta a dolgozat befejező részéből. Hiányolta, hogy Kazinczy elbeszélő prózájával — ha fordítások is — alig foglalkozik az értekezés, ezután rámutatott, hogy a humoros novellának, az anekdotának és az életképnek szerepét olykor túlbecsüli a szerző, s ezzel saját értékelési rendjében is helyenként zavart kelt. A szerző elbizonytalanodásának példaként emelte ki, hogy az irányzatosságot az értekezés első részében érdemén alul értékeli, később viszont ellenkező irányba változtatta meg értékelését. Végül kifogásolta, hogy Nagy Ignácnak a Sue mintájára adott romantikus népkönyvszerű s ezzel is a realizmus felé mutató megoldását a szerző nem veti egybe az ugyancsak a negyvenes évek elején elinduló romantikus-népies elbeszélő költészettel, amely Vörösmarty után legalább egy szállal Petőfi és Arany népi realizmusához vezet.

Összefoglalóként az opponens hangsúlyozta, hogy a dolgozat hiányosságai nem módosíthatják a róla alkotott kedvező ítéletet, majd az értekezés stílusának egyéni veretét és szellemes tárgyalásmódját kiemelve — amit csak helyenként zavar némi modorosság —, Wéber Antalnak a kandidátusi fokozat odaítélését javasolta.

Tóth Dezső opponens szintén sikeresnek mondta Wéber Antal értekezését; a dolgozat mindvégig az összehasonlító pozitívizmus egyoldalúságaival és a szellemtörténet konstrukcióival vitázva, összefüggő és elvileg helyes s meggyőző képet ad a magyar próza alakulásáról, fejlődéséről, egészen a kritikai realizmus fellépéséig. Különösen az értekezés első felét tartja értékesnek, amely számos eddig homályos kérdésre ad megnyugtató választ; megérteti a fordítási korszak másodlagos értékű, de mennyiségileg igen nagy termésének valódi jelentőségét, annak világnézeti és formai erjesztő szerepét; meggyőzően elemzi, hogyan függött össze a századforduló feudális életformája az eredeti, hazai tárgyú széppróza nehéz kibontakozásával, s igen eszméltető és termékeny, ahogyan a szerző Gvadányi Nótáriusát a XIX. század eleji novellákkal tematikai kapcsolatba hozza, vagy ahogyan a Bélteky-ház korai vállalkozásának egészen Eötvösig és Jókaiig ható tendenciáit megmutatja. A dolgozat stílusa is — főleg első részében — finoman elemző és amellettt szellemes és egyéni színezetű.

Az értekezés hiányosságának tartja viszont, hogy sokhelyütt túlságosan elvont, hogy konkrét hivatkozások formájában nincs eléggé jelen a tárgyi anyag, s ez olykor módot ad a szerzőnek felesleges — közkeletű igazságokat

ismétlő — kitérőkre. Pontatlannak érzi a fordítás és eredetiségprogram egymáshoz való viszonyának a megítélését, helytelennek tartja Kazinczy és Kármán programjának szembeállítását. Nem ért egyet azzal, ahogyan a dolgozat a XIX. század eleji múltidéző hősi epikát és a történeti regényt, mindenekelőtt Jósika művét összekapcsolja. Az eposzi forma — s közülük a legszembetűnőbb, a verses hexameteres forma — a nemességnek önmagáról és múltjáról alkotott heroikus illúzióival volt kapcsolatos. Ennek felfedése híján az értekezésben elcsúszik Vörösmarty és Jósika történeti műveinek helyes összekapcsolása. S ugyanakkor a dolgozat — bármily részletesen elemzi is — adós marad az Abafi eszmei elemzésével, annak a kimutatásával, hogy e regény közeleti tevékenységre mozgósított a reformkorban. A Vörösmarty epika heroikus múltidézésével szemben ez az új értelmű aktualitás az ok, hogy itt regény születhetett, s ebből az eszmeiségből fejthetők meg a regény művészi és egyéb sajátosságai.

A dolgozat ötödik fejezetét általában a megelőzőknél gyengébbnek érzi Tóth Dezső. A szerző itt adós marad azoknak a politikai társadalmi változásoknak, azoknak a feltételeknek a megvilágításával, amelyek révén a negyvenes évek prózairodalma oly gazdagon és sajátosan alakult. Hiányolja, hogy e fejezetben jóformán semmi helyet sem kap a dráma épp ez időben előretörő új műfajának számontartása, s bizonyos mértékig ezzel hozza kapcsolatba, hogy az értekezés a kritikai realista Eötvös fellépését nem oldja meg megnyugtatóan, mivel elmellőzi a költői és drámai szatírairodalom előkészítő, bevezető szerepét a Falu jegyzőjének megjelenéséhez. A dolgozat e részében az is kitűnik, hogy hiányzik az irodalmi népiesség prózai állomásainak összefoglaló áttekintése. Végül helyteleníti, hogy a szerző Nagy Ignác Magyar Titkok c. művét Kuthy sokkalta igényesebb vállalkozása, a Hazai Rejtelmek elébe helyezi. Mindezen hiányosságok ellenére az értekezést a marxista irodalomtörténetírás nyereségének tartja az opponens és javasolja Wéber Antalnak a kandidátusi fokozat megítélését.

Az opponensi vélemények elhangzása után — mivel a jelölthöz és az opponensekhez kérdést senki sem intézett — a vita a hozzászólásokkal folytatódott.

Barta János örömmel üdvözölte, hogy a szerzőben igen erős hajlam van az önálló kérdésfeltevésre. Műve marxista módon és igen megnyugtatóan támaszkodik a társadalmi folyamatok elemzésére, anélkül azonban, hogy elvontan általánosító, vulgarizáló lenne. Helyesen bírálja a megelőző korszak pozitívista vagy szellemtudományi módszereivel alkotott megállapításait, de elődeinek részletproblémákra vonatkozó eredményeit mindig elismeri, elég utalni arra, hogy HORVÁTH JÁNOS alapvető kutatásait az őket megillető respektussal kezeli a dolgozat.

A magas igényvel íródott dolgozat hiányosságát szerkezetének némi mozaikszerűségében látja: a mű nincs eléggé a fő mondanivalóra koncentrálna. Bizonyos részletkutatások igényét helyenként elhárítja a szerző, s ezáltal olykor kitér a szintézist megkönnyítő és előkészítő egyes elvi kérdések megoldása elől. Csatlakozik Tóth Dezső azon megállapításához, amely Nagy Ignácnak Kuthy Lajos fölé emelését hibás elgondolásnak tartja.

Sőtér István hozzászólásában hangsúlyozta, hogy Wéber Antal részéről egy olyan kérdés megfogására történt kísérlet, amely az egész magyar regényirodalom napjainkig terjedő fejlődésének minden elméleti kérdését magában foglalja. A magyar regény problémáinak megértését és távlatainak felderítését

nem lehetséges azonban egyedül a próza-regény vizsgálatával elérni; az értekezés még messzebbre jutott volna a kérdés megoldásában, ha a regény műfajának vizsgálata közben a verses epikával és a verses epikában végbemenő folyamatokkal és kísérletekkel is behatóbban foglalkozott volna. A regényműfaj nemzetivé válása szorosan összefügg a regény realizmusának kibontakozásával. Mindaz az idegenszerűség, ami e kor regényeiben érződik az akkori verses epikában — legalábbis a romantikus epikában — szintén észrevehető. A Csokonai—Fazekas-féle verses epika az — bár provinciálisabb, elmaradottabb —, amely már tartalmaz valamit abból a jövőből, amely felé a magyar regény és a magyar verses epika fejlődni fog. Eötvös sem oldhatta meg teljesen a regény nemzetivé változtatását; kritikai realizmusa lényegében epizód-szerű valami, s az ő regényművészetét sem érezzük még abban az értelemben nemzetinek, ahogyan például Balzac vagy Gogol regényművészetét. Ugyanez vonatkozik Kemény Zsigmondra is.

A magyar regény nemzetivé válása Jókai-val kezdődik, de nála is csak bizonyos határig megy el a fejlődés. Az epikának mint műfajnak korszerű és nemzeti módon való kialakulása nálunk nem egy regényírónál megy végbe, hanem Arany János későbbi epikájában, a Toldi utolsó részének első énekeiben, a Buda halálában és elsősorban a Toldi szerelmének első hat énekében, amelynek regényszerűsége nemzeti, s ugyanakkor lépést tart a kor legmodernebb irányzataival, a pszichológiai valóságképpel, a jellemrajz újszerűségével és a cselekmény drámai tömörségével. Ebbe az Arany-féle nagy epikai kísérletbe nyúlnak vissza Móricz Zsigmond nemzeti regény-műfaj teremtésének előzményei is. Ezért jutott volna a disszertáció még nagyobb eredményekhez, ha vizsgálatait a szerző nem korlátozta volna a prózai epikára.

Waldapfel József elsősorban a dolgozatnak azon pozitívumát emelte ki hozzászólásában, hogy a helyesen felvetett problémák mögött — ha részleteiben nem is mindig teljesen megoldottak ezek — ott van a világirodalmi jelenségeknek nagymértékű ismerete is, ez teszi lehetővé, hogy a mű színvonalasabb elemzéseket nyújt, mint általában szokásos. Hiányosságának érzi viszont, hogy nem beszél részletesebben Eötvös két nagy művéről, s hogy Petőfinek *A hóhér kötele* c. művét nem elemzi mint a Karthausi-féle regénytípus paródiáját, holott ez ide kívánczolt volna. Hiányolja továbbá, hogy a Jósikával foglalkozó fejezet nem említi a Rákózi-regényt, ami ha később jelent is meg, jellegzetesen szabadságharc előtti fogantatású.

A legtöbb kérdésben egyetért Tóth Dezső opponensi véleményével, az eredetiség kérdéséről kifejtett gondolatmenetével azonban vitába száll, mivel ő túlságosan összekapcsolta az eredetiség kérdését Martinovicsék mozgalomával. A magyar társadalom s a társadalmi problémák megmutatásának igénye Kármánnál nem csupán e mozgalommal van összefüggésben, hanem azzal az egész reformmozgalommal, amely az 1790/91-es országgyűlésen már nagyarányúan kibontakozott. Ezzel kapcsolatos az is, hogy nálunk a reformkori romantika sok vonatkozásban a felvilágosodás folytatása, nem pedig ellentéte.

A hozzászólások után *Wéber Antal* válaszolt az opponenseknek, majd a felszólalóknak. Megköszönte az opponensek értékes, és sok tekintetben a dolgozatot kiegészítő megjegyzéseit; a gyenge pontokra tett célzásokat újra megfontolja s a lehetőségek szerint — könyvformában való megjelenése előtt — elvégzi a szükséges korrekciókat. Rámutatott azonban, hogy bizonyos hiányosságok tanulmánya jellegéből szükségszerűen keletkeztek, hiszen egy

műfaj fejlődési útjának a rajza oly nagyfokú sűrítést tételez fel, amely a jellegzetességek kiemelését és a részletek elhanyagolását vonja maga után. A legtöbb problémát olyan határesetek jelentették számára, amelyek igazán tudományos megválaszolása csak további részletkutatások során válik lehetségessé. Elismeri, hogy Kazinezy fordításaival keveset foglalkozott, attól tartott azonban, hogy egy ilyen vizsgálódás egy — bár igen érdekes — kitérő irányba terelte volna. A humoros novellának, anekdotának, életképnek túlbecsülése nem jellemzője a dolgozatnak, igaz azonban, hogy tudatosan kiemelte ezeket, mivel fejlődéstörténeti szempontból a humoros elbeszélések a korszerű, aktuális témák, valamint a jellegzetes irodalmi alakok felfedezése terén olyan plusszal járulnak hozzá prózairodalmunk gyarapodásához, ami egyes tartalmi és stílári vonatkozásoknál döntőbb jelentőségű.

Megszívlelendőnek tartja Szauder Józsefnek a Bélteky-ház elemzésével kapcsolatos elbizonytalanodására, következtelenségére vonatkozó bírálatát, valamint a negyvenes évek elbeszélő-prózájának és az akkor elinduló romantikus-népies költészet kapcsolatának vizsgálatát hiányoló megjegyzéseit is. De mentségére szolgál, hogy — mint azt opponense is elismerte — a részletkutatások hiánya, az összefoglaló munkák szemléletének elavultsága valóban gátolta az anyag tanulmányozása, feldolgozása során.

Tóth Dezső opponensi véleményében szintén sok a megszívlelendő észrevétel. Nem hiszi azonban, hogy a dolgozat tárgyalási módját példák és idézetek halmaza konkrétabbá tette volna, ilyesmivel csak egy részprobléma feldolgozásánál lehet eredményesen élni. De lehetséges, hogy a szükségesnél nagyobb mértékben tartózkodott az illusztrációktól, ami persze helytelen. A fordítás és eredetiségprogram értékelésében teljes mértékben egyetért Tóth Dezső fejtegetésével; ez irányú kifogását az opponens a dolgozat egy mellékes megjegyzéséhez kapcsolta, ami valóban félreértésre adhatott okot.

Nem ért azonban egyet azzal, ahogyan opponense a XIX. század eleji múltidéző hősi epikának és a történeti regénynek, elsősorban Jósika művének összekapcsolását kifogásolja. Jósika fellépésének kulcskérdése ugyanis nem az, hogy bizonyos problematika miért ölt regényformát, hanem az a körülmény, hogy e regények hogyan kapcsolódhattak be nemzeti irodalmunk egészébe, hogyan jöhetett létre a műfaj fejlődésében egy minőségi változás. Fontos és igaz észrevételnek tartja azonban azt, amit Tóth Dezső Abali eszmeiségével kapcsolatban kifejtett. Elismeri az ötödik fejezetet ért bírálatot is, különösen azt, hogy az ez időben előretörő dráma műfajának tanulságait figyelembe kellett volna vennie. Nem tudja elfogadni viszont azt, hogy Kuthy Lajos munkásságát Nagy Ignác fölé kellene emelni; e kérdésben fenntartja különvéleményét.

Az elhangzott felszólalásokra válaszolva Weber Antal kijelentette, hogy nagyjából egyetért Barta János megjegyzéseivel, aki a dolgozatnak olyan hiányosságaira tapintott rá, amelyeket maga is ismert, de megoldani a korszakra vonatkozó kutatások jelenlegi stádiumában még nem tudhatott. Sőtér István fejtegetéseit, amelyek már egy igen érdekes koncepció előrevetített árnyékai, teljes mértékben elfogadja. Valóban foglalkoznia kellett volna a verses epikával, mert annak sok olyan kapcsolata van a regénnyel, amelynek megvilágításával sok hasznos tanulságot lehetne levonni. Elismeri, hogy Eötvös fellépését, Eötvös művészetének összekapcsolását e korszak problémáival valóban nem oldotta meg eléggé megnyugtatóan, a kutatás jelenlegi stádiumában azonban ilyen megoldást adni nem tud, legfeljebb kísérletet tehetett erre.

Waldapfel József felszólalására válaszolva kifejezte azon véleményét, hogy A hóhér kötele szerinte nem paródia, Petőfi ezt a regényt komolyan veszi. A Rákóczi-regényt azért hagyta ki a dolgozatból, mivel sok körülmény a szabadságharc utáni időszaknak megfelelően jelentkezik benne, bár igaz, hogy a regény a 48 előtti szemlélet továbbvitele.

Miután az opponensek a jelölt választ kielégítőnek tartották, a bíráló-bizottság tanácskozássra vonult vissza, s az alábbi határozatot hozta :

„Wéber Antal munkájának egyik legfőbb érdeme, hogy a magyar regény-történet e fontos kezdeti szakaszát első ízben dolgozza fel marxista igénnyel. Érdeme az is, hogy a bonyolult irodalmi jelenségek feltárásában sokoldalú, összetett eljárásmodot alkalmaz és egy korszak jelenségeinek szintézisére törekszik. A bizottság különösen a Bélteky-háztól a Karthausi megjelenéséig terjedő szakasz beható elemzését tekinti újszerű tudományos eredménynek. Elismerést érdemel közvetlen tárgyának alapos ismerete mellett a szerző széles világirodalmi tájékozottsága. A bizottság fontosnak tartja a disszertáció könyvalakban való megjelenését, kívánatos volna azonban, ha a szerző a vita tanulságait sajtó alá rendezés előtt értékesítené.

Mindezek alapján a bírálóbizottság egyhangúlag javasolja a Tudományos Minősítő Bizottságnak, hogy Wéber Antal részére az irodalomtudomány kandidátusa fokozatot ítélje oda.”

A vitát összefoglalta
József Farkas
 a bizottság titkára

AZ OSZTÁLY ÉLETEBŐL

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY MUNKÁJA 1958-BAN

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY VEZETŐSÉGE 1958-BAN AZ ALÁBBI FŐBB KÉRDÉSEKKEL FOGLALKOZOTT :

Az Ókortudományi Társaság megalakítása.

Jelentés a Klasszika-filológiai Kongresszus előkészületeiről.

A Nemzetközi Vallástörténeti Kongresszus magyar bizottságának megalakítása.

Külföldi kongresszusokon való részvételünk 1958-ban.

Az Osztályhoz tartozó tudományos bizottságok felülvizsgálása ; az Irodalomtörténeti Bizottság újjáalakítása.

A Helyesírási Bizottság beadványa, „A Magyar Helyesírás Szabályai 10. kiadás” új lenyomatával kapcsolatosan.

Az Osztály 1958. évi tudományos terve.

Az Osztály 1959. évi és távlati könyvterve.

Javaslat belföldi és szovjet aspiranturára.

A Nyelvtudományi Intézet beszámoló jelentése.

A Nyelvtudományi Bizottság problémáinak megvitatása : a Bizottság feladatai, kapcsolata a nyelvtudomány területén működő egyéb akadémiai bizottsággal és a Nyelvtudományi Intézettel.

Az Osztályvezetőség újjáválasztása.

Az Osztály 1958. évi nagygyűlési programja.

A f. évi közgyűlés előkészítése.

Az osztálytitkári beszámoló megvitatása.

Az Osztályhoz tartozó intézetek szervezeti szabályzatának jóváhagyása.

A Nyelvtudományi Bizottság javaslata az Etimológiai Szótár munkálatainak megindítására.

Az Osztályhoz tartozó tudományterületek távlati kutatási tervének fő problémái.

Az 1958. évi nagygyűlés értékelése.

Javaslat az 1959. évi kultúregyezményes tanulmányutakra.

Az Osztály 1959. évi tudományos kutatási terve.

Javaslat az 1959. évi Kossuth-díjra.

Javaslat az 1958. évi elnöki jutalomra.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY FELOLVASÓ ÜLÉSEI 1958-BAN

Trencsényi-Waldapfel Imre: Cicero és Lucretius.

Német Gyula : Feriz bég.

Kodály Zoltán bevezetőjével :

Falvy Zoltán : A magyar középkor zenei emlékei Szlovákiában és Ausztriában.

Szomjas Schiffert György : Népzene gyűjtés a Csallóközben.

Vikár László : Népzene gyűjtés Koreában és Kínában.

Kardos Tibor : Beszámoló Petrarca-tanulmányokról.

Tamás Lajos : Hungaro-Slavo-Rumenica.

Miodrag A. Vasiljević (vendég) : A jugoszláv népzene fő típusai.

Tolnai Gábor : Molnár Albert éneke.

Ján Mišianik (vendég) : } A magyar és szlovák reneszánsz-irodalom
Eckhardt Sándor : } ismeretlen értékei (Balassi drámája).
Klaniczay Tibor : }

Jan Rypka (vendég) : Sădis Jubiläum — im Rahmen der Weltfriedenspropaganda.

*

Névtudományi Konferencia 1958. szeptember 25—27.

Klasszika-filológiai Kongresszus 1958. szeptember 29—október 4.

Nagygyűlés 1958. október 22—28.

TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉSEK 1958-BAN

Bartha Dénes „Beethoven szimfonikus művészete” c. doktori értekezés.

Végh József „Őrségi és hetési nyelvatlasz” c. kandidátusi értekezés.

Falus Róbert „Nomos és Logos” c. kandidátusi értekezés.

Andrássyné Kövesi Magda „Finnugor (uráli) elemek a komi képzőrendszerben” c. kandidátusi értekezés.

Berrár Jolán „A magyar hasonlító mondatok kialakulása” c. kandidátusi értekezés.

Horváth István Károly „Catullus” c. kandidátusi értekezés.

Wéber Antal „A magyar regény kezdetei” c. kandidátusi értekezés.

Vértés Edit „A keleti-osztják névmásragozás” c. kandidátusi értekezés.

Földes Anna „Móra Ferenc” c. kandidátusi értekezés.

Hutterer Miklós „Középbajor nyelvjárások” c. — a Szovjetunióban megvédett — kandidátusi értekezés.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY 1958-BAN MEGJELENT KIADVÁNYAI

Nyelvtudomány :

Imre Samu : A Szabács Viadala.

Juhász Jenő : A Magyar Nyelv XXVI—L. évfolyamának mutatója.

Sipos István : Geschichte der slowakischen Mundarten des Bükk-Gebirges

Nyelvtudományi Értekezések sorozatában :

15. Hexendorf Edit : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből.
16. Károly Sándor : Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban.
17. Benkő Loránd : Magyar hangtani dolgozatok.
18. Fónagy Iván : A hangsúlyról.

Szótárak :

- Hadrovics—Gáldi : Magyar—orosz kisszótár.
 Hadrovics László : Magyar—Szerbhorvát szótár
 Gáldi László : Spanyol—magyar, Magyar—spanyol kisszótár.
 Herezeg Gyula : Magyar—olasz kisszótár.
 Varsányi István : Lengyel—magyar kisszótár.
 Csorba Tibor : Lengyel—magyar szótár.
 Eckhardt Sándor : Magyar—francia szótár
 Romanszki Sztoján : Magyar—bolgár kéziszótár.
 Pechan Alfonz : Eszperantó—magyar, Magyar—eszperantó kisszótár.

Irodalomtudomány :

- Mikszáth Kálmán Összes Művei VIII., IX.
 Mikszáth Kálmán Összes Művei I—X.
 József Attila Összes Művei III.
 Megyer Szabolcs : Arany János és Budapest.

Irodalomtörténeti Könyvtár :

2. Bán Imre : Apáczai Csere János.
3. Dienes András : Petőfi a szabadságharcban.

Új Magyar Múzeum :

2. Vargha Kálmán : Kortársak Mórész Zsigmondról.

Irodalomtörténeti Füzetek :

13. Busa Margit : A Thököly-kódex és kuruckori versei.
14. Waldapfel József : Gorkij és Madách.
15. Schreiber Sándor és Zsoldos Jenő : Vajda János levelei Milkó Izidorhoz.
16. Sükösd Mihály : Tudós Wessprémi István.
17. Vörös Károly : Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez.
18. Gáldi László : Szenczi Molnár Albert zsoltárverse.
19. Mezei Márta : Történetiszemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában.
20. Fekete Sándor : Petőfi, a segédszerkesztő.
21. Rejtő István : Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon.
22. Nagy Péter : Szabó Dezső indulása.

Zenatudomány :

- Studia Memoriae Belae Bartók Sacra „B” (angol nyelven)
 Régi Magyar Dallamok Tára I. Csomasz Tóth Kálmán : A XVI. század magyar dallamai.

Acták, Folyóiratok

- Acta Antiqua VI. 1—2., 3—4.
 Acta Linguistica VII. 1—2., 3—4. VIII. 1.
 Acta Orientalia VII. 2—3. VIII. 1.
 Antik Tanulmányok 1958. 1—2.

- Filológiai Közlöny 1957. 3–4. 1958. 1., 2., 3–4.
 Irodalomtörténet 1957. 4. 1958. 1., 2., 3–4.
 Irodalomtörténeti Közlemények 1957. 4. 1958. 1., 2–3.
 Irodalmi Figyelő 1957. 4.
 Világirodalmi Figyelő. 1958. 1., 2., 3.
 Magyar Nyelv LIV. 1., 2., 3–4.
 Magyar Nyelvőr 1958. 1., 2., 3.
 Nyelvtudományi Közlemények LX. köt. 1.
 Studia Slavica IV. 1–2., 3–4.
 Magyar Könyvszemle 1958. 1., 2., 3.
 Osztályközlemények. XII. 1–4. XIII. 1–4.

AZ OSZTÁLY TERÜLETÉN MŰKÖDŐ BIZOTTSÁGOK MUNKÁJA

Nyelvtudományi Bizottság

A magyar nyelvtudomány távlati (10–15 éves) terve fő irányvonalainak megállapítása.

A Juhász Gyula-szótár elvi és gyakorlati kérdéseinek megvitatása.

A Nyelvtudományi Bizottság feladatai, kapcsolata a nyelvtudomány területén működő egyéb akadémiai bizottsággal.

Az 1959. évi kiküldetési terv összeállítása.

Az 1959. évi könyvtervek egyeztetése.

Az 1960. évi könyvterv összeállítása.

Az 1959. évi célhitelek elosztása.

Rövidített aspirantúrán való részvételre benyújtott kérelmek véleményezése.

Imre Samu

a bizottság titkára

Helyesírási Bizottság

Mivel „A magyar helyesírás szabályai”-nak 1954. évi kiadása 1958 nyarára teljesen elfogyott, új lenyomatát sajtó alá kellett rendezni. Az új lenyomattal kapcsolatos ügyekről a Bizottság több ízben tárgyalt.

Az év folyamán tartott üléseken gyakori napirendi pont volt a Helyesírási Kéziszótár ügye is. A Bizottság elsősorban a szótár szerkesztési elveivel, a munkálatok állásának ellenőrzésével és a szótárszerkesztő munkaközösség egyéni személyi kérdéseivel foglalkozott.

Az új szabályzati lenyomat előkészítésén és a kéziszótár munkálatainak irányításán kívül a Bizottság számos, a közönség köréből érkezett kérdésre válaszolt és szakfolyóiratokban helyesírási közleményeket jelentetett meg.

Fábián Pál

a bizottság titkára

Nyelvművelő Bizottság

Az 1958-ban tartott ülések főbb napirendi pontjai:

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő közönségszolgálatának ügyeinek megtárgyalása.

A Magyar Nyelvőr munkájának és a nyelvművelő kiadványoknak a megvitatása, terjesztésük problémái.

A helyi nyelvjárási anyag gyűjtésére kiírt pályázatok elbírálása.

Részvétel a Fővárosi Tanács V. B. utcaelnevező bizottságának munkájában.

Nyelvművelő előadások a TIT szabadegyetemen és vidéki városokban. A szónokképző tanfolyamokon tartott előadások.

Egy népszerű, havonta megjelenő nyelveművelő újság tervének megvitatása.

A Nyelveművelő Bizottság részvétele a pécsi vándorgyűlésen.

Lőrincze Lajos
a bizottság titkára helyett
Fábián Pál

Finnugor Bizottság

A Bizottság 1958-ban tartott ülésein megbeszélte a fontosabb új finnugor munkák problémáit. Ennek során határozatot hozott arról, hogy Munkácsi Bernát vogul (manysi) szótárának sajtó alá rendezését, a Reguly Antal és Pápay József hagyatékában levő osztják szövegeknek, valamint Munkácsi votják (udmurt) szótárának kiadásra való előkészítését hamarosan meg kell kezdeni.

Foglalkozott a Bizottság Munkácsi Bernát születése 1960-ban esedékes 100. évfordulójának megünneplésével. Javaslatot tett a Reguly halálának 100. évfordulóján rendezendő ünnepségekkel kapcsolatban.

Tárgyalt a Bizottság néhány, a finn—magyar tudományos kapcsolatokat érintő kérdést, s részt vett az Osztály könyvtervének kialakításában.

Hajdú Péter
a bizottság titkára

Orientalisztikai Bizottság

Megbeszélés Jaroslav Průšek, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Orientalisztikai Intézetének igazgatójával, a népi demokráciák orientalistáinak együttműködése tárgyában.

Josef Blaskovic, a prágai egyetem docense, a csehszlovák—magyar orientalisták együttműködése keretében Fekete Lajos lev. taggal török okirat-tanulmányokat folytat.

Czeglédy Károly ismerteti a kultúregyezmény keretében Egyiptomba küldött magyar ösztöndíjasok ki nem elégtő helyzetét.

Czeglédy Károly
a bizottság titkára

Szótári Bizottság

A Bizottság az 1958. évben tartott ülésein megvitatta a lengyel—magyar nagyszótár budapesti lektorálásának és a Varsóban készült magyar—lengyel szótár munkálataiban való részvételnek módozatait; a román—magyar szótár budapesti lektorátusában beállott személyi változásokat, valamint az ellenőrző munka kapcsán felmerült lexikográfiai problémákat; a készülõben levõ magyar—olasz nagyszótárnak a bizottság elé terjesztett elvi kérdéseit.

Foglalkozott a Bizottság a kisszótár sorozatban megjelent egyes művekkel, így az orosz, spanyol és olasz kisszótárakkal.

Javaslatot tett az Akadémiai Kiadónak az ötéves szótárkiadási terv elkészítéséhez.

Állást foglalt az újabb nyomdai rendelkezések folytán felmerülő megváltozott szerzői korrektúra-díjak ügyében.

Értékelte az Akadémiai Kiadó 1958. évi szótár-kiadási terve teljesítésének eredményeit.

Bírálatot mondott több, magánfelektől benyújtott szótári tervezet (török szótárak, magyar szinonima-szótár) ügyében.

Országh László
a bizottság titkára

Irodalomtörténeti Bizottság

Az Irodalomtörténeti Bizottság az Osztályvezetőség határozata értelmében 1958. elején kezdte meg újra a működését.

Összeállította az irodalomtudomány 1958. és 1959. évi könyvkiadási tervét.

Megvitatta az Arany János, Juhász Gyula kritikai kiadás munkálataival kapcsolatosan felmerülő problémákat.

Megvitatta a Jókai Mór kritikai kiadás, továbbá az Új Magyar Múzeum sorozat tervét.

Megvizsgálta a Magyar Irodalomtörténeti Társaság munkáját. Javaslatot dolgozott ki a közeljövőben rendezendő irodalomtörténeti konferenciák programjára.

Garamvölgyi József
a bizottság titkára

Zenetudományi Bizottság

A Bizottság elmúlt évi tevékenységének súlypontja az első magyar zene-tudományi konferencia előkészítése volt. A konferenciát Haydn halálának 150. évfordulója alkalmából rendezte a Magyar Tudományos Akadémia.

A Bizottság másik fontos munkája, a közös magyar-keletnémet Liszt összkiadás előkészítése volt.

Fulvy Zoltán
a bizottság előadója

Klasszika-filológiai Bizottság

Az Ókortudományi Társaság megalakításának előkészítése.

A Klasszika-filológiai Kongresszus előkészítése, rendezése és munkájának értékelése.

A célhittel támogatott vállalkozások (Magyarországi Latinság Szótára, Görög—magyar szótár) munkálatainak megvitatása.

A szakterület kiadvány-terveinek elkészítése.

Marticskó József
a bizottság előadója

Könyvtartudományi Bizottság

A folyóiratok központi címjegyzékének folyó munkálatai.

Az országos kollektív ősnymtatvány-katalógus kiadásának terve.

Az 1959. évi könyvkiadási terv.

Az 1959. évi célhiteles felhasználása.

A folyóiratok központi címjegyzékével kapcsolatos rendelettervezet megvitatása.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya osztálytitkári beszámolójának megvitatása.

A tudományos nagy könyvtárakban folyó kutatómunkák és az ezzel kapcsolatos kutatónapok felhasználásának kérdései.

Az 1959. évi célhiteles munkák megállapítása.

György József
a bizottság előadója

AKADÉMIAI JUTALOMMAL KITÜNTETETTEK 1958-BAN

Kiemelkedő tudományos teljesítményért

Balázs János, a nyelvészeti tudományok kandidátusa	4.000,— Ft
Bán Imre, az irodalomtudomány kandidátusa	5.000,— ”
Benkő Loránd, a nyelvészeti tudományok kandidátusa	4.000,— ”
Berrár Jolán, a nyelvészeti tudományok kandidátusa	3.000,— ”
Dienes András, tudományos kutató	4.000,— ”
Diószegi András, aspiráns	3.000,— ”
Fekete Nagy Antal, tudományos munkatárs	3.000,— ”
Imre Samu, a nyelvészeti tudományok kandidátusa	3.000,— ”
Király Péter, a nyelvészeti tudományok kandidátusa	3.000,— ”
Major Ervin, a zenei tudományok kandidátusa	3.000,— ”
R. Mezei Márta, egyetemi tanársegéd	2.000,— ”
O. Nagy Gábor, tudományos munkatárs	2.000,— ”
Pirnát Antal, az irodalomtudomány kandidátusa	3.000,— ”
Szabolcsi Miklós, intézeti osztályvezető	4.000,— ”
Újfalussy József, főiskolai tanár	3.000,— ”
Wéber Antal, az irodalomtudomány kandidátusa	3.000,— ”

Tudománypolitikai szervező munkáért, illetőleg eredményes tudományos szervezői tevékenységért

Garamvölgyi József, az I. Osztály szaktitkára	3.000,— ”
Marticskó József, tudományos kutató, az Osztály előadója	3.000,— ”
Bernáth Istvánné főelőadó	2.000,— ”

KÜLFÖLDI KIKÜLDETÉSEK ÉS TANULMÁNYUTAK 1958-BAN

Nyelvtudomány

Waldapfel József akadémikus, Szovjetunió

Hadrovics László levelező tag, Szovjetunió

Sulán Béla kandidátus, Szovjetunió

Király Péter kandidátus, Szovjetunió

Sziklay László kandidátus, Szovjetunió
 Juhász József, Szovjetunió
 Kovács Ferenc, Szovjetunió
 Bor Kálmán, Szovjetunió
 Waldapfel József akadémikus vezetésével a magyar delegáció tagjai voltak a Moszkvában megtartott IV. Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson.
 Bárczi Géza akadémikus, Csehszlovákia
 Propper László, Csehszlovákia
 Stelczer Árpád, Csehszlovákia
 A cseh—magyar szótár ügyeinek megbeszélésére kiküldött akadémiai csoport.
 Bárczi Géza akadémikus, Románia
 Propper László, Románia
 Részvétel a román—magyar szótár ügyeinek megbeszélésén.
 Lőrincze Lajos kandidátus, Német Szövetségi Köztársaság
 Mikešy Sándor, Német Szövetségi Köztársaság
 Részvétel a müncheni VI. Nemzetközi Névtani Kongresszuson.
 Lakó György levelező tag, Finnország
 Hajdu Péter kandidátus, Finnország
 Részvétel a helsinki-i Finnugor Társaság Kongresszusán.
 Ligeti Lajos akadémikus, Szovjetunió
 Fekete Lajos levelező tag, Olaszország
 Hazay György kandidátus, Bulgária
 Fónagy Iván kandidátus, Franciaország
 Kara György, Mongólia
 Lőrincze Lajos kandidátus, Románia
 Benkő Loránd kandidátus, Románia
 Imre Samu kandidátus, Szlovákia
 Kálmán Béla doktor, Szlovákia
 Kakuk Zsuzsa kandidátus, Bulgária

Irodalomtudomány

Sótér István levelező tag, Szovjetunió
 Gyergyai Albert doktor, Franciaország
 Zolnai Béla doktor, NDK
 Klaniczay Tibor doktor, Jugoszlávia
 Nyirő Lajos, Szovjetunió
 K. Nagy Magda, Románia
 Somogyi Sándor aspiráns, Románia
 Garamvölgyi József, Csehszlovákia
 Dienes András, Szlovákia
 Osváth Béla aspiráns, Szlovákia
 Pirnát Antal kandidátus, Lengyelország
 Turóczy-Trostler József akadémikus, NDK.

Zenetudomány

Szabolcsi Bence akadémikus, Csehszlovákia
 Vikár László aspiráns, Csehszlovákia

Falvy Zoltán, NDK
 Vikár László aspiráns, Szovjetunió
 Kiss Lajos, Szlovákia

K asszika-filológia

Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus, NDK.
 Maróti Egon kandidátus, NDK.
 Részvétel a Mommsengesellschaft Eisenachban tartott kongresszusán.
 Hahn István kandidátus, NDK
 Marticskó József, NDK
 Berényiné Révész Mária, NDK
 Részvétel az erfurti Klasszika-filológiai Kongresszuson.
 Trencsényi-Waldapfel Imre akadémikus, Franciaország
 Harmatta János doktor, NDK.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY KÜLFÖLDI VENDÉGEI

V. P. Hallap nyelvész kandidátus, az Észt SzSzk Minisztertanácsának szakértője.

Stefán Peciár nyelvész kandidátus, a Szlovák Nyelvtudományi Intézet igazgatója.

A. P. Feoktisztoz nyelvész kandidátus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének munkatársa.

Miroslava Petrovska, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Szláv Intézetének tudományos munkatársa.

Jaroslav Prušek akadémikus, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának titkára, az Orientalni Ustav igazgatója.

Constantin Ciuchindel, a Román Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti és Folklór Intézetének titkára.

Suteu Valeriu, a Román Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének tudományos munkatársa.

Josef Minarik, a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézetének tudományos munkatársa, Bratislava.

Milena Česnakova, a Szlovák Tudományos Akadémia Színháztudományi Osztályának tudományos munkatársa, Bratislava.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY AZ ALÁBBI SZERZŐKET
 RÉSZESÍTETTE PRÉMIUMBAN 1958-BAN

Nyelvtudomány

Pákozdi Endre : Vésztői ragadványnevek.

Nemes Zoltán : Képzőstatisztika.

Nyelvőr pályázat :

Bolla Kálmán

Markó Imre Lehel

Juhász Antal.

Orientalisztika

- Tókei Ferenc : A kínai elégia születése.
 Szilágyi Ferenc : Adatok Kőrösi Csoma Sándor életrajzához.

Irodalomtudomány

- Somogyi Sándor : Gyulai levelezésért.
 Diószegi András : Gozdu tanulmányáért.
 Szalatnai Rezső : Móricz tanulmányáért.
 Szilágyi Ferenc : Csokonai „Békaegérharc”-a c. tanulmányáért.
 Tiborcz Zsigmond : A Magyar Tanácsköztársaság kulturális intézkedései c. tanulmányáért.

Zenetudomány

- Bárdos Kornél : A magyar graduálok passiói.
 Cs. Tóth Kálmán : Előmunkálatok a magyar graduálok hazai kapcsolatainak felderítéséhez.
 Schramm Ferenc : A Széchényi Könyvtár népekes kéziratai.
 Bónis Ferenc : Mosonyi Mihály 1860-ban, magyar alkotókorszakának első tetőpontján.

Klasszika-filológia

- Mészáros Ede : Latin történeti hangtan és szótár (I. rész).
 Wessetzky Vilmos : Óegyiptomi könyv és könyvtár.

Könyvtártudomány

- Csanak Dóra : Az Akadémiai Könyvtár történetének első szakasza.
 Csapodi Csaba : Könyvkonzerválás és restaurálás a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában.
 Pogány Péter : A régi váci nyomda közvetítő szerepe irodalom és színhagyomány között.
 Sz. Németh Mária : A központi folyóirat címjegyzék kérdései.
 Domanovszky Ákos : A könyvtári címleírás irányelvei és a testületi szerző.

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály 1958-ban kutatási prémiumra összesen 30 600,—Ft-ot fizetett ki.

A NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI OSZTÁLY AZ ALÁBBI INTÉZETEKET ÉS TÉMÁKAT RÉSZESÍTETTE KUTATÁSI CÉLTÁMOGATÁSBAN 1958-BAN

Nyelvtudomány

Eötvös Loránd Tudományegyetem

- I. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék
 Új Magyar Nyelvtörténeti Szótár
- II. sz. Magyar Nyelvtudományi Tanszék
 Új Magyar Tájszótár anyaggyűjtése

- I. sz. Finnugor Tanszék
Chanti Szótár (Reguly szótár)
- II. sz. Finnugor Tanszék
Mari szótár
- Szláv Filológiai Tanszék
Szlovák Nyelvtörténeti Szótár
- Török Filológiai Tanszék
A szovjet turkológia bibliográfiája
A magyarországi török hódoltság török iratainak fényképmásolatban való gyűjtése.
- Belső-ázsiai Tanszék
Mongol történeti nyelvtan és ótibeti szótár.

Kossuth Lajos Tudományegyetem

- Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Az Új Magyar Tájszótár adatgyűjtése
Nyelvjárási gyűjtés és nyelvjáráskutató képzés
- Szlavisztikai Tanszék
Szlavisztikai kutatások.

Irodalomtudomány

Eötvös Loránd Tudományegyetem.

- II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Ady-kutatások
Proletárirodalom kutatása
- III. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Jókai életrajzának előkészítése
Jókai Mór összes műveinek bibliográfiája
- IV. sz. Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Régi magyar prózai emlékek
- Olasz Filológiai Tanszék
Az olasz felvilágosodás és romantika problémái
- Német Filológiai Tanszék
A német irodalomtörténettel kapcsolatos levelezés levéltári kutatása.

Kossuth Lajos Tudományegyetem

- I.sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Csokonai kritikai kiadás
Debreceni diákköltészet 1780—1830-ig
- II. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Debrecen irodalmi élete a XX. században : A népi írók és Debrecen
Gyulai Pál és Lévay József levelezése. Rendezés, feldolgozás és kiadásra előkészítés.

Szegedi Tudományegyetem

Irodalomtörténeti Intézet

Juhász Gyula összes művei kritikai kiadása.

Petőfi Irodalmi Múzeum

József Attila kutatások.

Református Levéltári Központ

Irodalomtörténeti adatok a magyar református egyház történetének levéltári, kéziratári és publikált forrásaiban.

Klasszika—filológia

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Latin-filológiai Tanszék

Magyarországi Középkori Latinság Szótára

Görög-filológiai Tanszék

A görög—magyar szótár munkálatai

Ókori-történeti Tanszék

Ókori történeti Chrestomathia I. kötete.

Zenetudomány

Magyar Nemzeti Múzeum — Történeti Múzeum

Zenetörténeti kutatások.

Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola

Zenetudományi Tanszék

A középkori magyar többszólamúság emlékeinek összegyűjtése és kiadásra előkészítése

A XIX. századi magyar műdal emlékeinek jegyzékbevétele és leltározása.

A XVI—XVII. századi halottas énekek élő népi változatainak módszeres felkutatása és összegyűjtése

A volt Esterházy levéltár (Nemzeti Múzeum) okmánytárából a zenei vonatkozású oklevelek regestaszerű feldolgozása.

Egyházkerületi Nagykönyvtár, Sárospatak.

Népköltészeti verskezdetkatalógus készítése.

Könyvtártudomány

Országos Széchényi Könyvtár

Központi Országos Ősnyomtatványkatalógus munkálatai

Az Országos Széchényi Könyvtár latinnyelvű kéziratári katalógusának munkálatai

Lelőhelybibliográfiai munkálatok (folyóirat-lelőhelybibliográfia)

A „Magyar Irodalomtörténet Bibliográfiai Kézikönyve” című kiadvány címfelvételeinek munkálatai

Az 1705—1919. időszak nemzeti folyóiratbibliográfiájának munkálatai

A Magyar Nemzeti Bibliográfia 1945—1954. időszakának lezárását megelőző munkálatai

A Szabó—Hellebrandt: Régi Magyar Könyvtár új kiadásának munkálatai (folytatólagosan).

1958-ban a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály által támogatott intézmények összesen 371 500,—Ft-ot használtak fel.

A munkatársak segítségével összeállította

Bernáth Istvánné

Oszlászki Magda

VOLGAVIDÉKI MARI NÉPDALGYŰJTÉS

„Valószínű, hogy minél jobban megismerjük a keleti rokon népek zenéjét, annál több kapcsolatot találunk benne a magunkéval. Ezért a magyar tudománynak is elsődrendű érdeke, hogy a komoly tudományos igényeket is kielégítő anyaggyűjtés e népek lakóhelyén minél előbb meginduljon.” — Negyed évszázada ezekkel a szavakkal fejezte be KODÁLY ZOLTÁN a cseremiszi népdalok sajtószerű dallamszerkezetéről írt s a Balassa emlékkönyvben közölt tanulmányát. Most ott szeretnénk folytatni, ahol ő abbahagyta, arra az útra léptünk, amelyen ő indult a távoli rokonok felé. Mert újabb ismereteink is arról tanúskodnak, hogy zenénkben, nyelvünkhez hasonlóan, máig él az az alapréteg, amelyet a magyarság még az őshazából hozott magával.

KODÁLY ZOLTÁN említett tanulmányát közel 500 mari dallam ismeretére alapozta. E dallamok egy része a mari nemzetiségű V. M. VASZILJEV és I. PALANTAJ egy-egy gyűjteményében jelent meg.¹ VASZILJEV, a marik legidősebb élő népzene gyűjtője, nem hivatásos muzsikusként. Lejegyzései mégis megbízhatóak. Az újabban, magnetofonnal gyűjtött dallamok igazolták szakértelmét. I. PALANTAJ a marik első jelentős zeneszerzője volt. Nevéhez fűződik a — ma már róla elnevezett — Joskar-Ola-i Zenei Szakiskola alapítása. Gyűjteményét — amelyre KODÁLY hivatkozik említett tanulmányában — az iskolás gyermekek számára állította össze. Tudományos szempontból kevésbé hiteles R. LACH, osztrák népzene gyűjtő kiadványa.² Ő a közzétett dallamokat az első világháború során hadifogolytáborokba került mari katonáktól jegyezte le. Miként KODÁLY bécsi revíziója és a később előkerült variánsok is bizonyítják, e dallamok formája — a kvintváltás fel nem ismerése következtében — sok esetben csonka, vagy téves.

A budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményéből merített kevés mari anyagot WICHMANN GYÖRGY, finn népzene kutató magyar származású felesége gyűjtötte a hegyi marik között, a kazáni kormányzóság, kozmogyemjanszki kerületének Jelaszi nevű falujában, 1906-ban. Az idősebbek ott még ma is emlékeznek az akkori népdalgyűjtésre. A dallamokat BARTÓK BÉLA jegyezte le s „A magyar népdal” c. könyvének függelékében hármat közölt is belőlük, utalva a magyar dallamokkal való feltűnő rokonságukra. Végül KODÁLY hivatkozik arra a 15 cseremiszi dallamra is, amelyet ILMARI KROHN tett közzé a század elején.³

¹ Üpömarij (Ufai Mari, V. M. VASZILJEV) : Marij muro, Moszkva 1923. 167 dallam; I. PALANTAJ (I. Sz. Kljucsnyikov) : Marla muraš tunâktôšo sušâš, 42 dallam.

² Gesänge russischer Kriegsgefangener I. Bd. 3. Abt. Tscheremissische Gesänge Wien 1929. Ak. d. Wissensch. Phil.-hist. Klasse, Sitzungsberichte 204. Bd. 5. Abhdlg. 233 dallam.

³ Sammelbände der Internat. Musikgesellschaft. III. 1902—3. évf. 741. l.

Ezekén kívül — különösképpen az elmúlt években — jelentős, új mari népdalanyaghoz jutottunk. A hozzánk került régi és új gyűjtemények,⁴ a leningrádi Orosz Irodalmi Intézet (Puskin Háza) Fonogramm Archivumában levő anyag egy részének feltárása és saját gyűjtésünk révén sok, értékes dallamot ismertünk meg.

Az 1957. évi nyári leningrádi tanulmányút volt az első megvalósult magyar kezdeményezés, amely a Szovjetunióban élő finnugor népek és szomszédaink népzenejének hallomás útján történő megismerését tűzte ki céljául. Már régebben tudtuk, hogy a leningrádi Archivum számunkra is felbecsülhetetlen értékű anyagot őriz. 1935-ben SEIBER MÁTYÁS, 1955-ben JÁRDÁNYI PÁL hozott hírt erről a gyűjteményről. Ő általa meghívást is kaptunk az Archivum vezetőségétől. Felajánlották: másoljuk át a fonográf hengerekről magnetofon-szalagra a minket is érintő dallamokat. Az 1957. évi egyhónapos kutatóút a Szovjet és Magyar Tudományos Akadémia közötti kulturális egyezmény keretében jött létre. Ezzel megtettük a marikhoz vezető út első felét. Az idő rövidségére való tekintettel, az Archivum közel 6000 viaszhengeréről a kiválogatás után csak 300 dallamot játszhattunk át. A többit 1958 nyarára kellett halasztani, amikor a legszükségesebb munkát befejezve, újabb 150 dallamot hoztunk haza. Az átmásolt 450 dallam nemzetiségek szerinti megoszlása a következő:

130 mari (cseremisiz)	21 mordvin
120 csuvas	19 karéliei
55 baskir	14 kazáni tatár
54 manysi (vogul)	13 udmurt (votják)
23 komi (zürjén)	10 hanti (osztják)

Az Archivumban mindössze 500 hengeren vannak a finnugorok és szomszédaink dalai. A többen az oroszok és a Szovjetunió más népeinek zenéje kapott helyet. Újabban csak az orosz anyagot tárolják ott, a többit a megfelelő köztársaságok tudományos intézeteiben. Az 500 hengeren levő, több mint 1200 dallam között sok az azonos és sok a hibás — ma már alig hallható — felvétel. Egyes népek esetében (komik, mordvinok) a gyűjtött anyag többsége az orosz népi többszólamúság hatását mutatja.⁵ Ezért nem volt célszerű azokat mind átmásolni.

A marikhoz vezető út második felét 1958 nyarán tettük meg. Hosszas tervezgetés és levelezés után kiváló társra találtam BEREZKI GÁBOR finnugor nyelvész, a leningrádi Egyetem magyar lektora személyében, aki hivatalos kiküldetésben immár negyedszer utazott a marikhoz. Nyelvtudása pótolhatatlan segítséget jelentett a dalok szövegének lejegyzésekor. Személyes

⁴ V. M. VASZILJEV: Mari muro, Kazán 1919. 311 dallam. G. LOBACSEV: 12 mari rveze muro, Moszkva 1929. 12 dallam. V. M. VASZILJEV: Marij muro, Joskar-Ola 1937. 221 dallam. K. SZMIRNOV: Evrel marij muro, Joskar-Ola 1951. 100 dallam. V. KOUKAL: Marij kalik muro, Leningrád—Moszkva 1951. 196 dallam. K. SZMIRNOV: Olik marij muro, Joskar-Ola 1955. 120 dallam. J. ESPAJ—V. BELFAJEV: Marij kalik muro, Moszkva 1957. 80 dallam. A. R. SZIBULATOVA: Kirik mari halik mirivle, Joskar-Ola 1958. 53 dallam.

⁵ Erre már SEIBER MÁTYÁS is figyelmeztet „Az orosz népdalgyűjtésről” c. cikkében (Énekszó 1935. okt. 1.)

ismeretsége hozzájárult a kutatóút sikeréhez és sok esetben meggyorsította munkánkat. Buzgó szorgalmának köszönhető, hogy a felvett és átmásolt dallamok szövegeit leírta és magyar fordítást is készített róluk.

Egy — még Budapestről magammal vitt — villanyáram nélkül is működő „Butoba” típusú magnetofonnal felszerelve, június 23-án Leningrad-

ból indultunk útnak BERECKZI GÁBORRAL. Moszkván keresztül másfél napig tartott az út keletre, amíg a Tatar Autonóm Köztársaság fővárosába, *Kazánba* értünk. Onnét félnapi tartózkodás után, a Volgát kissé délre magunk mögött hagyva, átléptük a sűrű erdő borította, Mari Autonóm Köztársaság határát és újabb hatórás utazás után megérkeztünk a 60 000 lakosú, legnagyobb mari városba: *Joskar-Olába*, ahol a „MARNI” Tudományos Intézet dolgozói az első perctől kezdve lelkesen segítették munkánkat. A gondosan szervezett vendéglátás előnyeit mind nekik köszönhetjük. Néhánynapos Joskar-Ola-i tartózkodásunk alatt meghallgattuk a Mari Rádió népzenei anyagának egy részét (a Rádió naponta 3 óras önálló, mari nyelvű műsort is sugároz), megismerkedtünk a zeneiskola tanáraival, a Mari Énekegyüttes tagjaival. Meglátogattuk a Tanítóképző növendékeit, akik mind nagy érdeklődést tanúsítottak munkánk iránt és több ízben szívesen énekeltek is. A mari és orosz nyelvű újság (Marij Kommuna és Marijszkaja Pravda), valamint a Rádió nemcsak érkezésünkről adott hírt, hanem arra is felkért bennünket, hogy ismeressük jövetelünk célját s majd számoljunk be a végzett eredményről. Kérésüknek szívesen tettünk eleget egy-egy cikkel és felolvasással.

Felkerestük a már munkájából ismert 77 éves V. M. VASZILJEVET. Ő valóságos polihisztor, amolyan népe lelkének ébresztője, aki 55 év nyelv-

1. A fehér kendőre hiába kötöttem rojtot,
A szeretőm`elment, hiába jártam utána.
Lányok, én fehér kendőt kötöttem, ti ne kössetek,
Lányok, én szerető nélkül maradtam, ti ne maradjatok.

2. Elkezdetlen hímzésem maradt, aki akarja, kezdje el.
Három évig szeretett szeretőm maradt, aki akarja, szeresse.
Ha eleje volt, hát végének is kell lenni,
Sokáig ne daloljatok, ime vége is a dalnak.

Gyűjtésünk értékes hangszerszólókkal gyarapodott még aznap. Egy fiatal-ember kétlyukú furulyán, ahogy ők nevezik „sijaltós”-ön játszott csodál-
nivaló ügyességgel nagy ambitusu kvintelő dallamot.⁷

3.

Utána két férfi „süvör”-ön (dudán) és „puzir”-on (dobon) mutatta be a vidék
hagyományos lakodalmi tánczenéjét.

4.

⁷ Vö. a csángó „süvöltős” szóval, amely szintén furulyát jelent.

ezután még: 5 × I, 8 × II, 6 × I, 9 × II, 6 × I, 4 × II sz. ütem.

A felvétel végeztével, amikor besötétedett, ott is nagy érdeklődéssel hallgatták beszámolóinkat és az ő dalaikhoz hasonló, pentaton kvintváltó magyar dallamokat.

Az erdei mariknál töltött — s az első találkozások felejthetetlen emlékét őrző — napok után visszafordultunk Joskar-Olába, mert onnét repültünk másnap a Köztársaság délnyugati részébe, a beszédben, viseletben, hagyományban jelentősen különváltó hegyi marikhoz.⁸ 40 percig tartott az út a végtelennek tűnő erdők felett a *Jelaszi*-i rétig, ahol hattagú küldöttség sietett tudunkra adni, hogy mennyire várnak már bennünket a környező falvakban és kolhozokban, szeretnének minél többen énekelni. Nehéz is volt választani, hogy hová menjünk. Elsőnek *Mikrjakovo* falu mellett döntöttünk, mert az odavaló szép dallamokból néhányat már a leningrádi Fonogramm Archivumból is ismertem.

Amíg kis autónkkal a közbeeső — fakerítéssel körülvett — falvak kapuin áthaladtunk, a régi utas hagyományt követve kopejkákat hajígáltunk a kíváncsi, őrtálló gyermekeknek. Azután nemsokára feltűnt a mikrjakovoi, fából épült vendégfogadó, telve énekesekkel és „küszle”-n játszó fiatal lányokkal.⁹ J. M. VETKINA, falubeli tanítónő vezetésével egész estig a fiatalok énekeltek. Az idősebbek csak akkor bátorodtak neki, amikor mi is énekelünk régi magyar dallamokat. Egy halász a „Hej, Janesika, Janesiká”-t hallva, így szólt; „Ilyet én is tudok!” S elénekelte ezt a dalt, melyet még gyermekkorában tanult, hajóhúzás közben a Volga parton.

⁸ A hegyi marikat a Volga ottani szakaszának meredek partjáról nevezték el hegyiekné. Lakóhelyük különben ugyanolyan sík, mint az erdeieké.

⁹ Vö. „guzli”, „guzlica”. A „küszle” ölből tartott kis cimbalomhoz hasonlít. 20—22 húrja van, kézzel pengetik. Hangja a finnek „kantele”-jének hangját juttatja eszünkbe. A fiatal mari lányoknak ma is igen kedvelt hangszere. Azt mondják, régebben nem is mehetett férjhez az olyan lány, aki nem tudott küszlén játszani. A szóló előadás mellett gyakori az egy hangszereken két személy által előadott háromkezes játék, vagy az egymással szembenülő pár négykezes — két hangszereken. A küszle gyakran kísér éneket.

5. $\text{♩} = 96$

man - man kap na sz
ro - kes szu - kes lak
man - man juk na sz
mar de kes es - kes lak

T.f. ♩ ||

Testünk elporlik
Az anyaföldben.
Hangunk elszáll
A széllel.

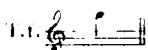
E váratlan siker: az ösztönösen felfedett dallami hasonlóság újabb rokon dallamokat ígért. De az éneklés után a bácsi annyira elszégyellte magát, hogy semmi áron nem folytatta a dalolást. Másnap is hiába kerestük, sehol nem akadtunk nyomára. Az öregebbek általában nehezen szólaltak meg. Azt hajtogatták, amit az itthoniak is: „Nem való ez már nekünk, nem nevetetjük ki magunkat, énekeljenek csak a fiatalok.” A mikrjakovoi gyűjtést egy közép-korú férfi „löstas”, nyelv alá helyezett falevél, játékanak felvétele zárta be. Meglepő volt, hogy milyen sok tiszta hangot tudott kicsalni az egyszerű levélhangszerből. Példánk az ő dalaiból mutat be egyet.

Poco rubato $\text{♩} = 108$

6.

2-től az eredetiben egy oktávval feljebb.

Utolsó látogatásunk volt talán a legemlékezetesebb. Jelasziból a Volga parti szélmalmok és évszázados fák övezte úton — amelyen 110 éve REGULY ANTAL sietett lázasan keletre — a közeli *Vilovatovoba* mentünk. Ott a kolhoz széphangú, fiatal könyvtárosa énekelt legtöbbet. Dalai mind pentatonok és kvintváltók voltak.

Poco rubato $\text{♩} = 84$

1. Korán hajnalban pirosan emelkedik a nap,
Korán hajnalban pirosan emelkedik a nap.
Én azt gondoltam, hogy valóban a nap emelkedik,
Pedig elmenésemre gondolva, csak a lelkem ég.
2. Esthajnalban fürj szól hallatszik,
Esthajnalban fürj szól hallatszik.
Én azt gondoltam, hogy valóban a fürj dalol,
Pedig apám jajgat, mert meghallotta, hogy elmegyek.

A felvétel végeztével, egy kis időre átrándultunk a szomszédos Csuvas Autonóm Köztársaságba, majd a kolhozelnök pompás vendéglátása után éjszakába nyúló dalolással vetettünk véget a vidéki utaknak. A gyűjtést végül is Joskar-Olában fejeztük be. Utolsó este egy hosszúhajú, fehérszakállú pásztor énekelt szülőföldje, a szverdlovszki terület régi mari dalaiból.

8. *81*

1.

3.

4.

2º volta

1. *2.* *3.* *4.*

his ta - tu - na Sa - ma - rok - ke
 Sa - ma tu - sa ma - sa - lu - lak
 a - ta - tu - je - ju - mo - pu - je - ren
 Is - te - tes - ton - mal - sa - rak

Gyerünk, menjünk Számárába
 Fiatal füvet kaszálni.
 Minket az isten olyannak teremtett,
 Hogy vándorolva keressük kenyerünket.

* * *

A kiadott gyűjteményekből, kéziratokból, fonográf hengerekről és a magunk gyűjtéséből ez ideig megismert közel 2000 mari népdal birtokában sem vállalkozhatunk arra, hogy a mari népzene teljes képét megrajzoljuk. Az 1958. évi nyári gyűjtést kivéve a dallamok nem nyújtanak elég adatot egy-egy kisebb terület zenei életéről, bár a nagyobb csoportokat egymástól elválasztó stílusjegyek körvonalai már így is kirajzolódnak. Csak egy szűkebb zenei dialektus feltárását kíséreljük meg, amelyet személyesen is megismertünk s amelyet alkalmunk volt már azelőtt is bővebben tanulmányozni. Ez a hegyi marik népzeneje, akik a Csuvas Autonóm Köztársaság északi határa és a Volga között elterülő Jelaszi és Gorno-Marijszkij (Hegyi-Mari) kerületben laknak.

A mari népdalok pentaton-kvintváltó nagy családjába tartozó hegyi mari dalokat a tonalitás megőrzése, az egyrendszerűség, a pentatóniához való szigorú ragaszkodás jellemzi. Másképpen szólva: dalaikban inkább a kvintváltás szenved változást, mint a pentatónia. A dallamok első felében meg-

jelenő „b₂” (felső „dó”) helyén a kvinttel mélyebb második félben nem „esz”, hanem „d” (vikariáló sext), gyakran „d—1” (vikariáló sext-kvart) áll.¹⁰

Az általunk ismert hegyi mari dallamok száma a variánsokkal együtt 440. Mind pentaton, kvintváltó és — a magyar dallamokhoz hasonlóan — mind négysoros is (többségük tetrapódikus), ezért a mi kadenciális rendszerezésünk rájuk is alkalmazható.¹¹

A kadenciák szerint két nagy csoportba sorolhatók: „lá”, vagy „dó” végűek, azaz nyugat-európai terminológiával szólva: moll ill. durjellegűek.¹² Gyűjteményünkben ez utóbbi csoport a kisebb, számszerint $\frac{3}{8}$ -a a teljes anyagnak. Következő két példánk a leggyakrabban előforduló 4 (5) VII és 8 (5) 4 kadenciájú „lá” alapú dallamok közül való.

9.

oš ka - er ba - le - tet e - re - do - det jo - zu,
oš ku - er ba - le - tet e - re - do - det jo - zu
oš ši šar - yä - sem oi jok - ta - ra,
oš ši šar - ya - sem oi jok - ta - ra.

T. f.

Fehér kövekről tiszta víz folyik,
Fehér kövekről tiszta víz folyik.
Fehér ezüst gyűrűm, jaj, elgurult,
Fehér ezüst gyűrűm, jaj, elgurult.

¹⁰ A könnyebb összehasonlítás kedvéért célszerűnek látszott a dallamokat közös „dó”-ra transzponálni.

¹¹ Megjegyezzük azonban, hogy a szótagszám és ritmus szerinti rendezési elv nem vezetne eredményre a gyakran változó szótagszámok miatt.

¹² Ezek főkadenciája (a 2. sor utolsó hangja): „mi” és „szó”, azaz 5 és 7. Eszerint a „lá” végű dalok utolsó hangja 1, a „dó” végűkéé b3.

10. $\text{♩} = 84$

oi bet jő - la, piš bet jő - la, ma-nón i - zi jün-gem-šo,

oi bet jő - la, piš bet jő - la, ma-nón i - zi jün-gem-šo.

š - ke jör - tsa - nem bet a - yól, á - fi, á - fi ta jertsta,

š - ke jör - tsa - nem bet a - yól, á - fi, á - fi ta jertsta.

Jaj, de nagyon ég az én kicsi lelkem,
 Jaj, de nagyon ég az én kicsi lelkem,
 De nem magamért, hanem apám, anyám, tiértetek,
 De nem magamért, hanem apám, anyám, tiértetek.

A durjellegű „dó” pentaton dalok között az 5 ⑦ I [b3] kadenciáé az elsőség:

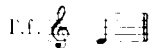
11. $\text{♩} = 108$

a-la-đen sadpítščet ol-ma-đuđu-jš-tet šeš-đu - ket šiš kal - ten šon - a - zal-tá,

a - la - đen sadpítščet ol-ma-đuđu-jš-tet šeš-đu - ket šiš kal - ten šon - a - zal-tá.

š - jök jük - šö piš toš - ma - da a jör - len ke - met oi ak - šö,

a - tal jős a - ün - len ke - ma ket - šö a - šon - da - ren šö - at bet.

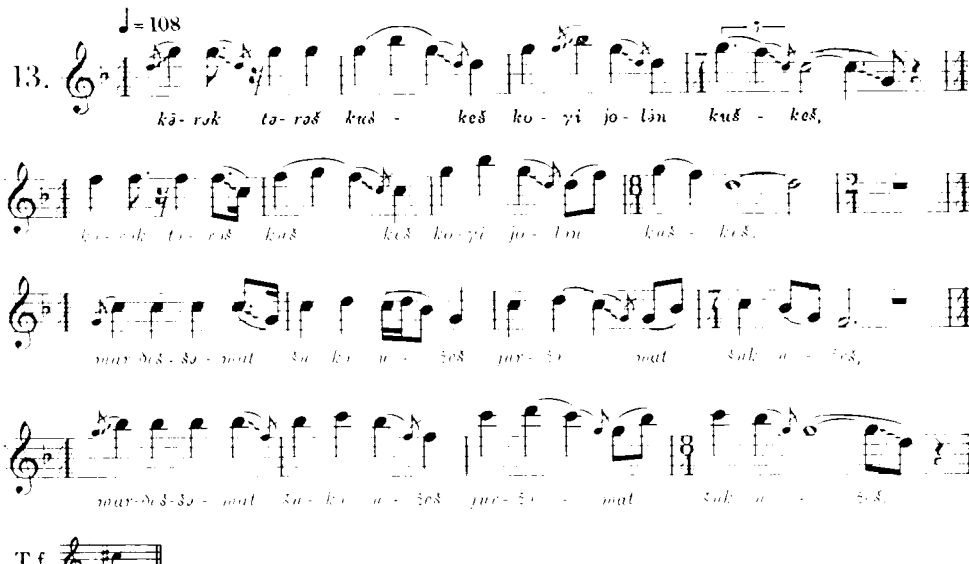

Apád kertjében, almafa hegyében fülemüle dalolva üdögél,
 Apád kertjében, almafa hegyében fülemüle dalolva üdögél,
 A fülemüle szava nagyon szomorú, mikor elmegy, jaj, sántít,
 Mikor apádtól elválsz, bánat fog'el, ha rá visszaemlékezel, sírás fog el.

A mari népzeneire alapvetően jellemző transzpozíció legtisztább előfordulásával a blo (7) 7 [b3] kadenciájú dallamok csoportjában találkozunk. A négy soros dallam nem más, mint az első sor egyre mélyülő ismételtetése a következő rendben: A⁸ A⁵ A⁵ A, azaz a második és harmadik sor azonos, kvarttal lejjebb, mint az első sor. A negyedik pedig az elsőnél egy oktávval, a második, harmadiknál egy kvinttel helyezkedik el mélyebben. Jóllehet az idetartozó dallamok negyedik sora az előadáskor kivétel nélkül mind az első sor magasságában marad (A⁸) s ezáltal a második és harmadik sor fölé emelkedik, mégsem tekinthetjük ezt a homorú formát a hitelesnek. Kiindulópontja lehet ez azonban egy szélesebbkörű formavizsgálódásnak.

több mégis : VII-blo, VII–11, 1–11 és 1–12 között mozog. Az átlag magyar népdalambitusnál ez valamivel nagyobb. Ez magyarázza a mari dallamokban — a magyar népzene gyűjtési gyakorlatból is ismert — gyakori oktávtörést. Ugyanis, ha az énekes a saját hangterjedelmének nem megfelelő hangon kezdi a dallamot, a harmadik sorban rendszerint arra kényszerül, hogy egy oktávval feljebb folytassa és ezáltal a szabályos — sok esetben helyesen énekelt — alsó kvintválasz, felső kvartválasszá válik. Az ilyen oktávtörés gyakran csak egy sorra, vagy csak egy ütemre terjed ki, a dallam második felének többi része az alsó kvinten marad. Ezek bizonyítják leginkább az alsó kvintválasz helyességét. Következő példánkban csak a negyedik sorban találjuk az oktávtörést.

13.

kő-rök tá-ras kő-s - kő-s ko-yi jo-lón kő-s - kő-s,
kő-rök tá-ras kő-s kő-s ko-yi jo-lón kő-s - kő-s,
má-r ő-s-sá-mat sa-ka-u - sós jü-s - mat sak-u - sós,
má-r ő-s-sá-mat sa-ka-u - sós jü-s - mat sak-u - sós.

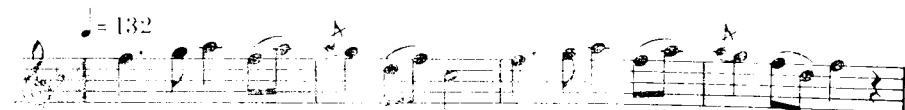
T.f.

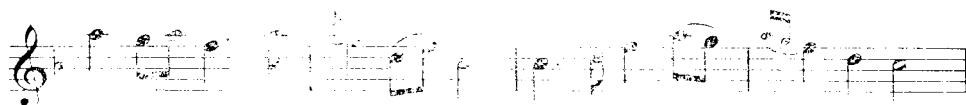
A hegy gerincén nő, tündöklük egy nyírfa, szelet, esőt sokat lát,
 A hegy gerincén nő, tündöklük egy nyírfa, szelet, esőt sokat lát,
 Apátlan, anyátlan gyermek keservét sokan látják, könnyeznek rajta,
 Apátlan, anyátlan gyermek keservét sokan látják, könnyeznek rajta.

Az 1958. évi nyári gyűjtőút egyik célkitűzése az volt, hogy a magyar kvintváltás vitatott eredetéhez, az új, helyszíni felvételek alapján minél több bizonyítékot szolgáltatassunk. A kutatás eredményét a következőkben foglalhatjuk össze : A gyűjtés során feltett, ez irányú kérdésekre az énekesek sokféle, többnyire bizonytalan választ adtak. Az idősebbek, akik feltehetően a hagyomány hívebb őrzői, kivétel nélkül, minden esetben alsó kvintválaszt énekelték. Ha felfogták kérdésünk értelmét, szóval is megerősítették ezt. Sokan esodáloztak a kérdésen, látszólag nem értették, mi a különbség a két-féle forma között. Mintha azt mondták volna : így is, úgy is jó. Maga V. M. VASZILJEV is kitért a kérdés elől, amikor találkozásunkkor ismételen megkérdeztük : „Sok évtizedes tapasztalata alapján, melyiket tartja a helyes

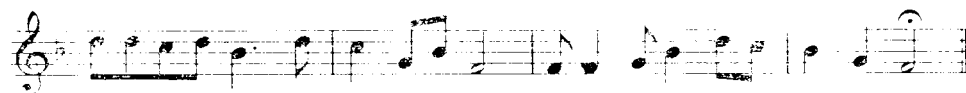
1. Az ujjamon a gyűrűm, a fehér ezüst gyűrűm,
Az ujjamon a gyűrűm, a fehér ezüst gyűrűm.
Nem gondoltam, hogy lehúzzam,
Nem gondoltam, hogy lehúzzam.
2. Nem hittem, hogy meghitt barátom,
Nem hittem, hogy meghitt barátom,
Elhagyja a szeretett leányt,
Elhagyja a szeretett leányt.

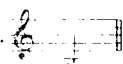
Több példánk van arra is, hogy a hangszerkíséretes éneklés alkalmával a hangszer előjátékképpen eljátsza a dal egyik felét és az énekes csak a másik félnél kapcsolódik bele az előadásba, ott ahol neki kényelmesebb. A többit minden hiányérzet nélkül elhagyja. A gyűjteményekben sok az ilyen éneklésről készült, léltrevezető féldallam.¹⁵

15.
(ének és harmonika)

(csak harmonika)

T.I.

Íme a kvint, hasonlóan az oktávhoz, annyira beleivódhatott a marik tudatába, hogy szinte tudatalattivá lett. Egyeseknél — mint a kvinthallásúaknál is — azonosult a primmel.

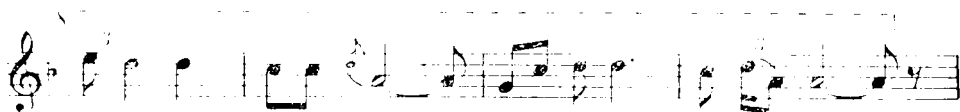
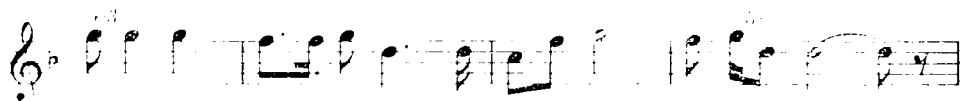
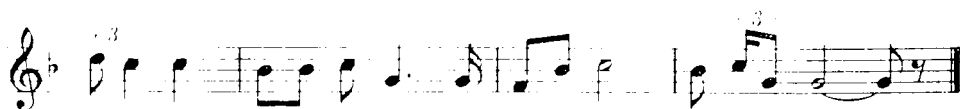
Van azonban olyan kivétel, amikor egy féldallam önállóan is megállja a helyét. Ha nem hallanánk a második részt is, azt hihetnénk, hogy teljes dal-

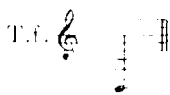
¹⁵ NB. Példánkban a 3—4. sor az eredetiben egy oktávval feljebb. Ezért itt az 1—2. sor bizonyult énekelhetőbbnek. A szöveg és a fordítás hiányzik.

lammal van dolgunk. Ha ugyanis olyan első és második sor feleződik meg, amelyek között eredetileg is kvint távolság volt, ez jön létre. A teljes dallam kadenciái : 13 (9) 5, a féldallamé : 5 (5) 1.

Rubato ♩ = ca. 72

16.

16.

Ez a dallam tehát ritka kivétel : négyszeres kvintváltó. De többnyire olyan dallamokkal találkozunk —, s ezek egészen külön csoportját alkotják a hegyi mari népdaloknak —, amelyeknek első és második sora között kvart távolság van : A⁴ A. A második sor vagy teljes egészében, vagy csak második felében egy kvarttal mélyebben fekszik. Ha ebből a típusból marad el a harmadik-negyedik sor, a dallam alsó kvartváltónak tűnik. Példánk egy fél és ugyanannak a dallamnak a teljes alakját mutatja be. A második küszlén hangzott el.

17.

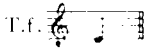

2. Turjofatust mo'ke kő šupšalen, kő kajen? Turjofatust mo'ke kő šupšalen, kő kajen?

jo-dal neret jo-dal neret mo'bažak? jo-dal neret mo'bažak kő toška-lin, kő kajen?

1. Rija-rija dudácskám, ki fujta a dudát, ki ment el?
Rija-rija dudácskám, ki fujta a dudát, ki ment el?
Düb-düb-düb dobocskám, ki dobolt, ki ment el?
Düb-düb-düb dobocskám, ki dobolt, ki ment el?
2. Miért nem piros az ajkad, ki csókolt meg, ki ment el?
Miért nem piros az ajkad, ki csókolt meg, ki ment el?
Miért ferde a boeskorod orra, ki lépett rá, ki ment el?
Miért ferde a boeskorod orra, ki lépett rá, ki ment el?

Így néhány nap alatt sok értékes megfigyelést gyűjtöttünk a kvint-váltásról. A feleletek pontosan tükrözték az eddigi megjelent mari, orosz és

német nyelvű népdalgyűjtemények képét, ahol szintén hol így, hol úgy szerepelnek ezek a dallamok.¹⁶

A falusi előadások tiszteletben tartása tehát azt eredményezte, hogy a pillanatnyi hangulat szerinti, alkalmi hangmagasság szabta meg a dallam formáját. Ha valamely primitív, improvizált zenével lenne dolgunk, esetleg belenyugodhatnánk ebbe, de egy ilyen kialakult, strófikus szerkezetű, összes szomszédainál világosabb formájú, pontos törvényszerűségekkel megalkotott népzenenél nem elégedhetünk meg e forma-bizonytalansággal. Tudomásunk szerint egyetlen más népnél sem él annyira ez a szabályos építkezés, mint az erdei, ill. hegyi mariknál. Már a szomszédainknál is jóval kopottabb. A csuvas, baskir, kazáni tatár, távolabb: a mongóliai, kínai zenében is előfordul ugyan, de nem jellemző sajátosság.

Egy tanulságos kísérlet leírásával fejezzük be az erről mondottakat. A Joskar Ola-i Tanítóképzőben egy jó hallású, biztos hangú, hegyi mari fiatalember vállalkozott arra, hogy egy tonális pentaton kvintváltó dalt, különböző magasságú kezdőhangon, négyszer is elénekel kísérletképpen egymás után. Amíg a dal legmélyebb hangja a kis „b” volt, kvintváltó formát énekelt, de amikor már egy fél hanggal alacsonyabban kezdte s eszerint kis „á”-t kellett volna énekelnie, az alsó kvinttből helyenként a felső kvartválaszba ugrott, bizonyítva, hogy a második rész fekvését döntően az énekes hangterjedelme határozza meg. Példánk e fordulópontra mutatja.

19. a. es b. $\text{♩} = 96$

1/ ————— 2/ ————— 3/ ————— 4/ —————

i - re ze - ran sak - ta ku - ku ju - ket sak - ta.

5/ ————— 6/ —————

i - re ze ran sak - ta ku - ku ju ket sak - ta.

7/ ————— 8/ —————

mān ma - sa - n - sım a - ta - man űk sı sak - ta.

9/ ————— 10/ —————

ko - lő - tal mi - sa - mat ku - ku ju ket sı sak - ta

19/b. A + - tól egy oktávval feljebb

T. f. $\text{♩} = 96$

1/ 2/ 3/ 4/ 5/ 6/ 7/ 8/ 9/ 10/

19. a. 19. b.

¹⁶ A könyvek előszavában: „Квинтой ниже, или квартой выше”; „Oberkvarte, oder Unterkvinte”.

Kora hajnalban kakukkszó hallatszik,
 Kora hajnalban kakukkszó hallatszik,
 Azt gondoltam, hogy apám jajszava hallatszik,
 Hallgatózva mentem, de csak a kakukk szava hallatszott.

Jóllehet beszámolóink a hegyi mari dallamok egyes feltűnő sajátosságainak bemutatását tűzte ki céljául, összehasonlítóképpen utalunk az erdei mari népzene hasonló, két főbb csoportjának jellegzetességeire is.

A kvintváltó hegyi mari népdalok — mint mondtuk — kivétel nélkül tonális „lá”, vagy „dó” pentatonok, az erdei marik azonos formájú dalaiban azonban a kvintválasz gépiesen ismételt, azaz reális, a hangsoruk pedig „szó” pentaton.¹⁷ Az 1958 nyarán gyűjtött 70 ilyen dallam több mint $\frac{2}{3}$ -a $7 \text{ ④ } b3 \text{ VII}$ kadenciájú. Ha a „szó” pentaton dallamokat úgy írjuk le, hogy a záróhang ne VII, hanem I legyen, az előbbi kadencia $8 \text{ ⑤ } 4 \text{ I}$ -re módosul. Kitűnik, hogy a hegyi mari dallamok között is ez a legnépesebb csoport. Jóval kisebb, a számszerinti második $4 \text{ ④ } VII \text{ VII}$, azaz $5 \text{ ⑤ } 1 \text{ I}$ -es kadenciájúaké. Ezek variánsát is megtaláljuk a hegyi mari dallamok között. A többi négyféle kadenciához tartozó dallamnak (számuk összesen 18) nincsen megfelelője a hegyiek között.

Megemlítjük, hogy a tonális elv elvértve még a szabályos kétrendszerű erdei mari népdalokban is érvényesül. V. M. VASZILJEV első gyűjteményének 221. dalában az előtag „dó-szó” lépésére a harmadik sorban „szó-dó” \bar{a} válasz, holott „fa” is előfordul a dallamban. Másik példa egy saját gyűjtésű Morki-i lakodalmas dallam első és harmadik sora. A kezdő „lá-dó-dó-lá-szó”-ra „re-mi-mi-re-dó” a válasz.

A kis formájú mari dalok (KODÁLY nevezte így) leginkább a Köztársaság keleti részéből, vagy a még keletebbre fekvő ufai, szverdlovszki területről valók. (1. 1. és 8. sz. dallamok) Ezek is négysorosak, de a sorok általában rövidebbek, mint a nagyobb szótagszámú kvintváltó dallamokban. Közös jellemzőjük, hogy a második sor vége már lefut a záróhangra (1) s a harmadik sor nem más, mint az első, mélyebben történő megismétlése. E transzpozíció rendszerint terccel, kvarttal helyezi mélyebbre a harmadik sort az elsőnél. A negyedik sor többnyire hangról hangra ismétli a másodikat. Formájuk tehát: $A^{3-4} B A B$. Nem tévesztendő ez össze a felére kopott hegyi mari dallamokkal. Ugyanis a féldallamban a második és negyedik sor között van alsó kvartválasz, a kis formájúakban pedig az első és harmadik között, jóllehet a két másik sor itt is azonos. Ambitusuk általában dur hexachord, amely esetleg oktávig is kibővíül. (1–6, 1–8)

Az általunk gyűjtött kis formájú dalok $\frac{4}{5}$ -e, az eddig ismertekével ellentétben, nem félhangnélküli pentaton. A „szó”-ra épülő skálában „lá” helyett „ti” áll. (szó-ti-dó-re-mi-(szó). Számszerint 20 dallam tartozik e csoportba, tehát az 1958. évi gyűjtésnek nem egészen 7%-a. Úgy tűnik, mintha a hegyi mariktól való eltávolodás arányában veszítene erejéből a kvintváltással párosult pentatónia. Példánk ebből a típusból mutat be egyet.

¹⁷ Az utolsó hang VII, a főkadencia ennek megfelelően mindig 4.

20.

E dallamot „süspök”-ön, az okarinához hasonló, tenyérnyi, agyagból készült galamb alakú hangszeren játszották.

Befejezésül a dallamokhoz kapcsolódó, néhány néprajzi vonatkozású feljegyzésünket ismertetjük.

A többségben levő, alkalomhoz nem kötött mari népdalok mellett, az énekesek megjegyzéseiből megtuadtuk, hogy egyes népszokásnak máig él a velejáró dala, vagy ismert dallamra énekelt verses, kötött szövege. Két adatunk van arról, hogy a temetést követő 40. nap, a halottról való megemlékezés ünnepén, különleges dalokat énekelnek. Ugyancsak alkalmi szövege van a Karácsony táján szokásos mézsör (brága) főzésnek. Ismert a mariknál a magyarkhoz hasonló dalbeli összepárosítás is. (1. MNT. IV. előszavát) A vendégeskedésre is több szöveg utal. Énekel az, aki vendégségbe jött és hagyományos módon dallal köszönti a vendéget a házigazda is. Ilyet énekeltek, amikor mi BERECSKIVEL Sinysába érkeztünk. Külön említést érdemel utolsó dallamunk, az „üder iusó” – „leány ivó”, őszi leányünnepi szerepe. Ilyenkor 20–30 fiatal leány jön össze és két nap, két éjjel együtt táncolnak, vigadnak. Ezen a mulatságon a férfiak csak nézőként vehetnek részt. A legszebben táncoló leány ajándékot kap. A legidősebb, már férjhez menendő vezeti az ünnepet. A katona dalok éneklésekor is gyakran emlegették az alkalomszerűséget. „Evvel kísértük ki a katonákat a cári időben”, vagy „A német háború idején evvel búcsúztattuk a frontra indulókat” stb.

Megjegyezzük, hogy az alkalomhoz kötött dalok többsége nem kvintváltó, a kis formájúak közé tartozik. Arra nézve még kevés a hiteles adatunk, hogy e dallamokat más szöveggel és más alkalommal is éneklik-e?

Ennyi az, amit a mariknál végzett népzenei kutatóút tapasztalatairól előljáróban, röviden elmondhatunk. A teljes anyag közzététele folyamatban van. Ez alkalommal még szándékosan kerültük a magyar dallamokkal való újabb összevetést, mert úgy érezzük, hogy a lényegi, mélyenjáró hasonlatosságok bemutatására még nem vállalkozhatunk.

Szeretnők hinni, hogy bár első, de nem utolsó találkozásunk volt ez az élő mari népzenevel. Szívesen látnánk országunkban a rokonnép zenei követeit

s örömmel vállalkoznánk mi magunk is újabb utakra a marikhoz, vagy a velük szomszédos távoli rokonokhoz. A Magyar és Szovjet Tudományos Akadémia közötti baráti kapcsolat elmélyülésének újabb bizonyítéka lenne a megkezdett munka folytatása.

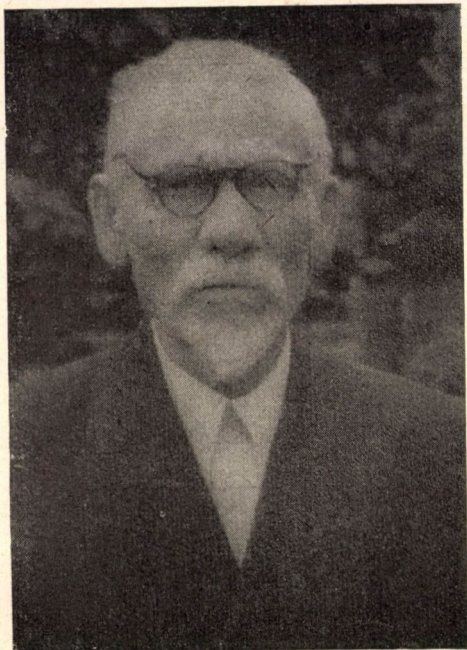
KODÁLY ZOLTÁN szavaival kezdtem, az övével végzem beszámolómat. A *Bicinia Hungarica* IV. kötetének előszavában, a mari dalok elé többi között ezeket írta 1942-ben:

„Akármilyen jól megismeri valaki népzeneinket: csak a rokon népekre való kitekintés adja meg a képnak a távlatot, a mélységet. Megtanuljuk ebből: nem vagyunk egyedül a világon. Kultúránk egy nagy, régi keleti kultúra, nyugatra szakadt, itt gyökeret vert, csodálatosképpen máig megmaradt sarja.”

Vikár László

A dallamokra vonatkozó adatok (helység, énekesek, lemez-, hengerszám)

1. *Sinyisa* (Morki kerület) 1958. július. T. M. Mihejeva (20), K. N. Kuzmina (20) M. A. Kutuzova (20). AP. 2204 e).
2. *Szebe-Uszád* (Morki kerület) 1958. július. O. Ny. Kazakova (20), R. I. Szmirnova (20). AP. 2212 a).
3. *Szebe-Uszád* (Morki kerület) 1958. július. A. I. Ivanov (32). AP. 2208 c).
4. *Szebe-Uszád* (Morki kerület) 1958. július. K. I. Ivanov (54), Ny. V. Vaszjukov (34). AP. 2210 c).
5. *Mikrjakovo* (Jelaszi kerület) 1958. július. A. A. Vaszjutyin (54). AP. 2221 c).
6. *Mikrjakovo* (Jelaszi kerület) 1958. július. Sz. L. Emjanov (49). AP. 2224 c).
7. *Vilovatovo* (Jelaszi kerület) 1958. július. L. I. Gavrilova (28). AP. 2226 b).
8. *Joskar-Ola* 1958. július. J. P. Pertovanov (75) szülőfaluja: Ruszko-Potamszkij (Acsitszkij kerület). AP. 2228 g).
9. *Volna* (Gorno-marijszkij, Hegyi-mari kerület) 1958. június. M. Szibulatova (27). AP. 2195 a).
10. *Volna* (Gorno-marijszkij, Hegyi-mari kerület) 1958. június. M. Szibulatova (27). AP. 2195 b).
11. *Mikrjakovo* (Jelaszi kerület) 1958. július. E. M. Vetkina (29). AP. 2218 e).
12. *Jelaszi* 1906. Wichmann Györgyné. O. Stefanova (20). M. F. 623 b).
13. *Jelaszi* 1958. július. N. J. Misakova (38). AP. 2214 e).
14. *Mikrjakovo* (Jelaszi kerület) 1958. július. A. A. Szavinova (47). AP. 2222 d).
15. A Mari Rádió népzenei anyagából No. 30. Z. Knyjazeva. AP. 2190 b).
16. *Szebe-Uszád* (Morki kerület) 1958. július. A. I. Torovcova (66), A. T. Koroljova (61). AP. 2209 b).
17. *Joskar-Ola* 1958. június. T. Ny. Szilivesztrova (36), V. J. Szmirnova (42). AP. 2189 a).
18. *Joskar-Ola* 1958. június. T. Ny. Szilivesztrova (36). AP. 2188 g).
19. *Joskar-Ola* 1958. június. I. M. Pekunykjin (26) szülőfaluja: Sekmino II. (Jelaszi kerület). AP. 2201 f) és d).
20. *Kordemt-Jur* (Pektubajevo kerület) 1958. június. A. P. Voroncov (29). AP. 2188 b).

V. M. Vasziljev, a kiváló mari tudós

G. Ny. Nyikitin (59) sinysai küszle játékos

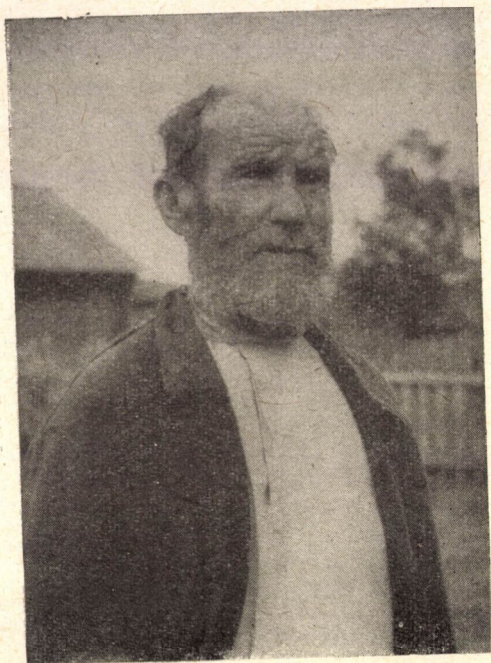
Sinysai öregasszonyok

R. M. Nyikitina (19), A. F. Filipova (18), E. A. Alekszejeva (17) és M. A. Timofejeva (19)
sinysai lányok

T. M. Mihejeva (20), K. N. Kuzmina (20) és M. A. Kutuzova magyar vendéget köszöntő
szövegét jegyzi Berezki Gábor

D. L. Lavrentyev (75) szemí-szóíai
énekes

M. G. Zajceva (78) szemí-szóíai
énekes

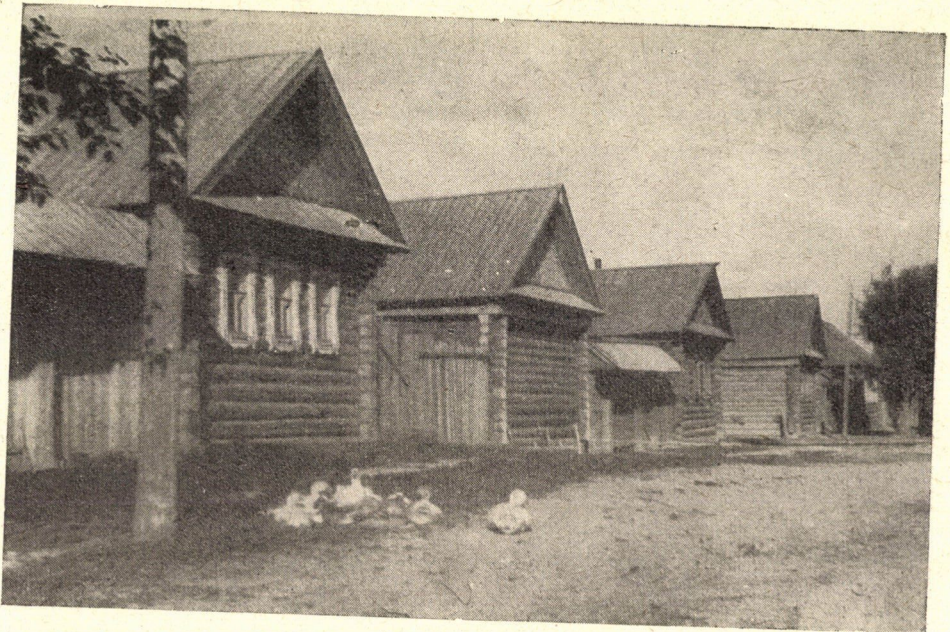
A. I. Ivanov (32) a híres szebe-
uszádi furulyás

A. I. Torovcova (66) szebe-
uszádi énekes

K. I. Ivanov (54) dudán, Ny. V. Vaszjukov (34) dobon játszik

Szebe-Uszádi utca

Berezcki Gábor és A. A. Vitalij csuvas kolléga a Jelaszi-i repülőtéren

M. Ny. Jefimova (17) Jelaszi-i énekes

E. M. Vetkina (29) a mikrjakovoi tanítónő

Sz. J. Szavinova (21) mikrjakovoi
énekes

R. A. Vetraszova (20) mikrjakovoi
énekes

Volgaparti szélmalom

L. I. Gavrilova (28) a vilovátovoi kolhoz könyvtárosa

A Volga partján

SZEMELVÉNYEK A WEIMARI GOETHE—SCHILLER ARCHIVUM MAGYAR ANYAGÁBÓL

(JÓKAI, KERTBENY, VÁMBÉRY)

A legnagyobb német irodalmi levéltár ma a Goethe—Schiller Archivum Weimarban. Körülbelül hatvan hagyatékot őriznek ott, kereken nyolcszáz személy félmilliónál több kéziratát, elsősorban a német klasszicizmus és romantika korából, valamint a Vormärz időszakából egészen 1848-ig, de anyaga kiterjed későbbi időkre is. Eredetileg Goethe hatalmas hagyatékának, már életében rendszerezett kéziratának, levelezésének, jegyzeteinek gondozására alapították 1885-ben, amikor a költő unokája, Walther von Goethe a család birtokában levő gyűjteményeket végrendeletileg Sophie weimari nagyhercegnőre s általa a weimari hercegségre bízta. Néhány évvel később (1889) Schiller utódainak ajándékozásából a költőtárs hagyatékának addig családilag őrzött része Goetheé mellé került, azzal a feltétellel, hogy az intézmény elnevezésében Schiller neve is szerepeljen. Így keletkezett a Goethe—Schiller Archivum, amelynek 1896-ban klasszicizáló olasz reneszánsz stílusú épületet emeltek, s amely a tudományos világban első nagy munkájával, Goethe műveinek úgynevezett „Weimari kiadásával” szerzett tekintélyt.

A gyűjtemény állománya azonban már a századforduló idején növekedni kezdett. Odakerült mindenekelőtt a weimari klasszicizmus más nagyjainak, Wielandnak, Herdernek a hagyatéka, azután a Goethe-kor ismert és kevésbé ismert reprezentánsai közül Sophie von La Roche írónőé, Goethe ifjúkori barátnőjéé, Karl Wilhelm Ramleré, aki Lessing barátja volt, Luise von Goechhausené, a weimari udvarhölgyé, akinek az *Urfaust* fennmaradását köszönhetjük, Ludwig von Knebelé, Anna Amalia anyahercegnő legkisebb fiának nevelőjéé, Charlotte Buff fiáé: Georg August Kestneré, Friedrich Justin Bertuché, akinek jelentős kiadói, üzleti és jelentéktlenebb írói tevékenysége volt Goethe Weimarjában és így tovább. Ma ott van a kéziratárban található hagyatékok névadói között Georg Forster, Georg Büchner, Fritz Reuter, Ferdinand Freiligrath, Ifland, Immermann, Otto Ludwig, G. Freytag, Hebbel, Mörke neve, hogy csak a legismertebbeket említsem. S az anyag szüntelenül növekszik tovább. Az utóbbi évtizedben került oda Nietzsche hagyatékának jelentős része, az Arnim család levéltárának a wiepersdorfi kastélyban megmaradt darabjai s a levéltér egyik legutolsó szerzeménye Heine híres művének kézírata: *Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland*. De akadnak kéziratok a legújabb német irodalomból is.

A gyűjtemény állománya még nem egészen föltárt. A két világháború között és a fasiszmus éveiben ezt a munkát nem végezték el, tulajdonképpen csak 1955 és 1957 között került sor az állomány felmérésére, s csak most látható világosan, mi van a kéziratárban. A már feldolgozott anyag alfabetikus sorrendbe szedett, rendkívül alapos katalógusok segítségével tanulmányozható egészen Schillerig, de egyes hagyatékok e sorból is kimaradtak. A katalógusban minden hagyatékot a névadó személy rövid életrajza és az egység történetének vázlatja előzi meg, a kéziratok közzétett vagy közzé nem tett volta azonban nincs megjelölve. A még nem rendezett anyag egyelőre hozzáférhetetlen, így az Arnim-hagyaték is, amelynek fontos magyar vonatkozásairól tudunk.

Az Arnim-hagyatékban volt ugyanis Bettina von Arnim (Brentano) levelezése Kertbeny Károllyal, 1849–50-ból. Benne 50 negyedréti oldal

Bettina 13 levelének sajátkezű vázlata, 134 negyed- és nyolcadrés oldal viszont Kertbenynek Bettinához írt sajátkezű levele — mint ismeretes — a magyar szabadságharcral kapcsolatos kérdésekről, a levelezők politikai nézeteiről és Petőfiről. Mellette volt Kertbeny 9 levelének másolata Bettina számára, újságcikk másolatok, Kertbeny Petőfi-fordításainak néhány kézírata s egy virág, mely a börtönbe zárt August Bayrtól származott. Ezeket az adatokat az Arnim-hagyatékról 1929-ben nyomtatott árverési katalógus tartalmazza¹, amelynek alapján a pénzéhes család — nem fogadva el az akkori német állam kedvező ajánlatát — részletekben vetette piacra az addig Wiepersdorfban őrzött, Bettina rendkívül haladó politikai nézetei miatt nemegyszer kínosan rejtegetett hagyatékot. Bettina politikai iratainak erejét a régebbi kutatás² azzal igyekezett semlegesíteni, hogy a „csodálatos gyermek” „asszonyi együttérzése” és romantikus kedélye jelének fogta föl érdeklődését a szegények („Armenbuch”), a sziléziai takácsok, a 48-as forradalmak iránt, terveit a porosz kormányzati módszerek reformálására, emberséges uralkodók nevelésére („Königsbuch”). A Német Demokratikus Köztársaságban megjelent *Bettina-Lesebuch*³) tárta fel először Bettina politikai iratainak teljes jelentőségét, noha — ahogy Karl-Heinz Hahnnek, a weimari Goethe—Schiller Archivum vezetőjének levéltári anyag alapján írt kis műve⁴ bizonyítja — olykor túlzásokkal. Hahn filológiai hitelesen, kiadatlan levelek felhasználásával mutat rá Bettina gondolkodásának rokonságára az utópista szocialistákéval, és tudatos politikai tevékenységét nemes humánus szándékokból vezeti le⁵. Ezzel hangsúlyozza ki politikai tartalmú írásainak fontosságát, amelyek között a Kertbenyvel váltott leveleknek is komoly jelentőségük van. Az 1929-ben elővezetett hagyatékból ez a levelezés sajnos mindmáig ismeretlen kézbe került,⁶ s csak a berlini Humboldt Egyetemen őrzött másolata áll rendelkezésre, amelyet Gragger Róbert még 1922-ben készíttetett róla. Weimarban a másolat másolata található meg. Bizonyos azonban, hogy igen lényeges lenne az eredeti anyag felkutatása is, amire mindeddig nem került sor.

Noha már az első világháború óta ott van, csak az utóbbi években rendezték a Goethe—Schiller Archivum egy másik fontos egységét, a terjedelmes Rodenberg-hagyatékot, mely az 1874-től kezdve hatvanhatsz éven át megjelenő *Deutsche Rundschau* alapítójának és első szerkesztőjének iratait tartalmazza. Különösen a levelezési része gazdag, és ebben nem éppen érdektelen magyar anyag is található.

Julius Rodenberg (1831—1914) írónak nem volt jelentős, de szerkesztői tevékenysége fontos, érdeme szerint ma még nem is eléggé értékelt a német

¹ Versteigerung 148 — Bettine v. Arnim Literarisches und Politisches aus ihrem handschriftlichen Nachlaß darunter Goethes Briefwechsel mit einem Kinde. Karl Ernst Henrici, Berlin, 1929. 32—33. p.

² Herman Grimm, Bettina von Arnim. Megj. 1881-ben a Goethes Briefwechsel mit einem Kinde Grimm által gondozott 3. kiadásának bevezetéseként. Modern lenyomatata: Herman Grimm, Das Jahrhundert Goethes. Kiadta Reinhard Buchwald. Stuttgart, 1948. 26. s köv. pp. — Gustav von Loeper, Bettina. Allg. Deutsche Biogr. II. köt. 580. p.

³ Gerda Berger—Lore Mallachow—Gertrud Meyer-Hepner, Bettina. Ein Lesebuch für unsere Zeit. Weimar, 1953. Bev. 1—32. p.

⁴ Karl-Heinz Hahn, Bettina von Arnim in ihrem Verhältnis zu Staat und Politik. Mit einem Anhang ungedruckter Briefe. Weimar, 1959. 72. p.

⁵ Uo., különösen 13. és 46. p.

⁶ Gertrud Meyer-Hepner, Das Bettina von Arnim-Archiv. Sinn und Form, 1954/4-5. 594—611. p.

irodalom történetében. A XIX. század második felére provinciális színezetűvé halványodott német sajtóba Rodenberg folyóiratai friss színeket vittek. A nyugati „revue”-k és „review”-k mintájára Rodenberg sokféle tárgyról író, színvonalas, az olvasmányosságot a szakszerűséggel összekötő lapokkal állt elő, s miután előbb a *Deutsches Magazin* (1862—1864) és a *Salon für Literatur, Kunst und Gesellschaft* (1867—1873) nem ért hosszú életet, a *Deutsche Rundschau* hatalmas sikert aratott és fontos szerepet biztosított Rodenbergnek az irodalmi életben. Rodenberg liberális polgári iránya elvileg ajtót nyitott mindenfajta irodalmi megnyilvánulásnak, csak a színvonalat tartotta mértéknek, mégis a *Deutsche Rundschau* írógárdájában eleinte elsősorban azokkal találkozunk, akiknek stílusához mint író Rodenberg maga is tartozott: a költői realizmus képviselőivel. Az első évfolyamokban jelent meg többek között Theodor Storm *Psyche*-novellája és híres elbeszélése, az *Aquis submersus*, Keller Zürichi novellái közül a *Herr Jacques Hadlaub*, Conrad Ferdinand Meyer elbeszélése, *Der Heilige*. Találkozunk a lap írói között Theodor Fontane, Jos. Victor Scheffel, Paul Heyse, majd Ernst Wichert, Julius Wolff, később Marie von Ebner Eschenbach, Ernst von Wildenbruch Enrica von Handel-Mazzetti, Lulu von Strauß und Torney, Max Mell nevével, ami azt mutatja, hogy a lap inkább a konzervatív irány felé hajlik Rodenberg szerkesztése alatt, csak közvetlenül a háború előtt tűnik föl Kurt Pinthus, s noha csak Anette von Droste—Hülshoff levelezését adja ki, mégis egy újabb korszak hangulatát idézi fel. Rodenberg azonban ezt már nem érte meg.

Lapjainak magyar munkatársa aránylag kevés. Vámbéry Ármin az egyetlen, akivel évtizedes kapcsolatot tart a szerkesztő, Jókai és Kertbeny Károly neve csak a *Salonban*, a *Deutsche Rundschau*ban már nem fordul elő. Nagyobb tanulmányt közöl az Osztrák—Magyar Monarchiáról 1908-ban gr. Zichy Tivadar. A Rodenberg-hagyatékban mégis aránylag számos magyar névre és vonatkozásra akadunk. Közöttük van Neményi Ambrus publicista, a *Pester Lloyd* vezércikkírója, Parlaghy Vilma, a Berlinben, később Amerikában élő ismert és divatos portréfestőnő, aki 1891-ben arcképet festett Rodenberg-ről s azután a család barátja lett. Pongrácz Anna grófnő irodalmi kísérleteiről ad számot két 1896-ból kelt levél, 1881-ben Kőrösy József, a kiváló statisztikus küldi levelét és könyvét Rodenbergnek, akivel Brüsszelben ismerkedett meg. Karl Becktől két levél van a hagyatékban, az első 1869-ben kelt Bécsben, Beck a *Salon* munkatársául ajánlkozik benne, a másodikat már özvegye írta 1883-ban.⁷ Fontosabbak azonban Jókai, Kertbeny és Vámbéry levelei: ezekről részletesebben kell szólnunk.

*

Jókai és Kertbeny levelei Rodenbergnek

Rodenberg figyelmét valószínűleg Kertbeny hívta föl Jókaira. Hogy az ő ismeretségük honnan ered, az — Kertbeny teljes, sok részletében mindmáig sem ismert életrajzával együtt — a még felderítendő kérdések közé tartozik. Jó, sőt barátnak nevezhető kapcsolatban voltak, az kitűnik Kertbeny

⁷ A Rodenberg-hagyaték említett anyagának levéltári számai: Neményi XIII, 7, 15 és XVIII, 3, 6; Parlaghy Vilma XLII, 4, 4; Pongrácz IX, 1, 5; Kőrösy XVII, 2, 7; Beck I, 3, 15.

alább közlendő levelének hangjából, sőt a benne érintett személyekről arra is lehet következtetni, hogy családi érintkezés volt közöttük a hatvanas évek végén. Fel kell tennünk, hogy a Rodenberg-hagyatékban található keltezetlen névjegy,⁸ melyben a szerkesztő látogatóba hívja házához Kertbenyt, ugyan-ebből az időből vagy nem sokkal későbből való. A névjegy nyomtatott szövege: „Dr Julius Rodenberg, Berlin, 23 Schöneberger-Ufer”, írott része pedig a következő:

„Mein werther Herr Kertbeny!

Wir besuchen wegen des Wetters, die Vorlesung (?) nicht u. würden uns daher freuen, wenn Sie uns das Vergnügen Ihres Besuches heut Abend gegen 1/2 8 Uhr schenken wollten.

Mit freundlichem Gruß!”

Kertbeny készítésére kereshette föl tehát Rodenberg — akkor a *Salon* szerkesztője — 1870-ben levelével Jókai Mórt, hogy a lapja számára egy novellát kérjen tőle. Rodenberg levelének szövegét nem ismerjük, Jókai lila tintával írt válaszának eredetije megvan Weimarban.⁹

„Hochgeehrter Herr.

Zufolge Ihrer werthen Aufforderung finde ich mich veranlaßt Ihnen folgendes zu erwiedern :

Ich finde es sowohl für mich, als überhaupt für die ungarische Litteratur für sehr beehrend wenn ich in einer Gesellschaft, gebildet durch die anerkanntesten Celebritaeten der deutschen Litteratur dem deutschen Publicum vorgestellt werden soll. (Ich zähle mich selbst zu die (!) ältesten Abonnenten des „Salons.”)

Demnächst ist die Honorarfrage für mich eine ganz secundaere, und bleibt ganz Ihnen anheim gestellt.

Aber in der Frage des Eigenthumsrechtes habe ich einige wohlbegründete Einwendungen. — Das will ich zugeben, daß ich Ihnen eine Novelle, als original, und noch nirgends erschienen übergebe, Ihnen das ausschließliche Recht der deutschen Ausgabe versichere, um aber zwei Monate lang nach der deutschen Ausgabe mit der ungarischen zu warten, ist bei der eigenthümlichen Zelositaet, die bei uns vorherrscht, nicht thuelich, und konnte ich blos auf einen Monat Aufschub eingehen. Dagegen räume ich Ihnen das Eigenthumsrecht der deutschen Ausgabe auf zwei Jahre ein. (Die fraglichen zwei Monate habe ich nur [aus] einem Schreiben Ihres geehrten Mitarbeiters Herrn v Kertbeny in Erfahrung gebracht.)

Die Übersetzung mußte ich allerdings selber besorgen ; denn es ist Etwas recht unerquickliches, was für einen Unsinn selbst hiesige Übersetzer dem lieben deutschen Publicum durch mich auftischen ließen, wenn ich ihre Übertragung nicht vor Drucklegung revidirt habe.

Ich könnte Ihrer schätzbaren Aufforderung im Monat Mai ehestens nachkommen. Bis dahin gebracht es mir an Zeit und Muße.

⁸ Rodenberg-hagyaték XXIV, 3, 13. Az írás olyan nehezen olvasható, hogy a katalógus kérdőjellel közli Kertbeny nevét, a mikrofilm-felvétel nagyítása azonban megerősítette a föltevést. Rodenberg egy Kertbenynek írt levelét a Széchényi Könyvtár kéziratára is őrzi (Quart. Hung 2510).

⁹ Rodenberg-hagyaték, VI, 6, 15.

Auch nehme ich mir die Freiheit Ihnen eine Fotografie von mir zu übersenden, mit der Bitte dieselbe, als *Tausch* von einem Kollegen anzunehmen und verbleibe achtungsvoll

Ihr

Pest. Febr. 9. 1870.

Jókai Mór"

Jókai nem volt nagy „irodalmi levélíró”. Állandó alkotói feszültségében és rengeteg munkája közepette nem futotta sem kedvéből, sem talán idejéből arra, hogy önmagát vagy művészetét elemezze. Leveleinek legnagyobb része tárgyilagos hangú, lényegre szorítózkodó, s ehhez a típushoz tartozik az előbbi is. Inkább mint a magyar irodalom képviselője szól Rodenberghez, és erre éppen 1870-ben meg is volt a joga, mert ekkor állt pályája delelőjén. De meg egy ismeretlen szerkesztőnek írt, természetes tehát, hogy még anekdotázó kedvét is visszatartotta. Annál bővebben ömlött ez a Kertbenyhez, fordítójához és eszmetársához írt levelekben, s a *Salonba* irandó Jókai novellával kapcsolatos következő Kertbeny-levél legérdekesebb sorai éppen azok, amelyeket Jókaiából idéz.

Jókai eszerint folyamatos levélváltásban állt Kertbenyvel, s a Rodenbergnek szállítandó novella késése ügyében is neki válaszolt. 1870 májusára ígérte, de hogy nem lett készen vele, a közbejött világeseményekre hivatkozik. Az év tavaszától kezdve ugyanis a francia-porosz feszültség egyre növekedett, a politikai légkör mind izgatottabbá lett, s végül júliusban III. Napóleon hadat üzent Poroszországnak. Attól kezdve a német-francia háború kavargása tartotta izgalomban az embereket. Jókai mint napilap-szerkesztő különösen közelről látott mindent, erre céloz az a mondata, hogy „táviratokra vár”. Még a stílusa is — ahogy elmondja — távirati. Kertbeny ezúttal is kitűnő irodalmi közvetítőnek mutatkozik.

S most lássuk Rodenbergnek küldött levelét¹⁰:

„Berlin, am 7, 11 70. Montags, N° 11, Behrenstraße
Lieber Dr!

Ich antworte Ihnen zumeist Jókai's wegen. Sie thun ihm Unrecht, wenn Sie glauben, er denke nicht an Sie. In jeglichem Briefe läßt er Sie eigens grüßen. Aber allerdings schreibt er auch mir selten, und sein, diesmal deutscher Brief vom 18ten Oktober fängt an: „Fürs Allererste, lieber Freund, muß ich Ihnen erklären, daß ich keine größere Qual auf Erde kenne, als einen Brief zu schreiben, und soll ich einmal in die Hölle kommen, wird mich Luzifer ganz gewiß zu seinem Privatsekretär erwischen, um mir das dortige Leben recht zu vergällen. Also lamentiren Sie nur recht brav über mein Brief-nicht-schreibe-Talent; er ist kein Solovorwurf. Ein hanger Chorus ertönt über mein kahles Haupt wegen nichtgeschriebener Briefe.”

„Für Rodenberg schönsten Gruß! Novelle ist auch halb fertig, aber keine Lust jetzt mit Mondschein malen. Poesie widert an; Heißhunger nach Telegrammen”.

Sie werden begreifen, daß es nur wünschenswert ist, wenn er in solcher Stimmung vorerst nicht im „Salon” debutirt. Daß er Ihnen aber gar nicht geantwortet, habe ich ihm ordentlich unter die Nase gerieben.

¹⁰ Rodenberg-hagyatéék VI, 8, 3.

Meine „Große Leute, kleine Schwächen“¹¹ schick' ich Ihnen nicht eigens nach Pillnitz, da Sie ja schon die meisten Artikel draus kennen, und ohnehin bald zurück sein werden. Dagegen will ich Ihnen einen Roman Jókai's schicken, und vielleicht finden Sie noch Muße, die paar ersten Capitel zu lesen — dann lesen Sie gewiß die ganzen 2 Bde¹²; denn Jókai hat die von Börne den Franzosen nachgerühmte Eigenheit, daß man seine Bücher nicht erst zu lesen braucht, man kann sie leichthin trinken. Und ich möchte gerne haben, daß Sie diesen Geistesbruder kennen lernen, bevor Sie ihn in Dienst nehmen, Ungarisch zeichnet er sich „Jókai Mór“, da im Ungarischen der Taufname immer hinten nachgesetzt wird. Er schrieb daher vor einigen Tagen: „Im Auslande kennt man mich trotz der vielen Uebersetzungen, die aber über Pest nicht hinausreichen, nicht. Auswärtige Journale erwähnen meiner höchstens, wie man einst Ira Aldridge bewunderte, der ein Neger, und es doch zum Comödienspielen gebracht habe. Eine Deutsche schrieb sogar einmal: es existire in Ungarn — und zwar im Besitze des Fürsten Eßterházy — ein *Mohr*, der sich Jókai nennt, und gelungene Romane schreibt. Nun wollte ich aber, daß man an mir nicht den angeblichen Mohren, der Romane schreibt, sondern die Romane selbst anerkenne. Deutscher Schriftsteller kann ich nicht werden. 1ter weil ich sehr wohl weiß, was der Unterschied zwischen deutsch schreiben und deutsch dichten ist; 2ter weil ich meine arme Nation so sehr liebe, daß ich ihr diene schon damals, wo ich von ihr für meine Dienste trockenes Brot, und von ihren Zwinghêrren nur Verfolgung bekam. Jetzund ist aber nicht einmal mit meinem Patriotismus groß zu thun, indem ich für meine literarischen Arbeiten durch das ungarische Publikum so glänzend belohnt werde, wie wohl kein deutscher Schriftsteller.“

Jókai nahm nemlich allein für seine 200 Bde Romane 200,000 Gulden ein, und ist überdies Besitzer des verbreitetsten der politischen Journale. Gewiß ehrenwert für so ein kleines Volk von nur 4 Millionen Magyaren!

Was mich betrifft, so schreibe ich freilich jetzt zumeist nur für den „Hon“ was doch regelmäßiges Monatshonorar von 100 F einträgt; die deutschen Journale zahlen eben nicht schlechter, aber man muß lange betteln gehen, noch dazu mit schon fertigem Artikel, bis man zahlende Aufnahme findet — jetzt um so schwieriger, da alle Journale $\frac{2}{3}$ mit offiziellen Artikeln vollgefüllt sind, die sie aufnehmen müssen. Und dann die Verlustlisten! All das langweilt mich, daher ich deutsch fast gar nicht mehr schreibe.

Wollen sehen, ob wir was finden, wenn Sie zurück sind, und wir konferiren können.

Ärgerlich ists mir, das Payne(?)so knickerisch (!) wurde zu verbieten, mir ferner Hefte des „Salon“ auszuliefern. So sah ich schon seit 6 Monaten mehr kein Heft, da sie bekanntlich auch nirgend in Conditoreien oder Lesezirkeln aufliegen und Th. Lindau mir auch nicht zu Gesichte kommt. Also bin ich ganz & gar nicht au fait, was Ihnen jetzt passend wäre. Am ärgerlichsten ist darüber Frau Dreyschock, meine bisherige Mitleserin, die aber trotzdem Sie und Ihre verehrte Frau herzlichst grüßen läßt.

¹¹ Még 1871-ben megjelent az egész Große Leute, kleine Schwächen. Harmlose Erinnerungen aus der Geschichte, wie aus eigenen Erlebnissen eimen, Berlinben.

¹² Jókai következő három, akkor már németül megjelent regénye közül lehet szó valamelyikről: A régi jó táblabírák, Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán — de föltehető, hogy Kertbeny az utóbbi kettő közül választott. (Vö. Ferenczi Zoltán, List of the Translations of Jókai's Works into Foreign Languages. Budapest, 1926.)

Dr Strousberg hat jetzt mit Avenarius, dem Stadtrathe — frühere Firma: Brockhaus & Avenarius, dann Avenarius & Mendelsohn — gleichfalls eine Verlagshandlung begründet, welche doppelhörig signiren wird. Guten Appetit! Ich will von all dem Krempel nichts mehr wissen!

Hoffentlich geht es Ihrer verehrten Frau, und dem kleinen Mitzwitz erfreulich gut in meinem lieben Pillnitz, an das mich soviel Jugenderinnerungen knüpfen, als ich bei meiner Cousine, dann Frau Bayer-Brück, jetzt Gräfin Lustentels oder so was dergleichen, 1839 weilte, seither mich aber um sie nicht mehr bekümmerte, da sie große Dame geworden, und auch Dresden nicht wieder sah, wo ich seinerzeit bei Tieck, J. Mosen, Pückler Muskau, Th. Hell, Fürst Lynar, Lipinsky, auch noch bei Tiedge verkehrte, die — mit Ausnahme des noch immer lebenden „Verstorbenen“ — längst alle hinüber sind. Gott, man wird alt!¹³

Benützen Sie noch, so lang Sie können, den schönen Spätherbst, lesen Sie Jókai, und kommen Sie dann „hübsch ausgelüftet“ zurück, damit auch ich Lebendighegrabener wieder Ihr erhabenes Antlitz schauen könne.

Mich Allen empfehlend, mit besten freundlichsten Grüßen

Ihr

K. M. Kertbeny"

Úgy látszik, Jókai novellája időközben mégiscsak elkészült és körülbelül egyidőben Kertbeny levelével be is futott Rodenberghez. A Kertbenyéni körülbelül két héttel később kelt Jókai-level már az írói díj kérdéséről tárgyal előkelő nemtörődomséggel, s mintegy igazolva Kertbeny közléseit írójának akkori jövedelméről.

„Verehrtester Herr College

Ich habe Ihnen wohl in vornhinein erklärt, daß mir an einen (!) Honorar gar nichts liegt, doch will ich auf Ihre Nachfrage eine bestimmte Antwort geben. Schicken Sie mir „in recognitionem juris criminalis“ einen Friedrichsdor, und machen Sie die Angelegenheit der Übersetzung mit Kertbeny ab, so gut es geht.

Empfangen Sie meinen freundlichsten Gruß.

Pest. 1870 Nov 21.

Ihr ergebenster
Jókai Mór."¹⁴

¹³ A Kertbeny által emlegetett személyek közül nem mindegyiknek a kiléte állapítható meg. Payne és Th. Lindau bizonyára a Salon kiadójával voltak kapcsolatban. — Dr. Strousberg, a „vasút király“ a korszak egyik jellegzetes alakja, a rohamosan fejlődő, fiatal német kapitalizmus vállalkozó-típusa volt. Pályája 1866 körül indult, néhány év alatt ő lett Németország egyik legnagyobb tőkése, a vasutak építője és tulajdonosa Romániától Magyarorszáig, de ezenkívül a legkülönbözőbb vállalkozásokba fektette a tőkéjét. Kertbeny 1870-ben jellemzést írt róla: Dr. Bethel Henry Strousberg. Biographische Charakteristik. Von Ernst Korfai. Mit Portrait. Berlin. Nagy feltűnést keltő bukásáról a Deutsche Rundschau is megemlékezett: Der Strousberg'sche Concours. 1875. október—december, 482—487. p. — Drezdában Szinnye (Magyar írók, VI. 133.) szerint 1842-ben járt Kertbeny. Ezt az adatot támogatják más följegyzések is, viszont levelében Kertbeny az 1841-ben elhunyt Tiedge-t még élőként emlegeti. Ludwig Tieck (1773-1855) 1842-ben ment el Drezdából. Julius Mosen (1803—1867) drezdai ügyvéd, író. Hermann von Pückler-Muskau (1785—1871) katonatiszt, útleíró. Th. Hell: Karl Gottfried Theodor Winkler (1775—1856) jelentéktelen drezdai költő, író, színházi szakember álneve. Fürst Lynar, egy Drezdla-környéki birtokos arisztokrata család tagja. Karl Lipinsky (1790—1861) lengyel hegedűművész, drezdai koncertmester. Christoph August Tiedge (1752—1841), a költő utolsó éveit Drezdában élte.

¹⁴ Rodenberg-hagyaték VI, 6, 15.

A novellát Kertbeny tehát lefordította, s a „Salon” következő évfolyamában, de csak egy évvel Jókai levelének kelte után, 1871 novemberében meg is jelent, ámbár a fordító megjelölése nélkül: Maurus Jókai, *Ein Zweikampf mit Gott. Erzählung nach ungarischen Familienüberlieferungen* címen.¹⁵ Magyarul viszont a megegyezés ellenére már korábban, az *Igazmondó* 1871. évi 8—17. számában nyomdafestéket látott, s itt *Párbaj Istennel. (Regényes korrajz)* volt a címe.¹⁶ Még 1870 végén pedig akadémiai székfoglalójával olvasta fel Jókai Mór.¹⁷

Kiviláglik ebből, hogy Jókai a *Párbaj Istennel* című elbeszélését eredetileg Rodenberg *Salonja* számára, német nyelvű közlésre és német közönségnek írta; — erről eddig a Jókai kutatás nem vett tudomást. Az elbeszélés Kertbeny-féle fordítását sem Ferenczi Zoltán, sem Gál János nem említi.¹⁸ Pedig ha figyelembe vesszük a novella keletkezésének történetét, sok minden világosabbá lesz benne. Mindenekelőtt az asszimiláció nagyvonalúan ábrázolt, de nagyon erősen kiemelt ténye, s az a rokonszenv, mellyel Jókai — az *Új földesúréhoz* hasonlóan az asszimilálódás tényét körülveszi. Az elbeszélésben ezt a házasságkötés is hangsúlyozza. Az átokverte magyar nemes labanc-családra a német polgár házassága hozza a megváltást. Mi más ez, mint a kiegyezés irodalmi vetülete? Német közönségnek szólhat az elbeszélés egy részének színhelye is: a hétéves háború, Porosz- és Szászország, Berlin, Potsdam. Nekik a Magyarországot és a magyar viszonyokat mintegy ismertető részletek, a pusztá rajza, a magyar történelmi utalások pl. Corvin Mátyásról, aki negyvenezer diák számára építtetett akadémiát Budán s eljárt megnézni, mit tanítanak a falusi iskolákban, vagy Mária Terézia koráról, amikor újra benépesült a török-pusztította Alföld munkálkodó paraszttal stb. Sőt lehet, hogy az elbeszélés romantikája is német közönségre számít, amilyen Jókai ifjúkorában volt. A *Párbaj Istennel* lényegében romantikus típus-história, az átokkal mozgatott romantikus drámák motívumtípusából. Van benne imálatba esapó nőgyűlölet, cigányszerelem, apagyilkosság, testvérháborúság, átoktörő szerelmi érzés. Mindenesetre ahhoz a realizmusba hajló irányhoz képest, amelynek Rodenberg mint szerkesztő szívesen adott előnyt, túlhaladott volt, s ha nem is érdektelen, de már eléggé korszerűtlen.

Rodenberg tetszését Jókai novellája — úgy látszik — nem is nyerte meg, mert további kapcsolatukra a Goethe—Schiller Archivum nem mutat nyomokat. Négy év múlva Kertbeny is elhagyta Berlint: fáradtan és beteg, megöregedve, ha szellemileg nem is öregen — hazatért. Egy évvel halála előtt írta Rodenbergnek utolsó nagy művéhez, a Magyarországra vonatkozó német irodalom bibliográfiájához csatoltan¹⁹ utolsó levelét. Ebben is ugyanolyan

¹⁵ Salon, 1871 november. 70—101. p.

¹⁶ *Igazmondó*, 1871. 8. sz. 65—66. p. 9. sz. 72—74. p. 10. sz. 80—82. p. 11. sz. 88—90. p. 12. sz. 96—98. p. 13. sz. 104—105. p. 14. sz. 112—114. p. 15. sz. 120—121. p. 16. sz. 128—129. p. 17. sz. 136—138. p.

¹⁷ Az első közlemény alatt megjegyzi az *Igazmondó*.

¹⁸ Ferenczi Zoltán i. m. a német fordítások között 184. számon említi az elbeszélés egy másik fordítását: *Ein Duell mit Gott und andere Erzählungen* — mely azonban csak tizenhat évvel a Salon kérdéses évfolyama után jelent meg (Ford. L. Wechsler, Berlin, 1887). — Gál János, Jókai élete és írói jelleme. Berlin, 1925. szintén nem tud a fordításról.

¹⁹ Kertbeny Károly, *A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete*. 1. köt. Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok 1454—1600. Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke. Budapest, 1880. CLXXXIV, 760 p. — Kertbeny levelének katalógusbeli száma a Goethe—Schiller Archivumban: Rodenberg-hagyaték VI, 8, 3.

lelkes hazafi még, mint volt, még mindig 1848 eszmekörében él, mint a nagy napok idején. Megható olvasni levelének végső mondatát, amelynek tárgyi-lagos „keltezése” mögül átsüt a tüzes emlékezés.

„Herrn Redakteur Dr Julius Rodenberg in Berlin

Nicht dem Redakteur zur kritischen Besprechung in seinem schön-wissenschaftlichen Journal — das von einer trockenen u speziellen Fachschrift kaum Notiz nehmen kann — erlaube ich mir den I Bd meines großen Werks „Ungarische Bibliografie” zu übersenden, sondern als hommage d’auteur dem einst gegen mich so wohlwollend gewesenen Schriftsteller u Kollegen, und aus weiter Ferne als Zeichen dankbarer Erinnerung an das Haus Rodenberg.

Mit bestem Gruße
K. M. Kertbeny

Auf linkem Auge erblindet, den linken Arm gebrochen, Martyrer der Nierenleiden, doch wie gewohnt vom Morgen bis zur Mitternacht — fort-kritzeln und seit 7 Jahren fast nur mehr vom Quellenwasser lebend — aber sonst sorgenfrei in der Heimath.

Ofner Bruckbad, am 15 März 1881

Als Petöfi, Vasváry u Jókai 1848 das erste zensurfreie Blatt drucken ließen.”

*

Vámbéry levelei Rodenbergnek

A Deutsche Rundschau 1874 októberében indult meg, Vámbéry pedig már ugyanez év júniusában megírta első levelét Rodenbergnek a lap ügyében. A fürge szerkesztő tehát munkatársakat toborzott még folyóiratának megindulása előtt, s így esett a választása a nagyhírű orientalistára is. A negyvenkétéves Vámbéry pályája magasán állt. Angol és német nyelvű munkái és előadásai nyomán nevét jóformán az egész világon ismerték, 1858-ban megjelent német-török szótára és 1867-ben kiadott csagatáj tanulmányai (*Čagataische Sprachstudien*. Brockhaus kiadás, Lipcse) tekintélyt szereztek neki német tudományos körökben, ragyogó útleírásai (*Reise in Mittelasien*, 1864; *Meine Wanderungen und Erlebnisse in Persien*, 1867; *Skizzen aus Mittel-Asien*, 1868) számtalan olvasót. Rodenberg ez utóbbtól indítatva kereshette föl levelével, mert Vámbérynek nagy tudásán, műveltségén és élénk szellemén kívül határozott írói tehetsége volt: eleve ségben, színességben útleírásai érdekfeszítő regényekkel vetekednek.²⁰

Az első levél, melyet Rodenberg Vámbérytól kapott, csak megerősíthette afelől, hogy helyesen választott. A kellemes iróniának, csevegő stílusnak szellemes és csillogó ötvözete ez a kis írás: nem sért, de csipked, öntudatos, de azért nem öntelt.

²⁰ Vámbéry írói jellemzéséhez és adataihoz vö. Munkácsi Bernát, Vámbéry Ármán tudományos munkássága. (Különnyomat a Budapesti Szemle 162. kötetéből) 99. p.

„Pesth, den 15 Juni 1874.

Hochgeehrtester Herr Doctor!

Ihrer überaus freundlichen Aufforderung entsprechend, erkläre ich mich herzlichst gerne bereit, in die Reihe der Mitarbeiter der Deutschen Revue treten zu wollen. Ich habe gleich im Anfang die Anregung einer solchen Idee mit wahrer Freude begrüßt, und ohne Kompliment für Komplimente geben zu wollen, muss ich erklären, dass Ihre persönlichen Bestrebungen mir genug Bürge dafür sind, dass die Deutsche Revue, trotz der allgemeinen Ansicht: dem Deutschen sei der Satz — „Utile dulci“ — aus der tiefsten Seele verpönt — dennoch bestehen und beliebt sein wird.

Es ist wahr, die Hohenpriester der deutschen Wissenschaft, werden sich vielleicht noch lange zurückhalten ihre Berufsgenossen in Frankreich und England nachzuahmen. Diese Herrn erinnern mich lebhaft an jenen türkischen Stylisten, der den Satz aufgestellt — „Je reicher der Faltenschmuck desto schöner die Braut — je complicirter der Satz, desto schöner der Styl —“ Ja die Herr'n Pedanten, deren Existenz überigens sehr vonnöten ist, sollen einmal gründlich belehrt werden, dass das deutsche Lesepublikum eine gute Revue geniessen kann und dem Zustandekommen einer solchen Zeitschrift wird Ihre künstlerische Feder am meisten behülflich sein.

Was meine Wenigkeit anbelangt, so will ich die Besprechung der politischen, sociellen und literarischen Verhältnissen *des mohammedanischen Asiens* übernehmen. Jedoch muss ich die Bemerkung vorauslassen, dass meine Arbeiten, ich bin Ungar von Geburt und Erziehung, der obendrein in sechs lebenden Sprachen schreibt — der geneigten Nachsicht des Herausgebers besonders bedürftig sind. Um dieselbe bittend zeichnet

in wahrer Hochachtung
H. Vambéry²¹

A következő levél arról tanúskodik, hogy Vambéry mindjárt — még a Deutsche Rundschau első számának megjelenése előtt — munkához látott, de arról is, hogy új kapcsolatát mindjárt személyes ügyében is fölhasználta.

„Pertisau

a/ Achensee

Tirol

den 13 Aug. 1874.

Sehr geehrter Herr,

Mit gegenwärtigen Zeilen will ich Ihnen erstens anzeigen, dass ich soeben eine für die Deutsche Revue bestimmte Arbeit, nämlich ein kulturhistorisches Essay, betitelt *Die mohammedanische (!) Fürsten der Neuzeit und die europäische Civilisation* unter der Feder habe, die ich gegen Mitte Sept. Ihnen einsenden werde.

²¹ Vambéry leveleinek katalógusbeli száma : Rodenberg-hagyaték XI, 1, 6.

Zweitens würde ich Sie um eine kleine Gefälligkeit ersuchen, und bitte im voraus um gütige Nachsicht. Ich befinde mich nämlich in einer Verlagsangelegenheit mit A. Hofmann 17. Kronenstrasse, als mit dem Director des Vereines für Deut. Literatur; eine Angelegenheit, die gegen Mitte des vergangenen Monats zum Abschluss gelangen sollte, bis jetzt aber aus mir ganz unbekanntem Gründen noch nicht entschieden ist. Ich richtete im Verlaufe der letzten 6 Wochen zwei frankirte, einen recommandirten Brief *und* ein Telegramm an genanntes Haus, habe aber bis jetzt noch *keine* einzige Antwort erhalten. Dieses allerdings höchst (!) befremdende Gebahren ist mir ganz unerklärlich und da es mir nicht möglich ist persönlich (!) in Berlin anzufragen, so ersuche ich höflichst um gefällige Auskunft. 1. Ob benanntes Haus nicht etwa geschlossen worden, oder durch anderseitige Umstände an der Beantwortung meiner Briefe gehindert ist. 2. Ob H. Hofmann, als Director des Vereines nicht geneigt wäre durch einen Bescheid mich meines Versprechens zu entheben, damit ich über meine Arbeit anderseitige Verfügungen treffen könne.

In der Hoffnung, dass Sie so gütig sein werden, mir diesen collegialen Dienst zu erweisen, und mich wenn möglich mit umgehender Post zu benachrichtigen, da ich am 20 d. von hier abreise, zeichnet mi [t] Hochachtung

H. Vambéry²²

Úgy látszik azonban, Vambérynak mégsem volt sürgős a mohamedán fejedelmekről szóló esszé befejezése, mert Rodenberg jegyzetfüzete csak 1875. július 20-án jelzi a kézirat megérkezését.²² Nyomtatásban a *Deutsche Rundschau* 1875. évfolyamának július-szeptemberi számában jelent meg²³ *Mohammedanische Fürsten der Neuzeit und die europäische Zivilisation* címen „von Professor Dr. H. Vambéry in Pesth”. Sikeresült bemutatkozás volt, szellemes anekdotákkal megtűzdelt élénk kritika a XIX. század különböző török, perzsa és közép-ázsiai uralkodói fölött, akiknek az lenne a feladatuk, hogy példát mutassanak népiüknek műveltségben, józanságban, emberségben, de — sajnos — nem töltik be hivatásukat. Hogy népiük műveltsége emelkedjék, maguknak a fejedelmeknek volna előbb nevelésre szükségük — zárja Vambéry a gondolatmenetet. Ennél nem jut tovább. Ekkor is, később is természetesen tekinti a gyarmati rendszer főnállását, legfeljebb az a problémája, ki legyen a gyarmatosító. Ilyenkor Vambéry az angolok mellett dönt. A gyarmati népek fölzsabadításának és önállósításának gondolata föl sem merül benne.

Első cikkét még abban az évfolyamban követi a második, *Bosnien und die Herzegowina oder die slawischen Untertanen der Pforte*²⁴, s ebben Vambéry megjósolja, hogy a mohamedán szlávok adandó alkalommal aligha fognak híek maradni a török hatalomhoz. Vallásuk és a balkáni népek törökgyűlölete ellentétes hatás alatt tartja őket, s az európai műveltség vonzásának eredményeképpen vagy maguk fogják haladásukat kikövetelni, vagy felszabadítja őket Európa.

Két első cikkével Vambéry a *Deutsche Rundschau* legelőkelőbb munkatársai közé került, s kapcsolatát az egész világon elterjedt folyóirattal szinte

²² Rodenberg-hagyaték XXXIII, 1. Manuscripten-Buch, August 1874—August 1881. 141. számon: „H. Vambéry: Moham-Fürsten der Neuzeit”.

²³ 437—452. p.

²⁴ 1875. október—december, 242—256. p.

halála napjáig megtartotta. Rengeteg munkája között olykor mégis hosszú évek teltek el, míg ismét cikket küld a szerkesztőségnek. Nem lett semmi abból a tervéből sem, amellyel 1876-ban írt levelében foglalkozik.

„Pertisau
a/Achensee
Tyrol
20/6 76

Sehr geehrter Herr!

Bei Zusendung des mir bestimmten Packets scheint eine Verwechslung stattgefunden zu haben. Ich habe nämlich anstatt „Kurdistan“ und „Islam“ ein dänisches Buch über Phylosophie (!), einige Hefte von Meyer Eisenbauliteratur und eine Schul-Geographie erhalten, die zu besprechen ich natürlich (!) keine Fähigkeit habe.

Ich bitte daher das Verfehlt richtig stellen zu lassen und zwar möglichst bald, denn sonst komme ich für die nächste Nummer Ihrer geschätzten Zeitschrift zu spät.

Auch ein Exemplar meiner „Sittenbilder“²⁵ ist mir eingeschickt worden, doch das ist kaum einer Besprechung würdig.

Meine Photographie werde ich nächstens einsenden, doch würde ich *speciell* die Ihrige erbitten, denn obwol unbekannt, schätze ich Sie sehr hoch. Ihre Ferienreisen in England haben mich auf äusserste entzückt. Auf jedem Blatte fand ich alte bekannte Züge, meisterhaft gezeichnet — und old England schwebte mir an den Ufern der Donau frisch vor den Augen.

Hochachtungsvoll ergebenst
H. Vambéry (!)''

1894-ből találunk újra leveleket Vámbérytól. Az elmúlt tizennyolc év alatt tetőfokára hágott az imperialista korszak hatalmainak versengése a gyarmatokért. A közel-keleti kérdésben az angol-német ellentét olykor robbanásig feszült. De megindult az európai műveltség és technika térhódítása a keleti népek kialakulóban levő nemzeti burzsoáziájában és értelmiségi rétegeiben, mindenfelé elégedetlenség és forrongás volt tapasztalható, bár ennek éle egyelőre inkább az elmaradt keletiek világnézeti kötöttségei, mint a gyarmatosító nyugatiak hatalma ellen irányult. Vámbéry érdeklődését a keleti népek kultúrmozgalmai nagymértékben foglalkoztatták. A *Deutsche Rundschau* 1893-ban cikket közölt tőle a közép-ázsiai mohamedánok kulturális szabadságmozgalmairól *Freiheitliche Bestrebungen im moslimischen Asien*²⁶ címen, de Vámbéry e törekvések igazi rugóját vagy nem látta meg, vagy nem akart rámutatni, s a keleti népek elérendő eszményének a Nyugat „szabadságát” és „liberalizmusát” tekintette. A perzsa sah európai utikönyvének megjelenését — amelyről személyes kapcsolatuktól indítatva akar írni — ismét csak a

²⁵ Hermann Vámbéry, *Sittenbilder aus dem Morgenlande*. Berlin, 1876.

²⁶ 1893. október—december, 63—75. p.

műveltség elterjedése szempontjából nézi, noha nem minden kicsinylés nélkül. Két levél foglalkozik azzal az írásával, mely azután a *Deutsche Rundschau*ban *Der König von Persien über Deutschland*²⁷ címen megjelent. Benne — furcsa módon — tüzei a németek keleti érdeklődését, egyúttal a maga irányát is védve, mely a nyelvészet és az útleírás mellett most már egyre erősebben hajlik a keleti és a gyarmatpolitikai kérdések publicisztikus megvilágítása felé.²⁸

Budapest, den 20 Feb. 1894

„Hochgeehrter Herr,

Der König von Persien hat mir ein Exemplar seines als Mss gedruckten Buches zukommen lassen, das er über seine letzte Europareise geschrieben. In demselben ist von seinem Besuche in Berlin und namentlich von seinem Empfange durch Kaiser Wilhelm ausführlich die Rede, und ich gedenke diesen Theil Ihnen in einer freien Übersetzung (!) zukommen zu lassen, vorausgesetzt dass Sie den Artikel ungefähr ein Druckbogen, in der April Nummer der Deutschen Rundschau bringen wollen. Es ist zwar nur eine trockene Erzählung (!) von Daten, oft an den kleinsten Einzelheiten, aber nicht uninteressant.

Um gefällige (!) Antwort bittet

Achtungsvoll

H. Vambéry”

„Budapest. Universität

Feb 26. 1894.

Hochgeehrter Herr!

Ich sende heute unter X Couvert den versprochenen Aufsatz, dochist derselbe nur ein halber Bogen stark, da der Originaltext, äusserst monoton, auf den Leser ermüdend wirken würde, und für Zeitschriften ist es notwendig frisch und lebendig gehalten zu werden. Hoffentlich werden Sie denselben, wie er nun vorliegt in der April Nummer bringen können.

Ihre Zeitschrift ist entschieden die beste auf dem Continente und ich würde häufiger bei Ihnen vorsprechen, wenn Sie dem praktischen Osten mehr Aufmerksamkeit zu widmen geneigt sind. Deutschland sollte sich wol (!) mehr für das actuelle Asien interessiren.

Mit Hochachtung

H. Vambéry”

Öt évvel később Rodenberg — a német irodalomnak tett szolgálatai elismeréséül — professzori címet kap. A gratuláló levelek és táviratok özönében ott van Vambéry egy zárt levelezőlapja is, a következő szöveggel:

„Hochgeehrter Herr Professor,

Gestatten Sie mir dass ich Ihnen gelegentlich Ihrer wolverdienten (!) Auszeichnung meinen aufrichtigen Glückwunsch übersende.

In collegialer Hochachtung

Ihr ergebener

H. Vambéry

Budapest 15. Nov. 1899”.

²⁷ 1894. április—június, 96—104. p.

²⁸ Vö. Vambéry, *The Coming Struggle for India*. London, 1885.

Nem egészen fél év telik el a következő levélig, melyben Vámbéry egy beküldött cikkének változtatását hagyja — kissé ugyan kelletlenül — jóvá. A cikk politikai, az európai hatalmak perzsiái vetélkedéséről szól, s az idők különös óvatosságot kívánnak politikai kérdésekben, különösen egy a Rodenbergéhez hasonló polgári liberális folyóirat szerkesztősége részéről. Címe, ahogy a levél kelte után negyedévvel megjelent: *Die europäische Rivalität in Persien und die deutsche Bagdadbahn*,²⁹ — tartalma: annak a helyzetnek a bemutatása, amely a Perzsiában érdekelte hatalmak között a németek emlékezetes vasútépítése nyomán keletkezett. Franciaország — írja benne Vámbéry — ezzel már nem egyetlen riválisa Angliának Perzsiában. A németek sikere óriási: „Macht und Gewalt imponieren im Oriente mehr als anderswo”. —

„Budapest den 17. Feb 1900

Hochgeehrter Herr Professor,

Da mir selbst viel daran gelegen ist unsere alten Beziehungen aufrecht zu halten, so gebe ich meine Einwilligung zu der in Vorschlag gebrachten Veränderung. Es wird allerdings eine kleine Lücke entstehen, doch Sie, als Deutscher, haben Recht die national-politischen Interessen Ihres Landes zu regardiren. Ich will und muss meinen seit einem halben Jahrhundert verfochtenen Prinzipien treu bleiben.

Mit collegialischen (!) Gruss
Ihr ergebenster
H. Vámbéry”

Még hét év múlva is emlékezett rá Vámbéry, hogy a Bagdad-vasútról szóló cikkét a szerkesztőség politikai okokból kifogásolta. Mikor a *tatárok művelődési törekvéseiről* szóló tanulmányát felajánlja, egyúttal mindjárt hangsúlyozza politikátlanságát. Számunkra azonban nagyonis politikai ez a cikk, — a levélben emlegetett címen jelent meg 1907-ben³⁰ — mert a cári Oroszország nemzetiségpolitikájáról ad képet, egy gyarmati sorba erőszakolt nép küzdelmét mutatja be a műveltségért, s mert tudjuk, hogy e népnek már csak tíz évig kellett várnia a felszabadulásra.

A tanulmányban Vámbéry ismerteti a tatárok 1906-os, Nyizsnij-Novgorodban tartott kongresszusát, amelyen — mint írja — „nemzeti testként léptek a nyilvánosság elé” és magatartásukban „meglepő szabadságérzés” nyilvánult meg. Fejlődésüket vallási hagyományok nem gátolták, mert az orosz cári hatóságokat nem érdekelte (mint a perzsákat vagy a törököket), hogy alattvalóik megsértik-e a koránt. A kezdetlegesebb körülmények között élő tatárokat társadalmi tradíciók sem kötötték meg úgy, mint a török vagy perzsa mohamedánokat: ez is segítette fejlődésüket. Vámbéry éppen ezért arról ábrándozik, hogy a tatárok majd valamiféle közös török irodalmi nyelvet hoznak létre, s ezzel majd egy közös török birodalom előfeltételét is megteremtik. . . Úgy látszik, csak kiesúszott a tollából valamiféle délibábos politikai koncepció, amitől pedig levelének tanúsága szerint tartózkodni akart. . .

Első levele a tárgy lényegéről szól, a másodikat a hetvenöt éves tudós csöndes öngúnya teszi bájossá.

²⁹ Deutsche Rundschau 1900. április—június. 206—220. p.

³⁰ Uo. 1907. július—szeptember. 72—91. p.

„Budapest. den 15. Feb. 1907

Geehrtester Herr Professor!

Ich erlaube mir anzufragen, ob Sie geneigt wären, einen Aufsatz betitelt — „Die Kulturbestrebungen der Tataren —“ von ungefähr 20 Druckseiten zu veröffentlichen. Es ist dies eine Studie die auf eingehende Forschung der original tatarischen Zeitschriften und Publikationen beruht, und die ausser mir in Europa niemand zu schreiben imstande ist.

Politische Anspielungen sind daselbst gänzlich ausgeschlossen der Gegenstand ist von rein kulturgeschichtlicher Seite behandelt und wird jeden gebildeten Menschen interessieren.

Um baldige Antwort bittend zeichnet in alter Freundschaft

Ihr ergebener
H. Vambéry”

„Budapest. 18 Feb. 1907.

Sehr geehrter Herr!

Mit der heutigen Post habe ich meinen Aufsatz über die Tataren Ihnen zugeschickt. Ich bitte im vorhinein um entschuldigung für die Mühe die Ihnen mein Deutscher (!) Styl verursachen wird. Der älternde Polyglott verliert so manche Elasticität seiner frühern Sprachgewandtheit und dem lässt sich leider nicht abhelfen.

Mit herzlichen Grüßen
H. Vambéry”

A tatárokról szóló cikke után azonban úgy látszik, most már a szerkesztőség kívánt Vambérytól politikai állásfoglalást, mégpedig Kis-Ázsia kérdésében, és II. Vilmos szájaíze szerint valót, azaz angol-elleneset. Vambéry azonban hű marad egész életének fővonalához, s megígéri ugyan, hogy fog írni, de a maga felfogása szerint. Előkelő kapcsolataira sem felejt el utalni. . . .

„Vorderbruck. N. Oest.

July 16. 1907

Sehr geehrter Herr Professor!

Ich beharre bei meinem Entschluss: die Möglichkeit eines *friedlichen Zusammengehens der Deutschen und Engländer*³¹ in Kleinasien zu beweisen; dies um so mehr da ich der erste gewesen, der in der XIXth Century gegen die anglo-germanische Feindschaft das Wort gesprochen. Nur ein Jahr später hat Momsen in gleicher Richtung sich geäußert.

³¹ A dőlt szavakat valaki — nyilván a Deutsche Rundschau szerkesztőségében — vastag vörös. vonallal aláhúzta.

Nur kann ich vorderhand kein definitives Versprechen geben, da ich im Herbst den Sultan besuchen muss, und von ihm ist nicht so leicht abzukommen.

Ob ein Monat früher oder später, Sie werden jedenfalls fraglichen Artikel bekommen.

Mit ausgezeichneter
Hochachtung Ihr
alter Mitarbeiter
H. Vambéry”

A kérdéses cikk azonban nem készült el soha. Vambéry a *Deutsche Rundschau*ban utoljára a tatárokról írt. Két évvel később még mentegeti ugyan magát, mert nem szokta meg, hogy be ne váltsa ígéreteit. De megváltozott körülötte a világ is. Útvesztőit, a nemzetközi politika fortélyait talán már nem is értette úgy, mint azelőtt, amikor még bátran nyúlt bele a legnyüzsgőbb darázsészkekbe, és örömét lelte a ravasz módszerekben, amelyeknek segítségével mindig sértetlenül kihúzta belőlük a kezét.

Utolsó levelét Rodenbergnek 1909-ben írta meg Vambéry Ármin.

„Budapest 2. Sept 1909

Sehr geehrter Herr Professor,

Was mich gehindert hat meinem Versprechen bisher nachzukommen, ist lediglich der Umstand dass ich ungern in das Wespennest deutsch-englischer Rivalität hineingreife. Ich will demungeachtet einen Versuch machen, und sollte derselbe mislingen (!), so werde (!) Sie binnen kurzen (!) einen andern Beitrag erhalten.

Es freut mich zu sehen wie rüstig Sie auf der literarischen Bahn fortschreiten und ich wünsche Ihnen vom Herzen eine lange Fortsetzung dieser Thätigkeit. Bei mir zeigen sich allmählig (!) Spuren eines geistigen Erschlaffens, trotz dem ich erst 78 Jahre alt bin. Ich bin ganz gesund aber ich werde bald müde. Ich bin nicht nur ein alter sondern *der* alte Mitarbeiter der Deutschen Rundschau.

Mit herzlichen Grüßen
Ihr ergebenster
H. Vambéry”

Az agg tudós még négy évig élt, a szerkesztő egy esztendővel élte túl. Nemcsak a véletlen kapcsolta össze őket, hanem a korszak, a hit az európai kultúrában és a polgári humanizmus eszményeiben, amelynek esendő voltát nem vették észre. S nemcsak őket fűzte ez össze, hanem hozzájuk csatolta a csak valamivel idősebb Jókait és Kertbeny Károlyt is, ámbár ők még a romantika nemzedékéből kapták indításukat. Leghamarabb Kertbeny távozott közülök; Jókai fáradhatatlan fordítója volt s az öt legnagyobb magyar világjáró között portrét rajzolt Vambéry Árminról. Vambéry stílusán félreismerhetetlenül ott van Jókai írói hatása, anekdotázó modorát átveszi, sokszor fordulatait is; humoruk oly rokon; Jókai pedig keleti képeihez Vambéry gazdag élményeiből merít. Ez utóbbi megállapítás filológiai hitelességére maga Vambéry szolgál

adattal. Ő írja, hogy amikor — több közéleti személyiség között — Jókaitól megkérdezte egy újság, mik a legkedvesebb olvasmányai, Jókai a Bibliát, Shakespeare-t és Vámbéry műveit nevezte meg.³²

Itt közölt leveleik adatok a magyar-német szellemi kapcsolatok történetéhez, amelynek a weimari Goethe—Schiller Archivum még nem teljesen kiaknázott lelőhelye. Az adatokhoz a Magyar Tudományos Akadémia által lehetővé tett tanulmányutam során jutottam.

Vajda György Mihály

³² Vámbéry Ármin, *Küzdelmeim*. Budapest, 1905. 283. p. Vö. Munkácsi Bernát i. m. 99. p.

SZEMLE

SZABOLCSI BENCE KÉT ÚJBÓL MEGJELENT KÖNYVE

(*A zene története az őskortól a XIX. század végéig.*

Budapest, 3/1958; Zeneműkiadó Vállalat. A továbbiakban *Zt.*

A melódia története. Vázlatok a zenei stílus múltjából.

Budapest, 2/1957; Zeneműkiadó Vállalat. A továbbiakban *Mt.*)

„Az élet tudósa” — így nevezi a 60 éves Szabolcsi Bencét MARÓTHY JÁNOS (Muzsika, 1959. augusztus: II. 8. sz.). Valóban, nem adja-e Szabolcsi Bence azzal is fényes példáját az elnevezés találó voltának, nem figyelmeztet-e azzal is a történelem szívverésére, hogy elénk vág és új kiadású zenetörténetének előszavában élesen fogalmazza meg a húsz évvel ezelőtt írt könyv újbóli megjelentetésének problémáját. „Ez a könyv... a második világháború kezdetén készült — írja, — nyomasztó viszonyok között s olyan közönség számára, mely akkor a sorok között is kívánt és tudott olvasni. Az a világ s az a közönség már a múlté; de a munka egyszer s mindenkorra születésének bélyegét viseli, egy távolodó korszak kétségeinek és reményeinek visszlényét és árnyékát. Van-e hát még mondanivalója a mai olvasó számára? Ezt csak maga az olvasó döntheti el. A könyv szerzője tisztában van vele, hogy a mai igényű átdolgozás voltaképp új könyvet kívánna, s ami az eredeti szöveg megtartására bírta, inkább csak a szerkezet, melyet máig helytállónak érez. Az első kiadások (1940, 1943) zárófejezete felett így is annyira eljárt az idő, hogy el kellett maradnia; egyébként azonban az olvasó ma is, közel húsz év múltán, a könyv eredeti szövegét veszi kézhez, mindössze néhány nélkülözhetetlen javítással és kiegészítéssel.” — Vállaljuk hát ezúttal az olvasó szerepét és megpróbálunk válaszolni Szabolcsi Bence kérdésére. Kiterjesztjük a vizsgálatot *A melódia történetére* is, mert ki fog derülni, hogy a két könyv együttes vizsgálata jobban eligazít, mint különválasztásuk.

1.

A feladat magában is rendkívül vonzó. Hiszen Szabolcsi Bence köztudomás szerint egyike legszebben stilizáló tudósainknak, minden munkáját örömmel olvasni. Helyenként szinte szépprózaként röppenek fel mondatai, bekezdései, és ragadják magukkal a könnyű, érzékletes megértés útján az olvasót. Mintha a klasszikus ókor tudományos irodalmának ideálja éledt volna fel: a stílus érzékeny igényeit egyaránt teljesítenie kell minden írott alkotásnak, akár megtörtént, akár meg nem történt dolgokat ad elő. Mert a stílus nem henye dísz, hanem testet öltött tartalom, a megértés kulcsa.

A zenetörténet különben is, egész külső megjelenésével derűsen vállalja az olykor lenézett „népszerű tudományos munka” szerepét. Lemond a nagyító alá való lábjegyzetek tengeréről, bőven és sokoldalúan illusztrálja szövegét

és nyájasan fordul az irodalomban, képzőművészetben, tudományokban és egész kultúránk történetében valamennyire járatos olvasóhoz. Neki szól.

Annyira, hogy a fent írt nyájas olvasó — belefeledkezve a zene izgalmas történetébe — szinte észre sem veszi, milyen hatalmas méretű adattár és tudásanyag fekszik a szerző trezorjaiban, könnyeden írt műve aranyfedezeteként. Még a melódiatörténet jegyzetei láttán csak gondolkozóba eshetünk, megragadhat az impozáns és időszerű, sokoldalú tájékozottság elének táruul gyűjteménye. De ki gondol arra, hogy a zenetörténet ki nem írt jegyzetanyagát a tíz évvel megírása előtt kiadott, kétkötetes Zenei Lexikonban keresse és találja meg?

Nem gondolunk rá, mert Szabolcsi zenetörténete teménytelen érdekes adatát feldolgozva, egységes logikai építmény megannyi téglájaként közli velünk. Nem a tudományos módszer és küzdelem fáradságát akarja áthárítani az olvasóra azzal, hogy elébe zúdítja az adathalmazt és szeme láttára izzadja ki belőle következtetéseit. Nem, Szabolcsi kész ebédet talál a vendég terített asztalára, nem a konyhai kellékek gazdag hollandi csendéletével traktálja. Az ő adatai már megmunkált és leszűrt adatok, ebben a fordított, visszaidéző folyamathatn már illusztrációi, példái a gondolatmenetnek. Ha könyve csak adattárnak készült volna, nem kellett volna a könyv utolsó fejezetét sem elhagynia. De az összefoglaló szemlélet számára az adat annyit ér, amennyire szolgálja az egész tudományos kép hűségét. Mivel a XX. század zenéje időközben tengersok új adatot produkált önmagáról, az így feltáruul összefüggésben a régiek sem azt jelentik, mint korábban. El kellett maradniuk.

Már a Zenei Lexikon, TóTH ALADÁRRAL közös nagy munkájuk is azzal tünt ki, hogy nem egyszerű adathalmaz volt. Lexikális bábeltornyok épülnek ma is hatalmas apparátussal; sokkal terjedelmesebbek és részletesebbek, mint a mi harminc éves lexikonunk. De a mienk enciklopédia volt a szó eredeti értelmében: meghatározott, egységes és aktuális zenei világkép szülötte, egy felvirágzó zenekultúra alapműveltségének bázisa. Ezt az utat járja tovább Szabolcsi Bence zenetörténete is. Talán megütődik rajta valaki, hogy egy-egy nagy mesterről aránylag milyen keveset, és mennyire nem tételes életrajz formájában fogalmazottat olvashat benne. De a könyv átfogó szemléletének éppen az a legszembetűnőbb jegye, hogy nem zeneszerzők, előadóművészek vagy műfajok mozaikszerű időrendi áttekintése, hanem a zene életének folyását kíséri nyomon. Aszerint emel ki egy-egy szerzőt, világít rá egy-egy műfaj-történeti mozzanatra, amint ez vagy amaz válik a szemünk előtt lejátszódtó történet prótagonistájává, a térnek vagy időnek egyik vagy másik pontján.

Nem kétséges tehát, hogy Szabolcsi Bence zenetörténete hatalmas tudásanyag feldolgozásának eredménye, egységes szemlélet szülötte, és megírása, szerkezete ennek az egységes szemléletnek a szolgálatában áll. Ezt az átfogó szemléletet, mint szerkesztési elvet éppen ma különösen meg kell becsülnünk és igazat kell adnunk Szabolcsi Bencének, aki módszerét, szerkezetét ma is aktuálisnak érzi idézett előszavában.

A továbbiakban azt kell felderítenünk, hogy ennek az áttekintő szemléletnek milyenek a tartalmi jegyei, igazolják-e Szabolcsi könyveinek újbóli, változatlan megjelentetését. Ennek a gondolatmenetnek a vezérfonalát azonban igazában *A melódia története* adja kezünkbe.

2.

Ahogyan *A zene történetét* a Lexikonnal kapcsoltuk össze, mint annak summáját, *A melódia története* a zenetörténetet summázza. Matematikai nyelven szólva, szinte a zenetörténet differenciálhányadosának tekinthetnők. A sor azzal teljes, hogy a melódiatörténet végére, függelékbe illesztett tanulmányok Szabolesi kutató módszerének alapgondolatait, elveit sűrítik össze. Bennük együttesen tárul fel és rétegeződik egymásra zenei, és egyben egész történeti világképe, így tudjuk meg, hogy szerinte — Arany Jánossal szólva — „hol foly az a finom ér, melyen halad cselekvés, érzet, eszme . . .”

Fel kell figyelniünk már magában arra a körülményre is, hogy Szabolesi Bence a zenetörténet lényegét már évtizedekkel ezelőtt a melódia történetében látta, tehát a zene lényegét a melódiában. Olyan korszak volt ez, amikor „a dallam felbontásának, megszüntetésének” gondolata már hosszú ideje divatos és modern jelszónak látszott az egész nyugati zenevilágban, s az epigonizálódó dódeka-fónia korában kockázatot vállalt az a tudós, a maradiság václját vonta magára, aki a zene történetét a melódia történetére redukálta. Csak később derült ki, hogy valójában nem elmaradt kora avantgárdista szemléletétől, hanem megelőzte, haladóbb volt annál. Hogy a dallam az ő szemléletében nem elvont és elméleti „szukcesszív hangmagassági viszony”, hanem egész hangzó valóságában konkrét, tonalitáshoz kötött, saját jelentésű alakzat, amely „emberalakká és cselekménnyé” válhat, „mely éppannyira sors és egyéniség, amennyire éneklő vonal” (*Zt.* 373.), az legjobban éppen a felhómló dallamról mondott kritikájából derül ki: „Olasz népiesség és olasz diatónia éppúgy szorosan összetartoznak, mint német akadémizmus és német kromatika. A szimmetria-igény itt éppúgy meglazul, mint a tonális körzeté; a kromatika természetes velejárója, hogy a dallam elveszíti természetes súlypontját (ide jut *Reger* és *Schönberg* nemsokára) és csak irányserű, alakatlan mozgás marad belőle” (*Mt.* 227—228.). — Egy másik helyen (*Mt.* 272.) így teszi fel a kérdést: „lehetséges-e a pentatóniát elvi általánosságban, testetlenül vizsgálni, függetlenül a dallamformáktól, melyekben jelentkeznek — s nem kell-e mindinkább ráeszmélnünk, hogy pentaton stíluson lényegében valamely ötfokú hangrendszer és bizonyos dallamszerkezeti elv *együttes*, konkrét jelentkezését értjük, hogy tehát végeredményben nem pentaton stílust, hanem pentaton *stílusokat* ismerünk?”

Az ilyen konkrét formában értelmezett zenét a melódiatörténetben is ugyanazzal az átfogó, univerzális igénnyel közelíti meg, amely zenetörténeti tájékozódását jellemzi. „Ő az egésznek bátran nekironta” — pótolhatnók az előbbi Arany-idézet ide tartozó elejét. A specializálódás, részletproblémák aprólékosan félnék kihüvelykezése korában bátran hirdeti meg a zenetörténet nagyvonalú áttekintésének igényét, térre, időre, kulturális körre és társadalmi rétegre való leszűkítés nélkül. „Forduljunk tehát a zene történetéhez s legyünk rajta, hogy amit így nevezünk, valóban a zene egyetemes története, a teljes emberiségre, a teljes Földre, a teljes történelemre kiterjedő zene-életrajz legyen, ne pedig egy-egy fejezet, kiszakított részlet, mozgalmal epizód, melyet európai helyzetünk és szakkutatásunk szükségserű korlátai következtében megszoktunk az *egésznek*, egyetemes kozmosznak tekinteni.” (*Mt.* 338.), írja 1938-ban. „Az egész” gondolata teszi szükségserűvé Szabolesi műveiben, hogy a zenét ne magában vizsgálja, hanem a kulturális élet minden ágának összevetése alapján. Innen erednek nála a gyakori utalások, összehasonlítások

az irodalom, a képzőművészetek, a tudományok, a filozófia, az egész emberi gondolkodás és kultúra jelenségeivel, amelyek között a zene is csak egyik módja az embernek maga kifejtésére.

Itt jutottunk el Szabolcsi Bence történelem-szemléletének középpontjához: az ember egész világához. A zene története csak egyik aspektusa az emberiség történetének, mint ahogyan egész világunk az ember világa. „A zenei földrajz alapvonalai” (1938) láttán fölényesen legyintene a felületes olvasó: „Miljó-elmélet! jól ismerjük!” — mindaddig, míg egy-két lappal odébb ki nem derül, hogy a zenei földrajznak, az egész földrajznak is annyi az értelme, amennyire a természet, a táj az emberi társadalom életének, méghozzá nagyönis aktív és cselekvő életének, fejlődésének színhelye. „... a kultúra változó tünetényeiben az emberi élet, embercsoportok életének valóságát kell látnunk és megkeresnünk. A zene mögött is ott áll az oszthatatlan emberi élet; csak módszereink hiányzanak még, hogy egyiket a másikban lemérjük” — olvassuk az említett 1938-as cikk 3. pontjában (Mt. 337—338.).

Ákárhogy nézzük vagy nevezzük is, egyre inkább bebizonyosodik az, amit már korábban is joggal gyanítottunk: hogy az egészben, logikus összefüggésekben való szemlélet Szabolcsi történetírásában *dialektikus* szemlélet és módszer jelent. A dialektikus módszer többi attribútuma: az egésznek *ellentétek egységéként*, *mozgásában* való szemlélete ezek után magától tűnik szemünkbe írásaiból.

„Azok az ellentétek, amelyek a régebbi zenetudomány számára áthidalhatatlan *vagy-vagy* formájában tátongtak a zsákutcák végén, az ő számára nem egymást kizáró, hanem egymást feltételező és kiegészítő, dialektikus ellentétek, csak együttes vizsgálatuk adhatja meg a feleletet a legizgalmasabb kérdésekre. Ember és természet éppúgy csak egymásból érthető meg a történelemben, mint az egyén és a társadalmi közösség. „Az összeütközés tehát nem Weber személyes ügye, nem egyéni véletlen, hanem egy korszak elrendelt végzete volt; ámbár ki tudná és ki merné a korszakból kiszakítani az ember külön életét?” — kiált fel a zenetörténetben (321.).

Ha a zene éppúgy magát az embert jelenti, élete éppúgy az ember életének tükre, mint bármely más megnyilatkozása, hogyne volna különösen érdekes és jellemző a zene életmódjára a közösségi szabály, az ősképlet, a *makám* és *egyed megvalósulásainak* egybevetése? Egyes és általános dialektikája a zene életében sehol olyan kristálytisztán nem mutatkozik meg, mint a népzene biológiájában. Ezért egészül ki Szabolcsi zenetörténeti világában a hagyományos műzenére korlátozott kutatási mód a népzene és a műzene szimultán, egybevető vizsgálatává. Így derül ki, hogy azok a törvények, amelyek a népzene érvényesek: az egyes megfogalmazás és a korra, társadalomra jellemző tipikus alakzat összefüggései — mutatis mutandis — ugyanolyan dialektikával érvényesülnek a műzenében, mint a népzeneben. Újabb „vagy-vagy” oldódott fel a dialektikus módszer kohójában: a népzene és műzene hagyományozott ellentéte. „Népzene és művészi zene élete szorosan összefügg: *egyik a másikba oldódik: egymás felé törekszenek*, életükkel-sorsukkal valamiképp kiegészítik egymást. Egyik sem áll mozdulatlanul; egymás tenyészhelyei felé terjeszkednek.” (Mt. 346.), idézzük ugyancsak „A zenei földrajz alapvonalai”-ból.

Ezek az ellentétek tartják állandó mozgásban, tartják egyáltalán életben a zenét, éppúgy, mint mindent ami él, eleven, keletkezik, elmúlik és meghal. „Talán egyetlen élő stílusról sem mondhatjuk el, hogy nyugalmi helyzetben van, hogy minden pontján egyenletesen megállapodott és kristályos; nem,

hiszen épp a szerves élet elmaradhatatlan jelensége a belső mozgás, a folytonos kiválasztás, a morzsolódás és hullámverés. A szervezet él, tehát ég és éget, elhasznál és elhasználódik : egyensúlya minden pillanatban felborul és minden pillanatban igyekszik helyreállítani ; ezért árad és apad, feszül és ernyed, összetorlódik vagy szertehull ; örökké „útban van”, lényege a mozgás. Így minden élő stílus selejtez, kopik, morzsolódik és kiválaszt ; *folytonosan* vonulnak a hullámok a perifériák felé, folytonosan tolódik a régi anyag a határszélekre.” (Mt. 344—345.). „... a páros mozgás, centripetális majd centrifugális sugarával, mintha minden organikus zeneélet szív működése lenne ; ha megszűnik vagy egyoldalúvá lesz, ha az anyag már csak kifelé sodródik, befelé többet nem : a zenekultúra elaggott, élet-egyensúlya véget ért.” (Mt. 348.).

A szüntelen mozgás időbeli törvényének, magának a történelemnek a páratlan érzékeltetése is ebből a dialektikus gondolkozásmódból fakad. Ezért válik a klasszicizmus Szabolcsi történeti folyamatában romantikus erők egymásnak szegülése, dinamikus kifejlődése közben pillanatnyi egyensúlyi helyzetté, amely a következő pillanatban már önmagát emészti fel, saját belső egyensúlyának felborultával. „Az *à capella*-zene valami titkos bosszúállással magába szívja a hangszerek érzéki pompáját, hogy széttörje vele önnön elveit, korlátlan uralkodójává teszi a szót, hogy lerombolhassa a polifóniát, hirdeti saját elégtelenségét, hogy vallhassa a drámát. Az első lépés ezen az úton a madrigál ; második az énekes csoportok halmozása, feltornyozása olyan magasságra, ahol a kórus megszűnik élő szólamok szövevénye lenni, hanem átalakul színes freskókká, hangtömbökké, az orgona és a zenekar testvérévé, — még egy lépés és maga is zenekarrá változik” — olvassuk az elmúlt cinquecentóról zenetörténetében (137.).

A szüntelen mozgásnak ezt a dinamikáját más módon nem lehet ábrázolni csak szerencsés *csomópontok* kijelölésével, amelyekből előre és hátra gombolyított szálak vezetnek a történelem belső összefüggéseinek megértéséhez. Ilyen csomópontok kijelölése, megragadása Szabolcsi történeti módszerének egyik legerősebb oldala. Nemcsak a zenetörténet fejezeteinek beosztása tanúskodik erről, hanem a melódiatörténet fejezeteinek kijelölése is. Sőt, a csomópontok nemcsak térbeli vagy időbeli, tehát történeti, hanem logikai értelemben is pilléreivé válnak a kutatásnak. Mint ahogy történetileg csomópont az a nagy stílusváltás, amelyet Európa zenéje a XVIII. században él át, s amelyet Szabolcsi más műveiben is (*Európai virradat, Művész és közönsége, Adalékok az új magyar népdalstílus kialakulásához*) több oldalról feldolgozott, úgy csomópontja logikailag a zene élettanának a makám-elv, az ornamentika, zene és földrajz, ötfőkú kultúrák létrejötte és fennmaradása, illetőleg diasporája, a beszéd és a dallam kapcsolata, — megannyi fejezete a melódiatörténet függelékének. Az a vázlatyszerűség is, amelyre Szabolcsi a könyv előszavában hivatkozik, éppen ebből a módszerből fakad. A „termékeny pillanatok” ilyenfajta felsorolása akkor is megteremti az összefüggés éltető áramkörét, ha az egyes fejezetek nem is csiszolódtak egybe minden apró eresztékükkel.

Szabolcsi stílusának sok ismert vonása válik érthetővé dialektikájának ilyen felfejtése nyomán. Előre utalások és visszaemlékeztetések, két történeti esemény váratlan időbeli egyeztetése (mint Muszorgszkij haláláé és Bartók születéséé 1881-ben ; Zt. 387.), egy-egy feszült ellentétet sűrítő kép, mint amilyen a Taorminában a mediterrán tájkéért lelkesedő Brahms látványa (Zt. 368.) nem henyé irodalmi fogás, hanem szemléletes bemutatása az ellen-

tétek mozgásából élő egészek. A stílus forrongó dinamikája, pátosza és lendülete minden eszközt igénybe vesz, hogy érzékeltesse az olvasóval a kifejezhetetlent, megfogalmazza a megfogalmazhatatlant, a mindennél bonyolultabb életet. A gyakori paradoxonok, mint a „boldog bánat”, „maradandó elmúlás” Palestrina „kettős szépségének” jelzésére, a szemlélet, a tartalom természetéből következnek és sokszor többet mondanak, mint sok tudákos szillogizmus. Rögzítheti-e az állandóan mozgót, a soha nem nyugvót más, mint a művészi képzelet, anélkül, hogy a rögzítéssel meg is ölné? Ez a kényszer ragadja Szabolcsi Bence tudományos prózáját is nemegyszer a művészi széppróza területére.

3.

Lehet-e forrása és következménye ilyen emberközpontú, emyire társadalmi és emyire dialektikus zenetörténeti látásmódnak másfajta társadalmi kép, mint mélyen demokratikus? Az újnak, a születőnek a szeretete Szabolcsi Bence történet-látásában is mindig újra meg újra a zenét teremtő, zenével élő plebejus tömegekre irányítja figyelmünket. Ifjúságában legszemélyesebb élménye a paraszzenéből megújuló magyar műzenei kultúra felvirágzása. Akarva, nem akarva észre kell vennie a paraszti tömegeket az egész európai zenetörténet minden fordulóján. Az európai dallam-történet hajnalán éppúgy megszólal hangjuk, mint a reneszánsz, a reformáció nagy korszakaiban; Bach János Sebestyén éppúgy az ő nevükben beszél, zenél, mint Haydn, Mozart vagy Beethoven; az orosz zene megújulásának éppúgy hősei, mint a magunkénak. Verdi művészetében utoljára válik cselekvő hőssé a mediterrán dallamosság, a nép hangja a polgári korszak alkonyatán, és Szabolcsit szíve, szimpátiája csalhatatlan érzéssel vonja hozzá, távolítja az elboruló német zenétől.

Társadalomkritikája legélesebben és legközvetlenebbül természetesen arról a korról szólal meg, amelyet az ő nemzedéke éppen a háta mögött hagyott. Nem kápráztatja el a kapitalista XIX. század zenei „virágkora”. Tisztán látja, hogy ez az aranykor sok tekintetben csak látszat. A zene útja csalhatatlanul jelzi a hanyatlás, a felbomlás szimptomáit. Liszt Ferenc virtuóz pályájának csillogása mögött éles szemmel tárja fel a tőkés társadalom művészetellenességét. A népszerű művész kulisszái mögött ott tátong a megalázó nyomorúság, „... a csillogó pódiumokon meg a kiadók és szerkesztőségek előszobáiban való versenyfutás a nyilvánosság kegyéért; és ettől senki sem menekül az 1830-as Európában, aki a közönség elé mer állni, akinek szüksége van a nyilvánosságra. A művész és a művészet, a tehetség és az agyvelő olesó lett, — ki ad érte kevesebbet? S az ezer torokkal lármázó zsbivásári tülekedés csak annak kegyelmez, aki nyomban fölébe tud kerekedni, aki saját eszközeivel győzi le, mint Liszt Ferenc; de aki képtelen ilyen gyors győzelemre, az egész életén át viseli sebeinek nyomát, mint Berlioz és Wagner.” (Zt. 329—330.). — Vigasztalan Wagner-képe is a kapitalizmus művészetét mutatja be ellentmondásaival, végső magányával. „Wagner nemzedéke a *Jungdeutschland* mozgalomával lépett ki a világba és Bismarck nagyiparos, imperialista Németországa idején húzódott belőle vissza, megtette az utat a romantikától a naturalizmusig, a nemzeti forradalomtól a kapitalista gyarmatpolitikáig; postakocsin indult és gyorsvonaton érkezett meg.” „... Wagner mennél inkább győzött a közvéleményben s mennél inkább a nyilvánosság számára élt, annál többet vesztett őszinteségéből. De minden elrejtőzésnek van határa. Irodalmi önéletrajza megtelhetett irányzatos torzításokkal; zenei önéletrajzában azonban

köntörfalazás nélkül, vagy inkább minden köntörfalazás mellett is őszintén kellett magáról vallania. *Trisztán*-ban kétségtelenül a század minden erénye és minden bűne összpontosult: homály, nagyszájú pesszimizmus, görcsös önkívület, a mindent-feloldásig és elmosásig feszített kromatika, fantasztikus és kusza bozótja a modern zenekari sokszólamúságnak; amellettszeveszett, földöntúli szenvedély, a testet öltött szertelenség, mámor és hisztéria, az a felszabadult ösztönvilág, amely önnön túlságába veszve, önkéntes vággyal és csömörrel, természetes feloldásként rohan vele a halálba." — Végül: „*Parsifal*, Wagner életének utolsó győzelme, mint költője maga mondotta róla, lényegében „menekülés e világ elől". Végzetes szavak ezek, a teljes modern zene sorsára jellemzők; mert ez a művészet egyre inkább csak menekülni tud már a növekvő európai útvesztőben." (Zt. 354—357, passim).

Befejezi a képsorozatot a nagyhírű, nálunk is sokáig és sokak szemében megingathatatlan tekintélyű múlt századvégi zenetudomány lesújtó kritikája: „... a kor tétovázása és meghasonlottsága oly mély, hogy a teljes zeneéletet és zenegondolkodást, még a zenetudományt is áthatja. Fétis és Ambros, a modern zenetörténet megalapozói még inkább a haladók mellett foglaltak állást a század közepe táján; azóta Jahn, Chrysander, Spitta, a nagy monográfusok, Hanslick, a zenei forma öncélú szépségének hirdetője, Kretschmar és Riemann, a zenei analízis megalapozói jobbra a konzervatív vagy reakciós álláspontot képviselik. A tudomány megijedt a haladástól... vagy helyesebben nem lát benne haladást, hanem ragályt, felbomlást, veszedelmet." (Zt. 363—364.).

Készítsünk rövid áttekintő számadást arról, hogyan is állt Szabolcsi *A zene története* megírása, *A melódia története* lényeges fejezeteinek koncipiálása idején kora zenei szemléletével. (A kor zene szemléletén itt a nyugati zenét és zenetudományt kell értenünk, mert abban az időben másat nálunk nem ismertek.) Zenetörténeti vizsgálódása középpontjába állította a dallamot olyan korban, amikor divatjamúlt ócskaságnak látszott, szinte eltűnt a zenei kategóriák sorából. Szemvédeyesen vizsgálta az énekes monódiák életmódját az elvont hangszeres gondolkodás szélsőséges diadalainak idején. Munkássága egyik alapját a népzene kutatásában találta meg, amikor a nyugati zene avantgárdistái az eredetiség nevében mondtak átkot a népzenei ihletésű muzsikára. A zenei alkotás szélső individualizmusának idején feltárta a közösségi formaképzés, a típus óriási jelentőségét a zene életében. Amikor a nagyváros művésze azzal tetszelgett magának, hogy alkotásában független a társadalomtól és a közönségtől, Szabolcsi a művész és közönség egymásrautaltságát írta meg, a zenét a társadalom funkciójaként vizsgálta. Amikor a művész öntudata az „odi profanum vulgus" göggyében csúcsosodott ki, Szabolcsi mélyen demokratikus meggyőződéssel hívta fel a figyelmet a plebejus tömegek szerepére a zene és az emberiség történetében. Kiemelte a realista alkotásmód jelentőségét, amikor már a „korszerű" esztétika régen a művészet öncélú „függetlenségét", valóságtól való idegenségét védte. Az ember és az emberiség szemszögéből vizsgálta a zenét a teljes elembertelenedés korában.

Mindezt olyan dialektikus módszer birtokában végezte el, amely merőben megbízhatatlannak, dilettánsnak látszott a kor nagyon sok, logikájában nem bízó tudósa számára. A steril filologizálással szemben az igazi, eleven filológiai tudományt vallotta és művelte. Az elszigetelt adat földhöz tapadt „igazságát" helyére állítva, az átfogó logika biztonságával mutatta be az életet, az adatok összességének eleven, mozgó és összefüggő valóságát, biztos

pillantással látott túl az agnosztikus szűk pesszimizmusán. Ebben a biztonságban teljes tudományos méltósággal vállalta a tudomány népszerűsítőjének akkor lenézett, ma egyre megbecsültebb szerepét. A kor általános nyugat-európai zenetudományos felfogását ezzel jóval megelőzte. Az utóbbi években kezd mind erősebben hangot kapni, pl. HANDSCHIN zenetörténetében, WALTER WIORÁÉK módszerében a népzenei szempontú zenetörténeti vizsgálat fontossága. De azt ne higyük, hogy ez a fajta álláspont már általános, már győzelemre jutott. Hirdetőinek lépten-nyomon bele kell botlaniuk a régebbi kor Beckmessereibe. Ha egy nyíltabb tekintetű nyugati tudós arra a merész gondolatra jut, hogy az 1770-es évek európai zenéjében bizonyos kromatikus, romantikusan moll hang egységes érvényre jutása nem lehet véletlen, sőt, talán ilyen jelenségek a nagy francia forradalomra készülő társadalom egész életével is valamilyen összefüggésben lehetnek, voltaképpen néhány évtizedes késéssel a maga tapasztalatából igazol egy olyan jelenséget, amelyet Szabolcsi Bence munkáinak olvasói már régen tudnak és természetesnek találnak. És mégis, egyszerre csak jelentkeznek cáfolói, akik a legvadabb véletlenekre hajlandók inkább gyanakodni, csak hogy valamiképpen el ne kelljen ismerniük a zene és a társadalom egyik kézenfekvő összefüggését.

Szabolcsi Bence zenetudományi módszere közvetlenül gyökerezik a népzeneből újraéledő magyar zeneművészet és zenetudomány két óriásának, Bartók Bélának és Kodály Zoltánnak tevékenységében. Erről a magaslatról kitekintve láthatta már negyedszázaddal ezelőtt másképpen, korszerűbben és haladóbban a zene egész világát, mint korának akkor nálunk ismert tudománya. És ez az előnye számos kortársával szemben még mindig fennáll. Ez a szemléletmód engedi meg, hogy könyveiből ma is okuljunk, hogy méltán tarthassa módszerét ő maga is aktuálisnak.

Ha pedig most befejezzük gondolatmenetünk körútját és a könyvek korszerűségének próbáját nemcsak saját koruk, hanem a mi mai álláspontunk felől is megnézzük, tesszük ezt egy világszerte most születő, növekedő marxista igényű zenetudomány nevében, tehát voltaképpen nem is a ma, hanem a holnap fényénél. Ezzel a mértékkel pedig tanítónkra és küzdőtársunkra kell ismernünk benne, aki nálunk évtizedekkel előbb kereste a dialektikus és materialista zenetörténeti vizsgálat útját-módját. Akkori módszereiből ma is sokat tanulhatunk és örülünk neki, hogy most is útmutatásai alapján, vele együtt járhatjuk tovább ezt az utat.

Ujfalussy József

I. SIPOS: GESCHICHTE DER SLOWAKISCHEN MUNDARTEN DER HUTA- UND HÁMOR-GEMEINDEN DES BÜKK-GEBIRGES

Budapest 1958. Akadémiai Kiadó. 344 l.

A szlovák nyelvjárások részletes feldolgozásának gondolata egyre inkább tért hódít a szlovák nyelvészek körében. A szlovák irodalmi nyelv kialakulása és fejlődése ugyanis olyan szorosan összekapcsolódik a nyelvjárások problematikájának, a nyelvjárási jelenségeknek a tisztázásával, hogy az egész szlovák nyelvtudomány számára szinte létfontosságú követelmény a dialektológia előtérbe helyezése. A szlovák nyelv múltjának feltárásához a legfonto-

sabb kules a nyelvjáráskutatás, melynek elengedhetetlen formája a különböző nyelvjárási egységek monografikus feldolgozása. A monográfia kitűnő lehetőségeket ad arra, hogy a kutató a nyelvjárások részletes arculatát, az egyes nyelvi motívumokat meglehetősen pontossággal felvázolhassa, vertikálisan és horizontálisan egyaránt.

A szlovák nyelvjárásokról készült már néhány monográfia (J. STANISLAV, Liptovské nářečia. 1932, E. PAULINY, Nářečie zátopových osád na hornej Orave. 1947, J. ŠTOLC, Nářečie troch slovenských ostrovov v Maďarsku. 1949, F. BUFFA, Nářečie Dlhej Lúky v Bardejovskom okrese. 1953, G. HORÁK, Nářečie Pohorelej. 1955, P. ONDRUS, Stredoslovenské nářečie v Maďarskej ľudovej republike. 1956 — hogy csak a legismertebbeket említsem), s ezekhez csatlakozik most Sipos István munkája a bükki Huták és Hámorok lakóinak nyelvéről. Hogy a szerző a magyarországi szlovák nyelvjárások eléggé gazdag anyagából éppen ezt a nyelvjárási egységet választotta ki és dolgozta fel, az véleményem szerint szerencsésnek mondható. E szlovák települések nyelvi jellege ugyanis sok érdekes, gyakran merőben új és sajátos probléma meg tárgyalását hozza magával. Ehhez szorosan kapcsolódik néhány elvi és módszertani szempont megvitatása is.

*

Sipos munkája két nagy, formailag csaknem teljesen önálló részre tagolódik, melyek azonban tartalmilag szorosan egybekapcsolódnak és kölcsönösen kiegészítik egymást. Az első rész (14—110) a bükki Huták és Hámorok településtörténetét tárgyalja, a második rész (110—325) az itt létrejött szlovák települések nyelvvel foglalkozik.

A szerző könyvének bevezető fejezetében (5—13) fölvezolja a bükki szlovák községek földrajzi tekvését, tájékoztat bennünket az anyaggyűjtés módszereiről és tapasztalatairól, majd kitér ŠTOLC fentebb említett művének ide vonatkozó megállapításaira, melyekkel sok tekintetben nem ért — mert nem is érthet — egyet. ŠTOLC ugyanis csak nagyon rövid időt tölthetett a bükki falvakban és természetesen, hogy ilyen körülmények között hiányos adatok is bekerültek gyűjtésébe, amivel ŠTOLC maga is tisztában volt. Észrevételei így is sok szempontból értékesek, s ezeket Sipos is több esetben jól felhasználhatta.

A legteljesebb mértékben helyeselhető Siposnak az a törekvése, hogy a bükki szlovák települések különleges összetételű nyelvjárását nem a mai állapotból kiindulva próbálja megfejteni, hanem elsősorban arra a kérdésre akar feleletet kapni: honnan, milyen nyelvi és társadalmi környezetből szakadtak ki e települések első lakói, és milyen nyelvi készletet hoztak magukkal régi otthonukból. Ez a könyv egyik központi problémája, melynek megoldása után már jóval könnyebben ad választ a szerző a különböző nyelvi jelenségekre, mivel azok történeti összefüggései többé-kevésbé világossá váltak.

Éppen ezért szerkesztési szempontból is helyesnek mondható, hogy Sipos először a településtörténeti kérdéseket tárgyalja s csak azok tisztázása után tér át a nyelvi analízisre. Ezáltal a nyelvi boncolgatás során fölbukkanó sok sajátosság már az első részben megvilágított kérdések segítségével megmagyarázható.

A könyv településtörténeti része alapos, sok és elmélyült munka eredménye. A szerző az összes lehetséges támpont felhasználása segítségével igyekszik meghatározni az öt bükki szlovák település keletkezésének időpont-

ját, a megtelepedők kirajzásának gócait, de még az akkori nyelvismeretüket is. E célból figyelembe veszi 1. a származástudatot, 2. az egyházi feljegyzéseket, 3. a levéltári adatokat. A szerzőnek a plébániákon végzett kutatásai nagyon sikeres eredményt hoztak. Először is a diósgyőri plébánia irattárában (ahova kezdetben a Huták egyházilag tartoztak) 1730—1748-ig mind a mai napig megőrződött anyakönyvek, később pedig 1788-tól az újhutai kápolna anyakönyvei adnak igen értékes adatokat a bükki szlovák falvak keletkezési időpontjának a megállapításához. Ezeket egybevetve, ill. kiegészítve az Urbaria et Conscriptiones 1744-es, majd 1766-os összeírásainak bejegyzéseivel, Siposnak sikerült megállapítani, hogy az eddigi felfogástól eltérően, az öt bükki község csaknem száz évvel korábban keletkezett (kb. a Rákóczi szabadságharc után), mint ahogyan azt régebben gondolták.

Szerencsésnek mondható Siposnak az a vállalkozása, hogy megállapítsa az idetelepülő lakosság foglalkozását is, mivel ez részbeni magyarázatát adja az itt létrejött nyelvjárási egységnek. Az országos összeírások alapján megtudjuk, hogy a Huták és Hámorok — eltérően a szokásos mezőgazdasági jellegű szlovák településektől — szakmai munkás települések voltak. Lakóinak származási helyét nagyon széles területen, a Felvidék (Szlovákia) összes megyében és a morva-szlovák szakaszon kell keresnünk. A hely pontosabb lerögzítéséhez óriási segítséget jelent, hogy a XVIII. század utolsó évtizedétől kezdve megvannak a házassági anyakönyvek, melyek feltüntetik a házassalándók származási helyét is. A hámori egyházközség „Historia Domus”-a pedig egy összesítést közöl 1815—16-ból, amely családonként, minden személyről külön-külön kimutatja, hogy milyen nyelven beszél. Noha a kimutatás csak Hámort és Massát öleli fel és az összeíró nem tesz különbséget a szlovák, lengyel, cseh nyelv között, hanem ezeket egységesen „szláv”-nak minősíti, mégis igen jelentősek ezek az adatok, mivel sok találgatásnak veszik az elejét. Nagyon lényeges momentum az is, hogy az összeírásban a nyelv, nem pedig a nemzetiség szerepel.

Az országos összeírásokból és a különböző egyházi iratokból nyert adatok segítségével Sipos megállapítja, hogy a vizsgált öt község lakosai nem egy rövidebb időközben telepedtek meg, hanem több hullámban érkeztek ide a Felvidék különböző megyéiből, Morva-Sziléziából, de még Galíciából is. Továbbá eme adatok birtokában Sipos meggyőzően mutatja ki, hogy miért lett az egyik községben a kelet-szlovák nyelvjárási elem az uralkodó, ugyanakkor viszont a másikban mondjuk a nyugatszlovák színeződés érvényesült. A megtelepedett lakosság jellemzője kezdetben a többnyelvűség volt. Kétharmad részben két- sőt háromnyelvűek (szláv, német, magyar, egy-két esetben latin), egyharmad részben egynyelvűek (szláv).

A továbbiakban Sipos azt vizsgálja meg, hogy a fejlődés a nyelvhasználat terén milyen irányban haladt. A többnyelvűség leredukálódott, a német teljesen kiveszett, Hámorban és Ómassán pedig csaknem teljesen eltűnt a szlovák is. Ennek okát a szerző a lakosság foglalkozásában keresi és találja meg, miközben szépen mutat rá a (nagy)üzem unilingvizáló hatására.

A könyv első részében tehát sikerült a szerzőnek tisztázni a bükki falvak keletkezésének megközelítően pontos idejét, lakóinak eredeti lakhelyét és nyelvjárási jellegét. Ennek megállapításánál felhasználja a családi és keresztnévek adta lehetőségeket is, hangtani és szóföldrajzi szempontból vizsgálva azokat. A családnevekkel kapcsolatban Sipos értékes és hasznos megállapításokat tesz, de úgy érzem, több esetben egy kicsit óvatosabban kellett volna

eljárnia. Véleményem szerint pl. az olyan adathból, mint az egyik összeírásban szereplő *Pongyolák* név, nem következik szükségszerűen az összeírást végző személy magyar volta, ahogyan azt Sipos állítja (65. oldal). Szerinte az összeírónak szokatlan volta a középszlovák *pondélok* *o-e-o* hangsora „s a magyar vokális harmónia értelmében *pongjolok*-ok csinált belőle. Mivel *-ok* képzőt nem talált a többi névnél, ezért a gyakori *-ák* képző hatására a nevet *Pongyolák*-ra módosította.” (65.) Alig tartom hihetőnek föltételezni az összeírást végző személyről, hogy a magyar magánhangzó illeszkedést (és nem a helyesírást!) szem előtt tartva, továbbá figyelembe véve a szláv *-ák* képző előfordulási arányát, ilyen tudatosan végezzen korrekciót a lediktált neveknél. Éppen ellenkezőleg: a tapasztalat azt mutatja, ha a csak magyarul tudó összeírók idegen (szláv) neveket jegyeznek föl, azt igyekeznek úgy lerögzíteni, ahogyan az a fülükbe cseng. (Mint ahogyan ezt előzőleg Sipos is megjegyzi. 64. oldal). Egyébként is: akkor ugyanaz az összeíró miért nem csinált a *Kriszák*-ból *Kriszek*-et vagy *Kriszik*-et, a *Franyek*-ből *Franyák*-ot stb., ha az *-ek*, *-ak*, *-ik* képzők segítségével (az *-ok* képző rovására) érvényesíteni akarta a magyar magánhangzó illeszkedést?

A szerző szerint az olyan keresztnevek, mint pl. *Ignatius*, *Casparus*, *Matheus* magyar nyelvterületen nagyon ritkák vagy hiányoznak (55), s ezek, szerinte nyugatszlovák, morva vagy német hatást mutatnak. Ez lehetséges, de nem feltétlenül bizonyos, mert az elmúlt századokban az említett nevek a magyarban is éppen eléggé el voltak terjedve. Bizonyára hasznos lett volna, ha a névkutatásnál a szerző figyelembe veszi az eddigi szakirodalmat (KNEIŽSA I., Felvidéki családnevek, V. BLANÁR, Príspevok ku študiu slovenských osobných a pomiestnych mien v Maďarsku c. munkáját stb.), s így több problematikus esetben (*Kriszák*—*Krúzek* 66. l., *Dolin*—*Dulin* 64. l., *Novik*—*Novek* 40. l.) valószínűleg megnyugtatóbb feleletet lehetett volna adni.

*

A településtörténeti vizsgálódásainál Siposnak nem sikerült szűkebb területre lokalizálni a tárgyalt nyelvjárást létrehozó telepések kiindulási gócait. Miután azonban a kirajzási pontok nagy vonalakban mégis ismertté váltak, azt várhatnánk, hogy a ma használt bükki nyelvjárás egy-egy jellegzetes vonása pontosabban megmutatja azt a kisebb nyelvi, nyelvterületi egységet, ahonnet származtatni lehet. Sajnos, a nyelvi boncolgatás során a szerzőtől erre nem kapunk feleletet. Mégpedig valószínűleg azért nem, mert éppen a sok irányból és több hullámból érkező betelepedés következtében annyira összetett és sokféle nyelvjárási jelleget magábazáró új nyelvjárás alakult itt ki, hogy egy-egy jelenség vizsgálatával — a szerző szerint — nem lehet pontos kiindulási helyet megadni.

A könyv második részében Sipos a bükki Hutáknak és Hámoroknak ezt az új, heterogén elemekből összeolvadt nyelvjárását tárgyalja, amilyen Szlovákia területén nem is fordul elő. A nyelvi analízisnél minden esetben figyelembe kellett vennie, hogy milyen nyelvi, nyelvjárási kategória jutott túlsúlyra egyik vagy másik faluban, melyek a kelet-, nyugat-, esetleg középszlovák sajátságok, hol, milyen esetben vannak ingadozások, bizonytalankodások a fejlődés menetében. Ez a sokféle szempont a lehető legjobb munkamódszerrel követeli meg. Sipos hangsúlyozza, hogy a nyelvi anyag feldolgozásánál a cseh

és szlovák szakirodalomban ma szokásos módszerek alapján jár el. Kérdés azonban, hogy ezek a módszerek megfelelnek-e a *bükki nyelvjárás* tárgyalásánál vagy sem. A cseh és szlovák szerzők a nyelvi vizsgálatnál inkább az aszcendens tárgyalási módot követik és többé-kevésbé ez érvényesül Sipos könyvének nyelvi részében is. Ezen belül azonban a hangtani részben kettős módszert találunk nála. „A bükki nyelvjárás hangjainak eredete” c. fejezetben (112–137) ugyanis aszcendens, az „Egyes ősszláv hangok mai megfelelői” c. részben (137–143) viszont deszcendens módon tárgyalja a hangtani sajátosságokat. Nem vagyok ellenzője az aszcendens módszernek, mivel általában egyszerűbbé, kézzelfoghatóbbá teszi a vizsgált anyagot, jelen esetben azonban — úgy gondolom — helyesebb lett volna a deszcendens módszert alkalmazni. Ha a szerző az egész nyelvi részben következetesen ez utóbbi módszer alapján dolgozott volna, sokkal egységesebb képet rajzolhatott volna a sokrétű bükki nyelvjárásról, mint így. A fejlődés vonala is töretlenül követhető lett volna, arról nem is beszélve, hogy a gyakori ismétlés, amit a kettős tárgyalási módszer eredményezett, elkerülhető lett volna. Így „A bükki nyelvjárás hangjainak eredete” c. fejezetben aszcendens módon vizsgálva a hangfejlődést, a mai *a*, *e*, *o* stb. eredetére keres választ, az „Egyes ősszláv hangok mai megfelelői” c. részben viszont ellenkezőleg: az ősszláv alakokból kiindulva állapítja meg a mai megfelelőseket. Ez azt eredményezte, hogy pl. az ősszláv *ę* megfelelői föl vannak tüntetve a 112–3., 115., 119. és a 140–141. oldalakon, az ősszláv *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* csoport a 113., 116., 120. és 143. oldalakon stb.

Ha a szerző csak a deszcendens módszert alkalmazza, akkor nem következhetett volna be az sem, hogy könyvében nincs szó pl. a palatalizációról általában, vagy a kontrakcióról sem. De ellentét van — módszer tekintetében — a hangtan és az alaktan, valamint a szóképzés tárgyalásában is. Amíg a kettős módszer következtében a Hangtan-ban fölbukkannak az ősszláv alakok is, addig a Szóképzés (157–166) és az Alaktan (167–202) teljesen a leíró nyelvtan alapján áll.

A Hangtan tárgyalásánál a részletekről szólva a következőket szeretném megemlíteni.

112. oldalon az 1. pont alatt levő *duša* szóvégi *-a* hangja nem az ősszláv *a*, hanem az ősszláv *ja* helyén áll.

119. oldalon a 8. pontban a szerző szerint ma *i* van az ősszláv kemény *z* helyén a *dišč* és „talán” a *ližica* szavakban. Ugyanakkor a 138. oldalon az áll, hogy az ősszláv kemény *z* megfelelője ma *i*: *dišč*, *ližica*. Ez az utóbbi vélemény jut kifejezésre a 120. oldal 6. a) pontjában is. Ez a megfogalmazás így zavarólag hat. Ha a szerző úgy gondolja, hogy a mai bükki *i* a *ližica*-ban egy **lyžica*-ra megy vissza és azért használja a „talán” meghatározást, amikor az ősszláv kemény *z*-rel hozza kapcsolatba, akkor a másik két esetben miért szögezi le határozottan, hogy a *ližica* első *i*-je az ősszláv kemény *z*-ből származik? (Egyébként HOLUB-KOPEČNÝ, MACHEK és ŠTOLC is ez utóbbi álláspontot képviseli).

121. oldal 3. pontban az ősszláv *q* helyén levő mai *u*-ra hoz példákat, végül hozzáteszi: „és a kukol ŪH szóban.” Miért kell ezt külön kiemelni, amikor ez szabályszerű (>**kqkolb*)?

122. oldal 5. pontban a szerző szerint a *tört* csoportban az ősszláv *ř* szonáns helyén ma *u* áll „talán” a *murna* szóban. A 142. oldal 2. b) pontjában azonban már minden fenntartás nélkül *u* szerepel ebben a helyzetben. Itt jegyzem meg, hogy a szöszedethen a 268. oldalon a *marhva* mellett *mrkva* és *murva* alak van. Lehetséges, hogy a *murva* *v*-je elírás az *n* helyén?

123. oldalon a szerző szerint az *opačit*-ban a *p* az ősszláv *b* helyén áll. Ez azonban legalábbis problematikus. MACHEK pl. itt eredeti *p*-t tételez fel.

135. oldal 1. b) pont alatt Sipos azt állítja, hogy a *razgi* szó átvétel a magyarból. Ez aligha hihető, hiszen a magyar *rőzse*, s annak *rozga* változata való a szlávból. (Az utóbbi meg éppen a szlovákból. Vö. KNIEZSA SzlávJöv 470—1).

143. oldalon a szerző a *smrek* ~ *smerek* alakot minden kétséget kizáróan az ősszláv *tert* csoportból származtatja. Ez azonban korántsem ilyen bizonyos. MACHEK szerint az ősszláv alak *smbrkō* volt, és VASMERNÁL is **smerk-*, **smbrk-* változatot találunk.

155. oldalon a kvantitás tárgyalásánál tudomást szerzünk arról, hogy a bükki szlovák nyelvjárás a jövevényszavaknál használja a hosszú magyar magánhangzókat, de ennek sem a hangtanban, sem az összefoglalóban, sem pedig a szöszedetben nincs nyoma. Éppen ellenkezőleg, az említett helyeken arról van szó, hogy a jövevényszavak hosszú magánhangzóí megrövidülnek (vö. 114., 122., 130., 135. oldalakat).

Néhány megjegyzés az alaktannal kapcsolatosan :

166. oldal : a szerző szerint néhány egynemű szó neme a bükki nyelvjárásban eltér az irodalmi nyelvtől. Így pl. : a vizsgált öt falu nyelvében csak nőnemű a *pec*, *običaj* stb. Dehát nem így van ez az irodalomban is? Itt nyilván nem az irodalmitól való eltérésről van szó, hanem egyéb nyelvjárásoktól, ahol a *pec*, *običaj* stb. hímnemű szavakként is szerepel.

180—183. oldalakon találjuk a névmásokat. A szerző a szlovák leíró nyelvtan alapján megkülönböztet melléknévi (nemmel bíró) névmásokat („zámená rodové”), de a nyelvtani nemet nem jelölő névmásokat — nyilván szerkesztési elnézés következtében — már nem tünteti fel. Így történik meg az, hogy az utóbbiakat (*kto*, *čo* kérdőnévmás, *ja*, *ti*, *mi*, *vi*, *se*, *še* személyes névmás) is a melléknévi névmások alatt tárgyalja.

202. oldalon vannak a kötőszavak, Sipos azonban nagyon mostohán bánik velük. Összesen háromról tesz említést, holott a szöszedetben alig néhány oldalon a következő kötőszavak találhatók : *a*, *abi*, *aj*, *aji*, *ale*, *či*, *i* stb.

A szerző nem fordít figyelmet az indulatszavakra sem, pedig nyilván azok is szerves tartozékai a bükki nyelvjárásnak. A szótári részben pl. ilyeneket találunk : *no*, *haj*, *ax*, *aha*, *beda*, *čale*, *hajsi* stb.

A nyelvi analízis után szövegmutatványokat közöl a szerző (225—231), majd meglehetősen gazdag szöszedetben (232—325) gyűjti össze a bükki nyelvjárás lexikális sajátosságait. Kár, hogy Sipos nem dolgozta fel e különösen kevert szlovák nyelvjárást a frazeológia és szinonimika szempontjából. A különböző vonzatok, szócsoportok, szólások és szólásmondások, melyek tkp. aranytartalékai az élőbeszédnek, bizonyára érdekes és teljesebb képét mutatták volna a bükki Huták és Hámorok nyelvének. Ez egyben kitűnő alkalom lett volna arra, hogy részletesebb elemzés keretében megvilágítást nyerjen az itteni lakosság kétnyelvűségének kérdése, továbbá a magyar nyelv hatása a bükki nyelvjárásra. Ez a hatás kétségtelenül megvan (a szerző itt-ott utal is rá), s talán jó lett volna összefoglalóan tárgyalni (különös tekintettel a szóképzésre : magyar szó — szlovák képző, és megfordítva, vagy a szó- és mondat-szerkesztésre).

Sipos könyvének 203—224. oldalain summázza a településtörténeti és nyelvi részben elért eredményeket. Sikeres munkájának bizonyítéka, hogy a nyelvi boncolgatás során mindenben igazolódtak a történeti kutatásainál

mondottak. A szerző meggyőző erővel vázolja föl a különböző nyelvi készlettel érkező telepések régi lakóhelyét, s ezt nyelvi adatokkal alátámasztva megállapítja, hogy a bükki Hutákon (Répáshuta, Újhuta) olyan tájszólás keletkezett, mely legközelebb áll a nyugatszlovákhöz, de vannak benne közép- és keletiszlovák jellegzetességek is. Hámor és Ómassa nyelve keleti szlovák jellegű, míg Óhután egy keleti-nyugati-középszlovák tájszólást egybeolvasztó nyelvjárás alakult ki. Sipos általában megjelöli egy-egy nyelvjárási sajátosságait „nyugatszlovák”, „keletiszlovák” stb. jellegét, de — mint már említettem — munkája még eredményesebb lett volna, ha ezt a megjelölést szűkebb területre, jobban körülhatárolható táj és nyelvi egységre korlátozta volna. Ezáltal a régi lakóhelyek lokalizációját nagyobb pontossággal lehetett volna elvégezni.

Mindent egybevetve : Sipos István monográfiája sokrétű és színes anyagot foglal magában. A szerző lényegében helyesen oldotta meg feladatát, könyvének főleg az első része rendkívül izgalmas és meggyőző, de alapjában helyesek a nyelvi jelenségeknél mondottak is. Kétségtelen, hogy ennek az anyagnak a feldolgozásával a szlovák dialektológia értékes munkával gazdagodott.

Gregor Ferenc

KÖPECZI BÉLA (SZERK. BEV.) : II. RÁKÓCZI FERENC VÁLOGATOTT LEVELEI

Bp. 1958. Bibliotheca. 367 p. Aurora X.

II. Rákóczi Ferencet a kuruc szabadságharc vezérlő fejedelmét, a régi magyar történet legnagyobb hatású alakjaként tartja számon a marxista történetírás, forradalmi hagyományaink láncolatában. Államférfiúi és hadvezéri tehetsége mellett kifejtett irodalmi tevékenysége a magyar irodalomtörténetben is méltó helyet biztosít személyének és műveinek. Rákócziban az író alig három évtizede fedezték fel a szellemtörténeti iskola képviselői.¹ A feltáró munkával járó kutatások eredményei mellett, az általános értékelés fogyatékosai a két világháború közötti irodalomtörténetírás módszereit is jellemzik. A kialakított Rákóczi-kép eszmei vonásait alapvetően a magyar polgári történetírás szempontjai határozták meg.

A felszabadulás előtti időszakban megrajzolt írói arcképének és művének értékelésére, ESZE TAMÁS fontos részletkutatásai² és KLANICZAY TIBOR marxista igényű összegezése³ után, TOLNAI GÁBOR akadémiai előadása⁴ irányította az irodalomtörténészek figyelmét. Mivel a polgári kutatás, a helytelen történeti szemlélet következtében nagymértékben elhanyagolta Rákóczi hazai irodalmi működését, és egyoldalúan a száműzött fejedelem írói munkásságára építette értékelését, a hűjdosó eszmevilágát vetítette bele az egész életműbe. Kísérlet sem történt arra, hogy Rákóczit az író, beilleszték a magyar irodalom fejlődésének folytonosságába.

¹ L. ZOLNAI BÉLÁNAK a huszas-harmincas években végzett kutatásait.

² ESZE TAMÁS : A szegénylegények éneke. ItK 1953. 1—4. sz. 5—28. p. — A Merkurius-kérdés revíziója. ItK 1953. 1—4. sz. 57—75. p. stb.

³ KLANICZAY TIBOR : A Rákóczi szabadságharc irodalma. (1703—1711). A régi magyar irodalom. II. rész. Egyetemi jegyzet. Bp. 1953. 356—399. p.

⁴ Rákóczi Ferenc az író. A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei V. k. 1954. 219—235. p.

A marxista kutatásoknak az 1950-es évek utáni kezdeti állapotában TOLNAI sem tudott még teljes képet rajzolni az író Rákóczi-ról. Arra törekedett, hogy felvázolja a helyes szemlélet alapvonásait és felvessen néhány problémát, amelyek a kérdéssel kapcsolatban megoldásra várnak. Tanulmányának célja arra irányult, hogy Rákóczi írói művét egész pályájának, a politikus, a hadvezér és az államférfi tevékenységének folyamatába ágyazza bele, kiemelje szabadságharcos szerepének jelentőségét az irodalom szemszögéből is. Fő műveinek elemzése mellett az 1703—1711 közötti korszak irodalmi munkásságának vázlatos jellemzésében levelezésének részletes vizsgálatára nem kerülhetett sor.

KÖPECZI BÉLÁNAK az előzményekhez képest úttörő kísérlete, a levélíró Rákóczinak bemutatása, előre lépést jelent a feldolgozó munkában. Tanulmányának értékéből semmit sem von le, hogy egy népszerű igényű kiadvány bevezetőjeként jelent meg. Rákóczi eszmeiségének marxista szempontú megítélése már az új életrajz⁵ megírásakor is nagyrészt a levelek bizonyítékain nyugodott. A Válogatott levelek kiadásával még jobban kiemeli fontosságukat. „Úgy hisszük, hogy a levelek alapján helyesbítenünk kell azt a Rákóczi-képet, amelyet elsősorban a bújdosó érzései és gondolatai nyomán formáltak. A tettek, a cselekvés közben felmerült érzések és gondolatok — úgy véljük — többet mondanak jelleméről, mint a tétlenségre ítélt bújdosó elmélkedései, amivel természetesen nem akarjuk lebecsülni sem az Emlékiratokat, sem az Önéletírás történeti és önletrajzi értékét.” (11).

E kiindulás szempontjai nemcsak a válogatás és a bevezető alapvető célkitűzésének tekinthetők, szem előtt tartandók a levelek majdan következő részletesebb vizsgálata során is. Ha aránylag bővebben foglalkozott Rákóczi eszmeiségének, a cselekvő embernek egy újabb irodalmi oldalról történő megvilágításával, és viszonylag kevesebb hely jutott a levélíró irodalmi érdeklődésére, feladatának így is eleget tett. A tanulmány gerincét a 2. és 3. fejezet (8—26) alkotja, Rákóczi emberségének, jellemének, a szabadságharc igazi vezetőjének hiteles ábrázolásával. A levelek tanúbizonyságul szolgálnak a fejedelem haza- és szabadságszeretetének, rendíthetlenségének, önzetlenségének, méltóságteljes hivatástudatának dokumentálására.

A SZEKSFŰ által kétségbevitett államférfiúi nagyságát növelik azok az írásai, amelyek a nemesi osztályönzéssel, a felekezeti ellentétekkel szemben, a nemzeti összefogást sürgetik. A jobbágyság helyzete iránt tanúsított megértésének, segítő szándékának nyomait, a mindjobban előtérbe kerülő főnemesi osztályérdekek nyomása ellenére is megtaláljuk számos levelében. Kiterjedt hadseregszervező, és gazdasági jellegű levelezése mellett helyesen emeli ki Köpeczi a kevésbé ismert diplomáciai működésének legfontosabb mozzanatait. A dokumentumok alapján jogosan állíthatja, hogy a széles látókörrel tanúskodó hazai diplomáciai tevékenysége után „A bújdosásban kétségtelenül voltak külpolitikai illúziói, de volt sok helyes, sőt korát megelőző gondolata is, amelyeket nem tudott megvalósítani.” (23). A bújdosás éveiben kiteljesedő erkölcsi nagyságának megrendítő záróakkordja, Rákóczi utolsó emlékirata a francia udvarhoz, melyet néhány hónappal halála előtt írt „Én ma is lelkes fia vagyok hazámnak, ma is állom esküvésemet, hogy fejedelemségem szabadságát és törvényeit meg fogom védeni.” (12).

⁵ KÖPECZI—R. VÁRKONYI: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1955. 407. p.

A mind ez ideig csak szűkebb körökben ismert, részben kiadatlan levelek közzététele a közönség részére, mind a szerkesztő, mind a kiadó részéről elismerést érdemlő tett volt. Nemzeti hagyományaink és a szocialista hazaszeretet eszményének ápolása szempontjából is dicsérendő, hogy Köpeczi a válogatás és a bevezető elvi célkitűzésekként Rákóczi eszmeiségének kérdését állította. Indokoltnak látjuk a kötet anyagának szándékosan kialakított arányait, hogy az 1703–1711-es évekből válogatott levelek alkossák a bemutatott levelezés túlnyomó részét. Nem ártott volna viszont Rákóczi egész levelezésének nagyságáról és arányairól is tájékoztatni az olvasókat.

Jó szolgálatot tesznek az egyes leveleket megelőző, s azokat korokban elhelyező rövid magyarázatok. Mind e tartalmas tájékoztatók, mind pedig a kísérő jegyzetek, a kötet végén található névjegyzék és a források felsorolása, gondos, színvonalas munka jelei. Mivel a könyv a kuruckor új történeti megvilágítását is szolgálja, a hosszabbra nyúlt levélmagyarázatokat sem tesszük szóvá.

Amilyen világos a kötet eszmei arculata, annyira kidolgozatlan a levélíró irodalmi jellemzése. Mivel e kérdés a maga egészében a megoldatlan irodalomtörténeti problémák közé tartozik, nem írható e vázlatosság a szerző rovására. Kezdeményezése magában véve is eredménynek könyvelhető el, egyben elősegíti a további vizsgálatokat. Rákóczi levelezése sajnos nincs összegyűjtve s így a pontos tudományos szintet megközelítő nézetek kialakítása ma még nehézségbe ütközik. Ha Rákóczi számos esetben jelezte is, hogy levelét sajátkezűleg írta, vagy diktálta, sokszor nem lehet megkülönböztetni, hogy a neve alatt szereplő levelek sajátjai-e, vagy a kancellárián készültek-e. Az általa írt hiteles levelekben megfigyelhető stílusának alakulása, míg a diktált levelekben számolni kell titkárainak stílár alakításával. A kancellisták leveleinek kézírataiban viszont az ő javításai keltenek érdeklődést.

Egy másik tényező is figyelembe veendő Rákóczi leveleinek irodalmi szempontú elemzésénél. Köpeczi rávilágít arra, hogy a magyar, francia vagy latin nyelvű levelek egyaránt alkalmazkodnak a levélírás szabályaihoz, az általános gyakorlathoz. A magyar nyelvű levelek létrejöttében a magyar levélírói hagyomány a döntő. Azok formai elemeinek, nyelvének, stílusának kialakításában kancelláriája és legközvetlenebb munkatársai gyakorlatának nagy szerepe van. (27). A magyar levélírói hagyomány kialakulása összefügg a latin formulák felszívódásával. XVI. századi hiányos levélgyűjteményekben⁶ jól megfigyelhető, hogyan fordították le a különböző latin megszólítási és záróformákat s hogyan igyekeztek azokat alkalmazni a magyar nyelv szelleméhez és a már kialakult magyar szóbeli érintkezés szokásaihoz. (6) A magyar főúri levélirodalomnak mindmáig meg nem vizsgált gazdag XVII. századi hagyománya, melyre nyelvi szempontból a reformáció magyar nyelvűsége ütötte rá bélyegét, közvelenül előzményül s követendő mintául kínálkozott Rákóczinak.

Ijúkori tanulmányai és könyvtárának jegyzéke⁷ azt bizonyítják, hogy latin nyelvű levelezése a neuhausi jezsuiták iskolája s a latin ékesszólás alapos

⁶ SZALAY ÁGOSTON (közli): Négyszáz magyar levél a XVI. századból. Magyar Leveles Tár. I. k. 1504–1560. Pesten 1861, MTA 432 p. — DEÁK FARKAS: Magyar hölgyek levelci. II. k. 1515–1709. Pesten 1879. MTA 464 p. 499 levél.

⁷ Vö. HECKENAST GUSZTÁV: II. Rákóczi Ferenc könyvtára (1701) ItK 1958. 1. sz. 25–37. p. — ZOLNAI BÉLA: Rákóczi bécsújhelyi olvasmányai. ItK 1955. 3. sz. 288–296. p.

ismeretén alakult ki. Köpeczi szerint jól ismerte a francia misszilis levélmintákat is Pierre Dortigne de Vaumorière gyűjteményéből⁸ s hasznára volt a francia ékesszólás és társalgási nyelv ismerete. Francia nyelvű leveleit többnyire maga írta és francia titkárával másoltatta. Kiterjedt külföldi levelezése folytán alkalma volt találkozni a lengyel, az orosz, a török, a francia, a német diplomáciai levelezés formáival is, melyeknek megismerése nem maradhatott rá hatás nélkül.

A Posta rendkívüli szerepe Rákóczi udvarában, és a fejedelem folyamatos, nagyarányú hazai és külföldi levélírói tevékenysége⁹ s a ránk maradt Rákóczi levéltár alátámasztják Köpeczi megállapítását, hogy Rákóczi nem alkalmi levelező volt, hanem rendszeresen és tudatosan sajátította el a levélírás mesterségét, mégpedig a kor legmagasabb színvonalán. Ezzel együtt járt, hogy nagy fontosságot tulajdonított a kifejezési formáknak, a levelek nyelvi és stílusbeli megformálásának.

Mindezeket azért bocsátottuk előre, hogy kiemeljük egyes tényezőknek a fontosságát, melyekkel számolni kell, ha Rákóczi levelezésének irodalmi szemszögből történő értékelését kísérelnők meg. A kérdés mai állapotában is vitás Köpeczi alábbi véleményének befejező mondata, hogy „Rákóczi levelei nemcsak a történetírás szempontjából érdekesek, hanem beletartoznak a magyar irodalom történetébe is. Nem irodalmi levelek, de irodalmi értékű misszilisek.” (7). Nyomban felmerül a kérdés, hogy e megfogalmazás érvényes-e a teljes levelezésre, vagy pedig szűkítendő a leginkább irodalmi érdekű levelek körére. Véleményünk szerint, ha ez ma még mesterséges eljárásnak látszanék is, körülhatárolandó a levelezés ama része, amelynek irodalmi értéke kétségbevonhatatlan. Ehhez azonban szükséges a levelek elismert „irodalmi értékének”, pontosabb meghatározása. Köpeczi is tesz erre vonatkozólag érdekes megfigyeléseket. A problémát azonban, mivel a kérdés tisztázásának a kezdetén vagyunk, szélesebb keretben is felvethetjük.

Az irodalmi levélnek és az irodalmi értékű misszilisnek kormeghatározó mintájaként a XVII. századi francia levéltudomány példáit szokták emlegetni. A kimondott irodalmi levélkultusz hazájában a misszilis levél olyan művészi fokot ért el a század végére, hogy elválaszthatatlan lett a irodalmi levélműfaj fogalmától. Ennek kimagasló megnyilatkozásait azonban nem a hivatalos, az állami, a diplomáciai élet területén találjuk meg, mint pl. Mazarin, Richelieu, XIV. Lajos stb. levelezése, hanem a magánélet, a zavartalanabb, művelt főúri társasági élet szűkebb köreiben, pl. Mme de Sévigné, Bussy Rabutin, korábban Voiture, Balzac leveleiben. Ez a kép megfelel a francia társadalmi és irodalmi fejlődési viszonyoknak. Az ilyenfajta irodalmi levelet keresni a magyar levéltudomány történetében céltalan próbálkozás lenne. De ez még nem jelentheti azt, hogy mai ismereteink birtokában teljesen lemondjunk az irodalmi levél problémájának megvizsgálásáról.

ZOLNAI BÉLA Mikessel kapcsolatban írja erről a kérdéstről „Nyilvánvaló, hogy a levélírás nem volt irodalmi műfaj Erdélyben, aminthogy nálunk sohasem lett azzá, olyan értelemben, mint a francia udvari milieuban. Hiányzott hozzá a társadalmi, bonyolultabb élet: mesterkéltség világ, amely áhítozza és ambicionálja a természetesség virágait. A levél Erdélyben nem lehetett

⁸ L. HECKENAST i. m. 29. p.

⁹ THALY KÁLMÁN (szerk.): Beniczky Gáspár naplója 1707—1710. Rákóczi Tár. Pest 1866, Laufer. 1—233. p.

előkelő szórakozás: társaságbeliek könnyű csevegése, az a természetesség és közvetlenség, amely a régi arisztokrácia, vagy a régi szalonkultúra sajátja. Levelet írni: kivételes és nem mindennapi alkalom. A kifejezések vagy készen állnak nehézkés és szokványos formulákban, vagy úgy kell kifarangni őket. A levél hivatalos érintkezés még a rokonok között is (ez a szertartásosság fokozatosan enyhül, de még a múlt század közepén is érezhető) — páthoszra, emelkedett hangra, a latinus irodalmiság nívójára inspiráló eszköz, amit csak komoly családi vagy politikai ügyekben vesznek elő. Úgy írni, ahogyan beszélünk: ezt csak a virágzó irodalmiság városában tanulhatta meg Mikes. Irodalmi levélíróvá is csak Párisban lehetett.”¹⁰ ZOLNAI érdekes megfigyeléseiben sok igazság van. Ilyen talajon a XVI. és XVII. századi magyar történelmi helyzet következtében nem virágozhatott ki irodalmi színvonalú levéltudomány.

Érdekes rá utalni, hogy a környező országok irodalmában csak a lengyel irodalomtörténészek tartanak számos, a francia társalgó stíltre emlékeztető, irodalmi levélműfajjává nyilvánított levelezést a XVII. század végén, Szobieszki János és felesége, Marie-Casimire levélváltása alapján. A francia elem döntő jellege ez esetben kétségtelen.

A levélműfaj korhoz kötött irodalmi jelenség, meghatározója: a társadalmi élet formáival együttjáró nyelvi-irodalmi élet. Az irodalmi nyelv kialakulása döntő szakaszában, a kevésbé tudatos, a nem hivatásos irodalmiságot képviseli. Éppen nyelvi, műveltségi vonatkozásban szoros kapcsolatban van az udvari étellel, s az ehhez kapcsolódó társasági, főúri körök életviszonyaival. Franciaországban a klasszicizmus kiteljesedése során jutott el művészi magaslatra, míg nálunk az elvetélt klasszicizmus következtében nem vált kiemelkedő irodalmi jelenséggé. A még kiforratlan irodalmi nyelvhez képest azonban nálunk is kialakult a XVIII. század első feléig a levél sajátos magyar formája. Ennek irodalmi jellegét máig sem értelmezik egyöntetűen, értéke és jelentősége nincs pontosan megállapítva.

NÉMETH LÁSZLÓ két évtizeddel ezelőtt Bethlen Kata levelezésével kapcsolatban merészen, jó érzékkel tapintott rá „a hó prédikátori irályt karcsúsító úri fölnnyel és eleganciával” jellemzett levélstíltre. „Igazán levélhang minden szónokiság nélkül... Irodalmi szándéka nem lehetett e levelekkel, nem úgy mint Mikesnek vagy később Kazinczynak: az író azonban kimutatta magát irodalom nélkül is. Leveleiből könnyű volna egy kisebb gyűjteményt összeállítani; a Mikesével vetekedett.”¹¹ Bethlen Kata levelein kívül eddig valóban nem ismerünk olyan magyar főúri hölgyet, akinek levelezése ennyire közelkerült volna a kor irodalmi színvonalához. Ha NÉMETH a levelek nyelvi szépségeinek felfedezése, az élmény hatása alatt váratlanul előkelő helyet biztosít is neki, — erdélyi Sévigné asszonnyá való emelésével, — a Bethlen Kata és Mikes párhuzam nem látszik erőltetettnek. Van ebben a levelezésben, különösen a Tehkei Pál öcsém uramnak szóló levelezés kötegvén néhány valóban „mikesi báj”-jal és részletességgel már-már kedvtelésből fakadó levél, s az írás örömeire valló eleven részlet. Bod Péter a „Tiszta, tényes, drága bíbor” c. búcsúztató versében megemlékezik a kis udvarról, amelynek középpontjában több száz magyar könyvével állt Erdély akkori legműveltebb főúri hölgye, a francia novelláig terjedő érdeklődésével.

¹⁰ Mikes Kelemen. Fejezet az irodalmi gondolat történetéből. Minerva 1930. 1--4. sz. 62. p.

¹¹ Kisebbségben II. 312. p.

Erdély történelme folyamán Báthory Istvántól és Bethlen Gábortól a hanyatlásig, majd II. Rákóczi Ferenc fejedelemségéig bizonyos szakaszokban — ha komoly irodalmi élet nem is fejlődött ki — fejlett udvari élet virágzott, és alkalmas lehetett a nyelv állapotához mért hajlékonyabb, műveltebb társalkodó nyelv továbbéléséhez. Érdemes lenne e nyomon tovább kutatni; vajon a nagy főúri családi levéltárak vizsgálata nem szolgálna-e a Bethlen Katához hasonló meglepetésekkel. Kazinczy nevével kapcsolatban arra is utalni kell itt, hogy a magyar levéltudomány, az irodalmi nyelv kialakulásával, a XIX. század elején nagy változáson megy keresztül, és teljesen eltér a XVII—XVIII. sz. levéltudománytól. Nyelvileg is élesebb a különbség, mint pl. a franciában, ahol az irodalmi nyelv már a XVII. században kialakult.

A kurucokori levéltudományról KLANICZAY TIBOR véleménye is eltér némileg Köpecziétől. Bár konklúzióját fenntartással fogadjuk, ösztönzést ad a misszilis levél műfajjára emelkedése problematikájának megközelítéséhez. „Miként az emlékirat, úgy a levél is a kor egyik sajátos irodalmi műfajává vált. A háborús zűrzavarok évtizedeiben a politikailag vagy katonailag vezető szerepet játszó személyiségeknek nem volt alkalmuk könyveket írni. (Zrinyi ritka kivétel volt.) Irodalmi igényeiket a levelekben próbálták kielégíteni. Nemcsak híreket, utasításokat stb. közölnek a kuruc vezetők leveleiben, hanem politikai, vagy erkölcsi elmélkedéseket is leveleikbe foglalnak. A kurucokori levél gyakran költői magaslatoakra emelkedik. Rákóczin kívül különösen Bercsényinek és Orosz Pál generálisnak a levelei érdemelnek figyelmet ebből a szempontból. Már itt kialakult tehát az a művészi levél, mely Mikesnél már kizárólag irodalmi formává, műfajjává válik, elvesztve eredeti levélfunkcióját.”¹² KLANICZAY névsorát kiegészíthetjük a Tökölykorból Petrőczy Kata Szidóniával, majd Forgách Simon tábornokkal, másrészt Esterházy Miklóssal. A sajátos magyar történelmi helyzetre épülő nézete jogos, de a „művészi levél” létrejötté, irodalmiságának foka még tisztázatlan kérdés. Amint korábban a jellegzetesen magyar történelmi viszonyok termelték ki a végvári költészetet, mely Balassiban tetőződött, nem lehetetlen, hogy a megfelelő történelmi és levéltudományi előzményei után a kuruc korban bukkan fel az irodalmi levél, vagy levélműfaj magyar változata a misszilis levéltudományban. A kérdés tehát az, hogy beszélhetünk-e többről, mint „irodalmi értékű misszilisról”, közeledve az irodalmi levélműfaj fogalmához. Az erdélyi és magyarországi viszonyok színes korrajza bontakozhatna ki ebből a hatalmas feltáratlan forrásanyagból, rekonstruálva a tablót, amelyet az ismert történelmi okok következtében az irodalom nem mindig tudott nagy alkotásokban megörökíteni.¹³

Ami a nyelvi kérdést illeti, Köpeczi megjegyzi, hogy e kor nyelvéről szűkében vagyunk a nyelvtörténelmi tanulmányoknak. Nagy segítséget jelentene az örvendő szeszélyű kurucokori történelmi és irodalomtörténelmi kutatómunkához a nyelvészeti tanulmányok erőteljes megindítása. Köpeczinek az a megfogalmazása, hogy Rákóczi a népi nyelvet használja, amelyen megérződik a prédikátorok biblikus szókinésének és stílusának hatása (30), nem egészen pontos. Van ugyan bizonyos patriarkális azonosság a főúr és a jobbágy beszélt nyelve között még ebben a korszakban is, de a műveltebb főúri nyelvezetet nem azonosíthatjuk a népi nyelvvel. Különösen az olyan

¹² Rákóczi irodalmi munkássága a szabadságharc ideje alatt. i. m. 365. p.

¹³ L. HOPP LAJOS: Németh László és a „régí magyarság”. ItK 1959. 2. sz. 300. p.

tudatos nyelvművelőknél, mint amilyen Rákóczi volt. Nem használjuk a „népi nyelv” meghatározást sem Bethlen Miklós, sem Mikes esetében, nem indokolt Rákóczinál sem. TOLNAI óvatosabban a protestáns prédikátorstílust a velejáró népnyelvi elemekkel említi Rákóczi prózáját jellemezve. A népi szemléletre visszamenő nyomokat vél nála felfedezni. (im. 228.) Ez a szóhasználat inkább megfelel Rákóczi prózai stílusának jellemzésére, bár általánosítható a korabeli emlékirat és levélirodalomra is.

A magyar levélirodalommal több mint ötven esztendeje foglalkozott BEÖTHY két oldalon keresztül, A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban c. könyvében, majd egy kis fejezetet szánt a XVII. sz.-i levélirodalomnak képes irodalomtörténetében.¹⁴ Azóta tetemes anyag látott napvilágot, amely a fel nem tárt forrásokra is figyelmeztet. Ideje lenne hozzáfogni ennek a gazdag irodalmi nyersanyagnak feldolgozásához. Erre ösztönöz Köpeczi Béla bevezető tanulmánya, és ezért léptük át a szűk ismertetés határait.

Hopp Lajos

O. NAGY GÁBOR: MI FÁN TEREM?

(Magyar szólásmondások eredete)

Gondolat Kiadó; Bp., 1957.

Szólásainkat Baróti Szabó Dávid „a magyarság virági”-nak nevezte, s igaza volt: virág minden szólás. A szólás magja, az a kép, szemlélet, tapasztalat, amelyen alapszik, éppen úgy sokáig rejtőzik a nyelv televényében, mint a virágmag a fekete földben, hogy aztán egyszercsak kihajtszon, szárba szökkenjen, s ott pompázzon a szemünk előtt kínálkozva: szakíts le. Tépünk is belőle minden nap, minden órában, szeretjük őket. Ez a szeretet indította szólásaink kutatóit (DUGONICS ANDRÁST, TOLNAI VILMOST, CSEFKÓ GYULÁT, KERTÉSZ MANÓT és másokat) arra, hogy miként a botanikusok megfigyelik a virágok kifejlődését, ők is felderítsék a szólások kialakulását, életét, halálát. Ez a szeretet, a tárgy iránti lelkesültség adta O. Nagy Gábor kezébe is a tollat, hogy feleljen arra a fel-felöltő kérdésre: mi fán terem egyik vagy másik szólásunk.

A dolog természetéből következik, hogy nem felelhet mindenkinek minden kérdésére: a könyvek terjedelmét általában korlátozni szokták bizonyos szempontok szerint. Mégis jól betöltheti a szerepét az a szótár vagy lexikon, amelynek anyagát körültekintően keresték össze, s jó a szólás-gyűjtemény is, ha a belekerülő anyag nyelvünk mai szóláskészletének leglényegesebb elemeit tartalmazza. O. Nagy Gábor szerintem szerencsés kézzel gyűjtötte csokorba szólásainkat könyvében az előszóban kifejtett helyes elveknek megfelelően. Túlnyomórészt a naponta használt szólások magyarázatát találjuk meg a „Mi fán terem”-ben, az olyanokét, mint: *bottal ütheti a nyomát, megüti a bokáját, dögrováson van, rossz fát tesz a tűzre stb.*, melyeknek eredete a szélesebb körű olvasóközönséget — a könyvet elgondolói ennek szánták — valóban érdekli, ill. érdekelheti. Helytelen lett volna, ha az ilyenek helyett a szerző különlegességek gyűjteményévé tette volna meg könyvét.

¹⁴ ANGYAL DÁVID: A XVII. század levélirodalma. BEÖTHY (szerk.): A magyar irodalom története. I. k. Bp. 1899, Athenacum. 29. fejj. 347—352. p.

Az, hogy a közismert szólásmondások mellett néhány kevésbé ismert (de etimológiája, táji elterjedtsége vagy más okok miatt szükséges) szólás is szerepel a könyvben (pl. *piros, mint a cseppentett tökmag, orrában hordja a harangzópénzt* stb.), inkább előnyére, mint hátrányára szolgál a műnek: azt sejteti meg az olvasóval, hogy nyelvünk gazdagabb, mint bárki is hiszi.

A szerző a szólásokat a bennük elsőül előforduló főnév (mint vezérszó) betűrendje, nem pedig (mint pl. KERTÉSZ MAXÓNÁL VAN) tárgykörök szerint közli. Erre az elrendezésre - mint az előszóban írja - nemesak a külföldi példák készítették, hanem az is, hogy a tárgykörök szerinti beosztás szükség-szerűen erőltetett lett volna olyan könyvben, mely többek között éppen arra akarja felhívni a figyelmet, hogy milyen sokféle forrásból származnak kifejezés-készletünk egyes elemei. Való igaz, hogy sok szólást igen nehéz lett volna skatulyába begyömöszölni, mégis azon a véleményen vagyok, hogy a tárgy-körök szerinti csoportosítás teljes és következetes elvetése hiba volt. KERTÉSZ MANÓ könyvének ugyanis szerintem éppen ez, a tárgykörök szerinti elrendezés volt, és az ma is a fő varázsa. A boszorkányhitre, a mesterségekre, az igazság-szolgáltatásra stb. emlékeztető szólások KERTÉSZ könyvében egy-egy össze-függő képpé rakódnak össze, a Szokásmondások minden fejezete teljes, ép mozaik; O. Nagy könyvében viszont az elrendezés színes mozaikkövek halmozásával teszi azt, ami lehetne egész is. Nem tudom, mi akadály lett volna annak, hogy a könyv egy külön részében csupán azok a szólások kerüljenek betűrendbe egymás után, amelyek természetesen egyetlen tárgykörbe sem lettek volna beilleszthetők. A jelenlegi elrendezés miatt a könyv nem izgalmas regény, mint ahogy KERTÉSZÉ az, hanem már-már kézikönyv, lexikon (német szóval: Nachschlagbuch), amelyben „meg lehet nézni”, miért is mondjuk *cserbenhagyott*-nak a mindenkitől elhagyatott, bajokkal küzdő embert. De ha már következetes akart lenni a szerző, s az általam ajánlott harmadikutas megoldást elvetette (pedig biztosan gondolt rá), akkor legalább fűzte volna össze az együvé tartozó szólásokat egy kicsit több utalással. S egy tárgy-körök szerinti mutatót nem bírt volna még el a terjedelem? Azért lett volna legalább egy ilyen mutatóra szükség, mert a nyelv szerelmesein kívül talán senki sem fogja magától megkísérelni összerakni a magyar múlt egy darabját szólásainkból, pedig milyen színes, eleven, lüktető élet bontakozna ki előtte O. Nagy Gábor pompás anyagából!

De kevésbé tanulságos a szólásgyűjtemény a jelenlegi formájában annak számára is, akit az érdekelne, hogy mit ragad meg a magyar agy, a magyar képzelet, mi hat rá annyira, hogy a végén szólás lesz belőle. A szerzőtől magától tudom, hogy kedves gondolata volt a könyv készítésekor éppen ezekre az okokra való rámutatás. Hogy megítélésem szerint ez nem vehető eléggé észre, annak is elsősorban a könyv ilyen elrendezése az oka.

De helytelen lenne, ha tüzünket mind erre az egy (esetleg csak szerin-tünk) nem szerencsés megoldásra irányítanánk, s nem szólnánk a könyv számos vitathatatlan erényéről.

Még szakembernek is izgalmasak azok az eszmeifuttatások, amelyeknek során a szerző egyik-másik szólás eredetét megfejti. A nyelv életének, a nyelv-fejlődés útjának megmutatása a könyv egyik legnagyobb érdeme. A nyelv dialektikájának meglátása, illetőleg megláttatása sokszor nem könnyű, ezért igen szerencsésnek tartom a szerzőnek azt az eljárását, hogy a szólás eredetének megfejtését gyakran vita formájában, az illető szólásról kialakult vélemények ismertetése során kapja az olvasó. Csak helyeselhető az is, hogy a szerző

— beszámolva az egyes nézetekről — néha nem dönt, hanem az olvasóra bizza, melyik álláspontot fogadja el az ismertettek közül. Az ilyen módszernek nagy nevelő ereje van, mert gondolkozásra, fejtőzésre indít, a képzetet megmozgatja.

A könyvet népszerű kiadványnak szánták. Azzal azonban, hogy a szerző minden szólás után közli az illető szólásra vonatkozó legfontosabb forrásokat, azzal, hogy bibliográfiát ad, művét tudományos segédeszközzé avatja. Ezért egyetemi, főiskolai oktatásban — saját tapasztalatom szerint is — igen jól fel lehet használni O. Nagy Gábor könyvét; s bizonyára sok érdeklődő nézett már utána bővebben is egy-egy szólás eredetének a közölt irodalom alapján.

Bár foglalkoztam a szólásokkal, nem vagyok szakértője a szólásmondások világának. Ami az egyes szólások etimológiáját illeti, azokhoz sem hozzátenni nem tudok, sem megcáfolni nem tudom egyiknek vagy másiknak az eredetét. De nem is igen kerülne erre sor! A szerző minden egyes szólás eredetének alaposan utánajárt, s mindegyiket végiggondolta. Ezt tanúsítja a már említett bibliográfián kívül az, hogy igen sok esetben találjuk meg ezekben a kis bibliográfiákban a szerzőnek, O. Nagy Gábornak a nevét, mint olyanét, aki új megoldással bővítette a szólás eddigi irodalmát. (Vö.: *kosarat kap; hába van a kréta körül; egyik kutya, másik eb; lesz még kutyára dér stb.*). Sok éves kitartó kutatás, rengeteg munka, eredeti megállapításoknak egész sora van ebben a könyvben, s ezt nagyra kell értékelnünk.

A szólások elméletére vonatkozólag külön fejezetet a könyvben nem találunk. Ez helyes: az olvasót, aki csak egy-egy szólás eredetére kíváncsi, nem a szólásokra általában vonatkozó fejtegetések érdekelnek. A szerző azonban — igen ügyesen — az elméleti tudnivalókat is közli apránként az olvasókkal, mert számos szólás eredetét az elmélet felől közelíti meg (vö.: *ő se jobb a Deákné vásznánál*). Az olvasó — ha figyelt — a könyv végére érve jól meg fogja tudni különböztetni az egyes szólástípusokat egymástól. A váltogatásnak egyik szempontja volt — jól látszik — éppen ez: olyan szólásokat gyűjteni össze, amelyek elméletileg is a legtanulságosabbak. A szerző teljes mértékben elérte a célját.

Népszerű kiadványoknál mindig kényes kérdés a stílus: sem a fennkölt tudományosság, sem a leereszkedő ügyögés nem jó. Úgy vélem, O. Nagy Gábor eltalálta azt a hangnemet, amelyet meg kellett ütnie, hogy művét a közönség megértse és megkedvelje. Könyvének szövege könnyen folyó, választékos szókinésű, világos, áttekinthető magyar próza. Ez lehetne ugyan helyenként színesebb, de sehol sem szabatosabb. Más, hasonló célzattal könyvet író szerzőknek is figyelmébe ajánljuk O. Nagy Gábor művét ilyen szempontból.

A képeket a szerző szerencsés kézzel válogatta össze. Egyetlen kifogásom van csak a képekkel kapcsolatban: több kellett volna vagy egy tucattal. Megérte volna!

Utoljára a kiadóról és a kiadóhoz csak ennyit: a Gondolat Kiadónak — úgy tudjuk — szép terve van arra nézve, hogy nyelvészeti tárgyú könyveket is kiad. Reméljük, hogy a „Mi fán terem?” sikere a Gondolatot meggyőzte arról, hogy nemcsak illik, de érdemes is a nyelvtudomány terjesztésére, ismertetésére áldoznia. Kérjük tehát, hogy ezt az első fecskét kövesse a többi is, mégpedig minél gyorsabban.

Fábián Pál

A PETŐFI IRODALMI MŰZEUM ÉVKÖNYVE

Szerkesztette Vargha Balázs. Budapest, 1959.

Alig egy pár hete jelent meg, és szakmai körökben máris gyakori szóbeszéd tárgya. Gyanítható, hogy ennek oka nem a közelebbi években szerencsésen újraeledő évkönyv-kultuszban van, és nem is könyvészeti kuriózum-voltában (boltokban egyelőre még nem kapható!), inkább jól megválogatott tartalmában, színességében és a szép tervekben, amelyekről számot ad.

Mondanivalóját tekintve felér egy jól megszerkesztett folyóiratszámmal. Célkitűzését nézve szinte túlmutat önnön lehetőségein, mert az irodalmi muzeológia hazánkban még mindég elhanyagolt ügyét igyekszik az érdeklődés homlokterébe állítani, mégpedig tetszetős és reális elképzelések alapján. Mert ne felejtjük: Baróti Dezső cikke (*A látható irodalom*) éppen úgy járatlan utakra vezet még a szakmabelieket is, ahogyan Keresztury Dezső elgondolkozott elmefuttatása is a tárlókba, tablókra és a kiállítási tér adta lehetőségekbe szorított „irodalmi anyag” stílusfínomságainak elemzése során. Keresztury Dezső sajnos bosszantó késéssel megjelent írása a maga nemében a lehető legidőszerűbb. Amit ez a pár oldal irodalmi kiállításaink még csak ezután kidolgozandó térhatás-elméletéről, és általában vett, az elmúlt korokat idéző (ám gyakran helytelenül rekonstruált) légköréről elmond, ha mégannyira az Arany János-émlékiállítás ürügyén is, mindaz intő jel és mérce a jövőre nézve, és ha tetszik: program. Ugyanez áll Baróti Dezső tanulmányára is, mely egy mindjobban összedolgozó, kiseddel együttes tapasztalatait összegezi azzal a nyíltan kimondott szándékkal: milyenek tervezi az irodalmunk fejlődéstörténetét érzékeltető majdani kiállítás felosztását és jellegét? Elvei kivétel nélkül az organikus irodalomfelfogásra épülnek, s amiként a korszakolásban (pl. Vajda János hovatarozásában) és a bemutatandó kulcs-egyéniségek megvillantásában helyesnek mondhatók, aképpen óvatos mértéktartása is, mellyel a kiállítandó anyag felső időhatáráként a felszabadulást jelöli meg. Az ebben a két tanulmányban testet öltő próbálkozás valósággal kikényszeríti a kérdést: ugyan miért nem foglalkozott az Évkönyv a most megnyílt, és remekbe készült Petőfi-kiállítás „műhelytitkaival”, elősegítendő az irodalmi muzeológia egyes nyitott kérdéseinek tisztázását? Egy ilyen jellegű közlemény eleven kapcsolatot szolgált volna az e kiadványban helyt kapott egyéb tanulmányokhoz, amelyek hasonlóan az elvi cikkekhez, ugyancsak finom mértéktartással vallanak a Múzeum belső életéről, s adnak számot arról a sokrétű, távlati kutatási tervektől és időszerű feladatokról egyaránt motivált munkáról, mely hovatorvább meghozza első, érettebb gyümölcseit.

Érthető és igen helyes, hogy e cikkek sorában a legnagyobb teret a Petőfi-kutatásoknak tartották fenn. Az olvasó ezekben megannyi újdonsággal találkozhat, lett légyen szó Petőfi első szobrának bemutatásáról (Vayer Lajosné cikke), Petőfi és Császár Ferenc kapcsolatáról (V. Nyilas Vilma, illetve Miklós Róbert cikkei), a készülő Petőfi-levelezés egyes újdonságairól (Kiss József és Nyilas V. anyagközlése), vagy éppen Balkányi Enikő igen fontos textológiai megjegyzéseiről és adatszolgáltatásáról a sajnos, nem egy vonatkozásban elmarasztalható, *Igy élt Petőfi* c. kiadvánnyal kapcsolatban.

A más jellegű tanulmányok és adatközlések egy újabb, nagy csokorba kívánkoznak. Ezek a Nyugat-körének íróival, illetve a két világháború közötti magyar irodalommal foglalkoznak; tematikai súlyukat tekintve József

Attilával a középpontban. Egri Péter tanulmányrészlete külön figyelmet érdemel, hiszen nagyjában ugyanazon komplex témát választotta tárgyául, mint Szabolcsi Miklós gondolatserkentő kísérlete, mely az Akadémia József Attila-ülésszakán hangzott el (*József Attila, Derkovics Gyula és Bartók Béla,*). De ugyanígy külön említendő Szántó Judit gondos gyűjtőmunkája József Attila dedikációiról, illetve Éder Zoltán adatközlése Babits pályaképeinek árnyaltabbá tételéhez.

A figyelem-felhívó felsorolást még jócskán folytatni lehetne. Általában véve megállapítható, hogy a közölt anyag sokfélesége és megkomponáltsága olvasmánynak is izgalmassá teszik az Évkönyvet. Tartalmához méltán idomul izléses nyomdatechnikája, csinosan reprodukált versillusztráció-sorozata, melyek közül Szász Endre, Konecsnyi György, Szentiványi Lajos és Szabó Vladimir emlékezetes darabjai különös szerencsével idézik az ihletet adó versek mondanivalóját.

Somogyi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Kodály Zoltán</i> : Haydn emlékezete	3
<i>Szabolcsi Bence</i> : A búcsuzó klasszicizmus	7
<i>Aarni Penttilä</i> : Észrevételek a nyelvtan rendszeréről	15
<i>Turóczi-Trostler József</i> : Faust	25
<i>Beke Ödön</i> : Névszó és ige	59
<i>Trencsényi—Waldapfel Imre</i> : Beke Ödön üdvözlése	70
<i>Tamás Lajos</i> : Varia Etymologica	73
<i>Fekete Lajos</i> : Egy vidéki török úr otthona a XVI. században	87
<i>Czeplédy Károly</i> : A korai kazár történelem forrásainak kritikájához	107
<i>Hopp Lajos</i> : A Törökországi Levelek műfaji problémái	129

Évfordulók — Megemlékezések

<i>Sőtér István</i> : Révai József (1898—1959)	153
--	-----

Vita

<i>B. Rincsen</i> : A mongol nyelv grammatikája című doktori disszertációjának vitája (Róna Tas András)	159
<i>Dobossy László</i> : Romain Rolland című kandidátusi disszertációjának vitája (Gáldi László)	162
<i>Herman József</i> : Az újlatin nyelvek alárendelő köztöszörendszérének kialakulása című kandidátusi disszertációjának vitája (Antal László)	168
<i>Weber Antal</i> : A magyar regény kezdetei című kandidátusi disszertációjának vitája (József Farkas)	171

Az Osztály életéből

A Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály munkája 1958-ban (Bernáth Istvánné Oszlánszki Magda)	177
Volgavidéki mari népdalgyűjtés (Vikár László)	191
Szemelvények a weimari Goethe-Schiller Archivum magyar anyagából (Vajda György Mihály)	221

Szemle

Szabolcsi Bence két újból megjelent könyve. — A zene története az őskortól a XIX. század végéig. A melódia története. Vázlatok a zenei stílus múltjából. (Újfalussy József)	239
<i>I. Sipos</i> : Geschichte der slowakischen Mundarten der Huta- und Hámor-Gemeinden des Bükk-Gebirges (Gregor Ferenc)	246
<i>Köpeczi Béla</i> (szerk. bev.): II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei (Hopp Lajos)	252
<i>O. Nagy Gábor</i> : Mi fán terem? (Fábián Pál)	258
A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve (Somogyi Sándor)	261